Ermeni Tabusu

Yves Ternon



belge yayınları

BELGE YAYINLARI : 196
Birinci Baskı: Kasım 1993

LES ARMÊNIENS – HİSTORİE D'UN GÉNOCİDE (Éditions du Seuil, Paris 1977) / Dizgi: GÜL AJANS / Baskı: GÜL MATBAASI / Kapak Düzeni: Zehra Şenoğuz / Kapak Baskı: Orhan Ofset
BELGE ULUSLARARASI YAYINCILIK: Başmüsahip Sokak Talas Han 16/302 Cağaloğlu - İSTANBUL Tel-Fax: 511 63 20

Yves Ternon

ERMENİ TABUSU

Türkçesi:
Emirhan Oğuz



İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz 7
Önsöz 9
Giriş 11

Birinci Bölüm / Ermeni Sorunu

1.Ermenistan 21
2.Osmanlı Boyunduruğu Altında Ermeniler 37
Ekonomik ve Siyasal Zorbalık 38
Dinsel Özgürlük 40
Kültürel Rönesans 43
Osmanlı İmparatorluğunun Yapısı 47
3.Ermeni Ulusal Uyanışı 49
Rus Ermenistan'ının Kuruluşu 53
Katolik ve Protestan Cemaatlerinin Doğuşu 54
Ermeni Ulusal Anayasası 55
Ermeni Eyaletlerinde Durum 58
Zeytun (Süleymanlı) 59
Van ve Erzurum 61
4.61.Madde 65
Kıbrıs Sözleşmesi 67
Berlin Kongresi 69
Berlin Kongresinde Ermeni Sorunu 70
5.Kül Altında Yanan Ateş 75
Ermenilerin Yerleşik Olduğu Eyaletler 76
Kürtler 78
Çerkez Göçü 80
1878'den 1881'e Türk Ermenistan'ında Durum 81
Büyük Devletlerin Ekonomiye Müdahalesi 87
Hamidiye Alayları 88
6.Ermeni Devrimci Hareketi 94
Armenakan Partisi 95
Devrimci Hınçak Partisi 97
Rusya Ermenileri Arasında Devrimci Hareketler 99
Taşnak Partisi 100
Ermeni Sorumluluğu Tezi 103
7.Sason 109
8.1895 Katliamları 115
Trabzon Vilayeti 118
Erzurum Vilayeti 119
Bitlis Vilayeti 120
Van Vilayeti 121
Harput (Mamuret-ül Aziz) Vilayeti 121
Diyarbakır Vilayeti 123
Sivas Vilayeti 125
Halep (Kilikya) Vilayeti 126

Adana ve Ankara Vilayetleri (Kkilikya) 128
Bir Soykırım 129
9.1896 Yılı 137
Zeytun 138
Peder Salvatore'nin Öldürülmesi 139
Van Katliamları 141
Osmanlı Bankası'naSaldırı 142
İstanbul Katliamları 146
1894-1896 Katliamların Bilançosu 149
Ermeni Yanlısı Hareketler 151
10.Kılavuz İp 157
Fedailer 160
Devrimci Ermeni Federasyonu (FRA) 164
Rusya'daki Müslüman Milliyetçiler ve 1905 Devrimi 167
Osmanlı Liberalleri 170

İkinci Bölüm / JÖN TÜRKLER

11.İttihad ve Terakki Komitesi 181
1908 Devrimi 182
İttihad'ın Merkez Komitesi 184
İttihad Kongreleri 187
Osmanlı Siyasal Yaşamına Türkçülüğün Girişi 191
12. Ermeni Sorununun Yeniden Ortaya Çıkışı 203
Kilikya Katliamları 205
Eyaletlerde Durum 210
Ermenilerin Hamisi Rus İmparatorluğu 215
13.Kapan Kapanıyor 225
Türkiye'nin Savaşa Girişi 225
Erzurum Kongresi 230
Teşkilat-ı Mahsusa 234
Rusya'da Ermeni Gönüllüleri 236
Sarıkamış Felaketi 238
Ermeni Vilayetlerinde Durum (Kasım 1914-Mart 1915) 241
14.Genel İmha Planı 251
15.1915 Nisanı 263
Amanos ve Toros Bölgesi 263
Van Savunması 267
İstanbul 271
16.Sürgün 276
Doğu Vilayetleri 276
Anadolu, Kilikya ve Suriye Vilayetleri 292
17.Ölüm Kampları 305
Halep 305
Suriye ve Mezopotamya Çölleri 310
18.Suç ve Sorumluluk 319
Almanya'nın Rolü 320
Türk Diplomasisi ve Ermeni Sorunu (1915-1916) 326
Antant Devletlerinin Sorumluluğu 336
Sınır 347

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Türk ulusal kimliğinin oluşumunda Ermeni soykırımının, ve bunun yolaçtığı tabunun çok derin izleri olmuştur. Ermeni soykırımı Balkanlarda başlayan sancılı uluslaşma ve ulusal devletler oluşturma sürecinin son noktasını trajik biçimde koydu.

Çok uluslu Osmanlı bütünlüğü, kanlı etnik ve dinsel boğazlaşmalar içinde, yeni bir proje üretemeden dağıldı gitti.

Osmanlı egemenlik sistemi, varlığını halklar arası çelişkileri kışkırtarak sürdürmeye çalıştı. Daima reformlardan sözetti, ama hiç bir adım atmadan uzun bir çürüme süreci yaşadı.

Balkan savaşları sırasında başlayan etnik arındırmalarla ulusal devletler inşa etme sürecine, Osmanlı devletinin ve yükselmekte olan İttihat milliyetçiliğinin verdiği yanıt 1915 Ermeni soykırımı oldu.

Bugün bu olay resmi olarak "sözde" Ermeni soykırımı adıyla anılıyor. Olay savaş ortamı içinde iki toplum arasında boygösteren trajik, istenmeyen bir durummuş gibi sunuluyor. Daha sonra meydana gelmiş olan Ermeni misillemeleri ile soykırım mazur gösterilmeğe çalışılıyor. Ana gerekçelerden biri de, daima "biz onları kesmesek, onlar bizi kesecekti" söylemi olmuştur. Oysa dünyada hiç bir gerekçe sivillerin, kadın, erkek, çocuk, yaşlı, genç denmeden ortadan kaldırılmasını haklı kılamaz.

Tarihte yaşanan trajediler, bir daha tekrarlanmamak şansını da sunar insanlara. Bunun ilk adımı da birtakım gerekçelerle, "tahrik", "karşı katliam", "ihanet" vb. gerekçelerle, soykırımları, katliamları mazur göstermemek, onlara gerekçeler bularak meşrulaştırmağa çalışmamaktır.

Ermeni soykırımı aynı zamanda Türkiye solu açısından da tartışmaktan kaçınılan bir konu olmuştur. Soldan bir çok yazar da olayı, "birinci dünya savaşının koşulları", "iki halk arasındaki geçmişe yönelik birikimler" gibi gerekçelerle açıklamaya çalışarak, sorunun özünü tartışmaktan kaçındı.

Oysa bugün "soykırım" başlıbaşına bir bilimsel inceleme alanı olmuştur. Yeni soykırımları önlemenin tek yolu ise, geçmişteki soykırımların halk vicdanında mahkum olmasının sağlanmasıdır. Bir toplu özeleştiri sürecinin yaşanmasıdır.

Alman Başbakanı Brandt'ın Auschwitz Toplama Kampında diz çökmesi ne bir kandırmaca, ne de bir "teslimiyet" idi. Brandt kendi halkı adına bir utançtan, bir insanlık suçundan dolayı özür diliyordu. Üstelik Brandt kişi olarak Nazilere karşı direniş hareketi içinde yeralmış eski bir militandı. Kişisel düzeyde hiç bir sorumluluğu yoktu. Bugün bir Türk Başbakanının gidip bir soykırım anıtı önünde diz-

çökmesi asla gerçekleşmeyecek bir hayal gibi görünmektedir. Ama bu yapılmalıdır.

Resmi inkara karşın, halk düzeyinde "utançla" anılan bir olay olmuştur Ermeni "tehciri". Halkın bilinçaltında ağırlıklı tortular bırakmıştır. Ve inkar edilmemiştir.

Anadolu insanı kimliğinin ayaklarından biri böylece ortadan kaldırılmıştır. Ve bugün "Anadolu" ismi bile resmi tarih kitaplarından çıkarılmak istenmektedir.

1915 sonrası süreç, Anadolu ve Kafkasya'da peşpeşe kırımları ve karşı kırımları getirmiştir. Bugün Balkanlar ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler, nasıl bir ortam yaşandığını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Katliamlar karşı katliamları getirmektedir. Ve sonunda iş kanlı bir halklar boğazlaşmasına dönüşmektedir.

Ve bu dersler göstermektedir ki, soykırımların önüne geçilmesinin şartları vardır. Bunun en temel adımı ise, devletlerin "iç" düşman söylemlerinden vazgeçmesi, azınlık haklarına şeklen değil gerçekten saygılı olması, ulusal ve dinsel toplumların genel kamusal ve sivil yaşama her düzeyde katılımının sağlanmasıdır. Böylece büyük güçlerin bölgesel çıkarları doğrultusunda manevralarına uygun saha da bırakılmamış olacaktır.

Ve nihayet Ermeni soykırımı, yalnız Türkler açısından değil, Kürtler açısından da bir özeleştiri konusu olmalıdır. Ve bugün aynı mekanizmalar, Kürtlere karşı işletilmektedir.

Bu alanda birçok çalışma yapılmasına karşın, resmi görüşün dışına çıkan tek araştırma, Taner Akçam'ın İletişim Yayınlarından çıkan incelemesi olmuştur. Ve bu kitap suskuyla geçiştirilmiştir. Yves Ternon'un çalışmasının da aynı kaderi bölüşmemesini ve oluşabilecek tartışma ortamına katkıda bulunmasını dileyelim.

Son bir söz; Şimdi bu kitabın sırası mı diye sorulabilir. Evet, tam sırası. Yeni bir yangının eşiğinde iken..

Ragıp Zarakolu

Önsöz

Beş yıl önce bu çalışmaya başladığımda, Ermenilerin ve Türklerin tarihiyle ilgili nerdeyse hiçbir şey bilmiyordum. Alman doktorlarının işlediği cinayetler üzerine Socrate Helman'la ortaklaşa yürüttüğümüz üç çalışmayı henüz bitirmiştim ve düşüncemi soykırım üzerinde, bir halkın nasıl ve neden yokolduğu konusunda yoğunlaştırmak istiyordum. Araştırmalarım da iyice yoğunlaşınca, Ermenilerle ilişkiye geçtim. Etkileme çabası gütmeksizin tümü de beni daha derinleştirilmiş bir sorgulamaya sevkettiler ve tarihleri hakkında nesnel bir bakışa ulaşmamda yardımcı oldular. Fransız Ermeni topluluğu karşısında bana kefil olan, günlük Ermeni gazetesi Haratch'ın yöneticisi bayan Arpik Missakian'a özellikle teşekkür borçluyum. Sorbonne'da tarih asistanı ve Yüksek Öğrenim Okulu'nda ders görevlisi bayan Anahide Ter Minassian, bu çalışmanın birbirini izleyen versiyonlarını okuma ve eleştirme inceliğini gösterdi. Ermeni, Türk ve Rus sorunlarıyla ilgili gözümden kaçan kimi temel çerçeveleri farketmemi sağladı. Bu kitap kendisine çok şey borçlu.

Nihayet, karım ve ailemin manevi destek ve güveni olmasaydi, bu kitabı hiçbir zaman yazamazdım. Hekimlik mesleğimi sürdürürken, aynı zamanda tarih alanına da uzanmamdan kaynaklanan sıkıntılara sabırla göğüs gerdiler.

Bu araştırmayla ilgili temel yapıtlar bana bay Hrand Samuelian ve çocukları tarafından sağlandı veya sunuldu. Sahip oldukları doğu kitaplığının ünü tartışmasızdır. Kaynakların özü-

nü Boghos Nubar Paşa Kütüphanesi ve Nanterre Çağdaş Uluslararası Belgeler Kütüphanesi'nde buldum. Roger Tcherpachian, özgün metnini Washington'da fotokopiyle elde etmiş olduğu İttihatçılar davasının Fransızca bir çevirişini yararlanmam için sundu. Bay Ara Krikorian birçok özgün belge iletti. Tanıdığım ve anılması gereken Ermenilerin tümünü burada anamayacağım, ama gösterdikleri sürekli lütufkarlık benim için vazgeçilmez bir katkı oluşturmuştur.

Her türlü taraflılık suçlamasının önüne geçmek için, Ermeni dilindeki geniş tanıklık ve çözümleme literatürünü kullanmamaya özen gösterdim — bu benim açımdan bir onur sorunuydu— ve sorunu "ikinci elden", batılı yazarlarca yayımlanmış çalışmalardan kalkarak irdelemekle yetindim.

Türklerle ilişki kurmadığım için, diğer tarafın görüşlerine kulak tıkadığım itirazı getirilecektir. Olayların gerçekliğini bugün de halen yadsıdıkları için, kanım odur ki bu görüşmeler yararsız olacaktı. Buna karşılık, ulaşılabilir Türk kaynaklarının başlıcalarını, özellikle İngilizce ve Fransızca çevirilerinden ve ayrıca bazı çevrilmemiş temel çalışmalardan irdeledim(*). En yüksek dileğim, bu kitabın, kendisi hakkında yapılacak eleştirilerden kalkarak Ermeni ve Türk halkları arasında altmış yıldır kopuk olan bağların yeniden kurulmasına olanak sağlamasıdır.

●

(*) Ermeni adlarının yazılımını, başvurduğum kaynaklardaki biçimiyle korudum. Kuşkusuz, akademik çevrelerde kabul edilmiş bir transkripsiyon, *La Revue des études arméniennes*'de (Ermeni Etüdleri Dergisi) bulunmaktadır. Aynı şekilde, Türkçe için de uluslararası bir transliterasyon mevcuttur; ama, açıklık nedenleriyle, belgelerdeki yazılım şekline sadık kaldım. Ayrıntıya ilişkin bu hataları düzeltme özenini, geniş bilgi sahiplerine bırakıyorum.

Giriş

Şubat 1973 : Marsilya'daki bir Ermeni kilisesinin avlusunda, yapılan özel bir tören sırasında, " 1915'te Türk yöneticilerinin düzenlemiş olduğu soykırımın birbuçuk milyon Ermeni kurbanı anısına"*(1)* bir anıt dikilir. Ertesi gün, Türk Hükümeti Paris büyükelçisini danışmaya çağırır: soykırım sözü telaffuz edilmişti.

Mart 1974 : Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin bir toplantısı esnasında, genel olarak soykırım sorunu üzerine bir etüdün raportörü Ermeni katliamının XX. yüzyılın ilk soykırımı olarak anıldığını dile getirir. Türk delegesinin Konsey üyelerinin çoğunluğu tarafından desteklenen protestosu : soykırımdan söz edilmişti.*(2)*

Ekim 1975 : Biri Viyana'da, öteki Paris'te, iki Türk büyükelçisi birkaç gün arayla öldürülür. Saldırganların kimliği belirlenemez. Saldırıları bir Ermeni örgütü üstlenir. Basında 1915 soykırımı yeniden anımsatılır. Üç gün sonra, yine sessizlik. Olaydan söz etmektense üstünü örtmek daha iyidir. *(3)*

Aynı şekilde, Türk hükümetleri altmış yıldır, (kendilerinin daha önce diğer siyasal hatalarını mahkum etmiş oldukları) Jön Türklerin Türkiye Ermenilerinin imhasına giriştiklerini sadece reddetmekte direnmekle kalmıyor, ama aynı zamanda hiç kimseye bu kırımı kabul etme hakkını da tanımıyorlar. 1915 olayları söz konusu olduğunda, soykırıma yapılan her gönderme her Türk tarafından kişisel bir saldırı olarak algılanır. Daha da kö-

tüsü, kaba bir nükteyle yanıtlandığı olur ("İş olmuş bitmiş, arkadan ağlamak gereksiz. Sarfedilen soykırım lafı anlamsız. Olayların kurbanlarından sözetmek daha yerinde olur.") *(4);* ya da sinik bir yan çizme ("Soykırım iddaları öne sürülmüş olsa bile, Ermeni halk hala yaşıyor") *(5);* ya da rahat bir replikle ("Bir dönemin, bir rejimin, bir politikanın yol açtığı ağır sonuçların ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de diğerlerinin yanısıra Ermenilerin yaşamış olduğu acıların sorumluluğunun tümüyle Türk halkının sırtına yıkılmak istenmesi, ilk kez rastlanan bir şey değil.)

İşte altmış yıl sonra yine kimbilir kaçıncı kez, dünya kamuoyunu harekete geçirmek, kinleri diriltmek için uğraşılıyor.. Bu suçlama karşısında suskunluklarını korudukları, dünya kamuoyu önünde kendilerini savunmaya girişmedikleri —hatta suçlu olduklarını kabul edip özür dilemedikleri— için Türklere sık sık serzenişte bulunulmuştur. Bu son nokta bir yana, serzenişte bulunanların bu konuda yayınlanmış belgeler toplamına göz atmak zahmetine katlanmadıklarını ya da en azından bu belgelerin halihazırdaki varlığından haberdar olmadıklarını görüyorum.*(6)*

İşte sorunun hayranlık verici şekilde konuluşu. Gerçekten de, daha önceden belgelere ulaşmaksızın böyle bir suçlama getirmeye kimsenin hakkı yoktur. Ulaşılabilecek dosyalar yığınını gözden geçirdim —ulaşılabilecek diyorum, çünkü önceki iki yüzyıl açısından Bab-ı Ali'nin arşivleri hala araştırmacılara kapalıdır— ve "sözde soykırım"ın gerçekten bir soykırım olduğu, "soykırım efsanesinin" "savaş olayları ve onların sonuçlarının soykırımmış gibi gösterilmesi"*(7)* olmadığı ve sözkonusu olan şeyin eşelenen eski bir sorun olmayıp binlerce Ermeniyi ilgilendiren güncel bir konu, halen üzerinde ortak bir yargıya varılamamış tartışmalı bir konu olduğu sonucuna vardım. Çünkü hala Ermeniler var. Dünyanın her yanında bugün yaklaşık altı milyon kadarlar: çoğunluğu Sovyetler Birliği'nde —özellikle de Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde—, kalanı da — birbuçuk milyondan fazla— diasporada yaşayan topluluklarda. Ama Türkiye'de, ikibinbeşyüz yılı aşkın bir süredir Ermenistan

adı altında anılan bu bölgede, pratik açıdan artık Ermeniler mevcut değil. Ermenistan adı bile haritalardan silinmiştir; şanlı bir uygarlıktan geriye kalmış az sayıdaki kalıntı yıkılmaya terkedilmiş durumda. Hükümetten 1915 soykırımı olayının tanınmasını istemek, Ermeniler için bir sentaks ayrıntısı ve ölülerinin anısına saygıdan öte, toplulukları açısından bir yaşam sorunudur. Terim, ne rahatsız edicidir, ne de yakışıksızdır. Profesör Raphael Lemkin'in 1944'te getirdiği tanıma tam tamına denk düşmektedir: "etnik bir grubun sistematik biçimde yokedilmesi". Ermeni halkının 1915'te böyle bir imhaya kurban gittiği tartışma götürmez. Yine de bu açık durum, Ermeni gerçekliğiyle ilgili — en iyimser ifadeyle— çok az fikre sahip geniş kamuoyu tarafından halen bilinmemektedir.

Soykırımın herkesin sorunu haline gelmesi için Auschwitz'in yaşanması gerekmiştir. Öylesine ki, terim ancak 1944'ten itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Sözcüğün yaygın biçimde kullanılır hale gelmesi, gecikmiş olarak harekete geçen dünya kamuoyunun çok uzun sürmüş sessizliğini unutturmak istemesindendir.

O zamandan bu yana, Ermeni soykırımı sıklıkla Yahudi, Slav ve Çingenelerin yokedilmesiyle yanyana anılmıştır. Polonya işgalinin hemen öncesinde, 22 Ağustos 1939'da III. Reich'ın Obersalzberg'de toplanan askeri şefleri önünde Adolf Hitler, cinayetlerini önceden haklı göstermek üzere şunu söyleyecektir: "Hala Ermeni katliamından bahseden kim?" *(8).* Aslında, hiçbir Nazi metni 1915 olaylarına göndermede bulunmuyorsa da Hitlerin yine de gelişmeleri —1923'ten beri— bildiği anlaşılıyor. Siyasi danışmanı Erwin Scheuneber-Richter, Erzurum'daki konsolos yardımcılığı görevi sırasında dramın doğrudan tanığı olmuş ve birçok kereler Ermenileri savunmuştu. Ne onun ne de Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'de görev almış diğer Nazi siyaset adamlarının bu olaylardan Hitler'e söz etmedikleri düşünülemez.*(9)*

Bir halkın kurban edilişini "zalimane ama zorunlu" şeklinde açıklayan dogma, çağdaş tarih içinde kendine yer edinmeyi sürdürmektedir. Daha 1938'de Jacques Maritain, "çağımız her tür-

den caniye daha önce görülmemiş ziyafet sofraları sunuyor" diye yazıyordu. Nefret ve aşağılamanın kara tablosunda, Biafra'dan Endonezya'ya, Ruanda-Burundi'den Sudan'a, Vietnam'dan Bengladeş'e ve bunların yanında Brezilya örneğinde görüldüğü gibi ekonomik güdümlü soykırımlarda ölen milyonlarca kurbanın adı okunmaktadır.

Bugün, kurbanların kemikleriyle dolu toplu mezar görüntüleri, herhangi biçimde rahatımızı bozmaksızın, dalgın akşam vakitlerimizi işgal etmektedir: televizyon ekranlarında ceset görüntüleri akıp gitmektedir. Daha düne dek tek bir hikayenin uyandırdığı manevi acılar, bugün, ardarda gelen haber dalgalarının etkisiyle eriyip gitmiş ve dramatik etkisini yitirmiştir. Yine de, cinayetin ısrarına, trajik biçimde yararsız kalacak olsa da, ancak onu reddetme ısrarıyla karşı durulabilir. Aslında, Ermeni soykırımı çağdaş tarihin en güncel sorularından birini dile getirmektedir: milliyetçilik karşısında, ağır ırkçılık kokusu taşıyan, son derece tahammülsüz bu uydurma fikir-şiddet karşısında etnik ulusal toplulukların nasıl ayakta kalabilecekleri sorusu. Tarihsel konjonktür birbiriyle temelden çatışan farklı milliyetçilikleri aynı anda uyandırdığında, ekonomik öğe —yani, sınıflar savaşımı kavramı— geri planda kalmaktadır. Jean Daniel'in, diyalektik materyalizmin gözünden kaçan bir başka olayla (Arap-İsrail çatışması söz konusuydu) ilgili olarak belirttiği gibi, "bu tesbit, etnik- konjonktürel olanda evrensel-devrimci olanı aramaktan hiçbir zaman vazgeçmeyecek olanları en azından düşündürmelidir."

Ermeniler ve Türkler bu konumda bulunmaktaydılar. Ermeniler, baskı altında geçen yüzyıllardan sonra, bağımsızlıklarına değilse bile özgürlük ve onurlarına kavuşmak istediler. Türkler, fetih ve ihtişam yüzyıllarının ardından İmparatorluğun can çekiştiğini, topraklarının emperyalistler tarafından parçalanıp alındığını görüyorlardı. Bir bütün olarak ulus kimliğini kazanmak için, azınlıklar sorununu- azınlıkların toplam nüfusu Osmanlı İmparatorluğunun genel nüfusu içinde çoğunluğu teşkil ettiğinden bir kat daha karmaşık hale gelen bu sorunu- çözmeleri gerekiyordu. İster padişah, isterse de Jön

Türkler, tümü de en kolay, en sıradan, aynı zamada da en zalimane olan yolu seçtiler: azınlıkların, birini diğerine karşı kullanarak öncelikle siyasal açıdan en yalıtılmış, kültürel ve dinsel açıdan en farklı, aynı zamanda da yaşadığı bölgenin coğrafi konumu itibarıyla en tehlikeli olanından başlayarak yok edilmesi. Bu şiddetli mutlak cinayet eğilimi, eğer katiller kendilerini tümüyle serbest hissetmeselerdi yalnızca çılgınca bir spekülasyon olarak kalırdı. Ve işte burada soykırımın orijinalitesini kavramaktayız. Gerçek suçlu, öldüren değildir. "Bütün bu işte asıl katil sadece sizsiniz bayım. Cinayeti ben işlemiş olsam bile, asıl katil ben değilim." Smerdiakov'un İvan Karamazov'a yönelttiği bu suçlama, tartışmayı genişletmektedir. Aslında soykırım, aşiret fanatizmine vardırılmış bir milliyetçiliğin çılgınca düşüdür. Bir kez tasarlanıldığında, donmuş bir akıl ve mantığın, iğrenç bir çıkarcılığın ürünü haline gelmektedir. İkiyüzlülük, soykırım emrini verenin temel niteliği; yalan, gereksinimi; artniyet ise güvencesidir. Cinayete kaçınılmaz, gerekçelendirilmiş, sıkça da özenle düşünüp taşınılmış çıkarlar temel oluşturmaktadır: ekonomik çıkarlar her zaman, ideolojik çıkarlar bazen, dinsel çıkarlarsa nadiren. Suçu tasarlayanlar ve onu engelleyebilecek olanlar birbirlerine çok sayıda reddedilemeyecek çıkar köprüleri ve petrol nehirleriyle bağlıdırlar: en temel hümanizm burada söz sahibi olmaktan uzaktır. Gönlü yüce yurttaşlara ise "uzaktan" protestolar kaleme alma ya da katliamın boyutunu olay mahallinde sınırlama hizmeti bırakılacaktır.

Kuzu postuna bürünenlerin göstermelik tavrıdır bu. Çünkü, katiller ve kurbanları ötesinde olayı bilen ve oluruna bırakan, önceden hissedip bilmezden gelen, dolaysız çıkarlarına zarar vermektense suskun kalmayı yeğleyenler bulunmaktadır. Ermeni trajedisinde büyük devletlerin sorumluluğu ağırdır. Ermeniler, uzlaşmaz ekonomik ve siyasal amaçların bedelini kendi varoluşlarıyla ödemişlerdir. O zamandan beri hep aynı hikaye, hep aynı "esef verici" katliam kısır döngüsü. Ardından müslüman fanatizmi, Afrika vahşiliği, Asya zalimliği ya da Alman disiplini rahatça suçlanabilir. Böylece nefret tohumları saç-

mayı ve intikam ateşini körüklemeyi sürdürmekten başka birşey yapılmamaktadır.

Tarihin bu ilk bilimsel soykırımını çözümlemekteki tek amacım, olayın gerçekliğini açıklığa kavuşturmak ve bizi tehdit eden tehlikelerin bilincine varılmasına katkıda bulunmaktır. Giderek tekbiçimliliğe sürüklenen bu çürüyen dünyada, çeşitlilikleriyle ışık ve yaşam kaynağı oldukları halde, topraklarından, yaşama hakkından, dillerinden ve kültürlerinden mahrum bırakılan, kovulan, dışlanan azınlıklar birer birer yitip gitmektedir. Azınlıkları ve haklarını savunmanın, ve kişi özgürlükleri şartının bütünleyici bir parçası olduğu ve hepimizin zincirleme birbirine kefil olduğu birgün anlaşılacak mı? Cesaretin elde edemediğini , bir gün korku ortaya çıkartacaktır. Çünkü hayatta kalmamızın koşulu budur. Soykırım tıpkı bakteriolojik silah gibidir; kendi yarattığı sonuçları aşmaktadır. Eğer insanlık, insanlığa karşı işlenen suçları sineye çekerse kısa ya da uzun vadede kendi kendini mahkum etmiş olacaktır. Birinci Dünya Savaşı'nın kanlı dalgaları içinde basit bir köpük olan bu yıllanmış Ermeni sorunundan kalkarak belki de, zincirlerinden bıraktığımız güçler ve karşı karşıya gelmeyi reddetmenin yollarını aradığımız tehlikeler üstünde derince düşünmeyi başarabiliriz.

DİPNOTLAR

1— Bu tören, 2 Şubat 1973'te, Marsilya Belediye Başkanı Gaston Deferre ve Gençlik ve Spor'dan sorumlu Devlet Bakanı Joseph Comiti'nin varlığında gerçekleşmişti. Önceden bilgilendirilmiş olan Türk hükümeti, anıta çakılmış levhadan soykırım sözcüğünün çıkartılması için birkaç aydır baskı uyguluyordu. İçişleri Bakanı Marcelin, Türk otoriteleri için rahatsız edici addedilen bu terimin kaldırılmasından yana görüş belirtmiş ve Vali 30 Nisan 1972'deki töreni ertelemişti. Yazıtın bir bölümünün "Fransa ve özgürlük için can veren Ermeni savaşçı ve direnişçilerinin onuruna" ithaf edilmiş olduğunu eklemek gerekiyor. (*Le Monde,* 14 Şubat 1973)

2— Ruanda delegesinin 6 Mart 1974'te İnsan Hakları Komisyonu'nun 30. toplantısına sunduğu rapor. Madde 30: "İçinde yaşadığımız çağa geçerken, XX. yüzyılın ilk soykırımı olarak kabul edilen Ermeni katliamına ilişkin hayli geniş bir belgeler toplamının varlığı anımsatılabilir." (Böylesi geniş bir konu için çok az sayılabilecek üç belgesel referansla birlikte.)

3— 24 Ekim 1975 Cuma günü öğle saatlerinde, Paris büyükelçisi İsmail Erez ve şoförü Yener, Bir-Hakeim köprüsü üzerinde üç genç tarafından öldürülmüştü. Birkaç gün önce de Daniş Tunalıgil Viyana'da suikaste uğramıştı.

4— Ankara Üniversitesi eski profesörü Savar'ın açıklaması (aktaran, *Haratch*, 21 Nisan 1973)

5— Ekonomik ve Sosyal Konsey'indeki Tunus delegesi Driss'in 6 Mart 1974 tarihli açıklaması.

6— CNRS'de (Bilimsel Araştırmalar Ulusal Merkezi) onursal araştırma sorumlusu, Pratik Etüdler Yüksek Okulu'nda konferans görevlisi P. N. Boratav'ın açıklaması. (*Le Monde,* 7 Kasım 1975.)

7— Ekonomik veSosyal Konsey'deki Türkiye delegesi Olcay'ın 6 Mart 1974 tarihli açıklaması. Bkz. Konsey'in Mart 1974'teki 1286. oturumunun tutanakları.

8— Hitler'in 22 Ağustos 1939'da yaptığı iki konuşmaya ilişkin iki belge Nürnberg Mahkemesi tarafından kayda geçirilmiştir. İlki PS-798, ikincisi PS-1014 içinde. Burada hiçbir biçimde Ermeni katliamına gönderme yapılmamıştır. 26 Kasım 1945 günkü oturumda bu belgeleri ele alan mahkeme, üçüncü bir belgenin Amerikalı bir gazeteci tarafından kendisine iletildiğini, ne ki bunun her iki konuşmanın "eksik bir bileşimi" olduğunu ve otantik bir belge olduğuna dair hiçbir kanıt bulunmadığını belirtmiştir.

9— Çok sayıda Alman konsolos ve görevlisi Weimer Cumhuriyeti ve III. Reich döneminde görevlerini sürdürmüşlerdir. Öte yandan, katliamların duyulmasının 1915'ten itibaren Alman siyasal ve dinsel çevrelerinde yoğun tepkilere neden olduğu, son bölümde görülecektir.

Birinci Bölüm

Ermeni Sorunu

1

Ermenistan

Geminin habercisi güvercin küçük bir zeytin dalını gagasına aldı ve Nuh'a getirdi. Suların arasında yalnızca Ararat'ın yükseldiği görülüyordu. Yeryüzü cenneti yavaş yavaş yeniden ortaya çıktı. İncil burayı insanlığın beşiği olarak betimlemektedir. Kutsal kitap yerine arkeolojik bulguların izin verdiği kadar erken bir tarihe sarkan uygarlıklar tarihinin somut işaretleri tercih edildiği takdirde, Transkafkasya, Urmiye gölü, Van gölü ve Kuzey Suriye'ye kadar inen bir bölüm Hitit toprağını içine alan Ararat ülkesinin ilk sakinlerinin Urartular ya da Kaldeliler olduğu görülür. Urartu Krallığı M. Ö. XIII. yüzyılda ortaya çıktı ve VIII. yüzyılda Medler tarafından ortadan kaldırıldı. Rusya stepleri ve aşağı Tuna ovalarından gelen Armen halkının Frigya'ya yerleşmek üzere Boğaz'ı geçmesi, öyle görünüyor ki bu döneme raslamaktadır. Haik'in önderliğindeki Armenler, göç dalgasının karşı istikametinde hareket ederek Doğu'ya doğru ilerlediler ve Fırat platosu üzerinden Ararat'ın eteklerine vardılar. Urartu Krallığı'nın kalıntıları üzerinde, Haiastan olarak anılan Ermenistan'ı kurdular. Ermeni halkı o zamandan beri tarih sahnesinde yerini almaktadır. Yüzyılların akışı içinde fatihler Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya, Sibirya'dan Hint Okyanusu'na ya da denizden steplere dalgalar halinde gidip geleceklerdir. Yolları çok

sık olarak Ermenistan'dan geçecektir. Ülke yine de her zaman kendi küllerinden yeniden doğacak ve istilacıların gidişinden sonra yaşamayı sürdürecektir. Haik'in torunlarının seçtiği toprak, "Tıpkı yaratmış olduğu halk gibi, hem sert hem de bereketli mağrur bir topraktır." *(1)*

Ermenistan'ın sınırları denize açılan bir çıkış kapısı arayışlarına bağlı olarak yüzyılların akışı içinde değişiklik göstermiş, ağırlık merkezi yer değiştirmiştir. Bununla birlikte, dağlık bir ülke, Ön Asya'ya egemen ve her iki Fırat'ın ve Dicle'nin büyük geçiş yollarını denetim altında tutan bir kale olarak kalmış, bu yüzden de siyasal ve askeri ilgilerin hedefi olmuştur.

Ermeni platosu 1000 ile2000 m. arasında bir yüksekliğe kadar ulaşmaktadır. Kuzeybatıda, coşkun bir sel -Çoruh nehri - Ermeni topraklarıyla Pontus arasında geçilmez bir uçurum oymakta , ama Ermenistan'ı Karadeniz'e açılan bir geçiş yolundan da yoksun bırakmaktadır. Doğuda, büyük Ararat'tan doğan Aras nehrinin suları, Karabağ'ın karanlık dağlarının dar boğazlarından geçerek Hazar Denizi'ne kavuşmaktadır. Güney batıda, doğuya doğru geniş tuzlu Urmiye gölü havzasının çukurlaştırdığı Azerbaycan, çok sayıda vahayla süslenmiş bir çöller ve çıplak zirveler ülkesidir. Batıya gidildikçe, Ermeni Torosları muhteşem bir doğal sınır olarak yüksek dağ platoları ile Kürdistan dağları arasına girmektedir. Dicle'nin bütün bu sol kıyısı, Kürt halkının tüm dış müdahalelere kapalı olarak kendi içine-dönük biçimde yaşadığı vahşi bir toprak, bir dağlar ormanlar ve sel yatakları labirentidir. Batıya doğru, her iki Fırat vadisinde, Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na giden yollara açıldığı için stratejik önem taşıyan bu dağlık kütlenin tek doğal girişi yer almaktadır. Ermeniler bu yolu, Akdeniz'e açılan bir kapı niteliğindeki İskenderun körfezine bakan Kilikya'ya ulaşmak için kullanacaklardır.

Bu "dağ-ada", Pers ovalarından başlayarak basamaklar halinde yukarıya doğru çıkan ve Karadeniz kıyıları ile Hazar ovaları üstünde birdenbire yükselen bir yüksek platolar silsilesi, içinde ırmakların döne döne dolaştığı ve en yükseği Ararat (5180 m.) olan sönmüş yanardağlar dizisinin dimdik göğe uzan-

dığı bir labirenttir. "3000 ile 4000 m. yüksekliğindeki zirvelerin arasına, içinde çok sayıda akarsunun akıp gittiği, dik yarların derin biçimde kestiği ve hatırı sayılır yükseklikteki boğazlar aracılığıyla birinden diğerine zorlukla geçilebilen vadiler bir bıçak gibi saplanmaktadır.(..) Yanda yörede, tazyikle toprak üstüne fışkıran sular göl havzaları oluşturmaktadır." *(2)* Bunların en genişi Van gölüdür. İklim kara iklimi, dolayısıyla serttir: yazlar kavurucu derecede sıcak, kışlar çok soğuk, Ekim'den Mayısa kadar yoğun kar yağışlıdır. Ancak, suya doymuş bir toprak üstünde yaşanan büyük yaz sıcakları Ermenistan'ın bereketinin kaynağıdır. "Bitkiler bu ülkede o kadar hızlı büyürler ki, nerdeyse buğdayın yeşerirken çıkardığı hışırtıyı duyarsınız."*(3)* Meyve bahçelerinin güzelliği ve bağlıkların bolluğu yanında, Romalı tarihçiler Ermenistan'ın zenginlikleri arasında at yetiştiriciliğini ve demir madenlerini de övgüyle anlatırlardı. Aslında, Ermeniler hayvancılıktan çok çiftçilikle uğraşmışlardır. Güçlerini; zenginliklerini ve ayakta kalmalarını sağlayan, ama konumlarını güvensiz kılan bu toprağa bağlılıktan almışlardır." Ermenistan'ın engebeli yapısı ve bunun sonucu ortaya çıkan iklim, üstünde yaşayan halkın özelliklerini ve tarihini büyük ölçüde belirlemiştir."*(4)* Dağlı halklar genelde tutucu bir anlayışa, büyük bir inatçılığa sahiptirler ve ulusal kültürlerine titizlikle bağlıdırlar."*(5)* Zorba ama zengin bir bölgedeki, "yitirilen, yeniden ele geçirilen ve her zaman ancak yarı yarıya sahip olunabilen" *(6)* bir kalenin eli tetikte savunucuları olan Ermeniler, üstünde yaşadıkları toprağa benzeyeceklerdir: sert, gelenekleriyle övünen ve bunları sonuna kadar savunan insanlar.

Tıpkı toprağı gibi derin acılar yaşamış olan Ermenistan tarihi, her ırktan istilacılara karşı sürdürülmüş uzun ve çoğunlukla talihsiz bir mücadeleden ibarettir. Hitit ve Urartu krallıklarının yıkılışını izleyen dönemde Armenlerin gelişiyle, Ermenistan; Urartuların, Asuro-Kaldelilerin ve Armenlerin birbirleriyle kaynaşmasının ürünü olmuştur. Bir ya da iki yüzyıl içinde güçlü ve bağımsız bir devlet haline gelmiş ve Med İmparatorluğu'nun yıkılışı sonrasında genişleyip yayılmış olan

Pers İmparatorluğu egemenliğindeki Doğu siyasi sahnesinde önemli rol aynamıştır. Darius burayı satraplık olarak kendine bağladı. Ancak fethettiği tüm ülkeler içinde, kendisine karşı en büyük direnişi gösteren Ermenistan oldu.(7) İki yüzyıl boyunca geniş bir özerklik içinde yaşayan ülke İskender Küçük Asya'ya girdiğinde zaptedemediği ender Pers bölgelerinden biriydi. Makedon destanı, o zamana kadar Pers uygarlığıyla şekillenmiş olan Ermenileri, Grek uygarlığıyla karşılaştırmış ve Ermenistan'ın belirleyici özelliklerinden birini oluşturacak bu doğu ve batı dünyaları sentezini hazırlamıştır. Büyük Antiochus'un Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldığı dönemde (190) kısa bir süre Séleucides İmparatorluğu'nun egemenliği altında kaldıktan sonra, Ermenistan yeniden özgürlüğüne kavuştu ve Fırat'ın doğusunda Büyük Ermenistan, batısında da Küçük Ermenistan olmak üzere ikiye ayrıldı. İ. Ö. 95 yılında, Mithridiate'ın damadı olan Pontus kralı Büyük Tigrane iki Ermenistan'ı birleştirdi ve Mezopotamya, Suriye, Filistin, Kilikya ve Kapadokya'yı zaptetti. Ermenistan ilk ve son kez Ortadoğu'ya egemen olmaktadır. Tigrane'in güç kazanmasından endişeye düşen Roma, Lucullus'u onu etkisizleştirmekle görevlendirdi. Lucullus ezici bir zafer kazandı, ama Roma ordusu Ermeni toprakları sınırında tükenmiş haldeydi. Otuz yıllık mücadele sonrasında Ermeni kralına diz çöktürülmesi ve ele geçirdiği toprakları geri vermesi, ancak oğlunun ihaneti ve Roma'nın Parthlar içindeki müttefiği Pompée'nin yardıma koşması ile mümkün oldu. Uğradığı yenilgiye karşın Ermenistan yine de, en azından teorik olarak bağımsızlığını korumuştur. Aslında, Roma ve Parth topraklarının ortasında yeralan ülke, Perthlar tarafından yutulmaması için Roma tarafından ve yine Ermenistan'ın hissedilmez biçimde etkide bulunduğu Romalılar tarafından yutulmasın diye de Parthlar tarafından korunmaktaydı. Helen uygarlığından sonra Roma uygarlığı Ermenistan'ın gelecekteki konumunu belirledi: Batı Asya'da Avrupa'nın ileri karakolu.

İ.S. 250 yılında, Sasanilerin Parthları İran'dan çıkarmasından kısa bir süre sonra, kral III. Tiridate Ermenistan tahtına çıktı.

Bu Ermenistan tarihinde bir dönüm noktasıdır. O tarihe kadar Ermeniler esasen, tanrıları Grek, Roma ve Pers mitolojilerinden devşirilmiş, Frigyalılarınkine yakın bir dine tapıyorlardı.*(8)* Paganizme sadık Tiridate, Ermeni geleneğine göre İsa'nın iki havarisi (Barthelemy ve Thaddée) tarafından getirilen ve Aydınlatıcı Gregoire adlı bir Eşkenyan prensinin etkisiyle Ermenistan'da yayılmakta olan hıristiyan inanışına karşı başlangıçta düşmanca tavır aldı. Vaizi işkenceden geçirtti ve çağrısı üzerine gelip kendisini hastalıktan kurtardığı güne değin onüç yıl boyunca bir kalede hapis tuttu. Böylece Ermeniler (288 ya da 301) yılında hıristiyanlığa geçtiler. Ermeniler Roma'dan daha önce ilk hıristiyan krallığını kurmuş oldukları için, olay dikkate alınır niteliktedir.*(9)* "IV. yüzyılın başında, bir halk için, ulusça birincinin peşinden gitmek, dünyanın geri kalan kısmına kesinkes ters düşen bir ideali izleme gibi büyük bir karar almak hiç de azımsanacak bir mesele değildi. Ama bir kez bu karar alındıktan sonra, hıristiyanlığın Ermenileri, bu dini İsa'nın doktrininin bütün uygar dünyada yayıldığı daha sonraki bir dönemde benimsemiş halklara kıyasla daha fazla etkilemesi kaçınılmazdı."*(10)* Kayseri'de rahiplik ve piskoposluk çifte takdisini elde eden Gregoire Ermenistan'a döndü, kralı vaftiz etti ve zalimane bir hoşgörüsüzlükle ülkenin resmen hıristiyanlaştırılmasına girişti : din değiştirmeyi kabul etmeyen paganlar hapsedildi, işkenceden geçirildi, yakıldı ve sürgün edildi; putperest Ermenistan'ın tüm izleri sonsuza dek ortadan kalktı.*(11)* Tüm Ermenilerin en yüksek patriği ya da Katolikos ünvanını alan Gregoire, Ararat'ın eteğinde, rivayete göre İsa'nın Ermenistan'ın ilk hıristiyan kilisesinin kurulacağı yeri saptamak için gökten inip göründüğü Etchmiadzin (Ecmiyazin) kentini kurdu. Etchmiadzin Ermenistan'ın kutsal kenti olarak kalacaktır.

IV. yüzyılda, kral Vramchapouh döneminde, Katolikos Sahag, *vartabed* (doktor) Mesrop'u herbiri o zamana değin Hint-Avrupa kökenli basit bir konuşma dili olan Ermenice'nin seslerine tekabül eden otuzaltı harflik özel bir alfabe oluşturmakla görevlendirdi.*(12)* Kral ve patrik Ermeni alfabesinin ya-

ratılmasının ulus kimliğini güçlendireceğinin bilincindeydiler; onlar, "Ermenistan'ın, güçlü komşularından entellektüel gelişimiyle olmasa bile, hıristiyanlık ve güçlendirici bir ulusal duyguyla kesin biçimde ayrıldığını" anlamışlardı.*(13)*

Bu yeni özelliklerin eklenmesiyle kültürel olarak sağlamlaşan Ermenistan, Doğu (Sasani Pers) ya da Batı'ya (Bizans) besledikleri sempati çerçevesinde siyasal olarak iki gruba ayrılmıştı. Katolikosun yönlendirdiği ve daha güçlü olan Batı yanlısı kesim, düşmanca tutumunda Bizans'la Ermenistan'ı birbirinden ayırmayan Sasani İmparatorluğu'na karşı verdiği mücadelede Bizans'ı destekliyordu. 449 yılında, Sasani kralı Ermenileri zorla mazdeizme döndürtmek istedi.*(14)* Ardazbad'da toplanan ruhaniler meclisinde, kilise yetkilileri ve soylular Pers başvezirine iletilmek üzere, inançlarının derinliğini ve hiçbir biçimde bundan dönmeyeceklerini belirten bir yanıt kaleme aldılar.

Bu açıklama sadece bir formaliteydi; Ermeni halkı, Vardan Mamikonian ve Katolicos Hovsep önderliğinde kitle halinde ayaklandı. 26 Mayıs 451'de, ikiyüz elli bin kişi ve fillerden oluşan güçlü bir Pers ordusuyla Avarair'de çarpışan Vardan ve altmışbin askeri ağır yenilgiye uğradılar; ancak Perslerin kazandığı zafer de onları takatsiz bırakan kuşkulu bir zaferdi.*(15)* Dağlarda yeniden toparlanan Ermeniler, Vardan'ın yeğeni Mamikonian'ın kumandası altında, Persleri yerleşik dinsel ve ulusal adetleri konusunda kendilerini serbest bırakmaya zorlayan bir vurkaç savaşına giriştiler.

Aynı yılın 8 Ekim'inde, Boğaz'da Kalkedon'da bütün piskoposların katıldığı bir toplantı yapıldı. Daha önce İznik, İstanbul ve Efes'te yapılan üç toplantıda temsil edilmiş olan Ermenistan Kalkedon'a katılamadı: ülke savaş içindeydi, büyük bir karmaşa hüküm sürüyordu, patrik ve piskopos zindana atılmış ya da sürgün edilmiş, ordunun arta kalanları ve halk yoğun bir gerilla savaşı sürdürmekteydi. Bu koşullarda, dogmatik bir kavganın en küçük bir coşku yaratmamış olması anlaşılır bir şeydir. Kalkedon ruhaniler meclisinde, Roma ve Bizans kiliseleri, papa Büyük Leon'un, İsa'da biri insansal diğeriyse tan-

rısal olmak üzere sıkı sıkıya birleşmiş ama birbirine karışmayan iki ayırdedici özellik bulunduğunu öne süren doktrinini kabul ettiler. Kırk yıl sonra burada alınan kararlar Ermenistan'a ulaştığında, kilise yetkilileri Kalkedon dogmasının ,mahkum edildiği özel bir meclis topladılar : Roma ve Bizans'la ilişkiler artık tamamen kopmuştu. Monofizit doktrine bağlı "apostolik" Ermeni kilisesi (yeni adı buydu) o tarihten itibaren "idari bağımsızlığını elde etmiştir: teolojisini, tören ve kurumlarını düzene bağlamakta, tüm saldırılara karşı kendi kendini savunmayı öğrenmektedir."*(16)*

Tercih, hem siyasal hem de dinseldi. Kuşkusuz ki özgün ulusal bir kilisenin kuruluşu (Katolik ve ortodoks kiliseleri, dinsizlere ve başka dinden olanlara çoğu kez şismatiklere davrandığından daha hoşgörülü ve liberal davrandığı için) Ermenistan'ı Batı'nın desteğinden yoksun bıraktı, ama siyasal varlığını da güvence altına almış oldu.

Ermeniler bu şekilde özerkliklerini ve inançlarını korumayı başarabilmişlerdi. Ne var ki İslam'ın doğuşu sadece bu yeni armoniyi altüst etmekle kalmıyor, aynı zamanda tüm dünyanın dengesini de yerinden oynatıyordu. Gerçekten de Arap kabileleri VII. yüzyılda Ön Asya'ya yayıldılar, Sasani monarşisini yıktılar ve birbirini izleyen akınlarla Ermenistan'ı istila ettiler. Kentler saldırılarla zaptedildi ve yağmalandı, ahali kılıçtan geçirildi, sağ kalanlarsa esir alınarak götürüldü. Ermeni soyluları *(nakharars)* *(17)* bir kez daha dağlara çekildiler ve savaşmayı sürdürdüler. İlk prozelitizm (dinden döndürme) dönemi geçince Araplar Ermenilere İslam dinini benimsetmekten vazgeçerek sadece zorla vergiye bağlamakla yetindiler. Halifeler, Mamikonian, Ardzrouni, Rechtouni ve Bagratouni gibi prens ailelerinden gelen birini Ermenistan'a genel vali atadılar. Ancak, *nakharar*ların bireyciliğini rahatça kullanan Araplar, bunları birbirinin karşısına çıkartarak ve bölünmüşlüklerinden faydalanarak Ermeni valilerin yerine sık sık Arapları geçirme olanağını buldular.

Sert baskı koşullarında birçok Ermeni ve Gürcü prensi İslam dinine geçmişti. Manastır ve kiliselerin terkedilip yerle bir edil-

diği kentlerde minareler yükseliyordu. 859'da, "hepsi birbirinden zalim, fanatik ve haris bir dizi Arap valisinden sonra, halifenin Ermenilerin itaatini ancak onlara özerkliklerinin büyük bir bölümünü iade ederek sağlayabileceğini anlayan"*(18)* Bağdad, Bagratid prensi Achot'yu Ermenistan'a vali olarak atadı. Öte yandan, Ermenistan'ı soymak için birçok kereler Araplarla işbirliğine giden Bizans, doğu sınırlarını Ermeni platosuna kadar yaymaktan cayarak Ermenistan'ın yeniden kuruluşunu kolaylaştırmak için Araplarla anlaştı.

885'te başlayan Bagratid hanedanını yönetimi altındaki yüzaltmış yıl boyunca, Ermenistan bir kültürel ve ticari özgürlük ve refah dönemi yaşadı. Endüstri ve tarım gelişti, kilise ve manastırlar yeniden inşa edildi; kentler ve köylere insanlar yeniden yerleştirildi. Başkent Ani, kırk kapılı ve binbir kiliseli bu kent, Ermenistan'ın kalbi, "Bizans'ın Asyalı kızkardeşi" (Tchobanian) haline geldi. Aslında, Vaspourakan krallığını kurmuş olan Ardzrouniler başta olmak üzere rakip nakhararlar Bagratid iktidarıyla savaşmaktaydılar. Grekler ve Araplar,bu bölünmeleri teşvik ettiler. Öyle ki, X..yüzyılda, Bizans'ın itibarî otoritesi altındaki Kuzey krallıklarının Bağdad'a haraç veren güneydekilerle savaş içinde olduğu yedi adet Ermeni krallığı sayılabiliyordu.

Bagratidlerin bağımsızlığı, Katolicos Petros'un işbirliği sayesinde Greklerin Ermenistan'ı işgal etmeyi başardığı 1045 yılında sona erdi. Farkında olmaksızın kendilerini yutacak kuyuyu kazıyorlardı. Turan atlıları Küçük Asya'ya girmeye başlamışlardı ve hıristiyan askerlerin mızrak ve kılıçları bunların yayları karşısında güçsüz kalmaktaydı. 1048'de Selçuklu Türk boyları Van gölünün kuzeyinde eski Vaspourakan krallığını istila ettiler. 1064'te Ani yerle bir edilerek, halkı kitle halinde katledildi ya da esir edilerek götürüldü; çevre köylerin altı üstüne getirilerek yağmalandı. Ermenistan artık bir harabeler yığınından ibaretti. Üzerinde yaşayan insanlar, inançlarını ve etnik kimliklerini koruyabilmekten başka bir şey yapamadılar.

Ermeni kalesinin düşmesinin ardından Küçük Asya, 1077'de Van gölünün kuzeyindeki Malazgirt'te Rum ordusunu ezerek

Bizansa öldürücü bir darbe indiren Turanlılar'a açılmış oluyordu. Kendisini koruyabilecek olan askeri gücü bizzat kendisi ortadan kaldıran, doğu sınırında güçlü bir mevziye sahip olmayı —ki bu Roma politikasının en temel çizgilerinden biriydi— ihmal eden Bizans, kendi yıkılışını hazırlıyordu Ona, "Dicle'den Karadeniz'e, Fırat'tan Hazar Denizi ve Kafkasya'ya uzanan", Kafkaslar üzerinden gelecek istila dalgasını durdurabilecek 10 milyon nüfuslu müttefik bir krallık gerekiyordu *(19)* Bu krallık, Ermenistan olabilirdi.

Bizans Malazgirt'ten sonra, dört yüzyıl daha yaşayacak, ama büyük bir imparatorluk görüntüsünden başka bir şeye sahip olamayacaktır; belki de "Ermenistan için tehlike olan her şeyin Avrupa için tehdit olduğunu" kabul etmeyi yadsıdığı için.*(20)*

Bagradit krallığının yıkılışı Selçuklular'a egemenliklerini Kafkaslar'a kadar yayma olanağını sundu. Ermeniler ve Gürcüler, otlakları işgal eden ve egemenleri *(beyler)* şehirlerde de oturan bu göçebe istilacılara karşı savaştılar. Bizans bazen belli sayıda birlik gönderiyor, ama bunlar geri çekilir çekilmez korkunç bir misilleme başlıyordu. Ardından, Cengiz Han'ın, oğlu Hülagu'nun, Timurlenk'in (Tamerlan) ülkeye bir uçtan diğer uca ölüm ve yıkım getiren Moğol işgali geldi: "Van'da bütün ahali falezlerden aşağı atıldı; Sivas'ta halkın tümü boğazlandı, dörtbin asker canlı canlı gömüldü ve galiplerin atları çocukları çiğnediler."*(21)* Ermenistan daha sonra iki Türk boyunun, kendilerine Diyarbakır'ı merkez edinen Karakoyunlular ile Akkoyunluların kurbanı oldu. Bu arada Turan göçlerinin gelgitine uğradı. "Ermenistan'ın yazgısını belirleyen de, durmaksızın yayılan ve yinelenen bu göç dalgası oldu. İşgaller korkunç bir insan ve servet kaybını beraberinde getirdi ve ülkeyi yüzyıllarca kötürüm bırakacak bir zayıflamaya neden oldu.*(22)*

Ani krallığının yıkılışından sonra, İstanbul'da prens Roupen çevresindeki çok sayıda Ermeni arasında, öc almayı amaç edinen bir gruplaşma gelişti.*(23)* Bizans imparatorluk iktidarının düşüşünden yararlanan Roupen, bir kısım Ermeni soylusunu bir araya topladı ve önemli Ermeni kolonilerinin yaşamakta olduğu

Kilikya'ya, Arap saldırılarının neden olduğu yıkım sırasında nüfusu kısmen tahliye edilmiş bu bereketli yöreye yerleşmelerini sağladı.

1080'den 1095'e kadar onbeş yıl boyunca, Roupen Yeni Ermenistan baronluğuna dönüşen bu prensliği örgütledi. Toros, Anti-Toros ve Amanos dağlarının tahkim edilmiş mağaralarına yerleşerek buraları hareket merkezleri haline getirdi; topraklarını Akdeniz'e, İskenderun Körfezi'nden Pamfilya Körfezi'ne kadar genişletti. Yeni Ermenistan, Fırat vadileri üzerinden Eski Ermenistan'a açılıyor ve buradan gelen göçmenleri kabul ediyordu. Yeni Ermenistan efsanesi, "kesintisiz romantik ve fantastik serüvenler süiti" (Nansen), Ermeni bağımsızlığının bu son baharı özel bir siyasal konjonktür sayesinde varlığını sürdürebildi: İslam imparatorluğunun dağılması va Avrupa'nın tepkisi-Haçlı Seferleri. Birinci Haçlı Seferi'nin bitap haldeki askerleri Toros geçişine geldiklerinde, Ermeniler onları kardeşçe karşıladılar ve yeniden bir ordu kurmalarını, yani Antakya ve Kudüs'ü zaptetmelerini sağladılar. Bu sırada Bizans, Batılıları güçten düşürmek ve ortodoks olmayan hıristiyanları avlamak için Ermeni baronluklarını ortadan kaldırmak amacıyla Türklerle ittifak yaptı. Yani kendi öz toprağını tehlikeye sokmak pahasına, katoliklere karşı İslam'ı desteklemekte tereddüt etmiyordu.

1187'de Kürt Selahaddin Ortadoğu müslümanlarının dinsel birliğini gerçekleştirerek haçlılara karşı savaşı başlattı ve Kudüs'ü ele geçirdi. Avrupa yanıt olarak, Roupen'in mütevazi prensliğini Yeni Ermenistan krallığına dönüştürecek olan Üçüncü Haçlı Seferi'ni topladı. 1199'da Muhteşem Leon (II. Leon), imparator VI. Henri ve Papa'nın elçilerinin elinden kraliyet tacını giydi. Roma, Ermenileri kendi kucağına düşürmeye çalışıyordu. Bu baskı, Ermenistan tahtına Lusignan sülalesinden bir Fransız soylusunun çıkarılmasıyla devam etti. Krallık kısa süre sonra, biri Papa yanlısı, diğeri Papa karşıtı olmak üzere iki parçaya bölündü. Papa karşıtlarının başında Katolikos bulunuyordu. Guy de Lusignan tebasını inançlarından döndürmek isteyince, hoşnutsuzlar bir ayaklanma düzenlediler ve kralı öldürdüler. (1134)

Doğu yakasındaki bundan böyle tek hıristiyan devlet olan Yeni Ermenistan, daha sonra yaklaşık yüzyıl boyunca Memlûk ların saldırısına direnmek zorunda kaldı. 1375'te başkent Sis (Kozan) kuşatma altına alındı. Son Ermenistan kralı VI. Leon de Lusignan Kahire'ye götürüldü ve dinini terketmeyi kabul etmedi, *(24)* Mısır yönetiminde kalan Kilikya XVI. yüzyıla kadar Osmanlı mülkü olarak varlığını sürdürdü. Ermeniler yine de, ulaşılması çok zor olan dağ kovuklarında, Hacin (Saimbeyli) ve özellikle de Zeytun'da (Süleymanlı) XIX. yüzyıla kadar otonom odaklar elde tutmayı başardılar. XI. yüzyılda Ani'nin yıkılışı, XIII. yüzyılda Eski Ermenistan'ın Moğollar tarafından harabeye çevrilmesi, XIV. yüzyılda Yeni Ermenistan'ın talan edilmesinden sonra parlak Ermeni dönemlerinden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Binlerce Ermeni göç etmiş; kuzeydekiler XI. yüzyılda Kırım'a, sonra Polonya ya da Moldavya'ya, sonra Transilvanya ve Macaristan'a geçmişler; Kilikya'dakiler, XIV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla dek, Kıbrıs'a, Rodos'a, Yunanistan'a, İzmir'e, İstanbul'a ve Mısır'a gitmişlerdi. Göç, Akdeniz üzerinden İtalyan kentlerine, Fransa ve Amsterdam'a ulaştı. Nihayet, Ermeniler İran üzerinden Hindistan'a, ticaret kolonileri kurarak Saygon ve Çin'e kadar uzandılar. Bu diaspora, yine de Ermenistan'ın güçlerini tüketmedi. Ermen köylüleri, gerek platoda gerekse de Kilikya'da, Selçukluların, Moğolların ve ardından Osmanlıların dinmek bilmez saldırılarına maruz kalarak, ve baskı altında, sessiz ama sadakat içinde topraklarına çakılı olarak yaşadılar; zenaatçılar dükkanlarını açtılar, tüccarlar alım satımı sürdürdüler. Beş yüzyıl sonra Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında gurur ve yiğitliğinden hiçbir şey kaybetmemiş bir Ermeni halkının, bir inancın, bir kültürün varlığını hayretler içinde keşfedecekti. O halk ki, ikibin yıllık varoluştan sonra, Avrupalı ulusların hala kendi kimliklerini aradıkları bir çağda yok olmakla karşı karşıya kalmış, ama yine de kendi toprağı üzerinde varlığını koruyabilmişti.

Birbiri peşisıra gelen istilacılar burada, tıpkı acıların izlerini taşıyan toprağın kendisi gibi son derece karmaşık bir ırklar ve

inanışlar mozaiği yaratmışlardı. Kendi öz toprakları üzerinde dört bir yana dağıtılmış, İslam tarafından çembere alınmış, zulme uğratılmış olan Ermeniler, herşeye karşın yaşıyorlardı.

Yeniden doğrulduğunda ise büyük Ermeni kütlesi kendi kişiliğini bulmak için çok zayıf kalacak ve özellikle de içinde bulunulan konjonktür, Ermenistan'a güçlü komşularının oyununda değerli bir taş olarak varlığını koruma olanağını vermiş daha önceki konjonktürden farklı olacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu

X. yüzyıl	Türklerin İslam dinini kabul edişi.
1058	Selçuklular Bağdad'ı alırlar. Önderleri Tuğrul Bey hükümdar, Arap halifesi ise ruhani önder olur.
XI. ve XII. yüzyıllar	Türkmen göçebeler Anadolu'yu fethederler. Rumî sultanlığının kuruluşu (Başkent : Konya) Ertuğrul'un oğlu Osman hükümdar olur. Oğlu Orhan, Bursa'yı devletin merkezi haline getirir.
1288	Osmanlı Türk hanedanının kuruluşu.
1336	Yeniçerilerin kuruluşu.
1350-1389	I. Murat'ın saltanatı.
1354	Osmanlılar Avrupa'ya, Gelibolu'ya çıkarlar.
1389	*13 Haziran* : Kosova savaşı : Sırp krallığının yıkılışı.
1389	Murat'ın halefi I. Beyazıt'ın tahta çıkışı.
1393	Bulgaristan'ın fethi.
1402	Osmanlı ordusu Timur tarafından Ankara'da yokedilir. Timur Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkar.
1405	Timur'un ölümü. I. Mehmet ve II. Murat Osmanlı İmparatorluğu'nu yeniden kurarlar.
1453	*Mayıs* : İstanbul'un II. Mehmet tarafından fethedilişi. Bizans İmparatorluğu'nun sonu.
1479	Kırım'ın Türkler tarafından fethi.
1516-1517	Mısır'ın I.Selim tarafından alınışı.
1529	Viyana'nın Muhteşem Süleyman tarafından kuşatılması. Avrupa'da Osmanlı yayılmasının son sınırı.
1535	Süleyman , I. François ile kapitülasyonlar rejiminin çerçevesini çizen bir ticaret anlaşması yapar: elçilerin Osmanlı kanunlarına tabi olmama hakkı, dolaşım ve alışveriş serbestisi, dinsel serbestlik.
1593-1601	Türkler'le Avusturya arasında savaş.
1672	Türkler Polonya'ya saldırır.
1682	Polonya kralı Jean Sobieski Türkleri Kahlenberg'de yenilgiye uğratır.

1699	Karlowitz (Karlofça) antlaşması. Osmanlı imparatorluğu'nun Avusturya, Venedik ve Rusya tarafından ilk parçalanışı.
1768-1774	Rusya'yla Türkiye arasında savaş. Küçük Kaynarca antlaşması (21 Temmuz 1774) Rusya'ya İmparatorluk üzerinde yaşayan Ortodoks tebayı himaye imkanı verir.
1806	Türkiye Napoleon'un kışkırtmasıyla Rusya'ya saldırır.
1812	Bükreş antlaşması: Rusya Besarabya'yı Türkiye'den geri alır.

1. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— (Hrand Pasdermadjian, Histoire de l'Arménie (depuis les origines jusqu'au traité de Lausanne), Paris, librairie orientale Samuelian, 1964, p.11
2— L. Leclerc, "La question arménienne", *Revue de l' Université de Bruxelles,* 1896, p. 102
3— Jacques de Morgan, *Histoire du peuple arménien,* Paris, Berger-Levrault, 1919, p. 20
4— Jean-Pierre Alem, *L'Arménie,* collection "Que sais-je?", Paris, PUF 1962, p. 10
5— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 14
6— A. Rambaud, *L'Empire grec au Xè siécle,* Paris, 1870. Aktaran H. Pasdermadjian, *op.cit.* p. 17
7— Ermenistan adı ilk olarak, Behistun yakınlarındaki bir kayalığa Pers kralı Darius Hystapis tarafından oydurulmuş bir yazıtta geçmektedir. İ.Ö. 521 tarihli bu yazıt üç dilde yazılmıştır ve Urartu isyancılarının uğramış olduğu zulmü anlatmaktadır.
8— Tanrıları "ne Asyalı tanrılar gibi devasa boyutlardaydı, ne de Yunan tanrılarının zerafetine sahipti. Kendilerini yaratan halk gibiydiler, çalışkan ama sevimli ve iyicil." Geoges Brandés, *L'Armenie et L'Europe,* Genéve, Union des étudiants arméniens de l'Europe, 1903 p. 17
9— Constantin hıristiyanlığı ancak 313'te kabul etti.
10— J. Burtt, *The People of Ararat,* Londres, Hogart Press, 1926, p. 29.
11—Gerçekte, iki kült arasındaki karşıtlık o denli uzlaşmaz değildi ve eski inanışlar kendilerine yeni dinde yer bulabildiler. Temiz ve saf Anahit, Bakire'ye; Aramazd, Tanrı Baba'ya; Büyük Vahakn da Oğul'a dönüştüler.
12— Alfabe daha sonra otuzsekiz harfe çıktı.
13— J. de Morgan, *op. cit.*, p. III.
14— Sasanilerin resmi dini. Tanrı Ohrmazd'ın, kötülüğün kaynağını simgeleyen ikizi Ahriman'a karşı mücadele ettiği değişik bir zoroastrizm.
15— Ermeni sovyet tarihçisi Teremig, renkli epik romanı *Vartananc*'ta savaşı ayrıntılarıyla canlandırmıştır.
* Monofizit doktrin: İsa'da sadece insanî kutsal niteliği tanıyan dinsel doktrin—Ed.
16— Katolikos Guleserian, *The Armenian Church,* 1939. Aktaran, Dicknan Boyajian, *Armenia. The Case of a forgotten genocide,* New York, Education Book Crafters Inc., Westwood, 1972, p. 88-90.
17— *Nakharar* deyimi, "aileyi gözeten/aile reisi" anlamını içermektedir. Bkz. René Grousset, *Histoire de l'Arménie,* Paris, Payot, 1974, p. 287.
18— J. de Morgan, *op. cit.*, p. 124.
19— J. de Morgan, *op. cit.*, p. 160.
20— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 178.
21— J. de Morgan, *op. cit.*, p. 245.
22— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 239.
23— Rumlar ve Ermeniler sıkı ilişkilere sahiptiler. Ermenistan, Bizans'a sadece generaller, askerler ve memurlar sunmakla kalmayıp, aynı zamanda V. Leon ve özellikle I. Vasil'in "makedon" hanedanı olmak üzere imparatorlar da verdi.

24— VI. Leon özgürlüğüne kavuştuktan sonra Avrupa'ya gitti; önce Roma ve Madrid, sonra da 1393'te öldüğü Paris'te ikamet etti. Naaşı bugün hâlâ, Restorasyon döneminde konulduğu Saint-Denis kraliyet mezarlığındaki özel kabirdedir.

2

Osmanlı Boyunduruğu Altında Ermeniler

Osmanlı Türkleri'nin Ermenistan'ı sözcüğün gerçek anlamında işgali, Ortadoğu'ya doğru genişledikleri XVI. yüzyıl başlarına rastlar. Bununla birlikte, Ermeni toprakları bir yüzyıldan fazla bir zaman, üzerinde Osmanlı ve İran ordularının çarpıştığı bir savaş alanı olmuştur. Ülke yıkıma uğramış olmakla birlikte, fetih güvenceye alındıktan sonra güçlü bir merkezi iktidara ve kurumsallaşmış bir yönetsel aygıta sahip olan Osmanlılar, Ermenistan'ın kuzeyinde nispi bir düzen kurabilmişlerdir. Buna karşılık, güneyde göçebe Kürtlere bırakılan ülke sürekli bir ilgisizlik durumu içindeydi.

Osmanlı İmparatorluğu kuruluşundan itibaren hıristiyan azınlıkların özelliklerini, yani dillerini, geleneklerini ve dinlerini muhafaza etmeyi kararlaştırmıştı. Bu hoşgörü siyasal ve ekonomik düşüncelerle güdülenmişti: esasen, egemenlik altına alınmış halklar tümüyle tarım, ticaret ve endüstriyi geliştirmek ve hiçbir yerleşik etkinliğe yatkın olmayan ve göçebe geleneklerinden kopamayan fatihlerin yaşamını sağlamakla yükümlüydü. "Hıristiyan halkların sırtından yaşamak, onları kelle vergisine tabi tutmak, ırksal varoluşlarına dokunmamak (...), "ölçüsüz" bir gelişmeye izin vermemek için zaman zaman ce-

zaya uğratmak, aralarında isyan ve başkaldırı mayalarının filizlenmesine müsamaha etmemek (...), Türk iktidarının hoşgörülü liberal görüntüsünün barındırdığı zehirli düşünce buydu."*(1)* Bütün padişahlar bu politikanın takipçisi olacaklardır.

Dinsel bağımsızlığın iki tarihsel sonucu olacaktır. Bir yandan, milliyetlerin korunmasına katkı sağlayacaktır: bu halkların herbirinin dinsel özgünlüğü, bir inançtan, bir kateşizmden öte bir kurtarıcı ve umut olacaktır. Öte yandan, görünürdeki bu hoşgörü Avrupa'yla ilişkilerde Türklere rahatça kullanabilecekleri bir belirsizlik sunacak; padişah, dinsel hoşgörüsünü öne sürerek, ulusal bağımsızlık ilan ettiklerinde tebası tarafından ihanete uğradığını iddia edecektir. Babıâli ve Avrupa elçilikleri arasında tüm XIX. yüzyıl boyunca oynanacak olan reformlar komedisinin kaynağı budur.

İslam'ın hoşgörülü olduğu bir gerçeklik, bunun Osmanlı iktidarı tarafından uygulandığı iddiası ise aldatmacadır. Osmanlılar egemen milleti: hiçbir milliyet niteliğini tanımamışlar, sadece dinsel cemaat niteliğini kabul etmişlerdir. Bu toplulukların üyeleri hiçbir yasal korumaya sahip olmayan, angaryaya koşulan ve sömürülen bir yığın *(reaya)* oluşturuyorlardı.

Ekonomik ve Siyasal Zorbalık

Türk egemenliği altında Ermeni ekonomisi "daha ortaçağın başında yaşadığı, her köyün kendi kendine yettiği bir rejime geri döndü. Mübadele en az düzeye indi, köylü ihtiyaçlarının büyük bölümünü kendi yetiştirmek zorunda kaldı."*(2)* Bunun sonucu, kentlerin ve köylerin gözle görülür biçimde yoksullaşması oldu.

XII. yüzyıldan itibaren, Bağdad'ın yıkılışı ve Bizans'ın çöküşü Ermeni ticaretinin pazarlarını ortadan kaldırmıştı. Ancak, Hindistan'a giden yol Ermenistan'dan geçtiğinden, Ermeni kervanları Akdeniz'le İran ve Hindistan arasındaki vazgeçilmez köprüyü oluşturuyorlardı. XVIII. yüzyılda Ermenistan'ı ziyaret eden ilk Fransızlardan biri olan Pitton de Tournefort, Ermeni

tüccarlarını heyecanlı biçimde över. "Bunlar dünyanın en iyi insanlarıdır; namuslu, kibar, sağduyulu ve dürüst kişiler. Ticari uğraşları dışında hiçbir şeye karışmıyor ve tüm dikkatleriyle kendilerini işe veriyorlar."*(3)*

Bununla birlikte, ticaret Ermeni topluluklarının temel uğraşı değildi: ulusun ezici çoğunluğu her zaman tarım ve küçük esnaflıkla uğraşıyordu: "Saban ve kervan Ermeni uygarlığının iki güçlü kaldıracı, yaratıcı ve boyun eğmez inatçı doğal güdüsünün iki karakteristik çizgisi olmuşlardır."*(4)*

Ermeniler imparatorluğun tarımsal, zenaatsal ve ticari etkinliklerine katılıyor olsalar da sahip bulundukları haklar ezici bir vergi düzeniyle sınırlanmıştı: "Türkiye'de baskı, hemen hemen her zaman ağır vergiler biçiminde kendini hissettirmiştir. Kur'an'daki şu hükümle meşru gösteriliyordu: hak dininden olmayanları mahcubiyet duyana ve narh ödeyene dek duçar edin"*(5) Reaya* işlediği toprakların intifa (yararlanma) hakkına sahip oluyor, ancak devlet toprak üzerinde çıplak mülkiyet hakkını koruyor ve müslümanların da aynı şekilde ödediği aşara el koyarak kira alıyordu. (Aşar: ürünün onda biri). Çiftlik kirasına bağlı bu toprak vergisinin miktarı yerel yöneticilerin göz yummasıyla "çiftçiler" tarafından (vergi tahsildarları -mültezimler- kastediliyor —Ed.) hiçbir cezai işleme maruz kalmaksızın keyfi biçimde yükseltiliyordu. Hasat sadece hazine memurları geldiğinde başlayabilir ve tarımsal tekniklerdeki her tür yetkinleşmeyi engelleyen değişmez kurallar çerçevesinde yapılırdı. Onbeş ile yetmişbeş yaş arasındaki bütün gayrımüslim erkeklerden bir yıldan diğerine yaşama hakkını elde etmeleri için altmış yıl boyunca bir kelle vergisi —ya da *haraç*, aşağılama vergisi— alınıyordu. Bundan başka, sürülere konan hayvan vergisi ve gümrük vergisi (müslümanlar için % 2, müslüman olmayanlar için % 3.5), teorik olarak sadece bir yıla mahsus toplanması gereken ama hep yürürlükte kalmış olan olağandışı vergiler ve daha sonraları da hıristiyanların kesin biçimde dışında tutuldukları askeri hizmetten muafiyet vergisi gibi vergiler vardı. Bütün vergiler ödendikten sonra köylüye elde ettiği ürünün ancak üçte biri kalıyordu. Ödemeyi reddettiğinde

toprağı elinden alınıyor, çoğu kez de hayatını yitiriyordu. Yalnızca dinsel Şeriat mahkemeleri geçerli olduğu için, Ermeniler adalet önünde yasa koruması dışında kalıyorlardı. *(6)* Bu mahkemelerde taraflar iki müslüman tanıkla birlikte mahkeme önüne çıkmak yükümlülüğündeydiler ve tüm davalar kanıt değeri taşıyan tanıklıklar üzerinden karara bağlanıyordu. Oysa, bir hıristiyanın tanıklığı bir müslüman karşısında geçerli sayılmazdı. Bu koşullarda Ermeniler, silah taşımaları ayrıca yasaklandığı ve eyaletlerdeki memurların tamamına yakınının müslümanlardan oluştuğu düşünüldüğünde İmparatorluğun siyasal yaşamına da katılamadıkları için, kendilerine yapılan kötü muamelelere ve aleyhlerindeki uygulamalara karşı çok daha az direnebilirlerdi. Başka bir deyişle, tümüyle Osmanlıların keyfiyetine tabiydiler ve sadece dinsel özerkliklerinde bir özgürlük yanılsaması buluyorlardı.

Dinsel Özgürlük

İstanbul'un fethinin ilk günlerinden itibaren, II. Mehmet, Rum patriği II. Genadius'a resmi memuriyet verdi ve cemaatine ibadet özgürlüğüyle birlikte geniş bir yönetsel özerklik tanıdı. Patriğin gücüne karşı bir denge unsuru olarak da daha güvenilir bir başka hıristiyanı, Bursa Ermeni başpiskoposu Hovakim'i çıkarttı. Piskopos İstanbul'a davet edildi. (II. Mehmet bu fırsattan istifade ederek kalabalık bir Ermeni kolonisini de İstanbul'a getirtti.) 1461'de bir *ferman*la (padişahın yazılı emri) Hovakim'e, bütün Türkiye Ermenileri'nin patriği ünvanı verildi.*(7)* Osmanlı yönetimi o tarihten beri Ermeni patrikhanesine saygıyla davrandı ve sadece yeni patrik atamalarının onaylanmasında işe karıştı. Bu atamalar kendisine her yıl için yaklaşık onbin kuruş gibi çok yüksek bir gelir sağlıyordu. Ermeni patrikhanesinin içinde bulunduğu durum rahat değildi: doğrudan dinsel plandaki en üst otorite, (XVIII. yüzyılda Rusya Ermenistanı'nda bulunan) Etchmiadzin Katolikosu'ndaydı. Doğrudan ona bağlı olan Kilikya (Sis), Van gölündeki Akdamar Katolikos'ları ve Kudüs patriği,Gregoryen hiyerarşisinde sıradan bir başpiskopos

olan, bununla birlikte Osmanlı yönetiminin tanıdığı tek "sivil" otorite niteliğini taşıyan İstanbul patriğinin üstünde yer alıyorlarlardı.

Ermeniler bu paradoksal durum karşısında İstanbul patriğine yavaş yavaş, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki Ermeni piskoposluk bölgeleri üzerinde, hatta Etchmiadzin geçici olarak Türk egemenliğine girdiğinde, oradaki Katolikosluk makamı üzerinde haklar da içeren bir ruhani yetki vermek zorunda kaldılar.

Ermeni Kilisesi'nin bir geleneğine göre, laikler yönetime katılabilmekteydi. Sivil mevkiler başkent eşrafına, yani cemaatin en zengin ve en etkili üyelerine, imparatorluğun finans kaynaklarını elinde tutan bankacı ya da *sarraflara,* Türk yönetimindeki yüksek rütbeli görevli ve memurlara ayrılmıştı. Bu ayrıcalıklı *amiralar* sınıfı —müslümanların hıristiyanlar için kullanamayacağı paşa ya da bey ünvanını karşılamak için türetilmiş bir sıfat— emri altında tuttuğu ve kendi iradesine tabi kılabildiği patrik karşısında egemen konumdaydı. Bu sınıf kuşkusuz ki patrikhaneye, yardım kurumlarına ve kiliselere bağışlarda bulunuyordu, ancak Osmanlı İmparatorluğu'na kendi cemaatine duyduğu sadakatten daha fazla bağlıydı ve sahip olduğu zenginlik ve etkinlik kendisine aynı zamanda başpiskoposu istediği gibi kullanma olanağı veriyordu. İstanbul Ermenileri birçok kereler amiraların zorbalığından yakındılar ve bunlara fazlaca boyun eğen patrikleri alaşağı ettiler. Bununla birlikte bu amiralar bazen lonca şefleri *(esnafbaşı)* meclisini yanlarına alıyor, hatta demagojik amaçlarla, bin kişiyi biraraya getirebilen halk meclisleri topluyorlardı.*(8)* Yine de patrikhanenin Ermeni çıkarlarını gerçekten temsil ettiği dönemler oldu, ne ki XIX. yüzyıla gelininceye kadar bu dönemler çok kısa sürelerle sınırlı kaldı.

XVIII. yüzyıldan itibaren misyonerlerin etkisiyle önemli bir Ermeni grubu katolik inancını benimsedi ve Papa'ya bağlı ruhban sınıfının yönlendiriciliğini reddetti. Bu ayrılıkçı hareket daha sonraları fanatik bir hal aldı; patrikhaneyi ele geçirmeye yönelecek kadar tehdit edici ve Babıâli'yi patrikhanedeki bu iç

çatışmaya müdahale etmeye zorlayacak kadar geniş boyutlar kazandı. Bir kısım papaz "Batı tahrikini sokmakta ısrar etmek ve yerleşik usulleri değiştirmekten" *(9)* sürgün edilirken, başka birçokları da "bazı kitapların içeriğini tahrif ederek, tahrif edilmiş nüshalar basarak ve bunları Ermeniler arasında dolaşıma sokarak tahribata yol açmaktan" dolayı hapsedildiler.*(10)* Osmanlı hükümeti katolik misyonerlerin faaliyetine karşı koyarken, azınlıklarla ilişkilerinin zeminini oluşturan *millet(11)* sistemindeki siyasal anlayışını korumayı güdüyordu: sorumluları Osmanlı iktidarının denetimi dışındaki bir millet tercih edilemezdi."Millet'lerin kuruluşu, Yakın-Doğu'nun patolojik bozukluğunun, yani halkların parçalanmışlığının ve onları herşeye karşın manevi ve dinsel yaşamlarına ve cemaatlerine sımsıkı kenetleyen inatçılıklarının hem teşhisi, hem de tedavisidir. *(12)*

Osmanlı İmparatorluğu Ermenileri kendisi için yanlızca yararlı olmakla kalmayıp aynı zamanda gerekli de olan bir kölelik düzeninde tutmayı başarmıştı. Padişahlar, bir yandan dinsel özerkliği güvenceye alırken, onları daha iyi sömürmek için ayakta kalmalarını da sağlamış oluyorlardı. Avrupa'ya başkentteki Ermeni cemaatinin hoşnut yüzünü gösteriyorlardı. Ama Asya eyaletlerindeki Ermenilerin durumuyla ilgili tek haber sızmamalıydı.

Boyunduruğu kırmaya yönelik her girişim acımasızca ezileceği ya da onları tıpkı diğerleri gibi acımasız başka egemenlerin eline düşüreceği için, Ermeniler Osmanlı boyunduruğu altında yaşamaya mahkumdular. 1602'de Türkiye Ermenilerini temsilen bir heyet, Türk egemenlerinin yaptığı kötülükleri bildirmek, tahammül edilmez durumlarını anlatmak ve kurtarılmalarını rica etmek üzere İran şahı I. Abbas'a buşvurduğunda olan buydu. Şah büyük bir ordunun başına geçerek Türklerin üzerine yürüdü ve Ermeni bölgesi Ararat'ı ele geçirdi. Burada, bu sınır eyaletindeki Ermeni nüfusunu İran'a götürerek çöle nakletmeyi ve böylece kendi devletinin toprakları içinde endüstrileşmiş insanlardan oluşan koloniler kurmayı düşündü. Bunun üzerine, kentler, köyler, kiliseler, manastırlar ateşe ve-

rildi ve elli altı bin Ermeni sürgüne götürüldü. Ardı arkası gelmeyen kervanlar Ararat ovasında toplandılar. Sürgünler buradan Aras'ı yüzerek geçmek zorunda kaldılar; daha sonra Azerbaycan ve Kürdistan üzerinden İsfahan'a ulaştılar. Hayatta kalanlar —hemen hemen yarısı— başkent yakınlarındaki küçük bir kasabada Yeni Culfa'yı kurmuş olan Şah tarafından hararetle karşılandılar. Kendilerine dinsel özgürlük verildi ve sık sık törenlere iştirak eden Şah, kendi tebası içinde hıristiyanlara rahatsızlık verenleri cezalandırdı. *(13)*

İranlılar'la Osmanlılar arasındaki savaş 1620'de sona erdi. Türkler, Katolikosluk merkezi Etchmiadzin'le birlikte doğu Ermenistan'ı şaha bıraktılar. Şah Erivan ve Baku arasındaki Karabağ dağlarında yer alan bu yeni bölgelerde yönetimi beş Ermeni prensine, Melik'lere devretti.. Karabağ'daki bu Ermeni prenslikleri, XVIII. yüzyıla kadar Ermeni özerkliğinin son barınaklarını oluşturdular. Papa, Alman imparatoru, Çar ve İran şahı nezdinde Ermenilerin davasını boş yere savunmuş olan İsrael Ori'nin seyahati ve Melik'lerin David Bey'in yönetimi altında ayaklanmaları bu döneme rastlar. Karabağ 1722'den 1730'a kadar bağımsız bir ülke olarak kaldı, ama Türkiye ve İran bir süre sonra Ermenistan'a sahip olmak için yeniden savaşa giriştiler; ülke sonuçta bir kez daha yıkıma uğradı. Karabağ Ermenileri bu durumda Rusya'nın desteğini dilediler; bu da, 1828'de Rusya'nın İran aleyhine Yukarı Ermenistan'ı ele geçirmeleriyle sonuçlandı.

Üç imparatorluğun pençeleri altındaki Ermenistan, fatihlerin keyfi uyarınca onulmaz biçimde bölünmüş ve parçalanmıştı. Ararat ovası Rus, Urmiye ve çevresi İran, Ermeni platosunun büyük bölümü de Türk egemenliği altına girdi.

Kültürel Rönesans

Ermeni halkının "derin bir kölelik ve bunalmışlık uykusu"ndan*(14)* sonra XIX. yüzyıl başındaki rönesansı, yurtseverlik ve inancın güvencesi olan Ermeni Kilisesi'nin eski kültürü koruyabilmiş olması sayesinde mümkün oldu. "Diriliş

gününü bekleyen Ermeni halkının ruhunu" *(15)* canlandıran ve koruyan o oldu. Bu kilise halkla duyarlı bir birlik sağlamayı ve demokratik karakterini korumayı bilmiştir. Her türlü eğitimden menedilen bu halk için tek düşünsel merkez olmayı sürdürdü. Aslında, yabancı tüccarlarla sürekli ilişkiye karşın, ülke bir kültürün gelişimi için elverişli değildi; Ermeni platosunun doğal yapısı, yalıtılmış vadileri, küçük toprak parçalarına bağlanmış köylü nüfusu, müreffeh bir sınıfın gelişebileceği önemli kentlerin yokluğu, başka uygarlıklara açılan limanlardan uzak karasal konumu, ülkenin dışa açılıp gelişmesini frenliyordu. Yalnızca maddi dünyadan uzak, manastırlara çekilmiş entelektüel elit Ermeni halkının kültürel mirasını koruyup zenginleştirebildi. Ermeni ulusunu Osmanlı otoritesinin dayattığı çerçevede yönetmiş olsa da, bu ulusal kilise, "yitik ülkenin görünen ruhu"*(16)* oldu. Entelijansiyanın bir kesimi sonraları dinsel pratiklerden koptuğunda, kiliseyi yadsımayacak ve ona ulusun simgesi olarak saygı göstermeyi sürdürecektir; bu kesim, onu tahribe yöneldiğinde bizzat Ermeni ulusal ruhunu tahrip etmiş olacağını biliyordu.

Ulusal duygudaki bu uyanış, mekhitaristlere çok şey borçludur. "XVIII. yüzyılın başında Ermeni ulusu hızla toptan bir entellektüel çöküşe doğru ilerliyordu. Dili ve gelenekleri her geçen gün yitip gidiyor, yerini içinde yaşadığı halkların dil ve adetlerine bırakıyordu. Onu bu düşüşten kurtarmak için güçlü bir irade, ateşli bir yurtseverlik gerekliydi. Bu görevi Mekhitar üstlendi."*(17)*. Ermenilerin ve Türklerin gadrine uğramış Sivas kökenli Ermeni katolik keşişi Mekhitar Venedik'e gitti ve 1717'de, Saint-Lazare adası üzerinde mekhitarist Ermeni tarikat ve manastırını kurdu. Venedik ve daha sonra Viyana'daki iki mekhitarist merkez, "dış koşulların kendisine dayattığı bu uzun uyuşukluk döneminden çıkmak için Ermeni halkının kültürel hamlesinin dayanağı" *(18)* oldular. XIX. yüzyıla kadar Ermeni halkı, özellikle de ulus olarak, dünyaca nerdeyse hiç bilinmiyordu. Avrupalılar sadece İstanbul Ermenilerini tanıyorlardı ve dönemin bir İtalyan papazının anlatımına inanmak gerekirse, onları da "sürgün ve yurtsuz barınaksız bir ulus teşkil

eden, münhasıran şuraya buraya dağılmış satıcılarla yalnızca maddi kazanç peşindeki tüccarlardan oluşmuş yahudi tarzı bir cemaat"*(19)* diye biliyorlardı. İstanbul'da "milli kodamanlar sınıfı"ndan, eski nakhararlar aristokrasisinin bir karikatürü olan amiralar kastından, Türk paşalarının itaatkar ve açgözlü hizmetkarı, kendi halkına zorbalık eden bu tiranlardan başkasını görmüyorlardı. Taşranın adı geçmiyordu. Müthiş bir sessizliğe gömülmüştü; yoktu. Varlığı bile bilinmiyordu.

Tanzimat Dönemi

1822	*13 Ocak:* Yunan ulusunun bağımsızlık ilanı. *Nisan* : Chio katliamı: 23 000 ölü; 47 000 Yunanlının esir edilip götürülmesi.
1826	II. Mahmut'un yeniçerileri katledişi.
1828-1829	Rus-Türk savaşı. Ruslar Ermenistan'a girerler ve Avrupa'da İstanbul kapıları na kadar ilerlerler. Edirne Antlaşması. Antlaşma, Yunanistan'ın bağımsızlığını tanır; Moldavya ve Valachie'ye yarı-özerlik sağlar; Rusya'ya Boğazlardan serbest geçiş hakkı verir.
1832	Mısır ayaklanması. Mehmet Ali Suriye'yi işgal eder.
1839	Abdülmecit, II. Mahmut'un yerine tahta çıkar. Reşit Paşa sadrazam olur. *3 Kasım*: Tanzimat'ı, başka bir deyişle reformları başlatan Gülhane Hatt-ı Şerifi'nin ilanı.
1841	Yabancı güçlerin savaş gemilerinin geçişini yasaklayan Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması.
1853-1856	Kırım Savaşı. *18 Aralık 1856:* Ali ve Fuat Paşalar tarafından kaleme alınan ve reform vaatlerini yenileyen Hatt-ı Hümayun'un ilanı. *30 Mart 1856:* Paris Antlaşması'nın imzalanması. IX. madde, padişahın reform vaatlerini not eder ve dış güçlerin müdahale politikasından vazgeçme isteğini belirtir.
1859	Batılı devletler, Babıâli'ye reformların uygulanmasını isteyen ilmuhtırayı verirler.
1860	Lübnan, Batılı devletlerin müdahalesi sonucu idari özerkliğini kazanır.
1861	Abdülaziz kardeşi Abdülmecit'in yerine geçer.
1875	Bosna-Hersek ayaklanması.
1876	Bulgaristan isyanı. *13 Mayıs:* Berlin muhtırası: Üç imparatorluk (Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya) reformların uygulanmasını ister ve müdahale tehdidinde bulunur. *30 Mayıs:* Abdülaziz bir saray darbesiyle tahttan indirilir. Murat padişah ilan edilir. *Ağustos:* Düzensiz Türk birlikleri Başıbozuklar ve Çerkezler tarafından Bulgaristan'da yapılan katliamlar: 30 000 ölü. Gladstone'un protestosu. *31 Ağustos:* Abdülhamit padişah olur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yapısı

Padişah : Mutlak hükümdar, dünyevi ve dinsel şef (halife).
Maddi İktidar : Başbakan: Sadrazam. Babıâli'de ikâmet eder.
Başlıca memuriyetler: *Reis Efendi* (Dışişleri bakanı); üç *defterdar* (birincisi, Maliye bakanıdır); *nişancılar* (imparatorluk mühürdarlığı sekreterleri); yeniçeri *ağaları.*
—Memuriyetlerin toplamı, Bakanlar Konseyi, Devlet Konseyi ve Yüksek Adalet Mahkemesi'ni biraraya getiren Divan'ı oluşturur.
— *Ruhani İktidar : Şeyhülislam*'ın elindedir. Bunun bir kararı ya da *fetvası*, dinsel yasaya uymayan padişahı iktidardan indirebilir. *Ulemalar* heyeti, adalet ve eğitimi denetler. *İmamlar,* camilerdeki din adamları sınıfını oluşturur (büyük etkiye sahip değildirler).
—*İdari Örgütlenme* : İmparatorluk önce, sınırları fethedilmiş halkların oturduğu toprakların sınırlarıyla örtüşen *eyaletlere* bölündü. Ermenistan da bu eyaletlerden biriydi. II. Mahmut döneminde, yerli halk topluluklarının eritilmesini öngören siyasal düşünceden esinlenmiş yeni bir bölümleme, eyaletleri kaldırarak yerine *vilayetleri* getirir. Hatt-ı Hümayun'dan esinlenmiş 1864 vilayetler yasası, imparatorluğun idari örgütlenmesini değiştirir. *Vali* tarafından yönetilen vilayetler *sancaklara* bölünür. *Mutasarrıf*ların yönetimindeki sancaklar, kaymakamın yetkisine bağlı *kazalar*a, kazalar da *muhtarlar* tarafından yönetilen *nahiyelere* ayrılır.
— *Yargı Reformu* : Hatt-ı Hümayun'dan sonra, ceza hukuku ve sulh hukukunun bir bölümü yeni bir mahkemeler düzeninin yetkisine bağlandı : *nizamiyeler* ya da reform mahkemeleri.
— *Ordu Reformu* : Hatt-ı Şerif'ten (1839) sonra, ordu, *nizam ve redifler*e bölündü. Birincisi, beş yıllık hizmet süresi öngören aktif ordu, ikincisiyse ihtiyat ordusuydu.

2. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Frederic Macler, *Autour de l'Arménie,* Paris, E. Nourry, 1917, p. 183. Varandian'ın *Les Origines du Mouvement arménien* adlı kitabının bir çevirisinden, t. I, Genéve, 1912.
2— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 253
3— J. Pitton de Tournefort, *Relations d'un voyage du Levant (1701-1702) Amsterdam, 1718, t. II, p. 389.*
4— M.Varandian, aktaran F. Macler, *op. cit.*, p. 194-195
5— Edouard Engelhardt, *La Turquie et le Tanzimat ou Histoire des reformes dans l'Empire ottoman depuis 1836 jusqulâ nos jours*, Paris, A. Cotillon, 1882-1884 (2 vol.), t. II, p. 136.
6— Şeriat, müslümanların Kur'an ve diğer kutsal metinler üzerine kurulmuş olan dinsel ve medeni yasalarıdır.
7— Patrikhane, tüm ortodoks olmayan hıristiyanları, yani monofizitleri nasturileri ve katolikleri biraraya getiriyordu. İsraelitler daha sonra başka bir cemaat oluşturdular.
8— F. Macler, *op. cit.*, p. 92-102
9— Geoffrey Lewis, *La Turquie*, Paris, Marabout-Université, 1965, p. 30
10— Ibid.
11— Millet'ler, Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel cemaatlerdi. Görece bir iç özerkliğe sahiptiler, ancak hükümetin denetimi altındaydılar.
12— A. Toynbee, Vicomte Bryce'ın kitabına önsöz. *Le Traitement des Arméniens dans l'Empire Ottoman (1915-1916)*, Laval, imprimerie Kavanagh, 1917, p. 89-90.
13— K. Basmadjian, *Histoire moderne des Arméniens,* Paris, Gambert, 1917, p. 22-24, ve F. Tournebize, *Le Shah Abbas Ier et l'Emigration forcée des Arméniens de l'Ararat,* Vienne, 1911 (aktaran, H. Pasdermadjian, op. cit., p. 248).
14— F. Macler, *op. cit.*, p. 216.
15— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 262
16— Mgr. Ormanian, *L'Eglise arménienne*, Antelias (Liban), imprimerie ducatholicosat de Cilicie, 1954, p. 169.
17— E. Dulaurier, "La société arménienne au XIX. siécle. Sa situation politique, religieuse et littéraire", *Revue des Deux-Mondes,* 15 Avril 1854, p. 245.
18— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 268
19— F. Macler, *op. cit.*, p. 218.

3

Ermeni Ulusal Uyanışı

XIX. yüzyılın başında, üç yüz yıldır Avrupa'yı titreten Osmanlı İmparatorluğu yaşlanmış, çürümüş ve yok olmaya yüz tutmuş görünüyordu. İçerde uyruklarının isyanıyla tehdit edilirken, dışarda da büyük devletlerin gözetimi altındaydı. Milliyetler rönesansı hem Batılıların emperyalist politikasının doğal sonucu, hem de sınai kapitalizmin gelişimi sayesinde ortaya çıkmış devrimci düşüncelerin ürünüydü. Avrupalı büyük devletler, milliyetçi ideallerin arkasındaki sosyalizm tehditlerinin ayrımındaydılar ve çıkar elde etmeyi güderek kolaylaştırmak istedikleri ulusal bağımsızlıklarla, bunların özgür kılacağı devrimci potansiyel arasında tuzağa düşmüş durumdaydılar. Bağımsızlık hareketlerini savunurken, Avrupa'nın dengesini bozmadan ve tahtları sarsmaksızın Osmanlı İmparatorluğunu paylaşmak; dış politikalarının egemen çizgisi buydu. Buna karşılık, padişah çok daha dar bir manevra alanına sahipti: bu oyundan sadece yenilmiş olarak çıkabilirdi. Birleşmiş Avrupa ahengi karşısında izleyebileceği iki yol vardı: ya topraklarını yitirecek ya da reformları kabul edecekti. Toprakların verilmesi imparatorluğun çöküşünü hızlandıracaktı; reformlarsa daha da uğursuz bir yoldu, çünkü bu mutlak monarşide milliyetçi düşünceler ateşleyici bir güç ihtiva ediyordu. Öte yandan bu, yal-

nızca müslümanlarla hıristiyanlar arasındaki bir çatışma değil, ama daha şimdiden tutucu dinsel eski-türk düşüncesiyle yenilikçi ve milliyetçi jön-türk düşüncesi arasında amansız bir mücadeleydi. Büyük devletlerin saldırılarına karşı padişah yine de iki silaha sahipti : hile ve şiddet. Birinci silah; rakiplerinin çelişkilerinden olabildiği ölçüde yararlanarak bunları birbirinin karşısına çıkarmak, uyrukları ve elçilikler önünde iyiniyet komedisini sürdürmek ve sanki kendi isteği hilafınaymış gibi bir eliyle verdiğini diğeriyle geri almak ve böylece yenileşmeci akımın önünü keserek muarız devletler arasındaki güçler dengesini bozmayı başarmak amacını güdüyordu.

Şiddet; Turan fetihçilerinin yeniden keşfedilen bu doğal güdüsü, yararsız olduğu ölçüde zalim bu katliam politikası, sanki devrimci inançlar dalgası kılıç zoruyla durdurulabilirmiş gibi hayata geçiriliyordu. Başından itibaren taraflar oyunun kurallarını biliyorlardı; hiç kimse aldatılmış değildi. Sarayın ve elçiliklerin içi boş tümceleri ardında herkes anlamı açığa çıkarabilir ve tehditleri kavrayabilirdi. Herkes neyi kazanıp neyi kaybedeceğini hesap edebiliyordu: padişah, imparatorluğunu; büyük devletler, ekonomik genişleme ötesinde emperyalist yapılanışlarını. Yırtıcı iştahları süreci çabuklaştıracaktı: panslavizm, panislamizm, pantürkizm, pangermanizm; milliyetçi ırkçı ya da dinsel fanatizmin, sonu dünya çapında bir felakate varacak, asılsız olduğu kadar aldatıcı bir kör inancın hizmetinde zincirden boşanışı; bütün bu kargaşalıklar Avrupa tahtlarının altını oyuyordu.

Osmanlı İmparatorluğu, dünya hegemonyası için belirleyici önem taşıyan dünyanın büyük yollarına hakim stratejik noktaları elinde tutuyordu: Boğaz, Çanakkale, Hindistan'a uzanan karayolları. Büyük devletler ya bir *müdahale politikası* izleyerek Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hızlandırabilir ve geriye kalan mirası kendi aralarında paylaşabilirler ya da içlerinden birinin diğer rakipleri zararına baskın bir nüfuz kurmasını sağlayacak bir *bütünlük politikasına* gidebilirlerdi. Müdahale politikası, iştahını, halkların kendi yazgılarına belirleme hakkı teorisinden esinlenen eliaçık insancıl bir ideal görüntüsü

altında gizlerken, daha oportünist olan bütünleşme politikası aynı zamanda kendini koşullara uydurabilme esnekliğine sahipti. Birbirine karşıt görünen ve herşeyden önce herbir büyük devletin güncel çıkarlarınca belirlenen bu iki tutum, bazen reform politikasında bir uzlaşma noktası buluyordu. "Çıkarlardaki dalgalanmaya ve koşulların yarattığı fırsatlara bağlı olarak, aynı oyunu oynayanlar her zaman aynı oyuncular değildi." *(1)*

Rusya kendi "kıta hapisanesi"nden çıkmaya çabalıyor ve güney sınırları ötesinde denize açılan kapılar arıyordu. Hedefi açıktı: Akdeniz'e serbestçe çıkmak için boğazları ele geçirmek. İngiltere, İstanbul'a inen Rusya'nın Hindistan yollarını kendisine kapayabileceğinden çekiniyordu. Aynı nedenlerle, Kafkasya'dan itibaren İran veya Ermenistan yoluyla İran Körfezi'ne ulaşmasından kaygılanmaktaydı:başka bir ülke bu yolları denetimi altına alsa, Türkiye büyük bir askeri güç haline gelse, inananların halifesine karşı çıkan İngiltere milyonlarca müslüman halka uzak kalır ve ticareti tehlikeye girerdi. Avusturya için Türkiye, Tuna nehrine ulaşmasından çekindiği Rusya'ya karşı güçlü bir engeldi. Fransa ise, I. François'dan beri nerdeyse hep korunmuş olan ayrıcalıklı konumundan yararlanmayı sürdürmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü savunuyordu. Sonuçta, XIX. yüzyılın başında çatışma, Rusya'nın müdahale politikasıyla İngiltere'nin bütünlük politikasının sınırları içinde kalıyordu.

Ancak, 1856 Paris Antlaşması'ndan başlayarak, Batı diplomasisi Osmanlı işlerinin düzenlenmesinde aktif ve sürekli bir tutum aldı. Türkiye gerçek anlamda Avrupa'nın vesayeti altına girdi. İmparatorluk içinde az çok önem taşıyan hiçbir olay, Babıâli büyük devletlerin elçilikleriyle dalaşmaksızın gerçekleşmiyordu. Çar I. Nicolas, 9 Ocak 1853'te İngiliz elçisi Sir George Hamilton Seymour'a şunları söylemişti: "Elimizde hasta bir adam var, çok hasta bir adam. Eğer bugünlerde, hele ki gerekli tüm düzenlemeler yapılamadan onu elimizden kaçırırsak, size açıkça ifade ediyorum, bu büyük bir talihsizlik olacaktır." Doğu sorunu, 1856'dan sonra keskin bir evreye girdi.

Reform ya da Tanzimat, 1839'da Gülhane Hatt-ı Şerifi ile başlatıldı. Padişah Abdülmecid'in tüm uyruklarına aynı hakları verdiği gerçek bir anayasa senedi gibi görünmesine karşın bu belge, ordu, eğitim ve yargıda bazı reformlar dışında birşey getirmeyen, daha ziyade teorik bir niyet ifadesinden öteye gitmedi. 1856'da Paris Konferansı öncesinde ilan edilen ve Gülhane'nin yükümlülüklerini yeniler nitelikteki Hatt-ı Hümayun, müslüman olmayan azınlıklara geleneksel dokunulmazlıklarından yararlanma hakkı getiriyor, ibadet özgürlüğü ve mülklerini idare hakkını güvence altına alıyordu: bu azınlıklara kamu memuriyetine geçme hakkı, yasa önünde ve vergi alanında eşitlik vaad ediliyordu. Reformları ilan edip uygulama vaadinde bulunurken, padişah bir tarafta kazandığını diğer tarafta yitirmekteydi. Avrupa'nın müdahalesini geri püskürtüyor, ancak imparatorluğu içinde de huzursuzluğa yol açmış oluyordu. Türkler diğer haklara hak eşitliği sağlanmasını reddediyorlardı. Öte yandan, diğer halklar, özellikle de hıristiyanlar, bir yandan bu eşitliği şiddetle talep ederken, dinsel özerkliklerini, yani kendilerine kalmış olan ve reformların tehdit ettiği tek ulusal kimlik öğesini korumayı gözetiyorlardı.

İmparatorluğun dağılmasının önüne geçmek için getirilen Tanzimat, milliyetçi hareketlerin gelişimini durduramadı ve bağımsız devletlerin kuruluşunu önleyemedi. Asırlar süren ezici Türk egemenliği sonrasında esen bu ilk liberalizm rüzgarı, Ermeni ulusal bilincini uykudan uyandırdı. XIX. yüzyıldan itibaren entelektüel elit, basit bir dinsel cemaate indirgenmiş ulusun canlandırılması ve sesinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları ötesinde büyük devletlere duyurulması zamanının geldiğini düşünmeye başladı. O andan itibaren Türkiye Ermenileri, kıskaçları arasında acımasızca ezilecekleri cehennemi bir tuzağa adım atmış oluyorlardı. İki olay Ermeni ulusal bilincinin ayağa kalkışının hızlanmasına katkıda bulundu: Rus Ermenistan'ının kuruluşu ve katolik ve protestan cemaatlerin doğuşu.

Rus Ermenistan'ının Kuruluşu

XVIII. yüzyılda İranlılara karşı ayaklanmış olan Transkafkasya Ermenileri Kuzey'in büyük hıristiyan devleti tarafından kurtarılma umudunu koruyorlardı; Doğu Gürcistan ve Karabağ'ın, ardından da Erivan ve Nahcıvan eyaletlerinin Rusya tarafından fethedilişi sırasında, Ermeniler kitle halinde Rusların tarafında yeraldılar ve canla başla mücadele edip hiçbir katkıyı esirgemediler. Tiflis başpiskoposu Nerses, Achtarak savaşına bir elinde haç bir elinde bayrakla bizzat katılmıştı. *(2)* Şuşa Ermeni halkının kahramanca direnişi, Ermeni general Madatian'ın zaferleri Rusya'nın savaştan galip çıkmasına katkıda bulundu. Ancak, Çarlık iktidarı her türlü bölgesel özerklik fikrine düşmandı ve Ermeniler Rus İmparatorluğu içinde egemen bir eyalet haline gelmekten vazgeçmek zorunda kaldılar. 21 Mart 1828'deki emirnamesinde Çar I. Nicolas, "Ermeni eyaletleri" olarak vaftiz edilen yeni toprakları imparatorluğa dahil etmeyi kararlaştırdı ve unvanlarına "Ermenistan Kralı" sıfatını ekledi.*(3)*

Oysa Kafkasya genel valisi Paskiewitch, cemaate ve özellikle de kışın Rus birliklerinin peşinden gelerek İran'dan kaçan kırk bin kişiye karşı zorluk çıkaran, eziyet verici ve kısıtlayıcı uygulamaları çoğalttı; Rusya'ya karşı entrika içine girdiklerinden kuşku duyulan ünlü kişiler özel olarak hedef alındı. Bununla yetinmeyen vali, Ermeni eyaletlerinin yönetimini müslümanlara teslim etti. Yerine getirilmeyen vaatleri sürekli kendisine hatırlatarak sıkboğaz eden başpiskopos Nerses'i istifa ettirdi ve Ağustos 1828'de Besarabya'ya sürgüne gönderdi. *(4)*

Bütün dayanılmazlığına karşın Rus yönetimi altına geçiş, Ermeni ulusal uyanışının bir öğesi oldu. Gerçekten de, Türkiye ve İran'da yaşadıkları cehennemle kıyaslandığında Rusya cennet gibi görünüyordu. Bu onlar için aynı zamanda, kendi bölgelerinin yanıbaşında bir sığınağın elle tutulur güvencesindeydi. *(5)*

1828'de Fransa ajanı olmakla suçlanan yirmi bin katolik Ermeni İstanbul'dan sürüldüler ve birkaç gün içinde Küçük Asya'ya geçmek zorunda kaldılar. Önde gelenleri ölüm cezasına çarptırılmış ve mallarına el konulmuştu. Fransız hükümeti bu vesileyle Babıâli'yi protesto etti ve Edirne Antlaşması uyarınca katolik Ermenilere İstanbul'da oturan tüm Roma katoliklerini (maruniler, keldaniler, melşitler ve süryaniler) biraraya getirerek bir *Katolik Millet* (katolik cemaat) oluşturma hakkının verilmesini sağladı. Ancak, Osmanlı hükümeti bu cemaate Avrupalılarla her türlü ilişkiyi yasakladı ve Papa tarafından atanan başpiskopos Anton Navridjan'ı cemaat lideri olarak tanımayı reddetti. Hükümetin dayatmasıyla 3 Ocak 1831'de yapılan halk oylaması sonunda patriklik makamına rahip Hakobas Tchoukourian getirildi. *(6)* Ulusal ve dinsel şefliğin bu şekilde ikiye bölünmesi, 1850'de Roma tarafından atanan Mgr Hassoun'un katolik Ermenilerin en yüksek makamının merkezi olan Sis (Kozan) Katolikosu ve patrik olarak tanındığı 1866'da son buldu. Aslında katolik cemaati, doğu katolisizminin "eskimiş uygulamalarını" ortadan kaldırmayı ve tüm müminleri (katolikleri) Latin düzenine bağlamayı güden Roma propagandasına uymalarına ya da kendilerini bu cemaatin gerçek savunucuları olarak gören ve apostolik Ermenilerin birleştirilmesini seve seve kabul eden mekhitaristlere itaat etmelerine göre zaten ikiye bölünmüş durumdaydı.*(7)* Mekhitaristler başpiskopos Hassoun'un azledilmesini istediklerinde, *ayinler* 1851'de ciddi karışıklıklarla sarsıldı. Mgr Hassoun'un patrikliğe seçilmesinin ardından, papa IX. Pie Ermeni kilisesinin ayrıcalıklarını ortadan kaldıran *Reversurus* emirnamesini çıkardı. Bu durum cemaatten ayrılmış olanlar arasında protestoların yükselmesine yolaçtı. Bunlar Babıâli'ye başvurarak, bir sadrazamlık emriyle eski adet ve usullerini koruma izni elde ettiler ve Diyarbakır başpiskoposu Mgr Koupelian'ı patrikliğe seçtiler. Koupelian, Mgr Hassoun'un taşıdığı aynı adla, IX. Pierre adı altında taç giydi. Papalık bir emirnameyle bu

seçimi gayrımeşru ilan etti ve hükümetin de aynı tutumu benimsemesi için uğraştı; Osmanlı yönetimi bu talebi reddetti. Bölünme, 1876'da Fransa ve Avusturya'nın aracılıklarıyla sona erdi. Roma'nın bu şekilde imparatorluğun iç işlerine karışması, Ermenilerin hassas durumuna dikkat çekmiştir. Ermeniler reform isterlerken, Osmanlı uyrukları olarak ulusal özelliklerini koruma amacını güdüyorlardı.

İngiltere, katolik büyük devletler Fransa ve Avusturya'nın oynadığı vasilik rolüne kaygıyla bakmıyor değildi. Müdahale politikasına vesile olacak dinsel dayanağın öneminin farkına vararak, protestan bir cemaat oluşturup kendi hesabına bunların hamiliğine soyunmayı tasarladı. 1842'de, bir anglikan piskoposu Kudüs'e gitti ve burada bir kilise kurdu. Amerikalı ve Alman rahipler de İngiliz misyonerlere katıldılar. Konsoloslukların yardımıyla protestan "mahmi"leri bayrakları altında topladılar. Dine yandaş kazanma yönündeki bu çabalar 1847'de Babıâli'den özerk bir cemaat olarak yapılanma hakkı elde edecek kadar önemli boyutlara vardı. *Protestan Millet,* çoğunluğu Ermeni onbeş bin kişiyi bünyesinde topluyordu.

Kuşkusuz, bu iki cemaatin oluşturulması Apostolik Kilise'yi zayıflattı, ama Ermenistan'da Batılı değerlerin yayılmasını kolaylaştırdı ve o zamana kadar şismatiklerin (dinden sapmışların- *Ed.*) yalıtılmışlığı içinde bulunan Ermeni ulusuna güçlü destekler sağladı. Ayrıca, Ermeni toplumu içinde birleşmeyi güçlendiren savunma tepkilerini harekete geçirmiş oldu.

Ermeni Ulusal Anayasası

Reform hareketi ve doğurduğu sonuçlar, o zamana kadar Ermenilerin işlerini tek elden yürütmüş olan amiralar ve birlikleri biraraya getiren esnaflar arasındaki mücadeleyi şiddetlendirdi. Bu rekabet, önceden kestirilemeyen sonuçlar veren bir olayın meydana geldiği 1848 yılında ayrıca seçikleşecekti. Yıpratıcı bir mücadele sonunda amiralar, fazlaca dikkafalı buldukları ve esnaflarca çok açık biçimde desteklenen patrik Matheos'u istifa

ettirdiler. Kumkapı Ermeni bazilikasında toplanmış çok kalabalık bir kitle önünde patrik "istifa"sını açıkladı. Sevgi ve destek belirten protestolora karşın bu istifanın geri alınamaz nitelikte olduğunu anlayan yardımcılardan biri, eski patrik Agop Seropian'ı cemaatin oyuna sundu. Öneri oybirliğiyle kabul edildi. Halkın bu beklenmedik gösterisi karşısında, amiralar boyun eğmek zorunda kaldılar. *(8)* Kesişsin ya da kesişmesin, Ermenilerin uzun suskunluk yılları sonrasındaki bu ilk kollektif eylemi, 1848 Şubat devriminin yankılarının Avrupa'yı sarstığı bir sırada gerçekleşiyordu. 1863 Ulusal Anayasası'na giden yol açılmıştı.

Bu anayasa sözcüğü, yüzyılın başından beri çoğunluğu amira çocuğu birçok genç Ermeninin, aileleri tarafından önce İtalya'ya, sonra da Paris'e gönderildiği Avrupa'dan geliyordu. 1830 ve 1848 devrimlerinin tanıkları olarak, halk, ülke ve demokrasi sözcüklerinin anlamını çok iyi biliyorlardı. İçlerinden ikisi, Nicolas Balian ve Nahabed Roussinian, 1863 anayasasının taslaklarını Paris'te çizmişlerdir. Ermeni edebi hareketinin yeni bir dille, yurtseverliği uyandıracak romantik bir mesaj getirerek yeniden çiçeklendiği, Ermeni basınının bilgi ve eğitim aracı olarak yeniden doğduğu bir dönemde bu genç insanların başkentin devrimci çevrelerine dönüşü, tam bir bomba etkisi yarattı. Bir süre sonra, ilki gelenekler ve boş inançlarla her türlü bağı koparıp halklarını ilerletmeyi amaçlayan "aydınlar", ikincisi de ayrıcalıklarını korumaya ve din adamlarının hegemonyasını ayakta tutmaya çalışan "gericiler" olmak üzere iki kamp oluştu. Bu ikinciler, genç liberalleri allahsızlıkla suçlayan yalan haberler yaydılar ve bunları Ermeni isyanı çıkarmakla görevli ajan provokatörler diye Türklere ihbar edecek kadar ileri gittiler. Ne var ki patriğin enerjik müdahalesi bu kapalı ithamlara son verdi ve Hatt-ı Hümayun'dan sonra padişah, Ermeni cemaatinin bir anayasa hazırlamasına razı oldu. İlk tasarı reddedildi. Bir tasarıdan diğerine gidip gelinirken, 1860-1861'de, bir kesimin tanıdığı diğer kesiminse kabul etmediği bir patriğin geçici "nizamname"sinden sonra, iki kamp arasındaki mücadele kaygı verici boyutlara ulaştı; Etchmiadzin katolikosu patrikhaneye

gericileri destekleyen bir emirname gönderince, halkın öfkesi patladı; 1861 Ekim'inde sokaklarda, evlerde, hatta kiliselerde kavgalar çıktı.*(9)* Hükümet müdahale etmek zorunda kaldı; patriğin istifasını istedi, bir *locum tenens (10)* atadı ve Ermeni delegeleri yeni bir anayasa tasarısını incelemekle görevlendirdi. Bu arada, Abdülaziz kardeşi Abdülmecit'in yerine tahta çıkmıştı. Ermeni delegelerin kendisine sunduğu tasarının onaylanmasını geçiktirdi. Sorunun bu şekilde sürüncemede kalmasına son derece öfkelenen halk patrikhaneye saldırdı ve *locum tenens*'i kovdu; halktan bir delegasyon binayı kilitleyerek anahtarları Babıâli'ye teslim etmeye gitti.*(11)* Ama halkın baskısı galip gelecekti: Hükümet 29 Mart 1963'te patrikhaneye Ermenilerin "Ermeni ulusal anayasası" olarak adlandırdıkları onaylanmış bir "nizamname" örnekçesi göndermişti. Bu anayasa, idari aygıtı, çoğunu başkent Ermenilerinin seçtiği yüzkırk üyeli bir meclis tarafından temsil edilen patrikhaneye teslim ediyordu. Patriği atayan meclis, biri ruhani meselelerle yükümlü dinsel, diğeri ekonomik ve öğretimle ilgili sorunlardan sorumlu sivil olmak üzere iki konsey seçiyordu. Her iki konsey, cemaatin genel idaresinden sorumlu karma bir konseyde biraraya geliyordu. Anayasa, herbir Ermeninin ulus önünde ve herbir Ermeniye karşı görev ve ulusa karşı görev ve haklarıyla, ulusun herbir Ermeni önünde hakları üzerine oturuyordu.*(12)*

Böylece Türkiye Ermenileri ilk kez, cemaatin işlerini düzenleyen ve Ermeni halkının müdahale hakkını teyid eden laik bir metne sahip olmuştu. O andan itibaren, patrik ayrıcalıklı sınıfın elinde bir oyuncak olmaktan kurtulup halkın sözcüsü olmaya başladı; özellikle de Ermeni yurtseverliğinin havarisi, Vaspourakan kartalı Khrimian Hairik *(13)* 1869'da İstanbul patriği tayin edildikten sonra. Görev dönemi süresince, eyaletindeki hemşerilerinin hakları için büyük gayretler sarfetti; sahip olduğu popülarite sayesinde, istifa etmesini sağlamaya çalışan eşrafın ve bir kısım ruhbanın düşmanca tutumuna karşı direnebildi. Bununla birlikte, 1873'te Osmanlı hükümetinin ve Ermeni eşrafının baskısı sonucu çekilmek zorunda kaldı.*(14)*

Ermeni Eyaletlerinde Durum

Osmanlı hükümeti Ermenilere statü sağlarken, "içi boş kutuya lüks etiketi" koymuştu.*(15)* Kendisine demokratik bir görünüm veren 99 maddeye karşın, bu belgede ulus için kollektif bir hukukun öğelerine veya üyeleri için kişisel bir hukukun öğelerine rastlanamaz. Belge yalnızca İstanbul Ermenilerinin Babıâli nezdinde temsilinin örgütlendirilmesi amacını güdüyordu. Genel meclis üyelerinin üçte ikisinden çoğu, başkent piskoposluklarına bağlı cemaatler tarafından seçilmişti; oysa, Asya Türkiye'sine dağılmış Ermenilerin sayısı iki milyondan fazlayken, Avrupa Türkiye'sindekiler sadece dörtyüz bindi. Babıâli kamu iktidarını elinde tutan tek güç olmayı sürdürürken, anayasanın oluşturduğu konsey ve meclislerin sayıca çoğalması, kaçınılmaz biçimde ulusal davanın zayıflamasına neden olan anlaşmazlıklara yolaçacaktı. Bununla birlikte, bu temsilin değeri ne kadar nisbi olursa olsun, temsilcileri ve patrik karşısında sesini duyurma olanağı sağladı. Sonuçta, imparatorluk hükümeti patriği Ermeni ulusuyla Babıâli arasında resmi bir aracı olarak görüyordu. Ermeniler en azından bir hak elde etmişlerdi : Şikayet etme hakkı. Krimian patrik seçildiğinde, Ermeni sorununu taşra cehenneminden Boğaz'a taşımaya karar verdi; orada büyük devletlerin elçiliklerine ulaşabilecekti *(16)* Meclis 1871'de, birbirinden kopuk ve etkisiz kalmaya mahkum şikayetleri biraraya getirmekle görevli bir soruşturma heyeti oluşturdu. Dördü kiliseden, dördü de laik sekiz üyeden oluşan ve (1874'te patrikliğe getirilecek) Mgr Nerses Varjapetian'ın başkanlığındaki bu heyet son yimi yıl boyunca taşradan iletilmiş yakınma ve talepleri toparlamak için patrikhane arşivlerini incelemekle işe başladı. Bilgilenmesini tamamlamak için, Ermeni piskoposluklarına ahalinin maruz kaldığı fazla vergi toplama olaylarını ve buna karşı çare önerilerini belirtmelerini isteyen bir tamim gönderdi. Gelen tanıklıklar temelinde hazırladığı bir rapora göre, yirmi yıl içinde; yetmişaltı yasa ihlali ve vergi arttırımı, hükümete bağlı makamlar tarafından gerçekleştirilmiş ve çocuklarla kadınların din değiştirmeye zorlanmasıyla ilgili yüz

ellidört suistimal olayı; iki yüz kırkdokuz saldırı, yağmalama, kaçırma, kilise yapımının yasaklanması ve dinsel ayinlerin engellenmesi vakası tespit edilmişti. Komisyon bu tür olayların önüne geçilmesi için yalnızca reformların uygulanmasını öneriyordu. Şikayet ve talepler kendisine iletildiğinde, Babıâli taşradaki yetkili makamlara gerekli emirleri vereceğini bildirdi. Bunlar ne yazık ki! raflarda tozlanmaya terkedilecekti. Nisan 1872'de patrik tarafından sadrazama iletilen bir başka raporun verdiği sonuç da farklı olmadı. Eylül 1876'da Meclis, cinayet, yağmalama, hak gaspı ve her türden saldırı olaylarını kapsayan ve Paris Antlaşması ve Hatt-ı Hümayun'dan yirmi yıl sonra Ermenilerin durumunda değil değişiklik, kötüye gidişin durdurulması yönünde bir gelişme bile görülemediğini açik biçimde ortaya koyan, ılımlı ama kararlı bir üslupla kaleme alınmış yeni bir rapor göndermeyi kararlaştırdı. Siyasal sürprizlerle dolu olan 1876 yılında *(17)* patrikhane nihayet sesini büyük devletlere duyurmak için durumdan yararlanmayı umuyordu.

Zeytun (Süleymanlı) *(18)*

Ermeniler büyük devletlerin bu yardımını 1863'te, Zeytun isyanı sayesinde elde etmişlerdi. Yüksekliği üçbin metreyi aşan dağlarla çevrili küçük Ermeni kenti Zeytun, İskenderun körfez'inin kuzeyinde, Toros sıradağları içinde, Kilikya ovası yukarısında yer almaktadır. Ulaşım için, derin boğazlardan ve taşlarla kaplı keçi yollarından geçmek gerekmektedir. Güneyden yürüyerek dokuz saatlik mesafede bulunan Maraş yönünden başka girişi bulunmayan kent, amfiteatr biçiminde Berid dağı eteğine kadar yayılmaktadır. Burada, herbiri kendi prensine, kilisesine ve okuluna sahip dört semte dağılmış onbeş yirmi bin Ermeni yaşamaktaydı.*(19)* Kent çevresinde, çoğunluğu Ermeni, geri kalanı ortak ilişkileri olan ve Ermeni dilini konuşan Türklerin oturduğu manastır ve köyler vardı. Kilikya krallığının yıkılışından sonra kurulan Zeytun, XVIII. yüzyılın sonunda gücünün doruğuna ulaşmıştı; sürekli onbeş bin silahlı savaşçısı

vardı. Kenti kana bulayan iç bölünmelere karşın, Türk hükümeti tarafından isyancı aşiretleri dize getirmeye çağrılacak kadar güçlüydü. Yine de hükümet alttan alta, birliklerinin elliden fazla kez yenilgiye uğradığı bu kartal yuvasını ortadan kaldırmayı düşlüyordu. 1858'de Maraş'taki İngiliz konsolosu ve karısının Türkler tarafından kundaklanan evlerinde yanarak ölmelerinden sonra, (her hıristiyanı Ermeni *-Hai-Krisdon* kabul eden) Zeytunlular Aralık ortasında birçok Türkün katliamdan geçirildiği bir cezalandırma seferi düzenlediklerinde, hükümet beklediği fırsatın nihayet geldiğini düşündü. 1859 Haziran'ında oniki bin asker göndererek sert bir karşılıkta bulundu; bunlar Zeytun'a yaptıkları saldırılarda sonuç elde edemezken, ağır kayıplara uğradılar.

Türk hükümetinin eline 1862 Temmuz sonunda başka bir fırsat daha geçti. Toprak anlaşmazlığı yüzünden karşı karşıya gelmiş olan düşman ailelere mensup iki Türk, komşu Alabaş köyünün Ermeni muhtarının hakemliğini talep ettiler. Ancak karşıt taraflardan birinin adamları yolda başkana saldırdılar ve beraberindeki bir çok Ermeniyi öldürdüler. Muhtar, köyünün bağlı bulunduğu Zeytun'un Yeni-Dünya ailesi beyine başvurdu. Beyin toplantıya çağırdığı isyancılar çağrıya uymayınca tümü kılıçtan geçirildi. Bu arada olayın gerçek suçlusu olan kişi kurtulmuş ve valiye şikayet için Maraş'a gitmişti. Bunun üzerine kırk bin kişilik bir ordu Alabaş köyünü yerle bir etti, çevre köyleri yakıp yağmalayarak Zeytun'a yöneldi ve kenti kuşattı. Ne var ki, sayısal açıdan zayıf olmalarına karşın Zeytunlular Türkleri bozguna uğratmayı başardılar. Bu durumda Zeytun'un işini bitirmeye kararlı hükümet yüzbin kişiyi aşan bir orduyu kentin üzerine gönderdi. Tehlikeyi önceden sezen köylülerin Ermeni cemaat liderleriyle görüşmesi için alelacele İstanbul'a gönderdiği heyet, burada Türkleri yenilgiye uğratmış kişiler olarak heyecanla karşılandılar. Bundan çok az bir süre önce, bir Ermeni papazı Zeytun meselesini III. Napoleon'a anlatmak için Paris'e gitmişti. Fransız büyükelçisi ve amiraların birleşik baskısı altında Babıâli gönderdiği alayları geri çağırmayı ve Maraş'a bir heyet göndermeyi kabul etti. Heyet, Fransa'nın de-

netimi altında dört Zeytun prensini toplantıya çağırdı. Bunlar İstanbul'a geldiklerinde tutuklandılar ve üç hafta boyunca hapiste kaldıktan sonra Fransa elçisinin araya girmesi üzerine serbest bırakıldılar. Ermeni ve Avrupalıların dikkatlerini üzerlerinde topladıkları ve çok fazla görünürde oldukları için, Babıâli bunları köylerine göndermenin daha akıllıca olacağını düşündü. Bunun öncesinde Fransa faturayı çıkarmıştı: Zeytun prensleri halk önünde katolikliğe geçmek zorunda kalmışlardı. *(20)*

Zeytun'un yenilmez kahramanlarının renkli tarihi ikili bir sonuç verdi: birincisi Osmanlı hükümetinin küçük düşürülmesi - o güne dek hep aşağılanmış olanlar ilk kez küçük düşüren konumuna geliyorlardı - ve ikincisi, Avrupa'ya Ermeni ulusu diye bir ulusun varlığının açıklanması. "Ermenistan'ın adı geçtiğinde", diye yazıyordu 1863'te Victor Langlois, "Avrupa daha düne kadar, kendi maddi çıkarlarından başka birşey düşünmeyen ve o sıralar baskı altındaki birçok ırkı harekete geçiren büyük çaplı toplumsal sorunlarla pek az ilgilenen, oraya buraya dağılmış bir tacirler topluluğunu düşünüyordu. Şimdi orada dört milyon insanı kapsayan, sözcüğün gerçek anlamında bir ulusun yaşadığını öğreniyor. Yalnızca Türkiye Ermenileri ikibuçuk milyon kişilik bir toplum oluşturmaktadırlar."*(21)*

Van ve Erzurum

1862'deki Van isyanı, Zeytun'un yarattığı etkiyi yaratamadı. Van'da yirmi bin Ermeni çevredeki Kürt köylüleriyle birleşmiş ve Türklere karşı ayaklanmıştı. Ermeniler Kürdistan'da zorba komşuları tarafından sömürüldükleri ve Erzurum eyaleti — özellikle Muş sancağı— bir yağmalama merkezi olduğu için, bu koalisyon son derece istisnai ve beklenmedikti. 1863'te Muş Ermenileri Kürtlerin fazla vergi istemelerine karşı tepki göstermişler, İstanbul'a bir delegasyon göndererek tatminkar önlemler alınmadığı takdirde Rusya'ya göçecekleri tehdidini getirmişlerdi. Kürtlerin 1865'te bir Ermeni köyüne saldırmasından sonra, yetkililerin müsamahakar davranışlarını şikayet etmek

için herbiri sancağa bağlı yirmidört şehri temsil eden yirmidört delege seçerek İstanbul'a gönderdiler. Türkler bunları bir hafta hapiste tuttuktan sonra evlerine geri yolladılar. İki yıl sonraki yeni bir protesto sonrasında sadrazam şunu açıkladı: "Mademki Ermeniler bu eyaletlerde olup bitenlerden hoşnut değiller, o zaman ülkeyi terketsinler. Onları Çerkezlerle biraraya yerleştiririz."*(22)* Altı çizilmesi gereken bu düşünce tarzı Ermeni sorununun daha 1867'de keskin biçimde Osmanlı hükümetinin gündeminde yeraldığına ve hükümetin Ermenilerden kurtulmayı düşünmeye başladığına tanıklık etmektedir.

Kürtlerle girdiği garip ittifakın ve Türklere karşı ayaklanışının üstünden on yıl geçtikten sonra, Van isyan bayrağını açıyordu. *(23)* Doğrudan iletişim yollarıyla bağlı bulunduğu Rusya ve İran'la sınır komşusu olan bu eyalette Ermeniler Türklerden daha fazlaydı. Durumlarında ilerleme görmeyen ve işlerin her zamanki gibi gittiğini"nin farkında olan Van Ermenilerinden bazıları kendi özsavunmalarını örgütlemeye karar verdiler. Kendilerini halklarının özgürlüklerini savunmaya adayan kırkaltı kişi Türk Ermenistan'ında kurulan ilk devrimci cemiyet olan Kurtuluş Birliği'ni örgütlediler : "Onurumuz ayaklar altında. Kiliselerimiz saldırıya uğradı, kadınlarımızı ve çocuklarımızı kaçırıyorlar : haklarımızı elimizden alıyorlar ve ulusumuzu yoketmeye çalışıyorlar (...) Bir kurtuluş yolu bulalım, yoksa yakında herşeyi kaybedeceğiz." *(24)* Araç yoksunluğundan dolayı tasarılarını gerçekleştiremeyen bu küçük devrimci cemiyet, dünyanın Türkiye'deki Ermenilerin ölüm tehlikesi altında bulunduğunu öğrenmesinden çok daha önceleri, garip biçimde önsezisel bir alarm çığlığı da atmış oluyordu.

3. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— René Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient,* Paris, librairie académique Perrin, 1908, p. 5.

2— F. Macler, *op. cit.*, p. 212-213

3— Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionnary Movement,* Berkeley, University of California Press, 1963, p. 24

4— F. Macler, *op. cit.*, p. 214-216. Macler ve Nalbandian'a göre, Nerses katolikos'tu. Esasen Pasdermadjian sadece Tiflis başpiskoposu olduğunu belirtmektedir. 1853 ve 1857 arasında, Nerses d'Achtarak adıyla katolicos olacaktır.

5— Paskiewitch'in, içlerinde birçok Ermeni müfrezesinin de bulunduğu 20 000 kişinin başında Türklerin üzerine yürüdüğü ve Erzurum'u ele geçirdiği 1828-1829 savaşı sırasında, Erzurum, Eleşkirt, Bayazıt, Kars ve Van bölgelerinden 100 000 Ermeni, göçmenlere arazi veren Rus makamları tarafından özendirilerek Rus Ermenistan'ına yerleşmek amacıyla topraklarını terketmişlerdir. Bkz. H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 310.

6— Veya 22 Aralık 1830 (v.s.) Bu kısaltma Türklerin kullandığı Avrupa takvimine göre 12-13 gün geride olan Rumi takvimle ilgilidir.

7— Engelhardt, *op. cit.*, t. II, p. 58

8— F. Macler, *op. cit.*, p. 226, Varandian'dan, *op. cit.*, t. I. p. 247-248.

9— K. Basmadian, *op. cit.* p. 79.

10— *Locum tenens*, patriklik seçimi öncesinde patriğin görevlerini vekaleten üstlenen din adamı.

11— F. Macler, *op. cit.* p. 117-119.

12— "Constitution nationale des Armeniéns dans l'Empire turc". Bu metnin bütünü için bkz. Henry Finnis B. Lynch, *Armenia. Travels and studies,* premiére édition, Londres, 1901; nouvelle édition, Beyrouth, Khayat Book, 1965. t. I, *The Provinces; t. II, The Turkian Provinces;* t. II p. 445-467.

13— Yayımına 1856'da Van'da başlanan ve Khrimian Hairik'in Ermeni tarihini yeniden canlandırdığı süreli yayının adından.

14— Paul Rohrbach, *In Turan und Armenien,* Berlin, Georg Stilke, 1898, p. 195-196. Krimian Hairik, 1878'de Berlin'de Ermeni delegasyonunun başındaydı. 1892'de Ermenilerin Katolikosu seçilecek ve bu görevi 1907'ye kadar sürdürecektir.

15—M.G. Rolin-Jaequemyns, "L'Arménie, les Armeniens et les traités" *Revue des droit international,* 1889. Bu mètni yalnızca İngilizce çevirisinden inceleyebildim.

16— F. Macler, *op. cit.*, p. 250.

17— Bu yıl, Abdülaziz'in düşüp Abdülhamit'in iktidara geldiği, Bulgaristan'da katliamların gerçekleştiği yıldı.

18— Zeytun olayları, Aghassi, *Zeitoun (depuis les origines jusqu'a l'insurrection de 1895),* Paris, Mercure de France, 1897 ve L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 68-71'den özetlenmiştir.

19— Zeytun Karabağ'ın dağlık bölgeleriyle birlikte, XIX. yüzyılda Ermeni feodalitesinin ayakta kalan tek merkeziydi.

20 – Victor Bérard, *La Politique du sultan,* Paris, Armand Colin, 1897, p. 129.

21— Victor Langlois, "Les Armeniéns de Turquie et les Massacres du Taurus", *Revue des Deux-Mondes,* 15 Şubat 1863, p. I. 1854'te E. Dulaurier (aktarılan makalede) dünyadaki Ermenilerin sayısını dört milyon olarak vermekteydi : ikibuçuk milyonu Türkiye'de, bir milyon iki yüzbini Rusya'da, yüzelli bini İran'da yüzelli bini de dünyanın diğer ülkelerinde.

22— V. Shariman, *L'Origine de la question arménienne* (Ermenice) p. 35 aktaran A. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Urbana, İllinois, 1938

23— Khrimian Hairik ilk Ermeni gazetesi *Vaspourakan Kartalı*'nı Van'da, Varag manastırında kurmuştu.

24— L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 80.

4

61. Madde

Ermeni sorunu dosyası, Avrupa diplomasisinin çıkarları uyarınca bazen açılıp bazen kapanmayı sürdürecek olan bu dosya, 1877 Rus-Türk savaşı boyunca kançılaryaların raflarına terkedildi. 1876 Aralık'ında İstanbul'da, büyük devletlerin Balkan halklarının yazgısını görüşecekleri bir konferans başlıyordu. Genç padişah Abdülhamit'in tüm uyruklarına eşit haklar ve özgürlükler veren bir anayasayı açıklayan şatafatlı girişimi, katılımcılar azınlıkların yaşamlarının iyileştirilmesinden çok kendi öz güvenliklerini sağlama almakla uğraştıkları için çok az yankı yarattı. Büyük devletler böylece yeniden hücuma geçtiler ve 31 Mart 1877 Londra protokolüyle Türkiye'yi sınırların yeniden belirlenmesini kabullenmeye davet ettiler. Babıâli reddedince, Rusya 24 Mart 1877'de Türkiye'ye savaş açtı.

Bu büyük bir devletin insancıl bir gerekçeyle Türkiye'de müdahale politikası adına giriştiği ilk askeri harekattı. 1877'de prens Gortchakov, Lord Derby'ye şunları yazıyordu: "Türkiye'deki hıristiyan halkların yaşamları ve güvenlikleri Türk hükümetinin dayanılmaz uygulamalarına karşı yeterince güvence altına alınıncaya kadar kendimizi amaca ulaşmış sayamayız. Rusya açısından yaşamsal önemdeki bu ilgi, Doğu'nun baskıcı

devletinden esasen kendisi de şikayetçi olan Avrupa'nın çıkarlarıyla karşıtlık arzetmemektedir." *(1)*

İstanbul'daki İngiliz elçisi 1877 Haziran'ında aynı kinizmle Lord Derby'e başvuruyordu: "Türkiye'yi, Türklere ve dinlerine duyduğumuz soyut bir aşktan dolayı değil, kendi amaçlarımız ve güvenliğimiz için destekliyoruz. Bu politika (...) son aylardaki olayların değiştirmeye yeteceği türden bir politika değildir." *(2)*

Kraliçe Victoria aynı yılın Temmuz'unda İngiltere'yi Rusya'ya karşı savaşa sokmasını Disraeli'deri istediğinde — Kamaralar bu isteği reddedeceklerdi—açıktan açığa, "bu vahşi zalim savaşın, tümü de Türkler kadar zalim olan hıristiyanları korumak için değil ama fetih amacıyla yapıldığını" anımsatacaktı." *(3)*

Ermeni general Loris-Melikov'un kumandasındaki Rus birlikleri Asya'da Beyazıt'ı, ardından Kars'ı ele geçirdiler ve Ermenistan'ı işgal ettiler. Ama bunların ilerlemesi iki aşamada gerçekleştiğinden, aradaki sürede Türk birlikleri kaybettikleri toprağı geri aldılar. Ermeniler bu durumda, Türk düzenli ordusuna bağlı birliklerle Van ve Beyazıt bölgelerindeki Kürt aşiretlerinin gerçekleştirdiği canavarlıkların kurbanı oldular. ***Times***'ın Erzurum muhabiri C. B. Norman, Ermenilerin Türklere karşı ayaklanmadıklarını, yalnızca daha katlanılabilir yaşam koşulları istediklerini bildirmektedir. Altmış beş hıristiyan ailenin altı bin Kürt tarafından katledildiği Beyazıt'taki korkunç sahneleri betimlemektedir; Van, Muş, Bitlis, Zaidakan, Eleşkirt ve bu şehirlerin çevresinde yeralan dokuzu hariç yüz yirmi iki köy, sakinleri tarafından terkedilmek zorunda kalınmıştır. Norman şunu ekliyor:"Bu cinayetlerin failleri serbestçe hareket ediyorlardı ve bu dinsizlerin başındaki kişi Osmanlı hükümetinin emirlerine tabiydi. Türk ordusunun başına İsmail Paşa'nın gelişinden beri Kürtler hiçbir ceza korkusu olmaksızın kötülüklerini serbestçe sürdürmektedirler. "*(4)* Rus birliklerinin geri çekilişi sırasında altı bin Ermeni telef olacaktır. *(5)*

Rus birlikleri dalgalar halinde Trakya ovasına inmiş, Plevne ve Edirne'yi zaptetmiş ve sonunda İstanbul kapılarına da-

yanmışlardı. Güçlü konumlarına karşın Ruslar yine de Abdülhamit'in barış önerisini reddedebilecek durumda değillerdi : Avusturyalılar harekete geçmiş, İngiliz filosu ise boğazlara doğru ilerlemekteydi.

Ayastefanos Antlaşması 3 Mart 1878'de imzalandı. Ermenistan'ın bir bölümüyle Türkiye Avrupa'sının hemen hemen tümünü Osmanlı İmparatorluğunun elinden alıyordu. Ayrıca, patriğin taleplerine boyun eğen Grandük, kardeşi Çar II. Alexandre'dan Ermeniler için özel bir madde ayrılmasını sağladı. Çar, ilerde Türkiye'ye dönük yeni bir müdahaleye imkan verecek bu öneriden çok memnundu. Ancak Ermeni eyaletleri için bu antlaşma maddesinde öngörülen "idari özerklik" kavramı, Boğaz'da demirlemiş İngiliz filosunun varlığından güç alan Babıali tarafından reddedildi. Bu kavram, "iyileştirmeler ve reformlar" olarak değiştirildi ve antlaşmanın 16. maddesini oluşturdu : "Rus birliklerinin Ermenistan'da ellerinde bulundurdukları ve Türkiye'ye geri verilmesi gereken toprakların boşaltılması iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin korunmasına zarar getirecek karışıklık ve çatışmalara zemin verebileceğinden, Babıâli Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerin yerel gereksinimlerinin dayattığı iyileştirme ve reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Kürtlerle Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti altına almayı üstlenir."

Böylece Ayastefanos'da, Ermeni sorunu uluslararası bir antlaşma metninde ilk kez anılmış oluyordu. *(6)*

Kıbrıs Sözleşmesi

Ancak İngiltere Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini kabul etmedi. "Ermenistan'ın temel bulvarı" Kars'ın, Ardahan ve Batum'un ilhakı, Rusları, ingiliz mallarının Trabzon'dan Erzurum ve Beyazıt üzerinden İran'a gönderildiği yolun yakınlarına kadar getiriyordu. *(7)* İngiltere ve Rusya arasında bir çatışma ancak diplomatların etkin çalışması sayesinde engellenebildi ; Doğu sorununun mutlak hakimi altı büyük devlet (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya, Almanya ve İtalya) ortak

bir kararla, Berlin'de Türkiye'nin yazgısının yeniden belirleneceği tumturaklı bir kongre düzenlemeye karar verdiler. Dışişlerinde Lord Derby'nin yerine gelen Lord Salisbury kongrenin açılışından önce kendi önlemlerini aldı : Rus hükümetinden, "bir önceki Ayastefanos Antlaşması'nda geçen Ermenistan'la ilgili vaadlerin yalnızca Rusya'ya değil İngiltere'ye de yapılmış olduğu"na dair güvence aldı. *(8)* Ayrıca, Rusya'yı, Ermeni ahalisi henüz kıyıma uğramış ve kurtulanların kitle halinde Rusya'ya göçetmekte olduğu Eleşkirt ve Beyazıt bölgeleri üzerindeki talebinden vazgeçmeye zorladı. Ancak, bu anlaşma İngiltere'ye yeterli güvenceleri sunmadığı için, Lord Salisbury Babıâli'yle müzakerelere girişti. 4 Haziran 1878'de İngiliz elçisi Sir Henry Layard ve Saffet Paşa *gizlice* bir ortak savunma antlaşması imzalıyorlardı. Buna göre, eğer Rusya ilhaklarını "kesin barış antlaşmasında saptanacak sınırların ötesine" yayma girişiminde bulunursa, İngiltere Türkiye'ye silah yardımında bulunacaktı. Bu sözleşmenin tek maddesi şöyledir :

"Batum, Ardahan ve Kars ya da bu yerlerden biri Rusya tarafından elde tutulur ve eğer Rusya herhangi bir zamanda haşmetli sultanın kesin barış anlaşmasınca saptanmış Asya'daki topraklarının başka bir kesimini ele geçirme girişiminde bulunursa, İngiltere söz konusu toprakların silah gücüyle savunulması için zat-ı haşmetlilerinin yanında savaşma yükümlülüğünü üstlenir.

Buna karşılık, haşmetli padişah İngiltere'ye, Babıali'nin sözkonusu topraklar üzerinde yaşayan hıristiyan ve diğer tebasının korunması ve iyi yönetilmesiyle ilgili gerekli reformları başlatma sözü verir. (Bu reformlar daha sonra iki büyük devlet tarafından durdurulacaktır.) Haşmetli Padişah, ayrıca yükümlülüğünü yerine getirmede gerekli araçları sağlayabilmesi amacıyla, tarafından yerleşilmesi ve yönetilmesi için Kıbrıs adasının İngiltere'ye tahsis edilmesine muvafakat eder." *(9)*

Britanya hükümeti özel bir hüküm yoluyla, "kendisiyle aynı fikirdeki Babıali'ye Asya'daki topraklarında yaşayan hıristiyan ve müslümanların durumunda ilerleme sağlamak için gerekli bütün tesisleri kurma koşulunu getirerek, Ayastefanos Ant-

laşması'nın reformlar konusundaki maddesini benimsiyordu. *(10)* Öte yandan Disraeli'nin eskimiş projesini gerçekleştiriyordu : *(11)* Küçük Asya'da Malta'dan çok uzak olmayan komşu bir üs elde etmek. Kıbrıs adası sonuçta "her bakımdan bu amaca en uygun" yerdi.*(12)* Kıbrıs sözleşmesiyle bağıtlanan alışveriş, hem İngiltere'nin himayesini satın alan Abdülhamit'i, hem de Akdeniz'de bir ileri üs kazanmış olan İngiltere'yi tatmin ediyordu. Zaten hesaba katılmamış olan Ermenilere gelince, sözleşme Berlin Kongresi'nin başlamasından önce kapalı kapılar ardında yürütüldüğü için, onlara düşen "daha sonra iki büyük devlet tarafından durdurulacak olan" reformları beklemekten ibaretti.

Aslında, İngiltere'nin amacı Rusları reformların başlamasından önce Ermenistan'ı boşaltmaya zorlamaktı; bu aynı zamanda 1895 katliamlarını hazırlayacaktı. Daha sonraları Avam Kamarası'nda Argyll dükü, "Dünyanın hiçbir yerinde politikamız böylesine ahlak dışı ve akılsızca mülahazalarla dikte edilmemiştir" diye açıklayacaktır . *(13)*

Berlin Kongresi

Prens Bismarck'ın başkanlığında ve altı büyük devletle Türkiye'nin katılımıyla Berlin'de, 13 Haziran'dan 13 Temmuz'a kadar devam eden bu kongre, Doğu sorununun üç öğesini değişikliğe uğrattı : büyük devletler, Osmanlı imparatorluğu ve bünyesindeki milliyetler. Berlin'de büyük devletler, Türkiye'nin baskısı altındaki hıristiyan azınlıklar lehine müdahalelerinin meşruiyetini kabul ettirerek, İmparatorluğu resmi vesayetleri altına aldılar; bu, uluslararası kamu hukukunun tümden başaşağı edilmesiydi.

Bu kongre herşeyden önce, haritanın bir kez daha değişikliğe uğradığı Balkanlar'daki sorunları görüşmek durumundaydı. Rusya, Kafkasya sınırında Kars, Ardahan ve Batum'u elde tutuyordu; ama sınır geri çekilmişti. İngiltere Rusya'yı Hindistan yolundan uzaklaştırmayı başarmıştı;ama bunu yaparken Rusya ile Fransa arasındaki anlaşmayı ko-

laylaştırmış oluyordu. "Fransız-Rus ittifakı, tıpkı Almanya, Avusturya ve İtalya'nın Üçlü İttifak'ı gibi, Berlin Kongresi'nin sonucuydu." *(14)* En büyük galip Bismarck'tı. Almanya'nın Doğu'nun satranç tahtasında kendi payına düşen kareleri alması ve *Drang nach Osten* (Doğu'ya açılma, *Ed.*) çerçevesinde Osmanlı politikasının temellerini atması 1878'dedir. Bu kongrenin "bir diplomatik kötürümlük ve körlük şaheseri" olduğu anlaşılacaktır. Sonuç hükümleri, "uluslararası atmosferi ağırlaştıran ve büyük bölümüyle Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine yolaçan uyuşmazlık ve karışıklıklar doğurdu." *(15)*

Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu

Ermeniler Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin'de yeniden ele alınacağını öğrendikeri andan itibaren, Khrimian Hairik, *(16)* Mgr Khoréne Narbey de Lusignan, Stepan Papazian ve Minas Tcheraz'dan oluşan bir delegasyon göndermeye karar verdiler. Bazılarına göre bu delegasyon padişahın teşvikiyle oluşturulmuştu*(17)*; başkalarına göreyse, İngiltere'yle müzakerelerden yeterince tatmin olan Türk hükümeti delegasyonun çıkışını engellemeye çalışmıştı *(18)*. Sonuçta, Babıali önesürülen taleplerin fazlalığını gerekçe göstererek Bulgaristan'ın özerklik projesini gündemden düşürme niyetiyle, patrikhaneye delegelerini Berlin'e göndermesini tavsiye etti. *(19)* Berlin Kongresi üyelerine ayrı ayrı sunulan memorandum, Ermeni eyaletlerinin Babıali tarafından atanmış ve Erzurum'da oturacak bir Ermeni genel valinin kontrolüne bırakılmasını talep ediyordu. Vali, yürütmeyi elinde bulunduracak, düzeni ve güvenliği sağlamak, vergileri toplamak ve sivil yöneticilerin maaşlarını vermekle yükümlü olacaktı. Beş yıl için atandığı görevinden ancak büyük devletlerin rıza göstermesiyle azledilebilecekti. İdari bir konsey valiye yardımcı olacaktı. Toplanan vergilerin yüzde yirmisi Hazine'ye gönderilecek, kalanı sivil ve askeri harcamalara, adli sistemin oluşturulmasına ve eğitime ayrılacaktı. Yargı sisteminde reform yapılacak; silahlı kuvvetler, biri jandarma kuvveti, diğeri de Kürtlerle Çerkezler

dışta tutulmak üzere müslümanlar ve Ermenilerden oluşmuş, vali tarafından atanacak olan silahlı kuvvetler komutanının emri altındaki dört bin kişilik bir milis gücü olmak üzere iki kuvvetten oluşacaktı. Nihayet, genişletilmiş bir seçim kurulunca seçilecek bir genel konsey de hükümetin mali etkinliğini denetim altında bulunduracaktı. Büyük devletler bir yıl için bu düzenlemenin uygulanıp uygulanmadığını gözlemlemekle yükümlü uluslararası bir komisyon göndereceklerdi. *(20)* Diğer bir deyişle Ermeniler Lübnan'daki hıristiyan toplulukların 1860'tan beri yararlandıkları güvencelerden, yani idari erkin laikleştirilip desantralize edilmesinden başka birşey istemiyorlardı.

Bismarck projeye karşı düşmanlığını saklamadı; diğer temsilciler soğuk baktıklarını belli ettiler. Sadece Lord Salisbury Ermenilerin taleplerine tercüman olmayı kabul etti: —Ermenilerin hala haberdar olmadıkları— Kıbrıs sözleşmesi İngiltere'yi onlar karşısında yükümlü kılıyordu. Ondördüncü oturumda Ermeni sorunu masaya geldiğinde, Lord Salisbury, "Büyük Britanya ve Türkiye elçileri arasındaki müzakereler sonucu düzenlenmiş metni" okudu : "Babıâli, Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletlerin yerel gereksinimlerinin dayattığı iyileştirme ve reformları gecikmeksizin gerçekleştirmeyi ve Kürtlerle Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini garanti altına almayı üstlenmektedir. Uygulamayı takip edecek olan büyük devletlere, bu amaçla alınan önlemler hakkında düzenli bilgi aktaracaktır." *(21)*

Hepsi bu. 61. madde olarak geçecek metin —madde 16'nın ters çevrilmişi— Büyük-Britanya önerisi üzerine tartışmasız kabul ediliyordu. Ermeni sorununda Avrupa hiçbir şey anlamak istememişti. Kuşkusuz, bunu uluslararası bir sorun haline getirmişti. Ancak,Ermenilere hiçbir gerçek güvence sağlamayarak savaşın ganimetini Türklerin eline bırakıyor ve 1895 katliamlarının hazırlanarak, ardından uygulanmasına, uzun vadede de 1915 dramına imkan sağlamış oluyordu. Ermeni delegasyonu Berlin'den ayrılırken, aldatılmışlığını ve duyduğu kederi dile getirdiği Fransızca bir protestoyu altı büyük devletin

üyelerine iletti. *(22)*

Krimian Hairik ve beraberindekiler İstanbul'a bundan böyle kendilerinden başka kimseye güvenmeme kararıyla dönüyorlardı. Abdülhamit'e gelince Ermeni sorunuyla ilgili Türk çözümünü sükunet içinde örgütleyebilirdi. Avrupa diplomasisi 61. maddeyle, "Türklere, bir kez yitirdiklerinde bir daha kavuşamayacakları üstünlüğü her türlü yolla korumada; reayaya da, bir kez özgürleştiklerinde bir daha hiçbir zaman köleleşmeyecekleri için boyunduruğu bütün yollarla sarsmada cesaret veren bir oportünizm politikası uygulamıştı. Ahlaksızcaydı : kaçınılmazdı." *(23)*

4. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— R. Pinon, *L'Europe et l'Empire ottoman, op. cit.,* p. 23 Gortchakov ve Lord Derby, Rusya ve İngiltere'nin Dışişleri bakanlarıydılar.

2— *Ibid.*, p. 16

3— J. Haslip, *Le Sultan. La tragédie d'Abdul-Hamid*, Paris, Hachette, 1960, p. 123

4— C. B. Norman, *Armenia and the Campaign of 1877,* London, Cassell Petter and Galpin, 1878, p. 247, 260, 267-273 ve 279.

5— Zulme uğrayan bölgelerin dinsel yetkilileri İstanbul patrikhanesine ayrıntılı mesajlar yolladılar; patrikhane de bunları Babıâli'ye aktarmıştı. Bu başvuru sonuçsuz kalınca, patrik Nerses Ermeni ulusal meclisiyle uyum içinde, Rus komutanlığına, İstanbul'a on kilometre mesafedeki Ayastefanos'ta karargah kurmuş Grandük Nicolas'a başvurdu. (bkz. F. Macler, *op. cit.,* p. 76.) Aralık 1876 İstanbul Konferansı'nda Nerses Varjapetian İngiltere delegesi Lord Salisbury'e, Türkiye Ermenilerinin uğradıkları eziyeti aktaran ve Khrimian Hairik tarafından kaleme alınmış bir rapor sunmuştu. Ancak konferansın amacı bu olmadığı için, konu takip edilmemişti. Ayastefanos'a sunulan rapor bu aynı rapordur.

6— Ermeni sorununun uluslararasılaşmasına ilişkin özellikle ayrıntılara giren bir çalışma Arthur Beylerian'ın 3. dönem doktora tezinde yer almaktadır : "L'origine de la question arménienne du traité de San Stefano au Congrés de Berlin", Paris, 1972. Bu çalışmanın bir özeti için, bkz. *Revue d'histoire diplomatique,* 1973, no 1-2, p. 139-171. Aynı şekilde, bkz. A. Sarkissian, *op. cit.*

7— 1869'da Süveyş kanalının açılışı, Hindistan'a yönelik ticaretinde İngiltereye yeni bir olanak açmıştı. Ancak, karayolu yine de önemini korumaktaydı.

8— Lord Salisbury ile Kont Souvalov'u Londra'da imzalamış oldukları muhtıranın 7. maddesi

9— Kıbrıs deklarasyonunun metni için t. Boyajian, *op. cit.,* p. 365-366

10— E. Engelhardt, *op. cit.*, t. II, p. 210-211

11— Disraeli, *Tancred* adlı romanda 1867'de şunları yazıyordu : "İngilizlerin Kıbrıs'a gereksinimi vardır ve bunu taviz olarak alacaklardır. Türklerin işlerini bir kez daha karşılıksız yapmayacaklardır. Pamuk için

yeni bir pazara gereksinimleri var. İngiltere, Kudüs halkı pamuklu türbanlara bürünene değin tatmin olmayacaktır."

12— Lord Salisbury'nin Sir H. Layard'a 30 Mart 1878 tarihli telgrafı.

13— D. H. Boyajian, *op. cit.*, p. 366

14— R. Pinon, *op. cit.*, p. 33

15— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 326. Berlin Antlaşması, sürekli ve en fazla ihlal edilen antlaşmalardan biri olmuştur.

16— Khrimian Hairik, Türk hükümeti ve Ermeni eşrafının baskısıyla patriklik görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı. (Bkz. bu kitabın Ermeni Eyaletlerinde Durum başlıklı bölümü.

17— En azından V. Berard'ın ifade ettiği budur, *op. cit.*, p. 146.

18— A. Sarkissian, *op. cit.*

19— F. Macler, *op. cit.*, p. 132

20— Memorandumun metni için bkz. H. Boyajian, *op. cit.*, p. 367-371.

21— *Der Friede von Berlin und die Protokolle des Berliner Congresses. Authentischer Text,* Leipzig, von Drucker und Humblot, 1878.

22— Protesto metni için bkz., A. Saroukhan, *Journal asiatique*, Par Ernest Leroux, 1915, t. I, p. 161-169.

23— F. de Pressensé, "Laquestion arménienne", *Revue des Deux-Mondes,* 1 décembre 1895, p. 674.

5

Kül Altında Yanan Ateş

Abdülhamit'in saltanatı, Avrupa'nın bir bölümünün gözünde, gelişmenin dostu ve reformlar uygulama konusunda samimi istek duyan liberal bir hükümdar olarak 1895'e kadar sürdü. O ise, Avrupa tiyatro sahnesinde kendisine gerekli olan liberal maskesini Yıldız'daki sarayında çıkarıyor ve sorunlara gerçek yüzüyle yaklaşıyordu. Ermeni sorununun her zaman bir Rus müdahalesine vesile olacağını bildiği için, bu tehditten tümüyle kurtulmak istiyordu. Bu amaca hizmet edecek çok basit bir yol vardı : dinsel fanatizmi kullanmak. Rus-Türk savaşı sırasında Sir Henry Layard'a yapılan ifşaatlara inanmak gerekirse, fikir ta o dönemde yeşermişti : "Belki de birgün Bulgaristan ve Ermenistan'da dindaşlarının katledildiğini gören uyruklarımın haklı infialini denetleyemeyeceğim. Ve eğer fanatiklikleri bir kez uyanırsa, Batı dünyası ve özellikle de Britanya İmparatorluğu dehşet içinde kalacaktır."*(1)* Bazı sözde önlemlerle görüntü korunuyorduysa da, savaş aygıtı hazır bekletilmekteydi: Ermeni sorununun kesin biçimde halledilmesi için zincirleri koyvermek yetecekti. Bununla birlikte padişah ortamı hazırlamaktaydı : "Kendisini oluşturan tüm ırkların birliğini sağlayarak imparatorluğun güçlenmesine yönelen bir politika uygulamak yerine, Türk olmayan milliyetleri birbirinin üzerine saldırtarak zayıflatmayı düşündü."*(2)* Kürtler ve Çer-

kezlerin "haklı infiali" harekete geçmekte gecikmeyecekti.

Reformlar konusuna gelince, masum bir ifadeyle bunların gerçekleştirilmiş olduğunu öne sürüyordu. Bunun tersini gösteren karşı konulmaz kanıtlar önüne getirildiğindeyse, bunu memurlarının ihmalkarlığıyla açıklayarak geçiştiriyordu. Kısacası, kararsızlık gösteriyordu. Onyedi yıl boyunca bir yandan ettiği yeminler ve iyiniyetini yineleyen gücenik protestolarla kançılanyaları eğlendirirken, diğer yandan bir terör rejimi kurarak patlamayı mayalandırıyordu. Suistimallerinin yaratabileceği etkileri ölçüp biçiyor ve çekindiği tek şeye —aslında Ermenileri kurtarabilecek tek şeye— büyük devletlerin silalı müdahalesine yol açmadan işi nereye kadar götürebileceğini ince biçimde hesaplıyordu. Manevra alanı düşünemediği ölçüde geniş çıktı. Yine de bunu başarmak için kendisine onyedi yıl gerekti. Büyük toplu cinayetler tarihinin en uzun ve en iyi hazırlanmış ön tasarımı olacaktı bu.

Ermenilerin Yerleşik Olduğu Eyaletler

Ermeni delegasyonunun Berlin Kongresi'ne ilettiği istatistik verilere göre, Avrupa Türkiye'sinde 400 000, küçük Asya ve Kilikya'da 600 000, Küçük Ermenistan'da (Sivas vilayeti ve Kayseri sancağı) 670 000, Büyük Ermenistan'da 1 330 000 olmak üzere Türkiye'de 3 000 000 Ermeni yaşamaktàydı.*(3)* Büyük Ermenistan'la patrikhane Erzurum, Van, Muş, Bitlis, Siirt ve Diyarbakır'ın kuzeyini içine alan Erzurum vilayetini kastediyordu. Rus-Türk savaşından sonra hükümet Van, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerini oluşturmak üzere bu bölgeleri parçaladı. Anadolu vilayetlerinin ortalama yüzölçümü 100 000 km^2 iken, bu yeni vilayetlerinki 35 000 km^2'ye inmişti.*(4)* Böylece, Ermenilerin bu vilayetlerde bir azınlık olduklarını, başka bir deyişle Ermeni eyaleti bulunmadığı, böylelikle de Ermeni sorunu diye bir sorun bulunmadığını öne sürmek daha kolaylaşacaktı. 1880'de Türk hükümeti, Ermenilerin Kilikya'da , tıpkı bütün Türk Ermenistan'ında olduğu gibi azınlıkta olduklarını açıklayan bir

istatistik yayınladı. Buna göre, 4 639 275 toplam nüfusa sahip dokuz vilayette (daha önceki beş vilayetle birlikte, Halep, Adana, Trabzon ve Sivas) 3 619 625 müslüman ve 283 000 başka mezheplerden hıristiyana karşılık 726 750 Ermeni sayılabiliyordu. *(5)* 1882'de Ermeni patrikhanesi, meydana gelen göçler nedeniyle 1878'e göre kuşkusuz ki azalmış ama 2 660 000 rakamını bulan bir Ermeni nüfusun varlığına işaret eden yeni bir istatistik açıkladı; bu rakamın 1 630 000'i daha önceki dokuz vilayette yaşayan Ermenileri kapsıyordu. *(6)* Diplomatlar, Osmanlı hükümetinin istatistiklerine dayanan kendi yükseltilmiş rakamlarını Mavi Kitap'ta (İngiliz (*Livre bleu)* % 25) yayınladılar; dokuz vilayetteki Ermenilerin sayısını 908 000 olarak veriyorlardı. Başka Türkiye uzmanları aynı vilayetler için 840 000 *(7)* ile 1 130 000 *(8)* arasında değişen rakamlardan söz edeceklerdir. Rakamlar savaşında perde açılmıştı.

İstatistik kaynaklar hemen hemen hiçbir değer taşımamaktadır. Patrikhanenin kilise kütüklerine göre oluşturduğu rakamlar daha geçerli sayılabilirdi, ne ki Ermenilerin vergi ödemek zorundaki köylerin nüfusunu hükümete bildirmekte çıkarı olmadığı için bu kütükler ayrıntılı tutulmamaktaydı. Öte yandan, o dönemde tek tek evlerde ikamet edenlerden değil, "haneler"den sözetme alışkanlığı vardı. Ermeni hanesi ataerkil tipteydi ve aile reisinin çevresinde toplanmış kırk ya da elli kişiyi (ortalama sekiz-on kişi) kapsayabiliyordu. Buna karşılık, harem düzeni erkek çocukların evlendikleri vakit baba evini terketmesini öngördüğünden müslüman hanesinin nüfusu daha azdı. Hükümetin nüfus sayımları müslüman hanesi temelinde yapıldığı için, Ermeni nüfusunu belirten rakamlar daha baştan ikiyle çarpılabilir. Ayrıca, tartıştığımız durumda yükümlülerin sayısını şişirmekte yararı olan Türk hükümetinin koyduğu vergilere başvurulduğunda, Ermeni nüfusunun 1884'te üç milyonu aşmış olduğu hesaplanır. *(9)* Nihayet, Türk istatistikleri Ermenileri diğer hıristiyalardan ayrı tutmaya özen göstermekte, Türklerle Kürtleri ve diğer müslüman azınlıklarıysa ayrı ayrı ele almaktan kaçınmaktadır. Er-

menilerin yerleşik olduğu eyaletlerle ilgili olan 61. madde, bunların hiçbir vilayette çoğunluk oluşturmadıklarını belirtmekteydi. Ermenilerin Erzurum, Bitlis, Sivas ve Van'da en güçlü ve en türdeş azınlığı oluşturdukları kuvvetle muhtemeldir. İkinci sırada, Diyarbakır vilayetinde aynı zamanda çoğunluğu da oluşturan Kürtler yer almaktaydı. Türklerse nüfusun ancak dörtte birinden biraz fazlasını oluşturuyorlardı. Osmanlı hükümetinin büyük çaplı çarpıtmalarına karşın, —61. maddede işaret edildiği gibi— "Ermenilerin yerleşik olduğu eyaletler"in varolduğu rahatlıkla söylenebilir. Ancak, başka bir sonuç da kendini dayatmaktadır : "Osmanlı toprağının hiçbir parçası sadeece ve sadece onlar tarafından iskan edilmiş değildi ve hiçbir yerde mutlak bir çoğunluk oluşturmuyorlardı (...), Osmanlı İmparatorluğu'nun bir ucundan öbür ucuna kadar yayılmışlardı. Tüm imparatorluk onlara mirastı; zorunlu olarak Türkler'le paylaşmak durumunda oldukları bir miras." *(10)*

Kürtler

Ermeni platosu yüzyıllar boyunca bir ırklar mozaiği tarafından iskan edilmişti. Doğu bölgelerinde; Türkler, Grekler, Çerkezler, Lazlar ve Kürtler, Ermenilerle karışmış durumdaydılar. Yine de bu son iki halk, Kürtler ve Ermeniler ağırlıktaydılar. Ermeni nüfusun ağırlık merkezi Ararat çevresine oturmuşken, Kürtlerinki Van gölünün güneyinde, Kürdistan dağlarında bulunuyordu. Burada, Muş ovasının güneyindeki vahşi Toros vadilerinde 1000 km uzunluk ve 250 km genişlikteki bir alan üzerinde bir milyondan fazla Kürt yaşamaktaydı. Bu dağlı halk, tümüyle feodal nitelikte bir aşiret örgütlenmesini muhafaza etmişti. Beyleri —ya da *ağaları*— köylü serfleri sömüren savaşçı bir aristokrasinin başında bulunuyordu. X. yüzyılda İslam dinine geçmekle birlikte fazla fanatik değildiler ve bu dinde silah taşıma ve kendi usullerinde yaşama hakkından başka birşey aramıyorlardı; (içlerinde ayrıca, adlarını, dillerini, dinsel örf ve adetlerini koruyan eski Ermeniler de vardı). Yalnızca beylerine itaat ediyorlardı; Osmanlı

hükümeti bunlara başeğdirme gücünü bulamadığı gibi kendini kabul de ettiremiyordu. 1847'de Osman Paşa Güneydoğu eyaletlerinde Kürt beylerinin geçici iktidarını yıktığında, hükümet nihayet boyun eğdirmeyi başardığını düşünmüştü... Bu itaat, Osmanlı ordusunda yivli toplar ve hızlı atışlı silahların kullanılmaya başlanması sayesinde mümkün olabilmişti. Kürtlerin İslam dinine gerçek anlamda sokuluşu ancak bu zafer sonrasındadır.

1850'de Türk memurları, Kürdistan dağlarında yaşayan oniki bin Ermeni ve Nasturi'yi *(11)* katlettirmek için Kürt şefi Bedir Han'ı gayet ustalıkla kullandılar. Türk hükümeti böylece bir taşla iki kuş vurmuş oluyordu : bir yandan, bu "programlanmış" Ermeni katliamının sorumluluğunu üstünden atmış oluyor, öte yandan da "silahlı soygun, yağmalama ve katliamın saygın işler sayıldığı"*(12)*, bu kavgacı ve sert halktaki eşkıyalık eğilimini teşvik ederek Kürtlere özerk oldukları duygusunu veriyordu/ Ermeniler onlar için seçilmiş kurbanlardı. Dağlarda Kürt beyleri kendilerini toprağın gerçek sahipleri olarak görüyor ve Ermenilere vasileri gibi davranıyorlardı. Her bey kendi Ermeni köylerine sahipti ve bunlara malları üzerinde tasarruf hakkı ve rahatsız edilmeden yaşama olanağını ancak haraç karşılığında veriyordu. Bu haraç iki şekilde ödenmekteydi : belli miktarda mahsül, sürü hayvanı ve zenaat ürünlerinden oluşan yıllık vergi, *kiafir*; ve her nişanlı gencin müstakbel ailesine ödediği çeyizin yarısı. Kürtler kendilerini evleri dışında hisettikleri ovalara inerek akınlar düzenliyorlar, genelde "hasat veya koyun kırkma döneminde, düğün ya da pazar kurulan günlerde sürüleri ve kızları kaçırıyorlar, köylüleri ve tüccarı haraca kesiyorlar, sonra da sırtlarında ganimetleri eve dönüyorlardı." *(13)*

Aslında, Ermenilerle Kürtler arasındaki ilişkiler birbirini izleyen iki evreden geçmişti. Abdülhamit'in saltanat dönemi öncesi bu ilişkiler "senyör serf ilişkisi türündendi : Ermeniler çalışıyor, Kürtler onları himaye ediyorlardı. İşlerin yüzyıllardır bu şekilde yürümesine alışmış Ermeniler, bunun başka şekilde olabileceğini düşünemiyorlar ve yazgılarından şikayet et-

miyorlardı." *(14)* Bununla birlikte, "Türk makamları daha o zamandan Ermenilere karşı Kürtlerin tarafını tutuyor ve Ermenilerin lehine işe karştıkları ender durumlarda da bunlar Kürt beylerinin korkunç ve önüne geçilmez intikamıyla karşılaşıyorlardı." *(15)* Abdülhamit devrinde işler hızla değişti : Tanzimat'ın mahçup uygulama girişimleri sayesinde Ermenilerin durumunda görülen tedrici iyileşmeden ve Ermeni ulusal bilincinin uyanışından hoşnut olmayan Kürtler, padişahın Ermenilere karşı nasıl istiyorlarsa öyle davranmalarına alttan alta izin vermesini memnuniyetle karşıladılar.

Hükümet tarafından pervasızca kullanılan Müslüman dinsel fanatizminin uyanışı, iki halk arasındaki ilişkilerde gerilemeyi de beraberinde getirdi ve cezalandırılmayacaklarından emin olan Kürtlerin yağmalama güdüsü gemi azıya aldı. "O zamana kadar yüzyıllar boyu akıllı uslu birarada yaşamış Ermeni ve Kürt halkları arasında bundan böyle ancak kesintiye uğrayabilecek sürekli bir güvensizlik, uzlaşmazlık ve kin dalgası yaratan Abdülhamit amaçlarına ulaşmıştı." *(16)*

Çerkez Göçü

Kafkasya'daki bağımsızlık hareketlerinin Rusya tarafından bastırılması, Bulgaristan'daki savaş ve Kars ile Ardahan'daki Rus işgali, Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan Türk, Türkmen ve Lazların yanısıra Çerkezleri de bu bölgelerin dışına sürmüştü. Sürgündeki bu azınlıkları Ermeni vilayetlerine aktarmayı zaten tasarlamış olan Türk makamları, bir yıllık tayin tahsisi, devlet çiftliklerinde iyi ücret karşılığı iş, toprak, tohumluk ve tarımsal araç dağıtımı, eğitmenlerin maaşlarının ödenmesi ve birbirinden uzak köylerde okul, cami ve evler inşa edilmesi için para temini gibi konularda güvenceler veren yazıları göçmenler arasında dolaştırarak bu hareketi yoğun biçimde teşvik ediyorlardı.

1879-1881 arasında yayınlanmış on İngiliz *Mavi Kitap*'ında *(Livres bleus)* biraraya getirilen İngiliz elçilik raporları, Ermenilerin bu göç karşısındaki konumuyla ilgili eşsiz bir dökümantasyon sunmaktadır. *(17)* Aynı şekilde, Erzurum Valisi

1879 Ekim'inde Binbaşı Trotter'a Rusya'dan gelmiş 50 ila 60 000 kişinin beklendiğini bildirmiştir. Yalnızca (37 000 nüfuslu) Dudscheh kazasına bu göçmenlerden 25 000'i kabul edilecektir. Ayrıca, 25 ila 30 000 Çerkez Adapazarı (28 000 nüfuslu) kazasına yerleştirilecektir. 1879 Nisan'ından Haziran'ına kadar Batum'dan gelen 60 000 Laz Türk donanması tarafından Karadeniz'in değişik limanlarına çıkarılacaklardır. Göç hareketi 1880'de kesintiye uğrar. İngiliz elçileri seyahatleri sırasında Van ve Erzincan dolaylarında göçmen gruplarıyla karşılaşırlar. Tümü silahlı ve açtırlar: vaadlerinin tersine, hükümet bunların bakımını üstlenmek için hiçbir şey yapmamaktadır; kuşkusuz mültecilerle ilgilenecek bakacak simsarlar atanmıştır, ama bunlar bir yandan mültecileri yakın çevrelerine yerleştirmekle tehdit ettikleri yerli halktan, öte yandan da çorak topraklara yeleştirmekle tehdit ettikleri mültecilerden zorla para almakta ve sonuçta parayı ceplerine atmaktadırlar.

Ekim 1880'de, İstanbul İngiliz büyükelçiliğinden bir sekreter *(18)* İzmit ve Mudanya körfezi kıyılarında bir mülteci kampını ziyaret eder. Burada Türk hükümetince getirilmiş yedi bin Batumlu Gürcü bulunmaktadır. İki yüzden fazlası şimdiden açlık ve salgın hastalıktan ölmüşlerdir. Barınakları ve yiyecekleri yoktur; birçoğu tarlalardan çaldıkları meyvelerle beslenmektedir. Bunlar Rus hükümetinin kendilerine iyi davrandığını, ancak şimdi sorumluluklarını yerine getirmemekle kalmayıp geldikleri ülkeye geri dönmelerini de yasaklayan Türk hükümetinin yapmış olduğu vaadlerin cazibesine kapıldıklarını gönül rahatlığıyla ifade etmektedirler. Padişahın Bu durumu yaratırken, mültecilerle yerel hıristiyan topluluklar arasında daha zayıf olanların telef olmasını da sağlayacak bir çatışmayı kışkırtmak istediği açıktır. Bu zayıflar, Ermenilerdi.

1878'den 1881'e Türk Ermenistan'ında Durum

Elçilik raporları, Berlin Antlaşmasını izleyen üç yıl boyunca 61. maddenin hiçe sayıldığını ve tersi uygulamaların sistematik kazandığını göstermektedir.

Ermeni vilayetlerinde hüküm süren korku verici anarşi durumunu göstermek için birkaç örnek yetecektir. Binbaşı Trotter'e göre, Aralık 1878'de Erzurum'daki hıristiyanların içinde bulundukları koşullar hiçbir zaman olmadığı kadar kötüdür. Kürtlerin eli heryere uzanmakta ve hiçbir cezaya uğramaksızın herşeyi çalabilmektedirler. Vali cesur ve namuslu biridir, ama hemen hemen tümü satın alınmış olan eyalet meclisi üyeleri ve İstanbul'daki yetkili makamlar tarafından eli kolu bağlanmıştır. Yine Binbaşı Trotter ve yine 1878 Aralık'ında, savaştan dönmüş Kürt şeflerin Diyarbakır'da hem hıristiyanlara hem de müslümanlara baskı uyguladığını gözlemliyor. Artık hükümet birlikleri yoktur ve beyler ülkede terör estirmektedirler. Bir hıristiyan köyünü işgal eden beşyüz isyancıyı köyden çıkarmak için Bitlis'ten gönderilen düzenli birliklerse köyü yağmalar, erkekleri katleder ve kadınların ırzına geçerler. Dağlardaki Kürt aşiretleri kendi aralarında çatışmakta ve yolculara saldırmaktadır. Köylüler köylerini terketmektedir. Maaşlarını almak için aylarca ya da yıllarca beklemeleri gereken yüksek memurlar ve polis, ganimeti birlikte paylaştıkları Kürtlerin suç ortaklarıdır. *(19)*

Trotter'in raporları üzerine, Lord Salisbury padişahtan duruma müdahale etmesini ister. Babıali "durumu soruşturmak, ahalinin yakınmasına neden olan kötü uygulamaları belirlemek ve genel bir reform planı hazırlamakla yükümlü" özel bir heyeti Erzurum'a gönderir. Sadrazam, Sir Henry Layard'ın tüm protestolarına, yakınmaların nedenlerini çok iyi bildiği, hükümetin reformlara girişmeye hazır olduğu, ne var ki elinde para bulunmadığı yanıtını verir. Erzurum'a giden heyetse burada yerel yetkililerin direnciyle karşılaşır ve İstunbul'dan gelen yeni bir emirle tüm yetkileri iptal edilir. Suistimaller heyetin gözleri önünde devam edecek ve hapse attırdığı birkaç şaki, gardiyanlara rüşvet vererek firar edeceklerdir. Heyetlerin etkinliği konusunda kimse hayale kapılmamaktadır. En iyi durumda, büyük devletlerin vicdanını rahatlatmaktan başka işe yaramamakta; en kötü durumdaysa misillemelerin nedeni olmaktadırlar. Üyeler gayretkeşlikte bulunursa, Babıali bunları

tekdir etmektedir. Babıali'nin bunu yaptığı enderdir, çünkü heyet üyelerinin çoğu dürüstlükleriyle ilgili vicdani bir rahatsızlık duymazlar. 4 nolu *Mavi Kitap*'ta, Kürtlerin Horhor köyünde gerçekleştiridiği şakilik olaylarını soruşturmaya gelen —başkan da dahil dört müslüman ve iki de hıristiyan üyeden kurulu— bir heyetin durumu rapor edilmektedir. Heyet başkanı köye gelir gelmez köylüleri biraraya toplar ve şikayette bulundukları için azarlar. Köylüler taleplerinde ısrar edince, ertesi gün —pazar günü— yeniden gelmelerini önerir. Pazar ayinine katılmak isteyen köylüler bunu reddedince onları hapse attırır ve suçluluğunu ortaya çıkarmak durumunda olduğu Kürt beylerinin şölenine gider. *(20)*

Hepsi bayağı bir komedinin suç ortaklarıdır; hepsi Ermenilerle oyun oynamaktadır : Kürtler, Türk memurlar, padişah, aynı şekilde İngilizler; öyle ki, padişah Kürtlere boyun eğdirildiğini ve eyaletlerde düzenin hüküm sürdüğünü ilan ettiğinde, İngiliz büyükelçisi hararetle koşup teşekkürlerini sunmaktadır. (14 Kasım 1879)

Türk hükümeti yağmacı kıtaları veya araya soktuğu Kürtler vasıtasıyla hareket etmekle yetinmemekte, zulmü sayısız vahşet örnekleriyle örgütlemektedir. Raporlar, "Türk imparatorluğundaki memurların, subayların, hakimlerin, vergi tahsildarlarının ve polis görevlilerinin yaptığı alçaklıkları " açıkça kanıtlamaktadır; bunlarınkiyle kıyaslandığında , Kürtlerin haydutluk ve marifetlerinin masum haşarılıklardan ibaret olduğu izlenimi doğmaktadır."*(21)*

Vergi tahsiliyle ilgili olarak Yüzbaşı Everett (Erzurum), savaştan yarı ölü halde çıkmış ve daha sonraki kötü mahsul nedeniyle açlığa ve dilenciliğe mahkum olmuş köylülerin bile vergi tahsildarlarının merhamet bilmez takibine uğradıklarını, ödeyemediklerinde de yetkililer tarafından hapse atıldıklarını anlatmaktadır; üstelik bu, savaş sırasında verdikleri erzağın karşılığı olarak hükümetin kendilerine önemli miktarda borçlu bulunduğu koşullarda olmaktadır. Olayın sorumlusunun, validen durmaksızın para isteyen merkezi hükümet olduğunu eklemektedir. Vali bu talebi *mutasarrıfa*, o da *kaymakama* ak-

tarmaktadır. Böylece askerler ve jandarmalar köylere gidip evlere girmekte, savaş sırasındaki el koymaları hiç hesaba katmadan her istediklerini alıp götürmektedirler. Eğer tesadüfen bir alındı makbuzu verilmişse, bu düzmece ve imzasız olup, alınan miktarın çok altında bir rakamı göstermektedir. Bu yöntem tahsildarlara ikinci kez vergi isteme ve ceplerini doldurma imkanı vermektedir. *(22)*

Ermeniler, 1879-1880 yıllarında özellikle zor bir dönem yaşadılar : yaz mevsimi son derece kurak geçmiş, Kürtler önemli miktarda davar ve tarım aletini çalıp götürmüşlerdi; kaynaklar kuruduğu için toprak kötü verim vermiş, ekinin ancak çok küçük bir bölümünden ürün alınabilmişti. Kışla birlikte görülmemiş bir kıtlık yaşandı. Kazaların tümü ekmeksiz kalmıştı. Yoksul köylüler ot ve kök toplamak için dağları dolaşıyor, zenginlerse sermayelerinin temelini oluşturan hayvanlarının bir bölümünü kesip tuzlamak zorunda kalıyorlardı. Önce yüzlerce, sonra binlerce insan açlıktan kırıldılar. Çoğunlukla yollarda ölüyorlar ve köpeklerin yarı yarıya parçaladığı cesetler üstüste yığılmış duruyordu. Açlık ve yoksulluğun ayrılmaz parçası salgın hastalıklar, bu perişan manzaranın eksik renklerini tamamladılar.

Büyük bir tehlike çığlığı yankılandı ve İstanbul'un merhamet sahibi çevrelerine ulaştı; Türkler ve Ermeniler karşılıklı yardım komiteleri oluşturdular. Londra ve Paris'te paralar toplandı. Nevar ki yardımlar ulaşıncaya kadar felaketin yolaçtığı tahribat daha da genişlemişti. Elçilik belgelerinde, Başkale kazasında on bin, Beyazıt ve Eleşkirt dolaylarında yirmi ila otuz bin, Midyat, Botan ve Cizre'de de bir o kadar ya da daha fazla insanın ölmüş olduğundan sözedilmektedir. Türk hükümeti böyle bir zamanda, savaştan en çok zarar görmüş kazaların üç yıllık gecikmiş vergi borçlarını ödemelerini istedi. Hatta Başkale'de vergileri zamanından önce toplama çabasına girdi. Hayvanların Kürtler tarafından çalınıp çalınmadığı ya da Çerkezlerin toprakları gaspıyla ilgilenmeksizin köylüden koyunları vermesini istedi. Hükümet mükelleflerin yaşadığı perişanlığın üstüne tüy dikercesine, 1 Mart 1888'de, beş kuruşluk paralar ya da bronz

veya altın paraların bundan böyle vergi ödemelerinde kabul edilmeyeceğine karar verdi : oysa bu, köylülerin ve küçük tüccarların nerdeyse yegane tasarruf biçimiydi. *(23)*

Adalet aygıtına gelince, Türk mahkemeleri hiçbir dönem Abdülhamit rejiminde olduğu kadar kokuşmamıştı. Hakimin kararı, en fazla para veren davacının lahine oluyordu. Yakalanan hırsızlar, ganimeti birlikte paylaştıkları mahkeme üyeleri tarafından kayırılıyorlardı. Yargıçların —ya da *Kadılar*— çoğu cahil insanlardı; maaş alamayan —ya da çok az alan— bu kişiler sadece rüşvetlerle geçiniyorlardı. Tanıklar kahvelerden ya da hamamlardan toplanıyor, yargıcın bunların tanıklığına dayanarak hüküm verdiği çok sık görülüyordu. Tanzimat'ın oluşturduğu Nizamiye mahkemelerinin müslümanlarla hıristiyanların tanıklığı arasında ayrım gözetemeyeceği hükme bağlanmış ve yine Berlin Antlaşması'nın 62. maddesiyle *(24)* herkesin yasa önünde eşitliği teyid edilmişken, elçilik raporları hıristiyanların tanıklığının hemen hemen hiçbir zaman dikkate alınmadığını göstermektedir.

Hıristiyanlara karşı işlenen en aleni cinayetler karşısında adalet aramak, hususi mahkemelerde olduğu gibi yüksek mahkemelerde de etkisiz kalıyordu. 1899'da Ermeniler, İngiliz elçiliğinin enerjik müdahalesiyle, uzun yıllardır Muş bölgesindeki kanlı yağma olaylarından sorumlu olan ünlü Kürt eşkıya Musa Bey'i İstanbul'da yargı önüne çıkartmayı başardılar. Yirmi günlük bir ihtiyati hapislik ve beş duruşma sonunda Musa Bey beraat etti. Bu hukuksal parodi, İngiltere'yi bu tür girişimlerin yararsızlığı konusunda ikna etmeye yetti.

İdari aygıtın hem üst hem de alt basamaklarındaki tüm Türk memurları maaşlarını son derece düzensiz biçimde alıyorlardı ve tümü de rezilce bir çürümüşlük içindeydi. Polis ve jandarmada kurallara riayet edilmiyordu. Bitlis ve Erzurum'a iki İngiliz albayının genel müfettiş olarak gönderilmesi de işleri fazla değiştirmedi : bunların yetkileri hiçbir biçimde tanınmadı.

Bununla birlikte, Ermeniler Türk memurları ve Kürt beylerinin gadrine uğruyor olsalar bile, köylü ya da tüccar müslüman komşularıyla iyi ilişkiler içindeydiler. Yönetim istediği

kadar müslüman fanatizmini kullanadursun, sınıf dayanışması şliyordu: kendileri de yönetim ve Kürtlerden şikayetçi olan müslümanlar, Ermenilerle huzur içinde yaşıyorlardı. Bazı müslümanlar; memurlar, beyler ve göçmenler tarafından zorbalığa uğrayan, soyulan ve topraklarından kovulan hıristiyanların (aynı zamanda kendi dindaşlarının) içinde bulunduğu inanılmaz ölçüde perişan durumu İngilizlere aktarıyorlardı. Eskiden dünyanın en zengin bölgelerinden biri olan Türk Ermenistan'ı harap durumdaydı : köyler susuz, ağaçsız, bahçesiz, toza toprağa bulanmış kulübe yığınlarından ibaret hale gelmiş, sakinleri nerdeyse yarı çıplak, yarı aç dolaşıyorlardı; kamu hizmetleri, yani yollar, köprüler yoktu artık; hapishaneler ağzına kadar Ermenilerle dolup taşıyordu.

Avrupa hükümetleri bütün bunları İngiliz *Mavi kitap*'larından biliyorlardı. Büyük devletler iki milyonu aşkın Ermeninin böyle yavaş yavaş imha edilmesine tepki gösterecekler miydi, yoksa durumu kabul mü edeceklerdi? Askeri müdahaleye cesaret edecekler miydi, yoksa padişahın kendilerini açıktan açığa alaya aldığı ve herşeyi düzene bağlama savındaki Berlin Antlaşma'sı'nın daha hemen ertesinde gülünç duruma düşürdüğü gün gibi ortadayken, tuhaf ve sıkıcı protestolar komedisini oynamaya devam mı edeceklerdi?

Gladstone'un yeniden iktidara gelişinden sonra (Mart 1880) İngiltere, padişahı Berlin Antlaşması'nın Karadağ ve Yunanistan'la ilgili maddelerini uygulamaya zorladı. Ancak Ermenistan'da reforma gidilmesini kabul ettiremedi. Bununla birlikte, diğer büyük devletlerin 2 Haziran'da Türk hükümetine bir protesto notası göndermesini sağladı. Bu nota sonuçsuz kalırken, büyük devletler ısrarlarını sürdürdüler ve 7 Eylül 1880'de, 61. maddenin derhal uygulanmasını istedikleri yeni bir nota ilettiler *(25)* elçilik raporları temelinde, hükümetlerin padişahın tutumuna inanmadıklarını belirtiyor, ama hiçbir yaptırım tehdidi içermiyordu. İngilizler reformların uygulanması için 12 Ocak 1881 toplu notasıyla, Marquis de Dufferin'in 1883 ve Comte de Rosebery'nin 1886'daki iki protesto notasına başvuracaklardı *(26)* Aslında, İngilizlerin 61. maddeyi uy-

gulatmaktan vazgeçtikleri söylenebilir. —1881'den 1889'a *Mavi Kitap*'lar yayınlanmamıştır— Ayrıca, İngiltere dışındaki büyük devletler pek de müdahale kararlılığında görünmüyorlardı : "Abdülhamit, hiçbir büyük devletin diplomatik notalar dışında bir silah kullanmayacağını ve Ermenistan'daki cinayetlerini tam bir güvenlik içinde sürdürebileceğini biliyordu." *(27)*

Büyük Devletlerin Ekonomiye Müdahalesi

Avrupa'nın Türkiye'ye gösterdiği ilgide insancıl yön sadece önemsiz bir ayrıntıydı : işin özü, burada elinde tuttuğu veya geliştirmeyi umduğu mali çıkarları korumak; daha açık ifadeyle, Türkiye'nin yükümlendiği devlet borçlarının ödenmesi ve ticari pazarların işletilmesiydi. Esasen ,Türkiye 1876'dan beri mali bir kaos içindeydi. Borçlarının faiz ve taksitlerinin ödenmesini askıya almıştı. Avrupalı alacaklılarına olan yaklaşık yüz milyon sterlin borcu, bir "Devlet Borçları Yönetim Konseyi" (Düyun-u Umumiye - *Ed.*) kurulmasını zorunlu kılmıştı. Bundan başka, bir kısım devlet geliri "Osmanlı borçları"nın ödenmesine ayrılacaktı. Konsey'in Alman, İngiliz, Avusturyalı, Fransız ve İtalyan delegeleri,vergilerin bir bölümünü böylece daha kaynağında kesip ülkelerine aktarıyorlardı. *(28)* Egemen bir ülkede devletin yerine geçen yabancı bir kuruluşun bu müdahalesini telafi eden, Osmanlı imparatorluğunun borçlarını geçici olarak erteletme hakkını kazanmış olmasıydı. Anarşiye teslim olmuş bu ülkede Devlet Borçları Yönetim Konseyi, Avrupa için yegane güvenceydi ; işleyişi örnek teşkil etti ve onun sayesinde Türkiye'nin alacaklıları güvene kavuştular. Alman iş adamlarının ülkeye doluşması, yeniden kazanılan bu ekonomik gelişme sonucunda gerçekleşti. Ayrıca, Almanya haklı olarak, Berlin Kongresi'nden beri kendini Türkiye'yle ilişkilerinde ayrıcalıklı konumda düşünebilirdi. Bu politikayı başlatan, 1880'den itibaren İstanbul'daki Almanya, büyükelçiliği görevini yürütmekte olan Kont Hatzfeldt oldu. Toprak elde etme hırsını bir yana bırakan Almanya Osmanlı ordusunu denetimi altına alma ve ticari avantajlar sağlama peşindeydi.

1883'te, general Von Der Goltz Osmanlı ordusunu çağdaş Avrupa yöntemlerine göre eğitmek ve donatmakla görevlendirildi. On iki yıllık görev süresinde, Türk ordusunun tümüyle yeniden yapılanmasını, genel kurmaylık kurumuna, askeri bir formasyona ve seferberlik planına sahip olmasını sağladı. Alman ticaretine gelince, 1884'ten itibaren Türkiye'ye silah satımının başlaması ve 1888'de Deutsche Bank'ın Osmanlı demiryollarına girmesiyle birlikte gelişme gösterdi. Bu "barışçıl fetih", Anadolu'yu Alman kolonileriyle doldurmayı düşleyen Bismarck tarafından başlatılan pangermanist planın uygulamaya sokuluşuydu. Ancak, "iyi bilinmeyen bir ülkeye göç dalgasını başlatmadan önce, arazinin incelenmesi ve özellikle de giriş yollarının açılması gerekiyordu." *(29)* Bu yolların en önemlisi, Boğaz'ın kıyısından çıkarak, Ankara, Kayseri, Diyarbakır, Bağdad üzerinden İran körfezine yönelecekti. Almanlar padişahtan bu hattın inşa edilmesi imtiyazını kopardılar ve böylece Fransız-İngiliz çıkarlarına darbe vurdular. Almanya'yla bu yakınlaşma, 1889 Kasım'ında II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaretiyle pekiştirildi.

Hamidiye Alayları

Bu ziyaretten yararlanan İstanbul'daki Ermeni cemaati, kayzere, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesindeki vaadlerin tutulmamış olduğunu anımsatan bir dilekçe sundu. Bu cüretli ve yararsız girişim, padişahı uyardı : Ermeni sorununun halledilmesi konusunda adım atma zamanı gelmişti.

1891 başlarında Macar profesör Vambery'e, "Sizi temin ederim, Ermenileri pek yakında dize getireceğim. Onların sesini kesmenin yolunu biliyorum" *(30)* diyecektir. İki gün sonra, Küçük Asya'da sınırların korunması gerekçesiyle, gerçekte ise Ermeni isyancıların imha edilmesi amacını güden, Kürtlerden oluşmuş düzenli bir süvari gücü oluşturulmasını karar altına alıyordu: *Hamidiye* —veya, padişahın süvarileri. Mareşal Zeki Paşa birlikleri oluşturma göreviyle kolordu komutanı atandı : herbiri beş yüz altı ila yüz kişilik kırksekiz alay kuruldu. Dü-

zenli ordudan albay ve yzsbaşılar komutayı üstleniyorlardı. Diğer rütbeler aşiret ve çete reisleriyle, ün salmış eşkıyalara ayrılmıştı. Bir süre sonra, Erzincan, Erzurum, Van, .Muş, Bitlis, Mardin, Sivas, Diyarbakır vd. bütün büyük kentlerde Kürtlerin kalabalıklar halinde aynı istikamete doğru yürüdükleri görüldü. Üniforma, Martini *(31)* tüfekleri ve kasatura dağıtılıyordu. Bununla birlikte, askeri formasyondan yoksun olan bu milis gücü lafa bakılırsa savaşmak için kurulduğu kazaklar karşısında direnme becerisini gösteremeyecektir. Sadece reisler maaşa tabiydi ve nişan sahibi oluyorlardı; çete efradına silah ve mühimmat dışında birşey verilmediği için, bunların Ermenilerin sırtından geçinmeleri zorunluydu. Ayrıca, bu alaylar padişaha bağlı değillerdi: hırsızlık ya da cinayetten tutuklanıkları durumda Zeki Paşa'yı çağırtıyorlar ve böylece çoğu kez sadece beraat etmekle kalmayıp aynı zamanda mükafatlandırılıyorlardı. Ermenilerin verimli ovalardaki topraklarına göz koymuş olan Kürtler, yetkili makamlarca buralara yerleşmeye davet edildiler. 1892'den itibaren, Muş, Van, Erzurum ve Harput *(32)* ovalarında yaşayan bütün hıristiyan ve bu arada çok sayıda da müslüman köylü için yaşam dayanılmaz hal aldı. Kürt akınlarını şikayet etmek için Türk·ve Ermeniler sık sık ortak dilekçeler imzaladılar. Ne var ki sayıları pek fazla olmayan iyi niyetli görevliler, padişahın bu süvarilerine ateş açmak istemeyen düzenli birliklerin itaatsizliğiyle karşılaşıyorlardı. 1892'den 1894'e kadar Kürdistan ovalarında süngülenen, asılan, kurşuna dizilen ve sakat bırakılan Ermenilerin sayısını belirlemek olanaksızdır. Zorla din değiştirme olayları artmıştır.Yaşanan, "örgütlü hırsızlık, yasallaştırılmış ölüm, ödülendirilmiş tecavüz"dü, *(33)* Kürtler yüzlerini gizlemiyor, Ermenileri yoketmek için orada bulunduklarını ve kendilerine mahkeme önünde sorumlu tutulmayacakları güvencesinin verildiğini açıkça beyan ediyorlardı. *(34)* Ermeniler sefalet içinde kentlere, özellikle de Van'a çekildiler ya da Avrupa'ya ve Rus Ermenistan'ına göçettiler.

Erzurum'daki İngiliz elçisi Clifford Loyd'un Ermenistan'da durumun sürekli kötülediğini ve "bunun sürmesinin Hristiyan

ahalinin yok olmasına neden olacağını" *(35)* belirten 20 Ekim 1890 tarihli raporundan 1894'e kadar, İngiliz büyük elçilerinin protestoları etkisiz kalacak ve Abdülhamit giderek kendine daha fazla güven duyacaktır. *(36)*

Ateş külün altında için için yanıyordu; yangın kaçınılmazdı. Devrimci bir Ermeni hareketinin varlığı koru alevlendirdi. Bu Ermeni isyanı gerekçesi, birbirini takip eden Türk hükümetleri tarafından-keza bugün de-bütün katliamları haklı göstermede kullanılmaya devam edecektir. Aynı şekilde, Ermeni devrimci hareketinin gerçek niteliğini ve uzun zamandır yokolmaya mahkum edilmiş olan Ermenilerin artık kendilerinden başka kimseye güvenemeyeceklerinibildikleri bir dönemde nasıl ortaya çıktığını titizlikle incelemek yerinde olacaktır.

5. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— J. Haslip, *op.cit.*, p. 122.

2— André Mandelstam, *Le Sort de l' Empire ottoman,* Paris, Payot, 1917 p. 188.

3— Pierre Quillard, *"Pour l'Arménie"*, Cahiers de la Quinzaine, 3é Série, 19 é Cahier, Paris 1902, p. 59.

4— Marcel Léart, *La Question arménienne à la lumière des documents,* Paris, Augustin Challamel, 1913, p. 9.

5— *Ibid.*, p. 10.

6— *Population arménienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le patriarcat arménien du Constantinople,* Paris, imprimerie Tourabian, 1920, p. 9, annexe A.

7— Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie,* Paris, Ernest Leroux, 1890-1895, 4 vol.

8— Professeur Vambery (Türk yandaşı ve Padişahın kişisel dostudur) *Deutsche Rundschau,* février 1896.

9— M. Léart, *op. cit.*, p. 10-11. *Livre jaune* document no I, 1893'te verilen ve geçerlikleri üzerine bizzat yazarın çekinceler koyduğu rakamlar hiçbir biçimde gözönüne alınamaz.

10—Vicomte James Bryce, *Le Traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman, extrait du livre bleu,* Laval, imprimerie Kavanagh, 1916, Arnold Toynbee'nın önsözü, p. 92.

11— Nasturiler, V. yüzyıldan itibaren Roma'dan ayrılmış ve Asur'a esir götürülmüş on İbrani kabileden gelen hıristiyan bir azınlıktı. Yukarı Dicle vadisinde, Musul'un kuzeyinde yaşıyorlardı.

12— James H. Tashjian, *Turkey: author of genocide*, Boston, Commemorative Committee on the 50 th Anniversary of the Turkish Massacres of the Armeniens, 1965, p. 5-6.

13— V. Berard, *op. cit.*, p. 209. Kürtlerin, kuşkusuz ki demografik (nüfusla ilgili) bir itkinin sonucu olarak göçebelik alanlarını kuzey ve batıya doğru genişletmeleri ve Ermenilerden haraç alarak kışın bu bölgelerde yerleşmeleri, ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısındadır.

14— M. Zarzecki, "La question kurdo-armènienne", *Revue de Paris,* 15 avril 1914.

15— A. Mandelstam, *op. cit.*, p. 190.

16— M. Zarzecki, *art. cité.*

17— Bu kitapların analizi için bkz. Rolin - Jacquemyns, *art. cité*, p. 44-87. Diğer iki *Livres bleus* daha sonra, biri 1889'da, ikincisiyse 1890'da yayımlanacaktır.

18— M. Saint John'un raporu, 11 Octobre 1880, *Blue Book Turkey*, no 6, (1881), p. 196.

19— *Blue Book Turkey*, no 10 (1879), p. 8 ve 13-17.

20— *Blue Book Turkey*, no 4 (1880), p. 50.

21— Johannes Lepsius, *L'Arménie et l'Europe. Un acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes*, Lausanne, Payot, 1896, p. 82.

22—Mali yönetim ve adliyeyle ilgili metin, Rolin - Jaequemyns'in adı geçen makalesinden özetlenmiştir. p. 66-76.

23—1 piastre = 0,22 frank. 1 Türk lirası (100 kuruş) = 22 frank (1900). Trabzon konsolosu Billietti, ulusal tasarrufun bu şekilde % 80-90 oranında azaldığını belirtmiştir.

24— 62. madde, İmparatorluk topraklarında yaşayan herkesin hukuki eşitliğini güvenceye alıyordu.

25—Bu notanın tam metni için bkz., M. Léart, *op. cit.*, p. 32-37. Babıali 3 Ekim'de yapmayı tasarladığı reformları büyük devletlere bildirecek, ancak toplu notadan haberdar değilmiş gibi davranacaktır.

26—Bu notanın metni için bkz. *Livre Jaune*, p. 305-306 (Dişişleri Bakanlığı: diplomatik belgeler. *Livre Jaune. Affaires Arméniennes (1893 - 1897) et supplément (1895 - 1896)*, Paris, İmprimerie nationale, 1897). Rosebery'nin memorandumu, liberal kabinenin düşüşünden sonra, yeni muhafazakar hükümetin bilgisi dışında iletilmiştir; yeni hükümet, temsilcisinin bu kişisel girişimini onaylamamıştır. (Bkz. A. Beylerian'ın makalesi: L'impérialisme et le mouvement national arménien (1885 - 1990)", *Relations internationales*, no 3, juillet 1975, p. 19-54; makalede, Ermeni sorununun bu kısa dönemdeki durumuyla ilgili, özel diplomatik arşivlere dayalı bir analiz de mevcuttur.

27— F. Nansen, L'Armènie et le Proche - Orient, Paris, P. Guethner, 1928.

28— A. du Velay, Essai sur l'histoire financière de la Turquie, Paris, Arthur Rousseau, 1903. Buraya bırakılan gelirler şunlardı: Tuz ve tütün tekelleri; İspirtolu içecekler vergisi, damga (kurumlar) vergisi, balıkçılık vergisi; ipekli kumaşlar vergisi; olası hazine gelirleri ve yılık gelir vergisi

fazlası

29—G. Gaulis, La Ruine d'un empire. Abdülhamid, ses amis, ses peuples. Paris. A. Colin. 1913, p. 128.

29— J. Haslip, *op. Cit.*, p 197.

30— Türk ordusu o sıralar Martini-Henry tüfekleriyle donatılmıştı. Mauser'ler daha sonra sipariş edilmiştir.

32— Harput, eski Mamuretülaziz'dir.

33— *Blue Book Turkey,* 1893, no 3 ve no 6; ayrıca V. Berard, *op.cit.*, 215-223

34— Charles'ın telgrafı. S. Hampton, Erzurum'daki İngiliz konsolosu, 28 Şubat 1891, aktaran m. Mac Coll, "L'Arménie devant l'Europe", *Revue des Deux-mondes*, Eylül-Ekim 1896.

35—*Blue Book Turkey,* no I (1890-1891).

36— Dinsel zulüm olayları 1892'de başladı: özel mekanlarda ayin yasağı; özel okullardan mezun olanlara (çoğunlukla Ermeniler) kamu hizmetlerinde görev yasağı; "Halife Ömer'in kelamı"yla uyuşmayan tüm kitapların sansür edilmesi; hangi dilde olursa olsun İncil'den alınmış bölümlerin yayımının yasaklanması.

6

Ermeni Devrimci Hareketi (1)

Fransız Cumhuriyeti'nin İstanbul büyükelçisi Paul Cambon, 20 Şubat 1894 tarihli ünlü bir mesajında şunları yazıyordu: "İsyana hazırlanıyorlar denile denile, Ermeniler sonunda gerçekten hazırlandılar; Ermenistan yok denile denile, sonunda Ermeniler onun varlığına gerçekten inandılar. Ve böylece, birkaç yıl içinde Türk hükümetinin kusur ve hatalarını kendi propagandaları için kullanan ve tüm Ermenistan'a ulusal uyanış ve bağımsızlık fikrini yayan gizli topluluklar örgütlendi." *(2)* Ermeni devrimci olgusunun doğuşu bundan daha iyi özetlenemez.

Türkler Ermeni edilgenliğine her zaman güvenmişlerdi: onlara göre, Ermeniler "biraz asalet yoksunuydular, ancak göstermiş oldukları asırlık sadakatten dolayı da az sevilmiyorlardı." *(3)* Bulgar ve Yunanlılara öykünmedikleri ve yasallık çerçevesinde kalmak için ellerinden geleni yaptıkları için onlara karşı minnet duyuyorlardı. Özcesi, Türkiye'de biri "sadık millet" lafını talaffuz ettiğinde, herkes bundan "Ermeni milleti"ni anlıyordu. Ama Ermenilerin buna karşılık aldığı ödül, bir anayasa ücubesinden ibaretti ve sözcülüklerini yapan Ermeni Ulusal Meclisi, patrikhanenin durma yinelenen protestolarına sessizlik ve kaçamaklı yanıtlarla direnen Babıali'ye sonuçsuz başvurularda bulunuyordu. Berlin dönüşünde Ermeni delegeleri, büyük devletlerin ne onlara yardım etmek ne de biz-

zat kendi formel taleplerini sonuna kadar takip etmek için hiçbir şey yapmayacaklarını anlamışlardı. Dostları tarafından mahkum ve terk edildiğini düşünen bir halk, kendi öz savunmasını örgütlemekten başka ne yapabilir? Öte yandan, İngiliz konsoloslar bir isyanın beklentisi içindeydiler: "Geçen yıl vergilerin toplanması sırasında doğudaki sancakların tek bir vücut halinde ayaklanmamış olmasını, sadece Ermeni halkının çeşitli sınıfları arasındaki birlik noksanlığı ve sabır açıklayabilir." *(4)* İlerde bağımsız bir ulus olma umutlarını yitiresiye dek "Aşağılanmış, ezilmiş, işkenceden geçirilmiş ve katliama uğramış olan Ermeniler, üstüne üstlük, kendilerine genel bir ayaklanmanın hazırlanmasını bile yasaklar nitelikteki tarihsel, ekonomik ve özellikle de coğrafi verilerle karşı karşıyaydılar. Doğrusunu söylemek gerekirse, gerçekte ne Ermeni devrimi ne de Ermeni isyanı gerçekleşti; olanlar, içinden yavaş yavaş kuşkusuz ki daha iyi yapılanmış, ancak Ermenistan'ı bağımsızlığa götürebilecek tek yol olan bir halk hareketi çapına ulaşamamış hareketlerin doğduğu isyan girişimleriydi. Bu militanların büyük bölümünün hedefi, özerlikten ziyade reformların, yani Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasıydı. Ermeni komitelerinden ya da Ermeni direnişinden söz edildiğinin duyulması 1890 dolaylarındadır. Türk makamları 1890 Haziran'ında Erzurum'da silah aramak için katedrala girmek istediklerinde, Ermenilerin silahlı direnişiyle karşılaştılar. (Çıkan çatışmada yirmi Ermeni öldü, üçyüzü de yaralandı.) *(5)* Bu vesileyle, Ermeni halkının topyekun direnişe geçtiği kanısı yerleştirilmek istendi; bu rivayet Babıali'nin çıkarına hizmet ediyordu: gerçekte, büyük devletlerin devrimci hareketlerin esinlendirici eylemlerinden korkuya kapılacağı ve Ermenileri kendi kaderlerine terkedeceğine kuvvetle inanan padişah, baskı cenderesini bir kat daha sıkmak için olaydan yararlandı.

Armenakan Partisi

Bu küçük devrimci grupların oluşumu 1890 öncesindeydi. 1872'de Van'da kurulmuş olan Kurtuluş/Birliği'ni daha önce an-

ma fırsatımız olmuştu. Silahsızlandırılmış hemşerilerini zorla vergi toplanması ve yağmalara karşı korumayı güden genç Ermeniler tarafından yine Van'da, 1878'de kurulmuş Kara Haç Cemiyeti *(6)* ve aynı amaçla 1881'de örgütlenmiş, olan Erzurum kökenli Vatan Koruyucuları aradan geçen sürede listeye eklenmişti. Hareket birbuçuk yıllık mevcudiyetinin ardından yıkıldı. *(7)* Aslında devrimci bir eyleme yönelmiş ilk gerçek Ermeni siyasal fartisi, Meguerditch Portoukalian'ın öğrencisi olan bir genç eğitmenler grubunun 1885'te Van'da kurduğu Armenakan partisidir. *(8)* Hedefi: "Ermenilerin kendi kendilerini yönetme hakkının devrim yoluyla elde edilmesiydi". Van'dan başlayarak devrimci fikirler yaydı, özsavunma grupları örgütledi ve genel bir hareket hazırlığına girişti. *(9)* Bu tarihten itibaren parti gelişme gösterdi; Muş, Bitlis, Trabzon ve İstanbul'a yayıldı ve İran ve Rusya Ermenileriyle ilişkiye geçti. Türk askerleri ve Hamidiye birliklerindeki silahlardan satın almayı ve yine satışın serbest olduğu İran'dan silah getirtmeyi başardı. Van'da görev yapan Rus konsolos yardımcısı bir Ermeni albayı bu silahların kullanımında eğiticilik yaptı. Bu askeri hazırlığa karşın, eldeki eylem araçları partinin silahlı bir mücadeleye başlamasına yetmeyecek kadar azdı; kadrolaşması sınırlı, eylemleriyse birbirinden kopuktu. Türk makamları başkent basınındaki neşriyatın büyük desteğiyle kamuouyunu geniş bir devrimci hareketin mevcudiyetine inandırmak için bir olaydan faydalandılar. *(10)* Aslında, Armenakan partisi'nin faaliyetleri arasında yalnızca üç saldırı görülür ve Parti bunları çok pahalıya ödemiştir: *(11)* militanların nerdeyse tümü tutuklanmış, Van'daki Ermeni halk alışılandan daha vahşi zorbalıklarla karşılaşmış, tüm kültürel, dinsel ve hatta hayır kurumu faaliyetleri devrimci faaliyet muamelesi görmüştür. Gerçekte, bu şekilde, tüm Ermenileri, ender sayıda suçlunun yanında tüm bir suçsuz çoğunluğu Türk toplumunun gözünden düşürmek için olağanüstü bir bahane bulunmuş oluyordu.

Devrimci Hınçak Partisi

1886 yazında Paris'teki bir Ermeni öğrenci, Avetis Nazarbekian ve Maro lakabıyla anılan nişanlısı Mariam Vardanian, birlikte devrimci bir örgüt oluşturmayı kararlaştıracakları başka Ermeni öğrencilerle ilişkiye geçtikleri Cenevre'ye geldiler. 1887 yılında parti kuruldu; *(12)* Kasım'da *Hınçak*(Çan) gazetesi yayına başladı; gazete Rus siyasetçisi Alexandre Herzen'in gazetesine ithafen bu adı almıştı. Partinin programı Ekim 1888'de ayrı bir broşür olarak bu gazetede yayımlandı. *(13)*

Programı, hem sosyalist hem de milliyetçi bir devrimci partinin programıydı. *(14)* Diyalektik materyalizme kayıtsız bağlılık ve sınıflar mücadelesinin kabulüyle sosyalist; *(15)* köylü ve işçi yığınlarına dayanan devrimle Türk Ermenistanı'nın siyasal ve ulusal bağımsızlığını elde etmeyi güden acil hedefi itibarıyla milliyetçi.

Bu programın Türkiye ve Rusya'daki Ermeni burjuva çevrelerinden geniş onay görmemesi doğaldı. Ayrıca, partinin gösterdiği hızlı gelişmeyi, sosyalist hedeflerinden ziyade miliyetçi çehresine borçlu olduğu söylenebilir. Avrupa ve ABD'deki sempatizanlarını saymazsak, yedi ay içinde sadece hareket üssü niteliğindeki İstanbul'da, özellikle eğitimli Ermenilerle konsolosluk va denizcilik işletmelerindeki memurlardan oluşan yedi bin militanı saflarında toplamıştır.

Partinin gürültü kopartan ilk eylemi 27 Temmuz 1890 tarihindedir. Erzurum mezalimi sonrasındaki sessizliğinden ötürü Ermeniler tarafından kınanan patrik Khroréne Achekian'ın *(16)* Kumkapı katedralinde cemaate hitabı, Hınçak Partisi üyesi Haroutin Djangulian tarafından kesildi; padişaha hitaben yazılmış ve Ermenistan'da reformların uygulanmasını isteyen bir protesto metnini okuduktan sonra, patriği bir grup yandaşıyla birlikte padişahın huzuruna çıkmaya zorladı. Yol üzerinde Türk askerleri tarafından önleri kesildi ve Djangulinan tutuklandı; *(17)*

Kumkapı gösterisi başarısızlıkla sonuçlandı, ancak Babıali'nin olayın anılmasını yasaklayan emrine karşın belirli bir

yankı yaratabildi. İngiliz büyükelçisi Dışişleri bakanına şöyle yazıyordu: "İstanbul'un Türkler tarafından fethedilmesinden bu yana Hristiyanlar burada ilk kez askerlere direnme cesaretini göstermişlerdir." *(18)*

Hınçakçılar mücadeleyi bırakmadılar ve Türk Ermenistan'ında başka kitle gösterileri düzenlediler. 1893'te, 18 Ocak'ı 19'una bağlayan gece, Merzifon, Amasya, Çorum, Yozgat, Ankara, Diyarbakır ve yüzü aşkın Anadolu kasaba ve köyünde Türkçe yazılmış, mevcut durumu yeren duyurular asılır. Bunlar Türklere hitabetmekte ve onları isyana çağırmaktaydı. Buna yanıt olarak *softalar (19)* müslümanları hristiyanları katletmeye kışkırttılar. 1893'ün Şubat ve Mart aylarında, Anadolu kentlerinin büyük bölümünde anarşi hakimdi. Kayseri'de Türkler ve hristiyanlar çatıştılar: bir papaz ipe çekildi, kadınlar kaçırıldı, dükkanlar yağmalandı, sürüler çalındı. Arapkir'de Türklerin saldırısına uğrayan Ermeniler Kürtleri yardıma çağırmak zorunda kaldılar; yenilgiye uğrayan Türkler Sivas'tan bir tabur getirttiler; bir meydan muharebesi sırasında bir albay öldü. Yüzelli isyancı kenti terkederek savaşı günlerce sürdürdü. *(20)*

1893 Şubat'ında, afiş asılması olayının faili olmakla suçlanan Amerikan misyonundan iki profesör, Thoumayan ve Kayayan Merzifon'da tutuklandılar. *(21)* Ankara'da elli kadar Ermeni tutukluyu kapsayan bir dava sonunda Ankara Ağır Ceza Mahkemesi, sanıklar aleyhinde geçerli kanıtlar bulunmamasına karşın bu elli kişiden aralarında Thoumayan ve Kayayan'ın da yeraldığı onbeş kişiyi ölüme mahkum etti. ABD'nin ve İngiliz kamuoyunun baskısıyla iki profesörün cezası hafifletildi, ancak ölüme mahkum edilenlerden beş kişi hakkındaki hüküm değiştirilmeyip ceza derhal infaz edildi.*(22)*

Merzifon'daki Hınçak Komitesi üyelerinin tutuklanmaları, Ermeni bir muhbirin yaptığı ihbar üzerine gerçekleşmişti. Muhbir herkesin içinde tabancayla vurularak öldürüldü. Diğer hafiyeler de aynı şekilde güpegündüz vuruldular. Bu olay Türk hükümetinin ağırına dokundu. *(23)* Bir süre sonra, yarı inşa halindeki Merzifon kızlar koleji açıklığa kavuşmayan koşullar altında yakıldı. ABD'nin Sivas konsolosu tarafından yürütülen

bir soruşturma, Hüsrev Paşa'nın yangını teşvik etmiş olabileceğini gösterdi. Paşa Sivas'a geri çağrıldı ve ABD binanın onarılma güvencesini aldı. *(24)* 1893 Eylül'ünde Merzifon kaymakamı üçyüz adamıyla birlikte bir grup Ermeni tedhişçiyi kentin bir semtinde kuşatmayı başardı. Birçoğu kaçtı; beşi sağ ele geçirilirken, aralarında Londra Komitesi üyesi Leon Zakharian'ın da bulunduğu dört kişi öldürüldü. *(25)*

Amerika ve Almanya'da olduğu gibi İngiltere'de de Ermeni devrimcileri, özellikle de Hınçak Partisi mahkum ediliyordu. Gönül rahatlığıyla bunların Rus kökenli oldukları ve Rus hükümetinden para ve yardım aldıkları ileri sürülüyordu; bu saçmaydı. *(26)* Bununla birlikte Hınçak partisinin Armenakan partisi üstünde tartışma götürmez bir saygınlığı vardı: tecrit olmuş ve hemşerileri tarafından onaylanmamış olsalar bile doğrudan eyleme geçmişler, bu da Avrupa ve İstanbul'un dikkatini "patlak veren Ermeni hareketi" üzerine çekmişti.

Rusya Ermenileri Arasında Devrimci Hareketler

XIX. yüzyıl Rusya'da Ermeni yurtseverliğini uykudan uyandıran büyük bir romantik yazınsal harekete tanıklık eder. Mikael Nalbandian, Kamar-Katib Ermeni geçmişinin büyüklüğünü canlandıran ve iki romanı *Djelaleddin ve Khente*'de Ermeni halkının 1877-1878'de çekmiş olduğu acıları betimleyen büyük romancı Raffi ile çalışmalarında çağdaş ermeni dilini *(27)* kullanmayı seçmiş ilk yazar olan Khatchatur Abovian çağdaşları üstünde dikkate değer bir etki yaratmışlardır.

1860-1870 yıllarında Rusya Ermenileri, her ikisi de daha sonra polis tarafından ortadan kaldırılacak olan iki gizli cemiyet kurdular: Hayırseverlik Cemiyeti ve Vatana Sadakat Bürosu. Yine de Ruslar o dönemde sınır boyundaki eyeletlerde Ermeni ajitasyonunu canlı tutmakta yarar gördüğünden bu cemiyetlerin üyeleri sadece hafif cezalara çarptırıldılar. *(28)*

Rus-Türk savaşı ve Ermeni sorununu gerçek anlamda gündeme sokan uluslararası antlaşmalar sonrasında, Türkiye'den gelen mülteci akınıyla sürekli desteklenen Rusya Ermeni ce-

maati refah düzeyi açısından olduğu kadar sayısal açıdan da büyüdü. Bu Rusya Ermenileri, özellikle de gençler, Türk Ermenistan'ının sorunları üzerinde odaklaşan yoğun bir siyasal faaliyet yürüttüler; bunların çoğu Rus popülist örgütlerine, özellikle de Narodnaya Volya'ya *(29)* üye olmuşlardı. Ancak, hedeflerini esas itibarıyla gazete ya da broşür yayınlamakla sınırlamışlardı ve devrim ya da tedhiş çağrısı yaptıklarında bu saf biçimli açıklamalardan öteye gitmiyordu. Ermeni hareketininin gelişimi, Rus hükümetinin Ermeni toplumuna dönük düşmanlığını arttırmakta geçikmedi. *(30)* "Dost bir büyük devlete" *(31)* karşı hasmane tertiplere girişildiği gerekçesiyle yüzlerce Ermeni tutuklandı ya da Transkafkasya'dan sürüldü.

Hükümet nihilist hareketlere karşı acımasız bir mücadele sürdürürken, Ermenilerin en kararlı öğeleri milliyetçi ve sosyalist inançlarına daha bir fazla sarıldılar. 1889 kışında Tiflis'te, Christopher Mikaelian'ın yönetiminde "Genç Ermenistan" cemiyeti kuruldu. Amacı, Türkiye'de Kürtlere karşı cezalandırma seferleri düzenlemek, İran ve Türkiye arasında Tebriz'den Van'a kaçak silah sokmak ve gerillayı hazırlamaktı. Örgütün çekirdeği, Kars, Aleksandropol ve Türkiye'de de Erzurum'da kendisine bağlı komiteler oluşturmuş Tiflisli bir grubun çıkardığı *Droschak* (Bayrak) gazetesiydi. İran'da, Tebriz'de bir silah imalathanesi inşa edildi. "Genç Ermenistan"ın ömrü bir yıldan daha az oldu, ama çok faaldi. Özel görevliler, Armenakan ve Hınçak partileriyle daha önceden bağları olan Saint-Petersburg ve Moskova'daki öğrencilerle ilişkiye geçtiler. *(32)* Erzurum ve Kumkapı olayları, bir eylem birliğinin zorunluluğunu herkese hissettirdi ve devrimci güçlerin ortak bir örgüt bünyesinde biraraya gelmesi için itki kaynağı oluşturdu.

Taşnak Partisi

Genel olarak "Taşnaksuyun" (federasyon) olarak bilinen "Ermeni Devrimci Federasyonu" (FRA), 1890 yazında Christopher Mikaelian, Stepan Zorian (veya Rostom) ve Simon Zavarian'ın girişimiyle Rusya'da gerçekleştirilmiş bu birleşmenin

sonucudur. *(33)* Federasyon, bünyesinde çoğu Saint Petersburg kökenli ve Armenakan partisi yandaşı sosyalist olmayan devrimcilerle, çoğunlukla Moskovalı ve Narodnaya Volya üyesi sosyalist devrimcileri toplamıştı. *(34)* Tartışmalara Hınçak partisinin yöneticilerinden Khan-Azat ve Cenevre Hınçak merkezinin bir temsilcisi katıldılar. Sosyalist olmasına karşın yeni parti, "Türk Ermenistanı'nın ekonomik ve siyasal özgürlüğü" talebini açıklarken konu hakkında sakınımlı bir imada bulunmaktan öteye gitmedi. Bir manifestosunda Türk hükümetine karşı bir halk savaşı sürdürülmesinden yana olduğunu açıklamıştı. *(35)* Bununla birlikte, siyasal ve mali destek olmaksızın planlarını gerçekleştirmeye imkan olmadığının tümüyle ayrımındaydı. Bu önemli kaydın bilincinde olduğu için, Saint-Petersburglu eski bir öğrenci olan Sarkis Gougounian'ı Türk Ermenistanı'nda bir darbe hazırlama düşüncesinden vazgeçirmeye çalıştı. Bütün ihtiyatlılık önermelerine kulaklarını tıkayan Gougounian, yirmi üçü atlı seksen devrimcinin başında 1890 Eylül'ünde yola koyuldu. Bu "seferi kuvvet", arma olarak, Ermenicede "Ermeni ana" veya "Yurtseverler Birliği" anlamlarını ifade edebilecek M.H. başharferini taşıyordu. Bir yüzünde (beş eyaleti ve 61. maddeyi temsilen 61 sayısını çevreleyen beş yıldız, diğer yüzünde de "İntikam, İntikam" sloganı ve bir iskelet bulunan bayraklarında da aynı başharfler okunmaktaydı. Ermeni ahalinin alkışları altında ihtişamlı biçimde yola çıkan grup sınırın ötesine vardığında tükenmiş ve aç haldeydi. Türk askerleri ve Kürt aşiretleri karşısında dövüşerek geri çekilmek zorunda kaldılar; dönüşte Kazaklarla meydana gelen çatışma sonunda seferilerden kırk üçü tutuklandı. Bunların davalarına Kars'ta, ancak 1892 mayısında bakıldı.

M.H. başharflerinin Ermenicede "Birleşik Ermenistan" anlamını ifade edebileceği gerekçesiyle Çarlık hükümetine karşı komplo düzenlemekle suçlanan sanıklardan yirmi yedisi sürgüne gönderildi. *(36)*

FRA bünyesinde muhalif akımların ortaya çıkması çok gecikmedi. Tiflis'te 1890'da imzalanan bir anlaşmaya dayanarak, Hınçak partisinin yeni parti içinde erimesi ve ayrı bir örgüt ol-

ma durumuna son vermesi gerektiğine hükmedildi. Hınçakcılar buna karşılık ayrımcı önlemlerin hedefi olduklarını belirtip, antisosyalist grubu FRA'yı kendi sultalarında tutmakla suçladılar. 1891 Haziran'ında Cenevre komitesi, birleşme projesini iptal etti. 1892 başında FRA pratikte kendi iç çatışmaları yüzünden soluk alamaz hale gelmişti.Kesin bir değişiklik gerçekleştirmek için, İran Tebriz'deki bir Taşnak grubu 1892 yazında Ermeni devrimcileri birinci genel kongresinin toplanması çağrısında bulundu. Tiflis'te toplanan Kongre, partinin gerçek anayasasını, "Ermeni devrimci federasyonu programını" kaleme aldı. *(37)* Programda, Hınçak partisininkine kıyasla daha gerçek ve daha uçta bir sosyalist proje dile getiriliyordu: milliyetçiliğin ötesinde sınıflar mücadelesine vurgu konuluyor, Osmanlı hükümetinin sadece Ermeniler üzerindeki değil, Araplar, Türkler, Kürtler ve Yezidiler üzerindeki sömürüsüne de karşı çıkılıyordu. *(38)* Program aynı zamanda daha gerçekçiydi: Armenakan ve Hınçakcılarınkine yakın devrimci yöntemlerin uygulanmasını önerirken, hedeflerini yalnızca Türk Ermenistanı üzerinde yoğunlaştırmıştı; Bağımsız Ermenistan bir yana, özerkliği bile değil, Ermeni delegasyonunca Berlin Kongresi'ne sunulan reform programının hemen hemen aynısı olan bir reform programı istiyordu. "Taşnaksuyun" Hınçak partisininkinden daha nesnel ve daha ötede bir siyasal analizle kendisini devrimci bir parti olarak ortaya koyuyordu. Manifestonun (kendi içinde) yapılanmış bir hareketin inşasını engelleyen kof ve romansı tümcelerini bir kenara bırakmıştı. Türk halkını Osmanlı hükümetinden ayrı tutarak, gelecekteki Jön Türk partisiyle ortak mücadelenin temellerini atıyordu. Sadece kesin ve gerçekleşebilir talepleri dile getirerek, Türkiye'deki Ermeni halkın içinde yavaş yavaş kök salmayı umabilirdi. Silahlı mücadeleyi yadsımıyord; hazırlanmayı ve kesin emin olduğunda vurmayı gözetiyordu.

1892'den itibaren, parti her üç Ermenistan'da yeniden örgütlendi. İran devrimci faaliyetin merkezi haline geldi. Tigran Stepanian Tebriz'de silah yapımını geliştirdi. Transkafkasya'dan gelen silah parçaları burada birleştiriliyor ve

Türk-İran sınırındaki Derik manastırına naklediliyordu. *(39)* Taşnak devrimcileri halk arasındaki yerleşikliklerini kesinleştirmek, propaganda yürütmek ve gerillayı örgütlemek amacıyla burdan Türkiye'ye geçiyorlardı. Bunlar ayrıca, sınıflar mücadelesi ilkesine sadık olarak, Ermeni savaşçılarının safına katılmaya çağırdıkları Kürtler arasından da savaşçı toplamaya uğraştılar. 1896 öncesindeki tek tedhiş eylemleri, göründüğü kadarıyla "Vatan Koruyucuları"nın eski yöneticisi Katchatur Keressian'ın Erzurum'da öldürülmesinden ibarettir. Bu öldürme eylemi daha sonraları Merkez Komite tarafından "üzücü bir olay" olarak nitelendirilmiştir.

Ermeni Sorumluluğu Tezi

Daha çok İsmet İnönü olarak tanınan İsmet Paşa, 1923'te Lozan Konferansı sırasında "üzücü Ermeni sorunu"ndan sözederek, şu açıklamayı yapacaktır: "Rus himayesinin yerine kollektif bir himayenin geçirilmesi (Kıbrıs Sözleşmesi ve Berlin Antlaşması'na göndermede bulunuyordu) Ermenileri büyük devletlerin müdahalesini sağlamak amacıyla kışkırtmalara girişmede daha az cesaretlendirmemiştir. Berlin Antlaşması'ndan beri Ermeni isyan hareketini belirleyen temel çizgi budur." Ve özelde Hınçak partisi olmak üzere gizli cemiyetlerden sözederek şunları ekler: "Sırf Ermeni katliamını kışkırtmak için Müslümanlar heryerde katledildi; ajitatörler Avrupa başkentlerinde hiçbir biçimde kınanmıyorlar, komiteleri buralarda cinayet planlarını hazırlıyorlardı (...). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin maruz kaldığı bütün felaketlerin sorumluluğu bizzat kendi hareket tarzlarındadır; hükümet ve Türk halkı istisnasız her durumda yalnızca bastırma ve mukabele önlemlerine, o da bütün sabrı tükendiğinde başvurmuştur." *(40)*

Zorunlu olarak tarafgir nitelikteki bu tez, Ermeni halkının bütünü ile bir avuç devrimciyi bilinçli olarak birbirine karıştırmaktadır. Oysa, İsmet İnönü'nün tezine dayanak yaptığı, konsolos Graves'in *(41)* 1893'te gönderdiği memorandumda,

1894 olayları öncesinde Ermenilerin üç gruba ayrıldığı belirtilmektedir: muhafazakarlar, Türk dostları (memurlar, eşraf, ruhbanın üst tabakasındakiler ve birçok katolik Ermeni); her türlü şiddete karşı olan liberaller (tüccarlar, serbest meslek sahipleri ve ruhbanın büyük bir bölümü); ve "Türk imparatorluğu sınırlarında çok az yandaşı olan, büyük aktiviteye sahip küçük bir devrimci parti". Daha sonraki bir raporda, Sir Philipp Currie *(42)* de Ermeni halk kitlesinin devrimci harekete kayıtsız olduğunu ifade etmektedir. Buna karşılık, Sir Currie'nin kanısına göre, Türk hükümetinin tutumu "Ermenilerin hoşnutsuzluğunu şiddetli bir öfkeye dönüştürmektedir." Raportörlerin ikisi de devrimcilerin hareket nedenleri konusunda hemfikirdirler: ses getiren eylemler yoluyla Ermenilerin herzaman karşı karşıya olduğu haksız yazgı konusunda uluslararası kamuoyunu uyarmak. Bu arada devrimcilerin eylemleri de hükümetin misillemesine yol açıyordu. Graves, devrimcilerin bu şekilde "bizzat Türk makamlarının eylemi tarafından zekice desteklendiğini" eklemektedir. *(43)*

Yani,Osmanlı hükümeti bu alanda da istismar edici bir rol üstlenmiştir: kendi amaçlarına ulaşmak için devrimci hareketi kullanmıştır. Bu planın en ince noktası, bizzat zulmün katmerleştirilmesi yoluyla Ermenileri isyan eylemlerine itmekti. Güçler dengesi gözönüne alındığında, bunun getireceği risk neredeyse sıfırdı. Baskı toptan imhaya kadar gidecekti. Yeniden anımsatalım, bu proje yeni değildi: 1876 tarihini taşıyordu. Hatta hiç abartmasız, uzun adaletsizlik yüzyılları tarafından hazırlanmış olduğu söylenebilir. Müslüman fanatizminin gemi azıya alması zaten yeterince iyi sonuçlar vermişti ve onca tevekkülden sonra beklenmedik fırsat nihayet geliyor, yaygın gündelik şiddete aktivizmle yanıt veren bazı Ermeniler, padişahın kurduğu tuzağa düşüyorlardı. Dünya önünde düzeni korumak yükümlülüğüyle meşruiyetini sağlayan hükümet, bir halkı bütünüyle yok etmek için bu isyanı o tarihten itibaren bahane olarak kullanacaktı.

6. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Daha ayrıntılı bir analiz için bkz, Bayan A. Ter Minossian'ın genişçe belgelendirilmiş makalesi "Le mouvement révolutionnaire arménien", *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol, XIV, octobre-decembre 1973, p. 536-607.

2— *Livre jaune, op. cit.*, document no 6, p. 12.

3— Mourad Bey, *Le Palais d'Yıldız*, p. 16 (aktaran V. Berard, *op. Cit.*, p. 229)

4—M. Varandian, *L'Arménie et la Question armenienne,* Laval, imprimerie Karabagh, 1917, p. 57.

5— Yüzyıllardan buyana Türk makamları askeri birliklere ilk kez resmi olarak Ermeniler üzerine ateş açma emri veriyorlardı.

6— L. Nalbandian, *op.cit.*, p. 84. Yeminlerini bozan üyeler kara bir haçla işaretleniyor ve anında öldürülüyorlardı.

7—Vatan Koruyucuları konusundaki belgeler hemen hemen tek bir kaynağa, H.M. Nishkian'ın Ermenice yazılmış *Les Premiéres Etincelles. Un épisode du réveil â Erzeroum,* Boston, 1930 çalışmasına dayanmaktadır.

8— Van'daki bir ortaöğrenim okulunun kurucusu olan Portoukalian, bu kentteki Ermenilerin gerici kanadıyla sürtüşmüş ve okulu birçok kereler kapattırılmıştır. 1885'de, o dönem Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'e yönelmiş göç dalgasıyla birlikte Fransa'ya sürgüne gitmeyi tercih eti. Aynı yılın güz aylarında eski öğrencilerinden dokuzu Armenakan Partisini kurmak için biraraya geldiler. Portoukalian konusun da bkz, E. Doumerge, *L'Arménie, les Massacres et le Question d'Orient,* Paris, Editions de Foi et de Vie, 1916, p. 155-161.

9— Bu programın özet metni için bkz, L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 97-99. Armenakanların başlıca lideri Meguerditch Terlemezian olmuştur.

10—1889 Mayıs'ında, silahlı ve Kürt giysileri giymiş iki Armenakan, İran dönüşü Başkale yolunda öldürüldüler. Cesetlerden birinin üzerinde Londra ve Marsilya'dan (bu ikincisi Portoukalian'dan) gelen iki mektup ve bir de günlük çıktı. Bkz, M. Varandian, *Histoire de la fédération* révolutionnaire *arménienne* (Ermenice), Paris, (Vol. I), 1932, p.31, ve *Blue Book Turkey* no I (1890), p. 4-II.

11— Bir Kürt toplantısına;Türklere ve Kürtlere; 16 Ekim 1892'de

Van'da bir polis memuruna yönelik üç saldırı. *Blue Book Turkey* no 3 (896), p. 53-54 ve p. 62.

12— Nazarbekian ve Maro dışında, Gabriel Kapian, Ruben Khan-Azat, Nicoli Martinian (bu son ikisi Cenevre'den), Gevorg Ghadjian ve Chris topher Ohanian (Montpellier'den), daha sonra Levon Stepanian. Esasen grubun bileşiminde dalgalanmalar olmuştur; bazıları çekilmiş, bazıları da daha sonra katılmıştı. Kuruculardan Gharadjian, makalelerinden birinin yayınlanmaması üzerine bir süre sonra gruptan ayrıldı. (Bkz, L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 105-108 ve 115)

13— *Hintchak*, octobre-novembre 1888. Bu sözcük değişik biçimlerde yazılabilir: Hunchak, Henchak, Huncheg, Hentchag, Hintchag.

14— Partinin resmi adını alması, ancak 1896'dadır: Devrimci Hınçak Partisi. Gladstone hükümeti kendilerini iyi karşılayınca, propaganda komitesi Londra'ya yerleşti.

15— Programın redaktörleri, Rus devrimci hareketleri ve özellikle Vera Zassoulitch ve Georges Plekhanov'la doğrudan ilişki içindeydiler; Maro "Narodnaja Volja"ya girmişti. Bkz, bu kitapta Rusya'daki devrimci hareketlerle ilgili bölüm.

16— Achekian, Mgr Varjapetian'ın 1884'te ansızın ölmesi üzerine bu makama gelen Mgr Vehapetian'ın yerine 1888'de patrik seçilmişti.

17— Çatışma sonucu her iki taraftan çok sayıda kişi öldü. Ömürboyu hapse mahkum edilen Djangulian, 1896'da serbest bırakıldı.

18— *Blue Book Turkey*, no I (1890-1891), p. 62-63. İstanbul, Konstantinopolis'in semtlerinden biriydi.

19— Müslüman dinsel okullarının öğrencileri.

20—V. Bérard, *op. cit.*, p. 236.

21— Aslında Hınçakcılar Hükümetin kuşkularını kolej ve Amerikan misyonuna yöneltmeyi tasarlamışlardı. Hınçak komitesinin bir üyesinin özel çabası sayesinde bilgilenen Sivas jandarma komutanı Hüsrev Paşa misyonerlere bir "dostluk ziyareti" önerisinde bulundu. Ziyareti sırasında burada afişlerin basıldığı teksir makinasıyla aynı tipte bir makina gördü. bkz, E. Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, Londres, T.F. Unwin, 1896, p. 236-240, ve P. Qouillard, *op. cit.*, p. 67-68.

22—*Livre Jaune, op. cit.*, documents 4 et 5, p. 9-10

23—Blue Book Turkey, no 3 (1896), p. II9-I23 ve 190; ve V. Berard, *op. cit.*, p. 171-172

24— P. Quillard, *op. cit.*, p. 69.

25— Ibid., p. 70 ve *Blue Book Turkey*, no 3 (I896), p. 197-198.

26— P. Quillard, *op. cit.*, p. 70-71

27—Ermeniler birkaç asırdan beri çağdaş Ermeniceyi konuşurken, tüm yayınlar eski ya da klasik Ermeni dilinde yapılıyordu.

28— L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 133-135.

29— 1874'te binden fazla popülist devrimci tutuklanmıştı. 1876'da "Zemliya i Volya" (Toprak ve Özgürlük) adlı popülist örgüt kuruldu. Örgüt 1878'de iki ayrı gruba bölündü: Plekhanov, Axelrod ve Vera Zasulitch'in içinde bulunduğu "Cernyg Predel" (Kara Paylaşım) ve Jeliabov ile Mikhailov'un yeraldığı "Narodnaya Volya" (Halkın İradesi). Narodnovoltny'ler siyasal bir hükümet darbesi gerçekleştirme niyetindeydiler ve kendilerini terörist saldırılar örgütlemeye adamışlardı. Bkz, Jacques Droz, *Histoire générale du socialisme,* Paris, PUF, t. II, 1974.

30— II. Alexandre'ın 1881'de öldürülmesinden sonra Çarlık hükümeti Ermeni Loris Melikov'un liberal idaresine karşı vahşi bir kin besleyen Saint— Synode Yüksek Dinişleri Kurulu vekilharcı Poibiedonostev'in etkisiyle, Ermenileri Ortodoks dinine geçmeye zorlayan panslavist bir zulüm politikası başlatmıştı.

31— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 386.

32— L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 145-148.

33— Genel karagah için Türk Ermenistanı'nda Trabzon'da ki karar kılınmıştı; ancak, Tiflis faaliyet merkezi özelliğini sürdürüyordu. Merkez komitesi beş üyeden oluşmuştu: Christopher Mikaelian, Simon Zavarian, Abraham Dastakian, H. Loris Melikian ve Leon Sarkissian. Taşnak partisinin Tiflis'te *Droshak* gazetesine yayımlıyor; Hınçak Partisi Cenevre'de Nazarbekian'ın yayımladığı aylık yayın organını çıkarmaya devam ediyordu. Taşnak sözcüğü, aynı şekilde Dashnak, Dashnag, Daschnak veya Tashnag şeklinde de yazılabilir.

34—L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 152-153

35—Metin için bkz, *The Manifest of the Federation of Armenian Revolutionnaries.* RFA'nın Amerikan şubesinin Merkez Komitesi tarafından yayınlandı.

36— L. Nalbandian, *op. cit.*, p. 155-161, p. Quillard, *op. cit.*, p. 71—73; ve Gabriel Lazian, *L'Arménice et la Question arménienne â la lumiére des traités arméno-russes.* (Ermenice), Le Caire, 1957, p. 285-293.

37— Dröschak, Ağustos-Eylül 1894.

38— Yezidiler Kürt dilini konuşan dinsel bir azınlıktı. Temel inanışlarından biri kovulmuş meleğe (şeytan) saygınlığının iadesiydi.

39— İran'da bulunan ve Salmast-Van yolunda stratejik bir konuma sahip bu manastır, özellikle Zakki takma adıyla sürdürdüğü devrimci faaliyetleriyle tanınan bir başrahip tarafından yönetiliyordu. Türkler ve Kürtler 21 Haziran 1894'te buraya bir cezalandırma seferi düzenlediler, ancak geri püskürtüldüler.

40— A. Mandelstam, *La Société des nations et les puissances devant le problème arménien*, Paris, Pedone, 1926, p. 272-273.

41— M. Graves, İngiltere'nin Erzurum konsolosu, 28 Şubat 1893., aktaran *Blue Book Turkey,* no 6 (1896), p. 222-224

42— Sir Philipp Currie, İstanbul büyükelçisi, 28 Mart 1894, *ibid.*, p. 58.

43— M. Graves.

7

Sason

1894 yılının Ağustos ve Ekim ayları arasında, Erzurum ve Diyarbakır'daki İngiliz ve Fransız konsolosları, hükümete ve Kürtlere vergi ve haraç vermeyi reddeden Ermenilerin Murad *(1)* diye birinin inisiyatifinde ayaklanma girişimlerini takiben Bitlis vilayetinde, Muş yakınlarında karışıklıklar çıktığını İstanbul'daki büyükelçilerine bildirdiler. Başkentten gönderilen yaklaşık onbeş bin kişilik bir birlik, Sason dağlarına çekilmiş Ermenileri çembere almak için Hamidiye alayları ve Kürt çetelerine katılacaktı. Bir ayı aşan bir direnişten sonra Ermeniler acımasızca katledileceklerdi. Yedi ila on bin arasında ölüden sözediliyordu; Sason harabe yığınına dönmüştü. *(2)* Paul Cambon, bakanı Hanotaux'ya, "bu, Ermeni sorununun Türk hükümeti açısından özellikle kaygı verici koşullarda muhtemel uyanışıdır", diye yazıyordu. *(3)*

Van'daki İngiliz konsolos yardımcısı olayı yerinde soruşturmak istedi. Salgın hastalıklara karşı güvenlik çemberi oluşturulacağı bahanesiyle önüne o kadar çok engel çıkarıldı ki konsolos yardımcısı geri dönmek zorunda kaldı. Büyük devletler telaşa kapıldılar ve olayların açıklığa kavuşturulması konusunda ilk kez anlaştılar. Padişah, hükümetin yarıresmi organı *Tarık*'a göre, "köyleri yağmalayan ve tahrip eden Ermeni çetecilerin gerçekleştirdiği canice eylemleri" *(4)* ortaya çıkarmakla yükümlü bir soruşturma heyeti atamak zorunda kaldı.

Sırf bu yorum bile, bu heyetin ciddiyetinden kuşku duymak için yeterlidir. İngiltere aniden tavrını sertleştirdi. İngiliz büyükelçisi, Fransız ve Rus meslektaşlarını-Erzurum'da yalnızca bu üç büyük devletin temsilcilikleri vardı -biraraya getirdi ve her üçü de padişahtan konsolosların soruşturma heyetine katılmalarını istediler. 26 Aralık'ta heyet oluşturuldu. Biri aynı zamanda heyete da başkanlık eden yargıtay/temyiz mahkemesi istida bölümü başkanı Şefik Bey, diğeri de Padişahın yaveri tevfik Paşa olmak üzere iki yargıç; Dahiliye nezareti sekreterlerinden Mecip Bey ve Tasarruf sandığı müdürü Ömer Bey'den oluşmaktaydı. Bunlara üç Avruplı delege, Vilbert, Ship Ley, ve Prjevalski eşlik ediyordu. Heyetin ilk toplantısı 24 Ocak 1895'te Muş'ta yapıldı. Büyükelçiler tarafından desteklenen Avrupalı delegeler, padişahtan Bitlis valisinin soruşturma süresi boyunca görevden alınmasını istediler. 29 Ocak'ta vali görevden alındı ve yerine vekaleten bu görevi yürütmek üzere heyetteki görevinden ayrılan Ömer Bey geçirildi.

24 Ocak'tan 16 Temmuz 1895'e kadar heyet yüz altı oturumda bulundu ve bu sürede altısı papaz yüzdört Ermeni, altmışbir Kürt ve yirmibeş Türkü dinledi. Bu beş ay boyunca heyetin Osmanlı üyeleri ve yetkililer Avrupalı delegelerin önüne sayısız güçlük ve engel çıkardılar. Soruşturma yöntemini de içine almak üzere baştan itibaren ayrımcı bir tavır sergilediler: hükümet, tehdit, şantaj ya da yolsuzlukla bütün Ermeni tanıkları denetimi altında tutabildi; ayrıca, başkan Kürt ve Türklerin Ermenilerden daha rahat biçimde konuşmasını sağlıyordu. Türkçe ve Ermeniceden yapılan çeviriler çoğunlukla uydurmaydı ve delegeler İstanbul'dan bir Ermeni tercüman getirilmesi için müdahale etmek zorunda kaldılar. Bizzat delegeler de tehdit ve engellemelerle karşı güvencesiz konumdaydılar; Fransız delege Vilbert bunu kendi deneyiyle yaşayarak öğrendi. *(5)*

—Büyükelçilerinin tavsiyeleri üzerine, Avrupalı üç delege beş Ermeni tanığın ifadelerini özel olarak kendileri aldılar. Komisyonun yüzaltı oturumunun özetini de içinde barındıran 1895'teki ikinci İngiliz *Mavi Kitap*'ında iki tez birbiriyle çatışmaktadır:

Ermeni çetelerinin aylardır Sason dağlarını kırıp geçirerek Kürt aşiretlerine karşı caniyane eylemlere giriştiğini ve sonunda Türk hükümetini düzenin iadesi için birlikler göndererek müdahale etmek zorunda bıkaktığı şeklindeki, Kürtler tarafından yinelenip duran hükümet tezi. Teze göre, birlikler gelince Ermeniler kendi köylerini yakmışlar ve dağlara çekilmişlerdir.

Kürtlerin en küçük olaydan yararlanarak Ermeni köylerine saldırdığını öne süren Ermeni tezi. Buna göre de, hükümetin gönderdiği birlik Kürtlere katılmış, yirmi altı köyü yakarak yerle bir etmiştir. Binlerce Ermeni sığındıkları her köşede canice öldürülmüşlerdir.

İki tarafın birbirine tümüyle karşıt bu tanıklıklarına karşın, titiz bir inceleme, Ermenilerin tanıklığının, açıklamaların bir ifadeden diğerine birbiriyle çeliştiği Kürt ve Türk tanıklıklarında görülmeyen bir anlatı sürekliliği sergilediğini gösterir. Bu okuma, *a posteriori* (sonsal) bir sonuç çıkarımına imkan sunmaktadır: Kürt ve Türklerin uyguladıkları yöntemler 1895-1896'da uygulamış olduklarının aynısıdır.

Üç delege, 28 temmuz 1895'te ortak bir rapor kaleme aldılar. Paul Cambon bu raporu bakanına gönderirken eklediği bir notta şunları söylüyordu: "Rapor çok çeşitli anlatımlara dayanarak derlenmiştir. Delegeler yalnızca yadsınamayacak kanıtlara dayalı olayları alarak azami tarafsızlık göstermeye çalışmış ve ahlaki doğruluğuna kanaat getirmelerine karşılık tüm diğer olayları atlamışlardır. (...) Sadece doğrulayabildiklerini kayda geçirmek istemişlerdir. (..) Varmış oldukları sonuçlar yine de Türk makamlarının davranışlarını açıkça mahkum eder niteliktedir."*(6)*

Olaylardan Türklerin sorumlu olduğu konusunda aynı kanıyı taşımalarına karşın, Ermeni kurbanların sayısı konusunda delegelerin verdiği rakamlar farklılık göstermektedir (dokuzyüz ile dört bin arası) Fakat yöntemlerin vahşeti noktasında hemfikirdirler. "Ermenilerin yaş veya cins ayrımı yapılmaksızın katliamdan geçirildikleri ve 12 Ağustos ile 4 Eylül arası dönemde kesinlikle tıpkı vahşi hayvanlar gibi avlandıkları ve ele geçirildikleri heryerde öldürüldükleri sonucuna vardık.Eğer kat-

liam daha büyük olmadıysa, bunun nedeni sıradağların genişliğinin Ermenilere kaçma imkanı tanımasındandır. Olayın, Murad'ın yakalanması ya da Türk otoritelerinin arzu ettiği bir sözde-isyanın bastırılmasından öte, Gueliguzan ve Talori kazalarının doğrudan doğruya imha edilişi olduğunu belirtmek zorundayım." *(7)*

Sason, padişahın katliam politikasının deney tahtası olmuştur. Büyük devletler belki de bunu önceden hissetikleri için gerçeği açığa çıkarma ve sorumluları belirleme konusunda o kadar ısrar ettiler. Gerçekten de , elçilikler daha sonra hiçbir zaman bu denli çok kanıt toplama ve bunları açık bir yargılama çerçevesinde birbiriyle karşılaştırma olanağını bulamayacaklardı.

Ortak rapor ancak Temmuz 1895'te gönderilmiş olsa da Fransız, Rus ve İngiliz büyükelçileri soruşturmanın gidişatından sürekli haberdar edilmişler ve diplomatik "pinpon" oyununu yine de tonu yükselterek sürdürmelerine yetecek biglileri süratle elde etmişlerdir. Fransız ve Rus meslektaşları Cambon ve Nelidov tarafından desteklenen İngiltere büyükelçisi Sir Philipp Currie, 11 Mayıs 1895'te Babıali'ye bir nota verdi;*(8)* hemen hemen Ermeni delegasyonunun Berlin'de dile getirdiği ve dikkate alınmadan geri çevrilen taleplerin aynısını içeriyordu, Bu reformların harfiyen uygulanmasının Ermeni halkının sahip olabileceği yegane güvence olduğunun büyük devletler tarafından keşfedilmesi için aradan nerdeyse yirmi yıl geçmesi gerekmişti. Ne yazık ki, "Ermenisiz bir Ermenistan" arzu ettiğini saklamayan Rus Dışişleri bakanı Prens Lobanov, Nelidov'un görüşüne karşın padişaha herhangi bir baskıda bulunmayı reddetti ve bu da oyalayıcı manevralarını sürdürmede onu cesaretlendirdi. Gerçekten de Abdülhamit 3 Haziran'da bu önerilerin karşısına, Paul Cambon'un "hiçbir nezaket işareti taşımayan daha kategorik bir reddiye" *(9)* olarak nitelediği bir karşı-proje *(10)* ile çıkacaktır.

Büyükelçiler uygun tavrı belirlemek için hükümetlerini bilgilendire dursun, aylar geçiyordu. İngiltere'de Sason raporu elden ele dolaşmakta ve kamuoyu sabırsızlanmaktaydı. Ches-

ter'daki bir mitingte Gladstone, "Saray'daki büyük caniyi kınadı ve eğer padişaha boyun eğerlerse, etki ve güçleri Türkiye'ninkinden elli kat büyük olan ve Ermenilere karşı çok ciddi taahütleri bulunan Büyük Britanya, Fransa ve İngiltere'nin dünya karşısında utançtan yerin dibine batacaklarını açıkladı. *(11)*

Ermenistan'dan gelen haberler gitgide daha ürkütücü hale bürünüyordu. "Amasya, Tokat ve Yozgat'ta her hafta çatışmalar sahneye konuyor. 1895 Ağustos'unda Amasya çarşısı ateşe veriliyor (...). Kayseri'de padişahın doğum günü onuruna reformlar yapılacağının ilan edilmesi bir sokak savaşına neden oluyor. Harput'ta iki Hınçakcı halkı ayaklandırıyor ve tüm kenti yurtseverlik şarkıları söyleyerek baştan başa dolaşıyorlar. Trabzon'da Ermeniler açıkça gelecek devrimden sözediyor ve ölümle hazır olduklarını söylüyorlar." *(12)* Diyarbakır'da, Fransız konsolosu "Kürtlerin hristiyanları imha etme izni aldıklarını" bildirmektedir. Tüm ülkede Ermenilere karşı bir cadı avı başlatılır ve ikametleri aramadan geçirilerek ekmek bıçağına varıncaya dek tüm silahlara el konulur. Tutuklanıp hapse atılırlar, işkenceden geçirilirler ve hangi devrimci gruba bağlı oldukları ve silahları nerede gizledikleri konusunda itirafa zorlanırlar.

Babıali, büyük devletlerin daha ileri gitmekte kararlı olduğu ve basit vaatlerle yetinmeyeceği kanısını edinmişti. Teorik açıdan Türkler böylece, sadece zaman kazanmayı başarmışlardı: padişahın reformları kabul etmeye razı olmaktan başka çaresi kalmamıştı. Diplomatlar yanılsamaya kapılmıyorlardı: "Türkiye'de bu reform kelimesinin ne anlama geldiğini artık fazlasıyla biliyoruz" (Cambon) Aslında bilmedikleri, padişah için başka bir basit çözümün var olduğuydu; Abdülhamit reformlara son verme ve uzun zamandır hazırlamakta olduğu projeyi hayata geçirme zamanının geldiğini görmüştü: Ermenilerin yok edilmesi.

7. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Hampartsoum Boyadjian'ın takma adı.

2—*Livre Jaune, op. cit.*, document no 9-10. Bu bölümün redaksiyonu, özelikle bu olay üzerine 500'ü aşkın sayfayı biraraya getiren 1895 tarihli iki *Blue Book Turkey* (Mavi Kitap) ile *Livre Jaune*'daki (Sarı Kitap) tek analizinden çıkılarak yapılmıştır. Tanıklıkların çok fazla sayıda oluşu ve uzun soruşturmaların ürünü olan bu resmi belgelerdeki hali hazırdaki çelişkili nitelikleri gözönüne alındığında, nesnellikleri; tartışma konusu edilebilecek tek tek açıklamaları kullanmak olanaksızdır.

3— Paul Cambon'un Dışişleri Bakanı G. Hanotaux'ya telgrafı, 14 Kasım 1894, *Livre Jaune* , document no II, p. 17.

4— Paul Cambon'un G. Hanotaux'aya telgrafı, 20 Kasım 1894, *Livre Jaune*, document no 12, p. 18.

5— Tehditlere maruz kalmış ve ikameti bir jandarma tarafından aranmıştır. Paul Cambon'un sert tepkisi üzerine jandarma tutuklandı ve bir polis memuru görevden alındı.

6— *Livre Jaune, op. cit.*, p. 96.

7—*Blue Book Turkey*, no I (1894), p. 71, 17 Aralık 1894 tarihli telgraf.

8— Metnin bütünü için, bkz., *Livre Jaune, op. cit.*, p. 45-56.

9— *Livre Jaune*, 5 Ağustos 1895 tarihli telgraf, doument 84, p. 87

10—*İbid.*, p. 72-75.

11— F. Nansen, *op. cit.*, p. 319

12—V. Berard, *op. cit.*, p. 187-188.

8

1895 Katliamları

1895 Eylül'ünde, bir önceki yıl patrik Archekian ve önde gelen bir Ermeniye karşı saldırılara karışmış İstanbul Hınçak komitesi üyeleri, reformların uygulanması isteğini bir kez daha dile getirmek için bir gösteri düzenlemeyi kararlaştırdılar. Patrik İzmirlian'a gösterinin barışçı biçimde yapılacağı konusunda söz vermişlerdi. *(1)* 28 Eylülde yabancı elçilikler ve Fransız hükümeti Hınçak komitesinden Fransızca yazılmış bir mektup aldılar:

"İstanbul Ermenileri, Ermeni eyaletlerinde yürürlüğe konacak reformlarla ilgili *desideratlalarını* (istekler) dile getirmek için önümüzdeki günlerde tümüyle barışçı bir gösteri düzenlemeyi kararlaştırmışlardır. Hiçbir saldırgan özellik taşımayan bu gösterinin engellenmesi amacıyla polis ve silahlı kuvvetler tarafından girişilecek bir müdahale, bütün sorumluluğunu şimdiden reddettiğimiz üzücü sonuçlar doğurabilecektir."*(2)*

Kumkapı katedralinden başlayacak olan yürüyüşün tarihi 30 Eylül olarak saptanır. Ayinin ardından Mgr İzmirlian patrikhaneye çekilirken, kortej Ermeni katliamlarını, mahkumlara yapılan kötü muameleleri, Kürt zulmünü, vergi tahsildarlarının yolsuzluklarını potesto eden ve sonuçta af ve reformların gerçekleştirilmesini talep eden bir bildiriyi sadrazama iletmek için

Babıali'ye yönelir. Babıali'yi ulaşmak amacıyla göstericiler iki ya da üç gruba bölünmüşlerdir. Gruplardan yaklaşık ikibin kişiyi bulan birinin önü Zaptiye nazırının yaveri Binbaşı Servet Bey komutasındaki bir jandarma birliği tarafından kesilir. Bir Ermeni öğrenci binbaşıya hangi hakla geçişi engellediğini sorar. Subay küfrederek yanıtlar ve kılıcıyla öğrenciye vurur. Bunun üzerine tabancasını çeken öğrenci binbaşıyı öldürür. Mukabele gecikmez; asker ve jandarma, çoğu silahsız durumdaki göstericilerin üzerine çullanır; çatışma sonunda her iki taraftan yirmi kişi ölecek ve yüz kadar insan da yaralanacaktır. Reuter ajansına göre, tutuklanan Ermeniler dövülmüş ve zincire vurulmuşlardır. İçlerinden beşi Zaptiye Nazareti avlusunda öldürülecektir.

Başka bir semtte, yetkililerin hissedilir desteği altındaki softalar ve Kürtler ellerinde sopalarla Ermeni avına girişmek için kente dağılır; kurbanlar acımasızca kovalanır, malları yağmalanır, ırzlarına geçilir ve öldürülür.*(3)* Polis hiçbir gerekçe göstermeksizin yüzlerce kişiyi gözaltına alarak eziyete uğratır; içlerinden birçoğu kestirmeden infaz edilir.*(4)* Ertesi gün, 1 Ekim'de, elli Ermeni sopa darbeleriyle öldürülür, çok sayıda *hamal* korkunç biçimde dövülerek sakat bırakılır. Kasımpaşa'da serseriler ve denizciler zaptiyenin gözü önünde yüze yakın Ermeniyi boğazlar. Öncesinde elli işçi baskınla öldürülmüş ve cesetleri denize atılmıştır. *(5)*

3 Ekim'de sadrazam Sait Paşa yerini Kamil Paşa'ya bırakır. Havas ajansının tahminine göre Said Paşa'nın düşüşünün nedeni, Bab-ı Ali'nin olayların başlamasındaki sorumluluğunu ortaya koyan bir belgenin özgün metnini geri vermekten imtina etmesidir. Kentte kanlı kıyım devam etmektedir. 30 Eylül gününden beri Ermeniler korunmak amacıyla kiliselere akın etmekte ve dışarıya çıkmamakta diretmektedirler. *(6)* Padişah 5 Ekim'de, kiliseleri boşaltmalarını sağlamak için güvenlikleri konusunda güvence veren aracıları Ermenilere boşuna yollar. 6'sında polis ve askeri birlikler kiliseleri kuşatma altına alarak içeriye gıda maddesi sokulmasını yasaklarlar. *(7)* Aynı gün, altı büyük devletin büyükelçileri Babıali'ye bir protesto notası ve-

rirler; soruşturma açılması isteklerini dile getirmekte ve geçerli neden olmaksızın hepsedilmiş mahkumların serbest bırakılıp, kiliselere sığınmış Ermenilere güvence verilmesini istemektedirler. Bir çözüm olasılığı için aracılık yapmayı önermektedirler. Padişah bu öneriyi minnetle kabul eder: silahlı kuvvetler ve zaptiye birliklerinden yararlanmalarını sağlar ve sığınmacılara serbest geçiş izni verir. 11 ve 12 Ekim günleri, yüz otuz altısı silahlı beş yüz sığınmacı Kumkapı'yı, bin üç yüz ellisi de Pera'yı boşaltır. Diğer kiliseler de sonraki günlerde boşaltılır. Bu uluslarası himaye sayesinde hiçbir Ermeninin canı yanmaz.*(8)* Elçilere şükranlarını sunan patrik İzmirlian, bu noktada durmamalarını ve "gözleri önünde gerçekleşen acı olayların eyaletlerde ancak korkunç sonuçlar verebilecek biçimde yankı bulmasını engellemelerini" ister.*(9)*

13-15 Ekim arasında Fransız, Rus ve İngiliz büyükelçileri, 11 Mayıs'ta verdikleri notada dile getirilen reformlara *kesin biçimde* başlanılması için Babıali'yi sıkıştırırlar. 17 Ekim'de Abdülhamit önlemler projesini imzalamayı kabul eder. *(10)* 31 Ekim'de kararname yayımlanır. Altı vilayet için talep edilen tüm reformlar kabul edilmiştir. (Padişah bu arada reformları Kilikya'daki Zeytun ve Hacin Ermenilerine kadar genişletmeyi reddeder.) Şakir Paşa yüksek-komiser atanır; hristiyan bir yardımcı (muavin)*(11)* kendisine yardımcılık edecektir; süryani katoliği Fethi Bey. *(12)*

Ama artık çok geçti. Abdülhamit Ermeni eyaletlerinde barutu ateşe verecek fitili çoktan tutuşturmuştur. 8 Ekim'deki şifahi açıklamasında Türk Hariciye nazırı şöyle der: "Ermeni ajitatörlerin üzerinden çıkan bazı yıkıcı belgelerin içeriğinden eyaletlerde daha önceden devrimci kışkırtmalara girişilmiş olduğu anlaşılmaktadır; başkentte meydana gelen olayların hemen akabinde bazı vilayetlerde isyan olaylarının başlaması bunu kanıtlamaktadır. Bu olaylar, başladıkları anda ezilmiştir." *(13)* Ermenistan katliamları daha henüz başlamışken Babıali kendini temize çıkarıyordu.

Trabzon Vilayeti (14)

Halkını Rum ve Lazların oluşturduğu Karadeniz kıyısındaki eski Grek sitesi Trabzon'da bir Ermeni kolonisi mevcuttur. 2 Ekim'de kimliği belirsiz iki kişi, Van eski valisi Bahri Paşa ile mahalli birlikler komutanı Ferik Paşa'yı hafif olarak yaralarlar. Anında Ermenilere karşı saldırıya geçilir; Vali Ermenilerin evlerini aramak ve Türklere silah dağıtmak için olayı bahane eder. İstanbul'da 30 Eylül'de meydana gelen karışıklıkların haberi üzerine hareketlilik artar: 4 Ekim'de Türkler silahlanırlar; bazıları satın alırken, diğer bir kesim de bir silah ardiyesinden elde etme girişiminde bulunur. Bir kısmı çevre yerleşimlerden gelen üç bin kişi iki saldırganı bulmak bahanesiyle Ermeni mahallelerine saldırır. Ermeniler üç Türkü öldürüp üçünü de yaralayarak saldırıyı püskürtürler. Konsolosların girişimde bulunması üzerine vali göstericileri sakinleştirir. Türk ahali arasındaki kaynaşmayı hafifletmek isteyen vali, 7 Ekim'de patrik naibine iki eylemciyi ortaya çıkarma çağrısında bulunur. Naip ve konsey üyeleri bilgileri olmadığını, bununla birlikte Trabzon'daki yetmiş bin Ermenininin bu eylemden dolayı sorumlu tutulamayacağını belirttirler. Akşam, yabancı uyruklular ve *drogman*ların *(15)* kapılarıyla müslümanların evlerine kırmızı boyayla kuşku verici işaretler çizildiği öğrenilir. 8'inin sabahı sakindir, ama öğleye doğru bir borazanın ortalığı çınlattığı duyulur; bu, katliamın habercisidir. Silahlı Türkler, Laz haydutlar ve askerler Ermeni mahallelerine girerler ve önlerine çıkan herkesi öldürürler. Saldırganlar dükkanlara girerek yağmalarlar. Satıcılar dükkanlardan çıkarılıp katillere teslim edilir. Yaralılar görülmemiş bir acımasızlıkla öldürülür. *(16)* Akşam borazan sesi yeniden işitilir. Vali müdahale eder. Katliam anında durur. Trabzon'un zengin Ermeni cemaati birkaç saat içinde harap edilir, altı yüz Ermeni canını yitirmiştir. Rumların ve yabancıların evlerine dokunulmamıştır.

Bir süre sonra, 25 Ekim'le 15 Aralık arasında çevredeki köyler talan edilir: toplam otuzdört köy yerle bir edilmiş ve iki bin yüz Ermeni katledilmiştir. 8 Ekim cinayetlerinin faillerini araş-

tırmak için vali tarafından toplanan bir sıkıyönetim mahkemesi müslümanlara öğütler vermekle yetinir; buna karşılık Ermeniler kitle halinde tutuklanacaklardır: sekizi ölüme yirmi dördü de ağır hapis cezalarına mahkum edileceklerdir.

Erzurum Vilayeti (17)

Fırat'ın kaynakları yakınında 2500 m yükseklikte yer alan Yukarı Ermenistan'ın eski başkenti Erzurum, görkemini yitirmiş bir yerleşim merkezidir. 1827'de yüz otuz bin olan nüfusundan geriye, on binini Ermenilerin oluşturduğu kırk bin kişi kalmıştır. *(18)*

30 Ekim öğle vakti borazan sesiyle Erzurum'da katliam başlar. O sırada Hükümet sarayında *(Konak)* bulunan bazı Ermeniler ilk kurbanlardır: böylelikle bir Ermeni saldırısına mukabele edildiği izlenimi verilmek istenir. Bütün gün ve gece boyunca Ermeniler boğazlanır, derileri yüzülür ve kasap çengellerine asılırlar. Gaza bulanmış cesetler yanmakta olan odun yığınları üzerine fırlatılır. Ertesi gün, "mezarlıktaki manzara tüyler ürperticidir: birbiri üstüne yığılmış, paramparça, un ufak olmuş, tanınmaz haldeki yüzlerce kanlı ceset ve yolda öldürülmek tehlikesine rağmen oraya akrabalarını aramaya gelmiş, eğilerek cenazelere bakan ama tanımayı başaramayan çok sayıda Ermeni". *(19)* O günkü kurbanların sayısı dört yüzü bulmuştu.

Erzincan'da, 21 Ekim sabahı saat dokuzda, yetkililerin Ermenileri yatıştırmaya çalıştığı ve evlerinden çıkarak çarşıya inmeye çağırdığı sırada kıyım başlar. Altı saat sürecek ve bin kişinin ölümüyle sonuçlanacaktır.

Yukarı Çoruh vadisindeki Bayburt'ta, 13 Ekim'den itibaren Türk ve Kürtlerden oluşmuş silahlı bir çete çevre köyleri yakıp yıkar. Erzincan'dan Zeki Paşa'nın gönderdiği düzenli taburlar bunlara silahla yardımcı olmaktadır. 26'sında katliam gerçekleşir. Şehirde altı yüz elliyi aşkın Ermeni yaşamını yiterecektir Çevre köylerdeki bütün erkek nüfus imha edilmiş, yüz altmış köy harabeye çevrilmiştir. Hükümet daha sonra tüm

bu caniliklerden arta kalan izleri ortadan kaldırmak için özel görevliler gönderecek, katedral restore edilecek, okul onarılacaktır (tabii ki masraflar Ermeni cemaatinden karşılanmak üzere !) Ancak okullar öğretmen yokluğu nedeniyle açılamaz; geriye tek bir öğretmen kalmıştır çünkü. Ahalinin önde gelenlerinden çoğu hapse atılmış ve işkenceden geçirilmiştir. *(20)*

Erzurum'daki Fransız konsolosu Bergeron tatilini geçirmek üzere Fransa'ya dönerken, Bayburt'tan Gümüşhane'ye kadar harabeye çevrilmiş bir bölgeyle karşılaşır. Yersiz yurtsuz kadın ve çocuk güruhları yollarda dolanıp durmaktadır. Narzahan yakınında yüz kadar Ermeni cesedinin bir çukura gömülmüş olduğunu görür. Bölgede hayatta kalmış olanlarsa İslam dinini benimsemeye zorlanır.

14 Ekim'de Kiği'da, 23'ünde Beyazıt'ta, 27 ve 28'inde Pasin ve Ur'da hemen hemen tüm köyler talan edilip yakılır.

Bitlis Vilayeti (21)

Bitlis Toros dağlarının ilk kolları üzerinde, Sason'un güneydoğusunda, Van gölünün batı kıyısı yakınlarında, Ermeni platosu ile Kürdistan'ın birleştiği noktada yer alır. *(22)*

25 Ekim cuma sabahı saat onda borazan sesiyle birlikte, kılıç, sopa ve tüfeklerle silahlanmış Türkler, çarşıda ve caddelerde Ermenilere saldırırlar. Akşamın beşine kadar sekiz yüze yakın Ermeni öldürülür. Sonraki günlerde yetkililer çırçıplak soyulmuş ve parçalanmış cesetleri ailelere teslim ederler. Yüzlerce Ermeni tutuklanmıştır. Bunlara işkence zoruyla, karışıklıkların sorumluluğunu kabul ettikleri bir telgraf metni imzalattırılır.

19 Kasım'da, Siirt çevresindeki köyler talan edilerek ateşe verilir. Papazlar ve öğretmenler katledilir, kadınlar kaçırılarak ırzlarına geçilir, hayatta kalanlar din değiştirmeye zorlanır.

Aralık ayında Muş çevresinde yüzden fazla köy yerle bir edilmiş durumdadır. Kilise ve manastırlar camiye dönüştürülerek, hayatta kalanlar İslam dinine döndürülür. Reformların uygulandığını teyid etmek için(!) gönderilmiş olan

bir soruşturma heyeti 30 Aralık'ta bölgeye geldiğinde, yaptığı ilk iş, Ermenilerden hala padişaha minnettarlıklarını bildiren bir şükran mektubu elde edemedikleri için yerel makamları azarlamak olur. Heyet daha sonra ova köylerinden vergilerin toplanması için tahsildarları gönderir ve Kürtlerden yağmanın ganimetini geri almak için sonuç vermeyen girişimlerde bulunur. Kars'ta bir yetkili şöyle diyecektir: "Kürtler yanlış hareket ettiler; biz onlara Ermenileri ortadan kaldırmalarını emretmiştik, onlarsa öldürmekten çok yağmayla ilgilendiler."

Van Vilayeti (23)

Gölün doğusunda Rus ve İran sınırlarına kadar uzanan bu vilayette, yağma Kürt aşiretleri ve Hamidiye alayları tarafından gerçekleştirilir. I Kasım'dan 20'sine kadar geçen sürede Van gölü çevresindeki yüz altmış köy talan edilir. 10 Kasım'da Hamidiye alayları Van'a saldırır. Kürtler herşeyden önce yağmayı gözettiklerinden, buradaki kurbanların sayısı diğer vilayetlerdekinden daha azdır. Yine de bölge tümüyle harabeye çevrilir. Patrikhaneye iletilen bir mektupta, katolikos Katchadour d'Aghtamar *(24)* bölge bölge ve köy köy ölülerin, yıkılan evlerin sayısını belirtmekte, Kürt ve Türk birliklerine kumanda edenlerin isimlerini vermektedir: "Akdamar'daki tarihi manastır hergün üstsüz başsız, açlık ve sefaletten bitap düşmüş ve hâlâ tanık oldukları vahşet sahnelerinin doğurduğu tarif edilemez korkunun etkisini yaşamakta olan binlerce zavallıyla dolup taşmaktadır." *(25)*

Harput Vilayeti (Mamuret-ül Aziz) (26)

Bu vilayet hiç kuşkusuz katliamlardan en çok etkilenen vilayettir; kurbanların sayısı burada diğer tüm vilayetlerdekinden daha yüksektir. Harput ovası, Torosların kuzeyinde, 1200 m yükseklikte, Fırat'ın iki kolu arasında uzanır. Harput'ta daha az bir nüfus teşkil eden Ermenilerin çoğunluğu çevre köylerde oturmaktadırlar.

Reformların padişah tarafından kabul edildiği haberi, 29 Ekim'de Malatya'daki müslüman ahali arasında hoşnutsuzluğa neden olur. Ermeniler evlerine çekilip silah elde beklemeye koyulurlar. 1 Kasım cuma günü, Kürtler camileri doldurarak toplanırlar. 4'ünde Kürtler ve Türkler çarşıda yağmaya girişerek dükkanları yakar ve Ermeni mahallesindeki evleri ateşe verirler. Burada üç bin kişinin öldüğü söylenmektedir. Mutasarrıf ancak ertesi günün akşamı katolik piskoposu çağırır ve Ermeniler silahlarını teslim etmedikleri takdirde olaya müdahale etmeyeceğini belirtir. 6'sında içeriye sığınmış olan 3000 Ermeniyi çıkarmak için apostolik kiliseye gider.

Arapkir'de onbeş yaşındaki çocuklardan yetmişindeki ihtiyarına kadar tüm Türkler silah kuşanmış haldedir. 1 Kasım cuma günü öğlen saat birde, 1600 asker ve redifle 10. 000 Kürt saldırıya geçer. Her Türk Kendi Ermeni komşularını öldürme emri almıştır. Katliam on gün boyunca devam eder; 2800 Ermeni dehşet verici koşullarda yaşamını yitirir: kurbanlar ateşe atılmış, bacaklarından asılarak derileri yüzülmüş, balta ve oraklarla doğranmış, kafaları petrole sokulup boğulmuş, üzerlerine barut dökülerek canlı canlı yakılmış, yine canlı canlı toprağa gömülmüş, kelleleri uçurulmuş, ellişer kişilik gruplar halinde kurşuna dizilmişlerdir; kadınların memeleri koparılmakta, el ve bacaklarından bağlanarak atlara çektirilmekte ve parçalanmaktadırlar. Çevre köyler talan edilerek yakılır; hayatta kalanlar İslam dinine geçmeye zorlanır; kiliseler camiye çevrilir.

Daha kuzeydeki Eğin sancağında, Gamaragab köyü 8 Kasım'da saldırıya uğrar; şafaktan iki saat önce köydekilerin bir bölümü katledilir, kalanlarsa islamlaştırılır. Çevredeki ondört köy de aynı yazgıyı paylaşacaktır. Eğin Kürtlere bin beş yüz lira fidye ödeyerek kıyımdan kurtulacaktır.

Harput'ta Ağustos ayından itibaren askeri amir Ragıp Paşa, çevredeki Kürt aşiret reislerini barıştırma çabası içine girmiş ve bunlara tüfek dağıtmıştır. Arapkir ve Harput garnizonları, askerlerle yerli halk arasındaki olası her tür dostluk bağını kırmak amacıyla değiştirilmiştir. Katliam Ekim sonunda çevredeki

köylere saldırılmasıyla başlar: köylüler öldürülür, hayatta kalanlar din değiştirmeye zorlanır, kadınlar ve genç kızlar kaçırılarak ırzlarına geçilir ya dà zorla Türklerle evlendirilir. Anlatılan hikâyeler korku ve dehşet sahneleriyle doludur. Tüm bölge ateşe ve kana bulanmıştır. Harput kentinin dış dünyayla bağı tümüyle kesilmiş haldedir. 10 Kasım'da Türkler ve Kürtler Ermeni mahallelerinde yağma ve katliama girişirler. Amerikan misyonu tahrip edilir. Süryaniler bile kıyımdan kurtulamayacaklardır.

Harput'un doğusunda, Torosların ucunda yer alan on iki bin nüfuslu Palu şehri, 11 Kasım pazartesi günü saldırıya uğrar. Kapıları zorla kırarak evlere dalan saldırganlar tüm erkekleri boğazlarını keserek öldürürler. Parçalanarak öldürülmüş cesetlerin sayısı bazı evlerde onbeşe kadar çıkmaktadır. Bir papazın, boğazı kesildikten sonra bedeni parça parça doğranmıştır. Kadınlar Türklerden kurtulmak için kendilerini nehre atmaktadırlar. Katliamdan kurtulanlar, olaydan birkaç gün sonra, cesetleri ayaklarından bağlayıp, caddelerden sürükleyerek götürmek zorunda kalırlar. Şehirdeki 2400'ü aşkın Ermeniden 1680'i öldürülmüştür. *(27)*

Kasım sonunda Harput vilayeti artık harabeden ibarettir. Onbinlerce Ermeni öldürülmüş, bölgenin dinden dönmeyi reddeden papazları katledilmiş, kendilerini Fırat'a atarak intihar etmeyi başaramayan kadınlar tecavüze uğramış ya da kaçırılmışlardır. Hayatta kalanlarsa derhal din değiştirmeye zorlanıp sünnet edilirler; müslüman isimleri almaya, kendi istekleriyle Müslümanlığı benimsediklerini itirafa mecbur bırakılırlar. Evli Ermeniler zorla birbirinden ayrılarak müslümanlarla evlendirilirler.

Diyarbakır Vilayeti: (28)

Bu vilayet bütünüyle Kürt toprağıdır. Ermeniler azınlıktadır ve geleneksel olarak zulüm altında yaşamaktadırlar. *(29)* Padişahın reformlara gittiği haberinin alınması üzerine, müslüman halk 22 Ekim 1895'de silah satın almak için çarşıya akın

eder. 30'unda konsolos Meyrier, bölgedeki müslüman eşrafın reform tasarılarını protesto etmek için Cemil Paşa diye birinin evinde toplandıklarını ve daha önce Sason'da boy göstermiş olan Zilan şeyhinin de bu toplantıya katıldığını, bunların hıristiyanları öldürmeye hazırlandıklarını büyükelçiliğe bildirir. Bununla birlikte, vali Aniz Paşa düzenin bozulmayacağı konusunda konsolosa güvence verir. 1 Kasım cuma sabahı, çevre köylerden Kürtler şehre girerek çarşıyı yağmalar ve dükkanları ateşe verirler; her mezhepten hıristiyan ayırdetmeksizin öldürülür. Cumartesi sabahı gün doğarken, evlere saldırıp yağmayı ve katliamı sürdürürler. Bazı mahallelerde, Ermeniler silahlanmayı ve kendilerini savunmayı başarmışlardır. Bir kısmı kiliselere sığınır; üç bin kadarı bir manastıra, yedi yüz kadarı da Fransız konsolosluğuna kaçarlarlar. tehdit edilen Meyrier, pazar günü Paul Cambon'a umutsuz bir telgraf çeker. Cambon'un aynı günün ya da 4'ünün akşamı verdiği yanıt şöyledir: "Başınıza gelecek herşeyden kendisini sorumlu tutacağımı valiye bildiriniz. Bunu sadrazama da ilettim." Sadrazam aynı gün Cambon'a güvence verir ve 4 Kasım akşamından itibaren tellallar caddelerde dolaşarak, valinin ateş açılmasını yasakladığını ve eline silah alan herkesin ağır biçimde cezalandırılacağını anons ederler. Diyarbakır'a yeniden sükunet egemen olmuştur. Meyrier raporunu şöyle bağlar: "Diyarbakır'daki katliamların, kesinlikle herhangi bir provokasyon vuku bulmamışken, kentteki müslümanlar tarafından gerçekleştirildiğini açıklamayı vicdani sorumluluk sayıyorum. Vali, askeri amir ve jandarma komutanı bu dehşet verici sahneler karşısında kayıtsız kalmışlar, olayları durdurmak için kesinlikle hiçbir çaba göstermemişlerdir. Askerlerin ve zaptiyelerin *(30)* müslüman ve Kürtlere katılarak hıristiyanların üzerine ateş açtıklarına bizzat tanık oldum. Hıristiyanlarsa ancak kesin zaruret haline geldiğinde, o da kendilerini savunmak için silaha başvurmuşlardır."

Bu üç gün içinde 5000 Ermeni öldürülmüştür. Bunun yanında, 95 de müslüman ölmüştür; bunların 70'i ganimetin paylaşılması sırasında çıkan çatışmalarda can verenlerdir. Kasım'ın ilk onbeş gününde, konsolosluğun himayesinden mahrum kalan

sancağa bağlı 119 köy yağmalanıp yakılmıştır.

Düzeni yeniden tesis etmek için valinin yaptığı şey, hıristiyanları silahsızlandırmak, silahlarıysa müslümanlara bırakmaktır. Çok sayıda Ermeniyi tutuklattırır. Tutuklananlar hayali itiraflar elde etmek amacıyla işkenceden geçirilir. Terör, soruşturma heyeti başkanı ve hükümet temsilcisi Abdullah Paşa'ın şehre geldiği 16 Aralık gününe kadar devam eder. 31 Aralık'ta Kürtler arasında yeni bir hareketlenme başladığında, Abdullah Paşa çarşıya inerek bunları kırbaçtan geçirir. Düzen iade edilmiştir. Ancak Aniz Paşa valilik görevini sürdürmekte ve açıktan açığa Abdullah Paşa aleyhine entrikalar çevirmektedir.

Sivas Vilayeti (31)

Anadolu ile Ermenistan'ın sınırında yer alan bu vilayette, Ermeniler özellikle nüfuz sahibi ve müreffeh konumdadırlar. Kasını ayının başından itibaren, göçebe Kürtler bölgeyi istila ederek köylerde yağmaya girişir ve evleri yakarlar. Vali bin redif ve yüz de zaptiye toplar, ancak Saray'dan etkili önlemler alma izni elde edemez. 12 Ekim öğle vakti, şehrin göbeği bir yaylım ateş sesiyle sarsılır. Karışıklık üç saat boyunca devam edecektir. Ermenilere ait tüm dükkanlar yağmalanır; "pencere pervazlarına kadar herşey çalınmıştır." Ortada, nerdeyse tamamının kafatasları balta, odun sopalar ve demir çubuklarla ezilmiş bin beş yüz ölü vardır. Az sayıdaki yaralı da yaşamalarına izin verilmeyerek öldürülür. 13 Kasım'da durulur gibi olan kargaşa, ertesi gün yeniden başlar. Ne var ki yağmalanacak birşey kalmamıştır; hayatta kalanların "ne paraları, ne giyecek birşeyleri, ne de yatacak bir yatakları" *(32)* vardır. Kurbanlara kalan, uğradıkları katliamın korkunç hikayesinden ibarettir. Vali sonunda çarşıya iner ve kalabalığı sakinleştirmeyi başarır.

Ekim sonunda başlayan yağmadan vilayet sınırları içindeki beş yüz köyün hiçbiri kurtulamaz. Kuzeydeki Şebinkarahisar'da iki bini aşkın kişi, sığındıkları kiliseden çıkmak zorunda kaldıkları 1 Kasım günü toplu olarak katledilir. 12 Kasım'da , Kürt

kılığına bürünmüş 2000 redif askeri Gürün'e saldırır; şehir, dört günlük bir direnişten sonra teslim olur; sonuç tam bir kırımdır: 28 Kasım'a gelindiğinde 1200 ceset hâlâ caddelerde kımıltısız yatmaktadır. 15 Kasım'da yağmacı çeteler Tokat'ta şehre girmeyi denerler, ancak askeri amir bunları geri püskürtür ve hıristiyanlara güvence verir. 25 ve 26 Kasım günleri Amasya talan edilir; bine yakın ölü vardır. Yüzlerce ceset Yeşilırmak'ın sularında sürüklenip akmaktadır. 15 Kasım'da Merzifon'da yüz elli, Aralık ayı ortasında da Vezirköprü'de ikiyüzü aşkın Ermeni katledilir.

1895'in bu Kasım ayında, Ermenistan'daki altı vilayet tanımlanamaz bir anarşi içindedir. Heryerde aynı kıyıcılık, aynı canavarca eylemler, aynı cinayet ve yağma çılgınlığı hüküm sürmektedir. Ermenistan bir kül yığını ve cesetlerden ibarettir. Çılgınlık tüm Türkiye'yi sarmıştır; Ermeniler, bulundukları heryerde vahşi hayvanlar gibi avlanmaktadır. Ancak, canavarlığın had safhaya çıktığı sahneler belki de Kilikya'da yaşananlardır.

Halep Vilayeti (Kilikya) (33)

Öyle görünüyor ki, hiçbir katliam Urfa'da (Mezopotamya'nın eski Ede şehri) gerçekleşen katliam kadar korkunç değildir. *(34)* İlk kırım, 27 ve 28 Ekim tarihlerinde gerçekleşmiştir: Hamidiye Kürtleri bu iki gün içinde dokuz yüz Ermeniyi öldürürler. Şehirdeki yetkililer, ellerindeki silahları teslim etmeye razı oldukları takdirde himaye altına alınacakları konusunda Ermenilere söz verirler. Ermeniler, din adamlarının isteğine uyarak yetkililerin bu dayatmasını kabul edeceklerdir. Yine de sokağa çıkmamakta ısrar ederler. Türkler bunun üzerine güvence vererek, işlerinin başına dönmeleri çağrısında bulunurlar. Fırtınanın dindiği kanısına varan Ermeniler, Aralık sonunda normal yaşama dönme kararı verirler. 28 Aralık sabahı, Halep'ten getirilen bir Redif taburu, sözde güvenliğini sağlayacağı Ermeni mahallesini çembere alır ve şehre giriş çıkışları kapatır. Sokakların girdi çıktısını bilen Urfa redif taburuysa mangalara ayrılarak herbiri belirli bir bölgede

mevzilenmek üzere şehre dağılmıştır. Öğle vakti, peşlerinde silahlanmış müslümanlar bulunduğu halde Redif taburları dört değişik noktadan Ermeni mahallesine saldırıya geçerler. Evlerin kapıları balta darbeleriyle parçalanarak içerdekiler boğazları kesilmek suretiyle öldürülür. Plan kesindir: önce katliam, sonra yağma. Bir şeyh, yüz genç Ermeniyi getirterek bunları sırtüstü yere yatırtır ve tıpkı koyun kurban ederken yapıldığı gibi Kuran'dan okunan ayetler eşliğinde başlarını gövdelerinden ayırır. Günbatımında borazanın çalışıyla birlikte birlikler geri çekilir. Ertesi gün, 29 Aralık pazar şafağında borazan bir kez daha çalar; katliam yeniden başlamış ve kurban eksikliğinden dolayı öğle üzeri sona ermiştir. Yine de hâlâ öldürülecek insan mevcuttur: esasen, bir önceki gün üç bin kişi kiliseye sığınmıştır. *(35)* Türkler kiliseye saldırır ve kurbanları teker teker öldürmeye başlarlar. Ama bir süre sonra daha çabuk sonuç getirecek bir çözüm tercih edilecektir: eşya ve halılardan oluşmuş bir yığının üzerine gaz dökülerek ateşe verilir. Koridora ve binanın ahşap aksamına yayılan yangın sonunda, sadece çatıya sığınmış elli kadar kişi sağ kalacaktır. "Yaptığım titiz araştırmalara dayanarak, iki gün süren katliam sonunda sekiz bin Ermeninin katledilmiş olduğunu söyleyebilirim; bunlardan iki bin beş yüz ya da üç bin kadarı katedralde öldürülmüş veya yakılmışlardır. Eğer bir süre sonra, bu sayının gerçeğe daha yakın olan dokuz ya da on bin kişiyi bulduğu ortaya çıkarsa, hiç şaşırmayacağım." İngiliz konsolos Fitzmaurice, yaptığı soruşturma sonunda varmış olduğu sonuçları Mart 1896'da bu şekilde açıklayacaktır.

Müslümanlarla hıristiyanların (ortak) tek bir mezarlığa sahip oldukları Maraş'ta-Osmanlı İmparatorluğunun başka hiçbir yerinde raslanmayan bu durum, her iki cemaatin barış içinde yaşadığına tanıklık etmektedir.—Ermeniler, 23 Ekim, 8 ve 18 Kasım'da üç ayrı saldırıya maruz kalırlar. Son saldırı binden fazla ölüme neden olur. Amerikan misyonuna ait yerleşimler de yağmadan payına düşeni alır. Tanıklar, "hiçbir kelimenin ifade etmeye yetmeyeceği" *(36)* görülmemiş vahşet sahneleri aktaracaklardır.

11 Kasım'da Türkmenler, Kürtler ve Çerkezler İskenderun çevresindeki Ermeni köylerine saldırırlar. Altı bin Ermeninin sığınmış olduğu Çok-Merzemen kasabasına 12'sinde yapılan saldırı geri püskürtülür. Ancak, araya giren askeri birlik daha sonra müslümanları da silahlandıracağı sözünü vererek Ermenileri silahlarını teslim etmeye zorlar. Verilen söz tutulmaz. Katledilen Ermeni sayısını hesaplamak mümkün olmayacak, ancak çevredeki köylerde gömülmeden öylece bırakılmış çok sayıda cesede raslanacaktır. 15 ve 17 Kasım günleri Hamidiye Alayları askerleri Antep kentini harabeye çevirirler; 1000 kişi öldürülmüştür. 1 Ocak'ta Birecik'te ölenlerin sayısı yüz elli olarak verilmektedir. Halep'te de hareketlilik son safhadadır ve birlikler katliam emrini beklemektedirler. Ancak, vali Hasan Paşa kargaşaya meydan vermez.

Halep'e bağlı bütün kazalarda, köyler tümüyle yerlebir olmuştur. Sağ kalan binlerce insansa yersiz yurtsuz kalmış, açlık ve sefaletin kucağına itilmişlerdir.

Adana ve Ankara Vilayetleri (Kilikya) *(37)*

İstanbul'daki olayları ve reformların kabul edilişiyle ilgili haberler geldiğinde, Mersin ve Adana Ermenileri arasında panik baş gösterir. Defterdarın (vilayet yöneticisi aldığı yersiz önlemler bu şehirlerde halk arasında beliren hareketliliği arttırır. Türkler ve Çerkezler hıristiyanlara karşı saldırgan tutumlar içine girer ve önünü kestikleri yolcuları soyarlar. Köylerde çiftlikler yakılıp, çalınmış olan sürüler aleni şekilde Mersin çarşısında satılır (Ekim sonu). O esnada vilayette gezide olan vali, olayları bilmezden gelmektedir. Karışıklıklar tam da geçtiği yerlerde meydana geldiği halde, 22 Kasım'da Fransız *Le Linois* gemisinin komutanına vilayetin tümüyle sükunet içinde olduğu konusunda güvence verir.

Misis'te, Türkler ve şehirdeki bölük zorla Ermeni kilisesine girerler ve kutsal eşyalara dil uzatırlar; papazın külahı başından alınarak içi pislikle doldurulur. Olaydan davacı olan papaz Adana'da hapse atılır. Akbaş lazaristleri (*) ile Şeyhkale tra-

pistlerine (**) ait yerleşimler Kasım sonunda Kürtlerin yağmasına maruz kalır. Yozgat ve Hacıköy sancaklarında silahlı Çerkezler Ekim'den Aralık'a kadar terör estirirler.

Yetkili makamlar bazen Ermenileri korumak için etkin önlemler de almaktadır: 13 Aralık'ta, Mersin mutasarrıfı Nazım Bey, özel bir törenle Mersin'den Tarsus'a gelir ve kaymakam ve müftünün *(38)* de yardımıyla, Ermeni avına çıkmaya hazırlanan kalabalığı dağıtır. 26 Ekim'de Hacin'de kaymakam katliam emri vermeye hazırlandığı sırada, müftü ve kadı tarafından engellenir. 1000'den fazla kurbanın can verdiği Kayseri'de, bazı müslümanlar birçok Ermeniyi kıyımdan kurtarırlar; üst rütbeli bir subay, yetkililer engel olmamış olsaydı ayaklanmayı bastırabileceğini ve cinayetleri önleyebileceğini açıklayacaktır. Ankara şehrinde, 20 Aralık'tan beri hüküm süren kaynaşmaya karşın, vali mareşal Tevfik Paşa'nın müdahalesi sayesinde hiçbir karışıklık meydana gelmeyecektir.

Katliamların bu kısa özeti; ne körü körüne hareket edecek hale getirilerek, soyguna ve cinayete teşvik edilmiş bir halkın denetimsiz azgın öfkesini açıklayabilir, ne de dili ve dinine varıncaya dek vahşi hayvanlar gibi köşeye kıstırılmış, açlığa ve yıkıma itilmiş, zulme uğratılmış güçsüz bir azınlığın yaşadığı felekati dile getirebilir.

Bir Soykırım

1895 katliamları, Sultan Abdülhamit, her halukarda da Saray tarafından örgütlendirilip hazırlanmış ve koordine edilmiş midir? Bundan kuşku duyulamaz. Katliam emrinin doğrudan sultanın kişisel inisiyatifinden mi kaynaklandığı, yoksa danışmanları tarafından mı kulağına fısıldandığını belirlemek fazlaca önemli değildir. Mutlaki monarşide hükümdar hükümetinin uygulamalarının tüm sorumluluğunu üzerinde taşır ve "bizzat kendi halkınının sesi, onu binlerce cinayetin,yağmalamanın, soygunlar ve zorla din değiştirmelerin elebaşı olarak tanımlamaktadır. *(39)*

1895'te şiddet, hiçbir yerde Ermeni halk tarafından baş-

latılmamıştır; halkın hükümete karşı açık isyanı hiçbir zaman söz konusu olmamıştır; Ermeni siyasal partileri daha henüz hazırlık dönemini yaşamaktadırlar. Altında yaşadıkları boyunduruğa karşın, çoğunluk en az on sekiz yıldır vaad edilederan reformların uygulanmasından başka bir talep öne sürmüyordu. Bu anlamda, hiçbir baskı haklılık kazanmıyordu. Bütün bu olaylara yol açan, yalnızca bir halkı yok etmeyi güden zincirlerinden boşalmış istektir ve yaşananları soykırım olarak nitelememizin nedeni de budur. Hiçbir şey raslantıya bırakılmamıştır;herşey olayların sözümona arızi olduğu belirtilen özelliğini yalanlamaktadır. "Katliamlar; yerin, zamanın, kurbanların milliyetinin ve hatta cinayetlerle talanın biçimlerinin önceden belirlendiği bir program uyarınca yürütülmüştür." *(40)* Eğer böyle olmamış olsaydı, bu koronolojik ve topografik kesişmelere, "önceden kararlaştırılmış bir sistemin kuşku götürmez uygulanışını ortaya koyan" *(41)* bu teknik özdeşliğine raslanmazdı.

1— Olayların gerçekleştiği yerler: Katliamlar, birkaç istisna dışında, büyük devletlerin Ermeni halk lehine reform yapılmasını istedikleri bölgelerde meydana gelmiştir: Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Sivas, Diyarbakır.

2— Zaman: Aslında, Ermenilerin katledilmesi çok uzun zamandan beri "programlanmaktaydı". Padişah, başlatmak için önüne bir fırsat çıkmasını bekliyordu. Fransa, İngiltere ve Rusya'nın gitgide sertlik kazanan baskıları sorunu patlama noktasına getirirken, Trabzon'daki olaylar da fitili ateşledi. Saldırıların eşzamanlılığı her halukârda konuyla ilgili hiçbir kuşku bırakmıyor: bunlar beklenmedik, raslantısal olaylar değildir.

3— Kurbanların Milliyeti: Bir müslüman fanatizmi patlaması söz konusu olsaydı, hiçbir hıristiyan için ayrım gözetilmezdi; oysa, Ermeniler dışında kimseye dokunulmaması konusunda kesin emir verilmişti. Fazla sayıda bulundukları her yerde Rumlar koruma altına alındılar. Büyük devletlerin doğrudan müdahalesine neden olan bir istisna dışında *(42)* hiçbir Avrupalı saldırıya maruz kalmadı. Diyarbakır'da konsolos Meyrier, büyükelçisinden koruma talep ettiği vakit, katliam anında

durdu. Bazı Rum, Süryani, Yakubi ve Keldaniler cinayet dalgası sırasında yaşamlarını yitirdilerse de, bunlar "üzücü kazalar" dan ibaretti.

4— Nihayet, her yerde *en küçük ayrıntısına kadar aynı tekniği kullandığı görülen aynı planın işaretleri.*

—*Katliamlardan önce:* Müslüman çevrelerde İstanbul'daki olayların ve reformlara gidildiği haberinin alınmasıyla başlayan hareketlenme son derece etkili biçimde yönlendirilmiştir: Ermeni saldırısı tehdidine dair asılsız söylentiler yayılarak en küçük olaydan dahi yararlanma yoluna gidilir. Müslüman halk silahlanmış; cami duvarları— günümüze dek korunan— Arapkir'deki türden afişlerle donatılmıştır. Bu afişte, yetkililer şunları söylüyorlardı: " Muhammed'in bütün evlatları ümmet-i Muhammet, ödevlerini yerine getirmeli ve tüm Ermenileri öldürmeli, evlerini talan edip yıkmalıdır. Kimse sağ bırakılmamalıdır, bu padişah emridir. Bu beyannameye itaat etmeyen herkese Ermeni olarak bakılacak ve öldürüleceklerdir. Her müslüman önce kendi kapı komşusu hıristiyanları öldürmeli ve böylece hükümetin emirlerine itaatkarlığını kanıtlamalıdır." *(43) Müezzinler (44)* minarelerden cinayete çağrı çıkarıyorlardı . Kürtler ve civar köylerden ahali şehre indiğinde, bunlara askeri depolardan alınmış silahlar veriliyordu. Bölük her an tetikteydi ve çoğu kez de takviye edilmiş durumdaydı.

—*Katliamlar* sabit bir saatte, borazanın çalınmasıyla birlikte, çoğu kez sabah onbirde ya da öğleyin başlıyordu. Önce çarşıya, ardında meskun mahallelere saldırılmaktaydı; parola, önce cinayet sonra yağmaydı. "Umut kırıcı bir tek düzelik içinde, aynı yöntemlerle, aynı koşullarda işlenmiş, hep aynı zulüm ve aynı cinayet hikâyeleri" *(45)* Kalabalıkların olay sırasında doğaçtan yaptıkları tek şey, imhanın ayrıntılarıyla ilgiliydi. Ayrıca, bazı inceltilmiş vahşet örnekleri bir yana bırakılırsa, yakma yoluyla öldürme ve imhanın çok sık yinelenişi, geriye kalan tüm izleri yokettiği için bu yöntemin salık verildiği izlenimini bırakmaktadır.

—*İdari merciler,* ender raslanan birkaç istisna dışında kayıtsız kalmışlar ya da suça ortak olmuşlardır. Subaylar ve as-

kerler katliam ve yağmalara katıldılar: subaylar, gelecekte yönetime katılmaya muktedir olan önemli Ermeni şahsiyetlerin listesini askerlerin eline veriyor ve böylece hiçbirinin kırımdan kurtulmamalarını sağlıyorlardı. Talanı kolaylaştırmak için,evlerine çekilmiş Ermenilere can güvenliklerine dair güvence veriyorlar, silahlarını teslim etmeye ikna ediyor ve dükkanları açmaya çağırıyorlardı. Yetkililer, durumun kontrolünü hiç elden kaçırmamışlardır; bunu görmek için, bazı konsolosların müdahale ettiği durumlarda düzenin yeniden tesis edilişindeki sürate bakmak yeterlidir.

—*Katliam sonrasında,* baskı ve zulüm devam edecektir. Sağ kalanlar tutuklanır ve komplo teorisini güçlendirecek itiraflar elde etmek amacıyla işkenceden geçirilirler. *(46)* Müslüman bir ülkenin tarihinde ilk kez olarak, dinsel hoşgörüsüzlük dalgası büyümüştür: Ermenilerin dinsel özellikleri her türlü yolla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Eyaletlerin çoğunda önlerine sürülen seçenek, ya dinden dönme ya ölümdür: yüz bine yakın insan zorla müslümanlaştırılmıştır. Bunlara Hıristiyanlığı terkederek Müslümanlığı seçtiklerine dair belge imzalattırılıyor, türban giydiriliyor; isimleri değiştiriliyor, ibadet için camilere götürülüyorlardı. Erkekler ve çocuklar sünnet ediliyor, kadınlar mollalarla *(47)* evlendiriliyordu. Hıristiyan papazlar iki ya da üç kadını nikahlarına almak zorundaydı. Ve şeriat yasalarına göre İslam dinini terketmek suç oluşturduğundan, ölüm tehlikesini göze almadan hiçkimsenin eski dinine dönmesi imkansızdı.

Yardım kuruluşlarının çabalarını daha önce engellemiş olan idari makamlar, son önlem olarak da tanıkların dış ülkelere göç etmesini önlemişlerdir.

Tarafsız bir araştırmacıya göre, Abdülhamit bu kurban töreninin elebaşısıdır. Albert Vandal onu, "tarihe Kızıl Sultan lakabıyla geçecek olan adam, korkudan en kötü aşırılıklara savrulmuş şaşkın ve sallantıdaki adam, sarayına kapanmış, çevresinin ve kaygılarının tutsağı olan adam" *(48)* olarak belirtmektedir. Bununla birlikte, patlayıcıları yerleştirmek, yangını ateşlemek ve kendi isteğine göre denetlemek konusunda

işini sağlam tutmuştur. Ancak bu planı, Avrupa'nın çok bölünmüş durumda olduğuna ve yapacağı müdahalenin protestolar, kibar tehditler ve kurbanlara sempati mesajlarıyla sınırlı kalacağına kanaat getirdikten sonra hayata geçirebilmiştir.

8. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Mgr İzmirlian, Ermeni cemaatinin Sason olaylarının şokunu yaşadığı günlerde, 19 Aralık 1894'te patrikliğe seçilmişti. Mgr İzmirlian Ermeni davasının ateşli bir savunucusu olarak bilinmesine karşın, padişah bu seçimi onaylamak zorunda kalmıştı. İzmirlian; "Demir patrik" lakabıyla anılıyordu.

2— *Livre Jaune, op. cit.*, document no 91, p. 139.

3—Bir Ermeni dostu, *LaVérité sur les massacres d'Arménie,* Paris Stock, 1896, p. 27-32. (Aktaran *L'Arménie* gazetesi, 1 Kasım 1895; ve V. Bérard, *op. cit.*, p. 157-159.) Bu gösteri Babıali gösterisi olarak belirtilmektedir.

4— *Livre Jaune, op cit.*, document no 101, p. 144.

5— Bir Ermeni dostu, *op. cit.*, p. 29-30.

6— Sayılarının iki binden fazla olduğu tahmin edilmektedir.

7— *Livre Jaune,* document no 104, p. 146.

8— *Ibid.*, p. 143-150.

9—*Ibid.*, p. 151.

10—*Ibid.*, document no 12, p. 152.

11—Muavin, vali veya mutasarrıfın yardımcısıdır. Sözcük daha doğru olarak genel sekreter anlamına gelmektedir.

12— Tam metin için bkz. *Livre Jaune, op. cit.*, p. 156-162.

13—*Ibid.*, p. 149.

14—1895 katliamlarını kronolojik sıraya bağlı kalarak tüm açıklığıyla sergilemek, olaylar hemen hemen eşzamanlı başladığı için olanaksızdır. Bundan dolayı, durumu sırasıyla her vilayeti ayrıca incelemek tercih edilmiştir. Trabzon olayları, altı büyükelçinin konsoloslarının gönderdiği karşılaştırmalı raporlardan kalkarak 1896 Haziran'ında yayınlamış oldukları tablodan özetlenmiştir. *Livre Jaune,* document no 178, p. 199-211. Trabzon'dan yazılmış 27 Kasım 1895 tarihli mektup için bkz. bir Ermeni Dostu, *op. cit.*, p. 32-34.

15—*Drogman,* Yakın Doğu büyükelçiliklerinde tercümanlara verilen addır.

16— Trabzon'daki Fransız konsolosu M. Gilliére'nin 15 Ekim 1895 tarihli raporu; *Livre Jaune,* eki, document no 10, p-7-13.

17— *Livre jaune, op. cit.*, p. 199-201 ve E. Bliss, *op. cit.*, p. 415-425.

18—H. Lynch, *op. cit.*, t. 11, p. 198-224.

19— *Les Massacres d'Arménie, témoignages des victimes,* anonim (George Clemenceau'nun önsözüyle), Paris, Mercure de France, 1896, p. 43.

20— Bir Ermeni dostu, *op. cit.*, p. 45 ve *Les Massacres d'Arménie op. cit.*, p. 68.

21— *Livre Jaune*, p 202, ve *Les Massacres d'Arménie, op. cit.*, p. 70-90. Patrikhaneye ulaşan raporlar ve yine Ermeniler tarafından ülke dışına gönderilen mektuplar eski takvime göre tarihlendirilmiştir; buna karşılık, konsolos raporları yeni takvime göredir. Biz tarihleri, haftanın gününün belirtildiği durumlarda, bir takvim üzerinde doğrulayarak, tüm konsolos raporlarında belirtildiği şekilde yeni takvim uyarınca yazdık.

22— H. Lynch, *op. cit.*, t. 11, p. 145-159.

23— *Livre Jaune, op. cit.*, p. 202-203.

24— Van gölündeki ünlü Akdamar manastırı, Sis (Kozan) ve Kudüs'tekiler gibi, Etchmiadzin katolikosluğuna bağlı, bir katolikosluk merkeziydi.

25— *Massacres d'Arménie, op. cit.*, p. 102-121.

26—*Livre jaune, op. cit.*, p. 203-204 ve *Les Massacres d'Arménie, op. cit.*, p. 122-214.

27— Pr Garabed Thoumaian, *Les Massacres en Arménie,* Paris, 1897 (Ermenilere yardım için Fransız protestan komitesi yayını), p. 96-98. Palu aslında Diyarbakır vilayeti içindedir. *28*— Diyarbakır'daki Fransız konsolosu Meyrier'nin raporu, *Livre Jaune eki,* document no 44, p. 28-33; *Livre Jaune, op. cit.*, p. 166-170 ve p. 204-205; ve V Berard, *op. cit.*, p. 55-61.

29—Ekim 1894'te Diyarbakır'a vali atanan Aniz Paşa fanatik bir dindar olarak tanınmaktaydı. Konsoloslar, daha Mardin mutasarrıflığı dönemindeki haksız uygulama ve baskılarını büyükelçiliklere bildirmişlerdi. Diyarbakır'a geldiğinde yaptığı ilk iş, hıristiyan cemaat şeflerini atanmasıyla ilgili olarak padişaha bir şükran mektubu yazmaya mecbur kılmak olmuştu.

30— Jandarma.

31—*Livre Jaune, op. cit.*, p. 174-175 ve 205-207. Jean Marie Carzou, *Un génocide exemplaire,* Paris, Flammarion, 1975, p. 75-79 (Fransız konsolos yardımcısının eşi Mme Carlier'nin günlüğünden)

32— Massacres d'Arménie, op. cit., p. 225-226.

33— Livre Jaune, op. cit., p. 207-209.

34— İngiliz konsolosu Fitzmaurice'in 16 Mart 1896 tarihli raporu (G. Thoumaian, *op.cit* ., p. 112-114), Ludovıc de Contenson,*Chretiens et Musulmans* ,Paris, Plon -Nourrit,1901,p.57-62,ve *Livre jaune, eki, op.cit.*, no 62 et 63,p.47-51.Clemenceau,*op.cit.*,p.238-258.

35—Kilisenin papazı,burada toplananları, bin sekiz yüz kişi olarak vermiş ve bu rakamı kilisenin kolonlarından birinin üzerine kazımıştır. Bu iz sonradan ortadan kaldırılacaktır.

36—Bkz. Fitzmaurice raporu, Thoumaian , *op.cit* ., p.117-125.

37—*Livre Jaune*,p.209-210.

38—Müftü (bir) dinsel yargıçtır.Kadınınkilerden daha önemli olan görevleri,medeni ve dinsel hukuktaki ihtilaflı konularda son sözü söylemekten ibarettir.

* Lazarist: Katolik misyonerlerin bir kısmına verilen ad — *Ed.*

** Trapist: (Hıristiyanlıkta) Trappe tarikatı mensubu —*Ed.*

39—J.Lepsius, *L'Arménie et ' Europe,op.cit* .,p.71.

40—3.Lepsius, *op.cit.*, p.65.

41—L.Leclére, *art.cit* .,p.521.

42—Bkz.bu kitapta,Peder Salvatore olayı.

43—L.Leclére, *art.cite*,p.523 ve F.Nansen, *op.cit.*,p. 321.

44—Belirli saatlerde okuduğu ezanlarla, müminleri ibadete çağıran müslüman din görevlisi

45—Clemenceau, *Massacres d' Arménie,* op.cit.,p.11, önsözde.

46— Türkiye hapisaneleri üzerine, bkz. J. Lepsius, op. cit., p. 93-96.

47— İslam teolojisinde, yüksek bilgin.

48— A. Vandal, Les Arméniens et la Réforme de la Turquie, Paris, Plan, 1897, p. 21.

9

1896 Yılı

Böylesine ezici bir kanıt yığını karşısında, hiçbir hükümet, kendi konsolos ve büyükelçilerinin gözleri önünde gerçekleşmiş olayları bilmiyor olamazdı. Avrupa'nın Türkiye'ye askeri bir müdahalede bulunmayacağı açıkça belli olduğunda, büyük devletlerin çıkar farklılıkları ve "uluslararası ilişkilerdeki sınırsız ikiyüzlülük" tüm dünya için görünür hal aldı. Padişah, cinayetleriyle büyük devletleri iyice köşeye sıkıştırmıştı. Ermenistan'daki katliamların korku verici etkisi altındaki kamuoyunun baskısına karşın, Ermeni davasına en çok yandaş olan Fransız ve İngiliz hükümetleri, o güne kadar kendilerinin altın kuralı olmuş Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü politikasını sürdürmeyi ve Ermeni sorununu çözümsüz ilan etmeyi tercih ettiler. İçerdeki muhaliflerine bir Avrupa savaşını yalnızca bu tutumun engelleyebileceği yanıtını vererek, Babıali'yle yeniden protesto ve nota maskaralığına başladılar.

Tek meşru tavır, Avrupalıların daha önce Balkan devletlerinin özgürlüğe kavuşmasını ya da Lübnan konusunda güvenceler elde edilmesini sağlamış olan türden bir toplu müdahalesi olurdu.

Ermenistan, Avrupalı büyük devletler arasındaki büyük kapışmada bir piyondan başka birşey olmamaya rıza göstermek zorundaydı; "Kendini İstanbul'daki alacaklarını silah zoruyla

toplayacak güçte gören vasi Avrupa, Padişahın 300 000 uyruğunu boğazlaması karşısında çaresizliğini ilan etmişti:" *(1)*

Böylece, Babıali'ye uyarılarda bulunmakla sınırlı kalındı. 4 Kasım 1895'te altı büyük devletin temsilcileri bilgi ve görüş alışverişinde bulunmak için biraraya geldiler. Bu tür bir anarşiye tahammül edemeyecekleri ve idari makamlar etkin önlemler almadıkları takdirde hükümetlerinin müdahale etmek zorunda kalacağı konusunda padişahı uyardılar. *(2)* Babıali sükunetin yeniden sağlanması için tüm etkili önlemlerin alınmış olduğunu belirten bir mektupla yanıt verdi. *(3)* Bu zaman zarfında büyükelçiler, kendi milliyetlerinden kişilerin güvenliğini sağlamak için karakol gemilerinin, *(4)* yani herbir elçiliğin İstanbul'da bulundurma hakkına sahip olduğu savaş gemilerinin sayısını iki katına çıkarmayı talep eden toplu bir nota sunmuşlardı. Abdülhamit, büyükelçilerin faaliyetinin bu sorun üzerinde yoğunlaşmış olmasından büyük mutluluk duyarak uzun görüşmelerden sonra talebi kabul etti. *(5)* 1896'nın ilk ayları boyunca, İngiltere, Rusya ve Fransa padişaha reform vaatlerini yeniden anımsattılar. Bütünüyle biçimsel nitelikte olmalarına karşılık, diplomatik faaliyetler, etkili olabileceklerini iki olayda kanıtladılar: Bunlar, Zeytun ve Peder Salvatore olaylarıydı.

Zeytun (6)

Babıali, katliamlarla ilgili olarak büyükelçilerin notalarına herzaman, sorumluluğun isyancı Ermenilere ait olduğu yanıtını vermişti. Gerçekte, tek bir Ermeni isyanı olmuştu; daha önce aktardığımız, 1862'de Zeytun'daki kartal yuvasında meydana gelen isyan. 1878'de, yeni bir anlaşmazlık Halep'teki İngiliz konsolosu Albay Chermside'ın da katıldığı bir uzlaştırma heyetinin buraya gönderilmesini zorunlu kıldı. Reform vaatleri karşısında, Zeytunlular silahlarını teslim etmeyi kabul etmişler ve hükümet şehre hakim tepelerden birinde bir kışla inşa ettirmişti.

24 Ekim 1895'te, altı Hınçakçı şefin önderliğinde Zeytun Ermenileri kışlaya saldırdılar. Aslında kaledeki 500 kişiyi teslim

olmaya zorlamak için, su tedarikini kesmek yeterli olmuştu. Buradaki küçük tabyanın 31 Ekim'de teslim oluşundan sonra, Zeytun'da şehirdeki dört prens ailesinin yönetimi altında geçici bir hükümet oluşturuldu. Türk askerleri köylerde hapiste tutuluyordu ve kendilerine hiçbir kötü davranışta bulunulmamıştı. Zeytun'un nüfusu o sıra içlerinde katliamdan kurtulmuş çok sayıda göçmenin de bulunduğu 20 ile 30 000 kişiden oluşuyordu. İsyancılardan 2000'i silahlıydı. Türkler hareketi boğmak için, 20 000 asker ve 30 000 başıbozukla Kürt ve Çerkezlerden oluşan bir ordu gönderdiler; 14 Aralık'ta Zeytun önlerinde karargah kurulmuştu. Sayıca üstün olmalarına karşın, Türklerin içinde bulunduğu durum kötüydü: Zeytun vadisi kara gömülmüş olduğu halde, birlikler iyi üslenememiş, barınaksız, giysisiz, yiyecek ve silah açısından iyi donatılmamış durumdaydı. Firarlar ve hastalık, mevcudu hergün biraz daha azaltıyorudu. Askerler için Zeytun dağları lanetli dağlardı. Bu nedenle büyük devletlerin ara — buluculuğu kabul edildi. 5 Ocak'ta, Babıali'nin oluruyla, altı konsolos tarafından gönderilen bir resmi yazı Zeytun'a ulaştı. Müzakereler 12 Şubat'a kadar devam ederek şu anlaşmayla sonuçlandı: "savaş silahlarının teslim edilmesi ve genel af"; dört baronun, yani yurtdışından gelmiş devrimci komitelere bağlı üyelerin İmparatorluk topraklarından çıkarılması *(7)*; ödenmemiş vergi borçlarının iptal edilmesi ve reformların uygulanması. büyük devletlerin müdahalesi Zeytun Ermenilerini mutlak bir ölümden kurtarmıştı.

Peder Salvatore'nin Öldürülmesi (8)

Kutsal toprak Fransiskan tarikatının Maraş yakınındaki Yenicekale'de üç misyoneri ve üç manastırı bulunuyordu.

En üstleri, Mucukderesi köyündeki manastır da ikamet eden İtalyan peder Salvatore Lilli di Cappadocia'ydı. Ekim ayı sonunda, durumdan endişe duyan üç peder yardım istemek amacıyla Maraş mutasarrıfına sonuçsuz kalan bir mektupla başvurdular. Maraş'taki idari merciler, halkı, Ermeniler arasında

devrimci fikirler yaymakla suçladıkları Amerikalı ve Avrupalı misyonerler aleyhinde kışkırtmaktan da geri durmamışlardı. Bir Türk askeri birliğinin 17 Kasım'da Mucukderesi önünde kamp kurduğunu gören Fransiskanlar canlarının kurtulduğunu düşündüler. Ne var ki ertesi gün, Albay Mazhar Bey ve askerleri manastırı yağmaya giriştiler ve Peder Salvatore'yi kalçasından yaraladılar. Douk Kale ve Yenicekale'deki diğer iki manastırın misyonerlerine yardıma gelen Zeytunluların koruması altında, profesörleri, öğrencileri ve hizmetkarları da yanlarına alarak kaçmayı başardılar. Talihleri vardı, çünkü kaçışlarından az bir zaman sonra Mazhar Bey'in askerleri bu iki manastırı ve komşu köyleri yerle bir edeceklerdi. Bu arada askerler de Zeytun asilerinden silahlı bir grubun saldırısına hedef oldular: sayıca çok üstün olmalarına karşın Türkler çekilmek zorunda kaldılar.

22 Ekim'de, Mazhar Bey Peder Salvatore'ye, kendisini Maraş'a götürmekle görevli olduğu haberini iletti. Peder, manastırdan on katolikle birlikte yola koyuldu. Bir saatlik yürüyüşten sonra durulmasını rica etti. Mazhar Bey bunun üzerine Peder Salvatore'den inancını terketmesini ve Müslümanlığa geçmesini istedi.Bu isteği reddeden peder, beraberindekilerle birlikte öldürüldü. Askerler cesetleri bir odun yığını üzerine yerleştirerek yaktılar. Cinayetten artakalan kavrulmuş parçalar, gönderilen soruşturma heyetinin üyeleri tarafından birkaç ay sonra olay mahallinde bulundu.

Peder Salvatore'nin Türk ordusuna bağlı askerler tarafından öldürüldüğü haberi ciddi çalkantılara neden oldu. İtalyan büyükelçisinin bütün büyük devletler tarafından desteklenen protestosu, padişahın bir soruşturma heyeti oluşturulması için emir vermesini sağladı. "Özellikle Türk üyelerin çıkarttığı güçlüklere karşın, heyet soruşturmayı sürdürebildi ve Mazhar Bey'le askerlerinin hiçbir tartışmaya yer vermeyecek şekilde suçlu oldukları kararına vardı. Fransız hükümeti bunun üzenine Türk albayının tutuklanarak divanı harbe verilmesini istedi. Açılan dava en hafif deyimle uyduruktu. Çünkü Mazhar Bey kendi alayından bir subayın başkanlık ettiği bir divanın önüne çıkarılmaştı. Nerdeyse tam bir özgürlüğe sahipti: Maraş'ın en lüks

oteline yerleştirildi; kendisini mahkemeler arasında divan üyeleriyle birlikte Ermeni eskicilerden eşya alırken görmek mümkündü. *(9)*

Fransız filosunu İskenderun' a getirtmekle tehdit eden Paul Cambon'un yinelenen baskıları altında, Mazhar Bey'e verilen başlangıçtaki üç yılık hapis cezası, padişahın bir kararıyla 21 Mart 1897'de ömürboyu hapse çevrildi.

Van Katliamları

Bu iki müdahale bir yana bırakılırsa, büyük devletler neredeyse tümden hareketsizdi; bu da Ermeni vilayetlerindeki yoketme işlemini tamamlamada padişahın yolunu düzledi.

1896 yılının ilk aylarında, Muş, Kilis (Halep yakınlarında), Akbaş ve Şeyhkale (Adana yakınlarında) katliamlar yapıldı. Ama en ağır darbe, 1895'te nispeten az etkilenmiş Van'da gerçekleşti. Yılbaşından beri Taşnak partisi üyelerince örgütlenen savunmaya karşın, 1894'teki Sason katliamının sorumlularından olan Binbaşı Halim Efendi 15 Haziran günü şehre girmeyi başardı ve birçok Ermeni mahallesini yakıp yıktı. Ertesi gün yeniden başlayan saldırı, Ermenilerin kurduğu barikatlarla karşılaştı; tüfeklerin kullanıldığı direniş sonucu askerler geri püskürtüldüler. 15-17 Haziran arasındaki iki günde şehir ikiye bölündü; 1500 hamidiye askerinin yardımına karşın Türk birlikleri yenilgiye uğramıştı. Bunun üzenine hükümet delegesi Mareşal Sadettin Paşa ve vali, konsoloslardan duruma müdahale etmelerini istediler. 19 Haziran'da bir Amerikalı misyoner Ermeni kesimine giderek görüşmeleri başlattı: Kuşatmadaki Ermeni şefleri, Fransız misyoneri peder Defrance'ın, Rus konsolosluğu tercümanının, İran ve İngiliz konsoloslarının müdahalede bulunmasını istiyorlardı. Ne var ki, görüşmeler Ermeni mahallelerini çembere alarak bombalayan Sadettin Paşa'nın yeni bir saldırısıyla kesintiye uğradı; sokaklara giren Türkler önlerine çıkan herkesi katlettiler. İngiliz konsolosluğuna, Amerikan misyonunun binalarına ve çok sayıda sığınmacıyı içeriye alınış olan İran konsolosluğuna bile sal-

dırdılar. Konsoloslar, kendilerini koruyacak düzenli birlikler gönderilmesi için İstanbul'a çağrıda bulunmak zorunda kalmışlardı. Hiç bir Ermeni dışarı bırakılmadı. 23 Haziran'da komutan çarpışmaların sonunu belirleyecek işareti verdi. Ermeni kesimi askeri birlikler tarafından çembere alındı.

Verilen ölü sayısı 10 000'dir. Otuzbeş Ermeni mahallesinden geriye kalan, yalnızca yabancı temsilciliklerin bulunduğu iki mahalledir. Bununla birlikte Sadettin Paşa Kürt aşiretlerine silah dağıtarak kışkırtmayı sürdürdü. Bunlar Van saldırısına katıldılar; Paul Cambon'un ısrarları üzerine Babıali'nin acilen gönderdiği düzenli birliklerin müdahalesiyle karşılaşınca geri dönmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Van ovasına yayılarak on yaşın üzerindeki bütün erkek Ermenileri kırımdan geçirdiler. Çocuklar, genç kızlar ve kadınlar türlü canavarlıklara maruz kaldılar. Bütün kilise ve manastırlar-ve bu arada, ünlü Varag manastırı-talan edilerek yıkıldı; hayattaki az sayıda Ermeni zorla İslam dinine geçirildi. Van yollarında açlıktan ölen binlerce talihsizi saymazsak, ölü sayısının 20 000'i aştığı söylenebilir (şehir halihazırda 25 000 göçmene de ev sahipliği yapmaktaydı.)

Sadettin Paşa hizmetlerinin kaşılığı olarak Van'a vali atandı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun en büyük fahri nişanlarından biri olan Büyük Osmaniye nişanını aldı.

Osmanlı Bankası'na Saldırı (11)

Padişah şantaj yoluyla patrik İzmirlian'ın istifasını sağlamıştı (4 Ağustos 1896) İzmirlian'ı Kudüs'e sürerek, onun yerine polis hesabına çalışan bir haini, Papaz Bartholomeo Tchamtchian'ı patrik seçiminde izlenegelen kurallar hilafına *locum tenens* atadı. *(12)* Ermeni anayasasının bu ihlali, cemaati uca itecekti. Temmuz'da büyükelçiliklere yapılan bir başvuruda, kendilerini ezen tiranlıktan kurtulmak için bütün yollarla mücadeleye geçme niyetlerini açıkladılar; umutsuzluğun kendilerini sürüklediği aşırı tavırların sorumluluğunun Osmanlı hükümetine ait olacağını belirtiyorlardı.

Başkentte bir katliam hazırlığı yapıldığını bütün İstanbul biliyordu: 1895 Ekim'inde Ermeni haneleri araştırılıp saptanmış, mahalle mahelle listeler çıkarılmıştı. Erzurum'dan gelen 500 Hamidiye Kürdü, varlıklarını haklı kılacak hiçbir gerekçe olmadığı halde 1 Ağustos günü Üsküdür'a çıktılar. 25 Ağustos'ta, harekat merkezini bir önceki yıl (1897) İstanbul'a taşımış olan Taşnak partisi merkez komitesi, elçiliklere "ezilen ulusların sabrının bir sınırı olduğunu ve Ermenilerin öfkesinin taşmakta olduğunu" *(13)* bildirdi. Komite Avrupa'nın mali çıkarlarını, Ermeni katliamları karşısında duyduğu öfkeyi yatıştıran bu büyük çıkarları simgeleyen bir binaya yönelteceği gözüpek bir baskınla, Avrupa'yı içinde bulunduğu edilgenlikten çıkartmayı kararlaştırmıştı.

Başlangıçtaki tasarı, gruplardan birinin Osmanlı Bankası'nı ele geçirmesini, diğer ikisininse Babıali'yi havaya uçurarak İstanbul içindeki Samatya mahallesini ayaklandırmasını öngörüyordu; dördüncü bir grup Galata'yı İstanbul'a bağlayan köprünün girişindeki Crédit Lyonnais bankasına girecek, beşincisi de Galata'dan Pera'ya çıkışa hakim noktadaki Voyvoda karakolunu işgal edecekti; ve nihayet altıncı bir grup da İstanbul'un tam göbeğindeki Galatasaray karakolunu basacaktı. Harekat padişahın tahta çıkış yıldönümü olan 31 Ağustos'ta başlatılacaktı. Ancak olaylar eylemcileri acele davranmaya zorladı: komplo ihbar edilmişti. Zaptiye nazırı bir baskın gerçekleştirileceğinden haberdardı; ayrıntıları ve tarihini bilmiyorsa bile, Samatya Ermeni mahallesindeki kız okulunda gizli bir cephanelik bulunduğuna dair duyum almıştı. Böylece, 25 Ağustos salı günü buraları çember altına aldırdı ve okulda gizlenen altı Ermeniye teslim çağrısında olma bulundu. Kuşatılan eylemciler, saldırganların sayıca fazlalığı karşısında ezilecek ve mahallenin Ermeni halkı korku içinde Asya kıyılarına kaçarken intihar edeceklerdir.

26 Ağustos Salı günü, öğleden sonra saat birbuçukta,Osmanlı Bankası'nı işgal etmekle görevli 25 Ermeni, binanın yakınlarında toplanırlar. İçlerinden ikisi gişelere giderek para bozdurur ve ortalığın sakin olduğuna kanaat ge-

tirince, gruba işaret verirler. Dışardakiler nöbetçileri etkisiz hale getirererek bankayı işgal ederler. Alarm çalınmıştır. Olay yerine yönelen jandarma ve polisler, isyancılar tarafından geri püstürtülür. Bu esnada şeflerinden Babguen Siuni'yi binanın girişinde kaybeden Ermeniler, bankadaki 140 personelle birlikte içeriye çekilmişlerdir. Genel müdür Sir Edgar Vincent, Tütün Rejisi binasına geçişi olan terası kullanarak kaçmayı başarır. Müdür yardımcısı Auboyneau, Fransızcayı çok iyi konuşan iki şefle görüşür. *(14)* Ermeni şefler, ne bankayla ne de kasadaki parayla bir sorunları olmadığını, yalnızca Avrupa'nın dikkatini çekmek istediklerini anlatırlar. eylemin gerçekleştiğinden haberdar edilen bir sözcü, Ermeni devrimci komitesinin açıklamasını elçiliklere iletir. Açıklama şöyledir:

"İki gün geçmeden önce buradan çıkmayacağız.

İsteklerimiz şunlardır:

1—Uluslarası müdahalede bulunularak ülkenin her tarafında barışın sağlanması.

2—"Taşnaksuyun" olarak anılan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun İstanbul'daki merkez komitesi tarafından açıklanan isteklerin kabul edilmesi.

3—Buradakilere karşı zora başvurulmaması.

4—Burada bankada bulunanlar ve şehirdeki karışıklıklara katılmış herkesin yaşamıyla ilgili kesin güvence verilmesi.

İsteklerimiz yerine getirilinceye kadar banka menkul ve nakitlerine dokunulmayacaktır; ancak isteklerimiz reddedilirse, bütün para ve senetler yokedilecek ve hepimiz birlikte bankanın yıkıntıları altında öleceğiz.

Bu aşırı önlemleri almaya zorunluyuz.

Bizi bu noktaya iten, insanlığın gösterdiği ölümcül kayıtsızlıktır."

Çok sayıda askeri birlik binanın çevresinde siper alır. Mollalar ve başıbozuklardan oluşan kalabalık bir topluluk kendinden geçmişçesine bağırıp çağırmaktadır. Fırlatılan birkaç bomba bunları dağıtır. Askerler bankayı ele geçirmek için sonuçsuz kalan girişimlerde bulunurlar. İçerde, müdür Auboyneau Saray'la görüşülmesini önermektedir. Türk birlikleri, mü-

rakereler süresince saldırıların askıya alınmasını kabul ederler. Auboyneau Yıldız Sarayı'na gider ve burada Mabeyn katibi İzzetin Bey'le görüşür. Kendisiyle birlikte gelen Sir Edgar Vincent ve büyükelçiliği tercümanı Maximov'un yardımıyla, bakanlar ve padişah arasında mekik dokuyan İzzet Bey'den, bankayı boşalttıkları taktirde isyancıların affedileceğine dair söz alır. Auboyneau, Sir Edgar Vincent ve Maximov'la birlikte, isyancılarla yeniden konuşmak için gece saat onda Yıldız'dan ayrılır. Ne var ki asiler bunların binanın içine girmelerine izin vermezler. Uzun süren boş tartışmalardan sonra, Maximov eylemcileri binayı terketmeye ikna eder. Binadaki üç ölü ve altı yaralının taşınması için araçlar sağlanmıştır. Onyedi asi, ellerindeki bomba ve patlayıcıları (11 kg dinamit ve 45 bomba) teslim ederler, ancak tabancalarını vermezler. Sir Edgar Vincent'ın yatına götürülürler. Ertesi gün Maximov, Fransız ve İngiliz elçiliklerinin tercümanlarıyla birlikte kendilerini görmeye gelir. Tam bir sağırlar diyaloğu olacaktır: tercümanlar şiddet yoluna başvurdukları için asileri kınayacaklar onlarsa şimdiye değin gösterilebilecek sabrın azamisini gösterdiklerini belirteceklerdir: "Bizi başkaları izleyecek; bir dahaki sefer baskın çok daha korkunç olacaktır." Perşemde akşamı, Marsilya'ya gitmek üzere *(15)* Fransız yolcu gemisi *La Gironde'e* bindirilirler. Aynı günün sabahı, Osmanlı Bankası'nın kapıları saat dokuzda yeniden açılır. Auboyneau, bankanın Ermeni memurlarından "devrimcilerle iş birliği yaptıkları kuşku götürmeyen iki sıradan işçi" dışında kimseyi ele vermemekten duyduğu mutluluğu sonraları açıklayacaktır!

Osmanlı Bankası'na saldırmakla Taşnaklar, bir "baskın"dan çok daha fazlasını başarmışlardı. Rehineler yoluyla hükümetlere şantajda bulunma yolunu açıyorlar, teröre terörle yanıt veriyorlardı. Bıçak el değiştirmişti. Ermeniler, bu çarpıcı eylem yoluyla Avrupalılara, uzun zamandır canilerin eylemine destek olmuş bu kayıtsızlığı ve sessizliği sürdürmeye devam ettikleri taktirde, onları gerektiğinde dikkate zorlayabileceklerini gösteriyorlardı.

Abdülahamit Taşnak partisinin bir saldırı hazırlığında olduğunu biliyordu ve polis tarafından özenle hazırlanmış bir katliam planını uygulamak için bu fırsatı kaçırmamaya kararlıydı. Ermeni evlerinin kapıları tebeşirle işaretlenmişti. 26 Ağustos'ta, İstanbul'un aşağı tabakasından bir grup Kürt, polis tarafından temin edilmiş hepsi aynı tip bıçak ve sopalarla Galata sokaklarına girer ve rasladıkları tüm Ermenileri öldürerek, Ermeni evleriyle dükkanlarını planlı biçimde yağmalarlar. Ne polis ne de asker bunlara müdahale etmediği gibi, tersine subaylar cinayet ve talanı, teşvik etmekte, saldırılara askerler de katılmaktadır. Caddeler kan içindedir. Görevlerini tamamlamaları için saldırganlara otuz saat yetecektir. Öldürülenler sadece erkeklerdir; hiçbir kadına dokunulmamış ve tecavüz edilmemiştir. "Ermeniye benzedikleri için "yanlışlıkla" hayatlarından olan Rum, Türk ya da Avrupalıların sayısıysa ancak otuz-kırk kadardır.

Cuma günü, karışıklık Boğaz kıyısındaki köylere yayılır ve Ermeni avı sistematik biçimde sürer. Buralardakiler, elçiliklerin himayesine sığınırlar. Üstüste yığılmış cesetlerle dolu arabalar Pera sokaklarından diziler halinde geçip gitmektedir; Altın Boynuz (Haliç) suları yüzlerce cesedi Boğaz'a taşımaktadır; 750 Ermeni Galatasaray hapisanesinde katledilmiştir; gemilere yüklenmiş cesetler denize bırakılmaktadır. 29'unda, katliamdan kurtulup rıhtıma sığınmış olanlar polis ve askerin saldırısına uğrar. Sükunet ancak 31 Ağustos'ta sağlanacaktır.

Altı bin kurbandan söz edilmekle birlikte, bu rakam asgaridir; sadece Ermeni mezarlığında defnedilenlerin sayısı 4500'dü çünkü. Türk halkı cinayetlere katılmamıştı. (Ayasofya imamı katliamları ayrıca açık biçimde kınamış ve Saray'ın hizmetindeki Kürtlerle iligili tepkisini ifade etmişti) Ermeniler, bazı mahallelerde imamlar ve Türkler tarafından korunmuşlardı.

7 Eylül 1896'da, Ermeni ulusu adına Tigrane Yergate, Osmanlı hükümeti üzerinde etkiye sahip tüm büyükelçilere, pa-

dişahın cinayetlerini kınadığı ve Ermenilerin reformların uygulanması dışında birşey istemediklerini anımsattığı bir bildiri iletti. "Büyük devletler toplu ve enerjik biçimde hareket ettiklerinde Saray'ın bütünüyle boyun eğmesini sağlıyorlar. Kendilerine hiçbir şeyin bizim gerek kişi gerekse de ulus olarak varoluşumuz sorununu tabi kılma hakkını vermediği çıkar çatışmalarıyla bölündükleri koşullardaysa, Yıldız'da Ermeni halkını imha etme planları yapan bir haydut ve katiller çetesinin oyuncağı haline geliyorlar." *(17)*

Osmanlı Bankası'nın ele geçirilmesi, Avrupalıların gözleri önünde polisin örgütlediği vahşi katliamlar ve kararlı bir terörist örgütlenmenin varlığını ortaya koyan bu bildirinin yayımı, büyük devletlerin tavırlarında değişikliklere yol açtı; Öyle ki doğrudan müdahale etmelerine ramak kalmıştı. Değişiklik, özellikle Rusya'dan geldi. Lobanov, Viyana'dan Moskova'ya döndüğü sırada Osmanlı Bankası saldırısını bildiren bir telgraf kendisine bildirildiğinde ansızın ölmüştü; eylem, izlediği politikanın çöküşünün ifadesiydi. *(18)* Nelidov, kendi vatandaşlarının korunması için Batılı büyük devletlerin müdahalesinden yanaydı: Akdeniz'de seyreden filolar Boğazlar'a giriyorlardı. Hükümetinin Karadeniz filosunu silahlandırmasını ve Kırım'da bir çıkarma birliği oluşturmasını sağlamıştı. Kanın kendi eşiklerine kadar sıçradığını gören diplomatların üslubu değişti. 28 Ağustos'ta, altı büyük devletin büyükelçileri "zat-ı haşmetanelerine" (bu hitap, aşağılama vehakaret içeriyordu) bir nota verdiler. "İmparatorluğu için en yıkıcı sonuçları doğuracak nitelikteki bu olağanüstü olayların derhal son bulması için gerekli kesin ve kategorik emirleri gecikmeksizin vermesini" ısrarla talep ediyorlardı. *(19)*

2 Eylül'de hükümeti, "kışkırtıcıların caniyane planlarını" haber aldıktan sonra katliamları örgütlemekle suçlayan bir toplu notayı Saray'a ilettiler. İddialarını doğrulayan kanıtlar sunuyorlar ve suçluların cezalandırılması için derhal soruşturma açılmasını talep ediyorlardı. *(20)* Ekim'de, Avusturya'yla görüş birliğine varan Lord Salisbury, İstanbul'daki büyükelçilerin bir reform tasarısı hazırlamakla görevlendirilmelerini ve bu ta-

sarının hükümet tarafından kabulü sonrasında padişah eğer bunları geri çevirirse yaptırımcı önlemlere gidilmesini öneren bir notayı diğer büyük devletlerin Dışişleri bakanlarına uluştırdı. Ancak; Almanya, Rusya ve Gabriel Honataux'nun şahsında Fransa, "maceracı bir Haçlı politikasına" karşı olduklarını açıkladılar. Hanotaux, 3 Kasım 1896'daki Meclis toplantısında; Denys Cochin, Albert De Mun ve Jean Jaures'in sert sorularını yanıtlarken durumla ilgili son derece güven verici bir tablo çizdi. Ağustos sonundan beri Türkiye'de önemli hiçbir şey olmadığını açıkladı. Oysa, 15 ve 16 Eylül'de Eğin'de (Harput vilayeti) 2000 Ermeni katledilmiş, *(21)* 18 Eylül'de 3000 ila 4000 silahlı müslümanın Ermenilere saldırma girişimi ancak valinin müdahalesiyle engellenebilmişti; Sivas bölgesinde karışıklıklar olduğuna dair haberler geliyordu. Dava henüz sonuçlanmadığı halde, Peder Salvatore'nin katili Mazhar Bey'in hüküm giydiğini belirten bir resmi belgeyi, görüşünü desteklemek için kürsüden okudu. Ne büyükelçisi Paul Cambon'un tehlike işaretlerini ne de Fransız kolonisinin şikayetlerini hiçbir biçimde dikkate almamıştı. *(22)* Ayrıca büyük devletlerin ortaklaşa hareketi için üç noktada anlaşılmasını ön koşul olarak koyan programını 80'e karşı 402 oyla parlamentodan geçirdi.

Bu üç önkoşul şunlardı:

-Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması;

-Hiçbir konuda tek başına harekete geçilmemesi;

-Avrupa condominiumu (yani ortak egemenlik hakkı) oluşturulmaması. *(26)*

İngiltere tek başına davranamazdı. Fransız önerilerini kabule razı oldu. Padişahsa kendi açısından daha fazla geri adım atamayacağını ve eğer jestte bulunmazsa büyük devletlerin bir müdahaleye zorlanacaklarını düşünüyordu. Yine de Kasım'da Everek'teki yeni kaliamlar için emir vermekten geri durmadı. Ama aynı gün Paul Cambon'a, "bu konuda hiçbir yükümlülük mevcut olmadığı halde tutukluların serbest bırakılmasını" (sic) kara Aniz Paşa'yı Diyarbakır'a vali atadığını; yetkililerin karışıklıkları bastırmasını sağlamak için valilere talimatnameler gönderdiğini; altı Ermeni vilayeti için 1895'te kabul edilen re-

formların genişletilmesine ilişkin bir kararname yayımladığını (ama, büyük devletlerin istekleriyle önemli farklılıklar mevcuttu) ve nihayet Ermeni Meclisi'ni patrik seçimi için toplantıya çağırdığını bildiriyordu. *(27)*

Bu kararların uygulanmasına başlandı. Eski Erzurum piskoposu Mgr Ormanian, 18 Kasım'da İstanbul patrikliğine seçildi. 22 Aralık'ta, padişah, birkaçının tutukluluk halinin devam ettiği ve dğerlerinin manastırlara kapatılması için patrikhaneye teslim edilidiği 82 ölüm mahkumu dışında herkesi kapsayan bir genel af emri imzaladı. 26 Aralık 1896 ile 10 Şubat 1897 arası İstanbul'da toplanan Büyükelçiler Konferansı, reformların iyi yolda olduğuna hükmediyordu.

Şubat 1897'de Tokat'ta yine katliamlar oldu, ancak patrikhanenin enerjik protestoları karşısında olağanüstü mahkemeler kuruldu ve 60 Türk çeşitli cezalara çarptırıldı. Osmanlı İmparatorluğu, padişahın artık resmi katliamlara izin vermediğini anlamıştı. Ermeni sorunu yine de sonuca bağlanmamıştı ama keskin evresi nihayete ermiş görünüyordu. Avrupa dikkatini daha şimdiden Girit olayları üzerinde yoğunlaştırmıştı.

1894-1896 Katliamlarının Bilançosu

Cinayetin tasarlanması ve gerçekleştirilmesinin yarattığı korkunçluklar karşısında, kurbanların kesin sayısının ne olduğu çok önemli değildir. Osmanlı hükümetinin verdiği rakamla Avrupalı gözlemcilerinki kıyaslandığında, *Body Count* (*) 1'e 10 oranında değişiklik göstermektedir. Fransız *Livre Jaune*, Şubat 1896 sonunda "kayıpları" 37 085 olarak verecektir. Fransız ve İngiliz büyükelçilerinin belgelerini esas alan Blisseen az 50 000 kişinin öldüğünü düşünmektedir. *(23)* Lepsius, 80 ila 100 000 kurbandan söz ediyor. *(24)* Pears'ın kanısına göre, 100 000 rakamı gerçek rakamın altındadır. *(25)* Ermeni patrikhanesi en az 300 000 kişinin yaşamını yitirdiğini belirtiyor. Sonuçta, 1894-1895 katliamları kurbanlarının toplam sayısı 100 000 olarak kabul edilip, buna Van, Eğin ve İstanbul'da öldürülenlerle açlık ve

sefaletten ölen ve konsoloslarla Avrupalı seyyahların görmediği ölüm olayları eklenirse, ***bu katliamlar süresince 200 000'den fazla kişinin yaşamını yitirdiği söylenebilir.*** Bu rakama, zorla din değiştirmeleri (15000'i Erzurum, 15 000'i de Harput vilayetlerinde olmak üzere toplam 100 000 kişi) ve kaçırılarak haremlere kapatılan genç kız ve kadınları (yaklaşık 100 000 kişi) eklemek gerekir. Olayların yarattığı en dramatik sonuç, Ermeni ülkesinin uğradığı yıkımdı. Ülke harabeye çevrilmişti: 2500 köy yıkılmış, binlerce ev ateşe verilmişti. Yüzlerce kilise ve manastır yağmalanıp tahrip edilmiş ya da camiye veya ahıra dönüştürülmüş durumdaydı. Taş üstünde taş bırakılmamış bu topraklar üzerinde, veba ve kolera salgınlarıyla daha da ağırlaşan korkunç bir açlık hüküm sürüyordu. 100 000'e yakın Türkiye Ermenisi, Transkafkasya'ya sığınmak üzere ülkeyi terketmiş *(28)*, 60 000'i Avrupa'ya ve Amerika'ya, 12 000'i Bulgaristan'a göçmüştü; elçiliklerin verdiği pasaport sayısı 12 000'di. *(29)* Krimian Hairik, 1896'da Paul Cambon'a şunları açıklayacaktır: "Halkımız için en ağır ve en ölümcül dram, binlerce insanın boğazlanarak öldürülmesi, kadınların kirletilmesi, köylerin yok edilmesi ve ürünlerin yakılıp yıkılması değil; sürgünlerin gidişi, ulusun kendi vatanı dışına, demoralize olup *volkstum*'unu (yani bir halka ait olma bilincini) yitirdiği yabancı topraklara dağılmasıdır. Türkiye Ermenistan'ından 30 000 sürgün son yıllarda Etchmiadzin'e gelmiştir. Biz bunları komşu eyaletlerdeki köylere dağıttık, ne var ki köylülerin büyük özverisine karşın bu insanları bu topraklarda tutmak mümkün olmadı (..) Avrupa ve Amerika'nın dostane yardımıyla açlıktan kurtarılmış yetim ve öksüzler arasından büyük bir bölüm bile çekip gidiyor; bunlar vatan için artık kaybedilmişlerdir. "*(30)* Türkiye Ermenilerini tehdit eden gerçek tehlikeyi Patrik çok iyi kavramıştı:sürgün. Öldürmek, Ermenileri Ermenistan'dan silmek için sultanın izlediği yollardan sadece biriydi. Bunun kanıtı, Rusya'ya ya da başka ülkelere sığınmış binlerce Ermeniye sonraki yıllarda kendi memleketlerine dönme izni verilmemesidir. Mallarına el konulmuş ve müslümanlara dağıtılmıştır.

Bununla birlikte, padişah Ermeni halkını yoketmeyi hâlâ başarabilmiş değildi. Ekonomik durumunun ağırlığına, tarım zenaat ve ticaretin zaten iflasa sürüklenmiş durumdaki İmparatorluk için gerçek bir felaket teşkil eden perişanlığına karşın Ermeni halkı yerinden doğruldu ve ülkesini yeniden inşa etti. Hayatta kalan ve sonradan dağlardaki ve manastırlardaki sığınaklarından toplanarak getirilenler "yıkılmış ocaklarına geri döndüler ve işlerinin başına geçtiler" *(31)* Avrupa'da yardım fonları açıldı, ne var ki bu yardım "çok önemsiz miktarlarda kalıp, padişahın ajanlarına yeni zorbalıklar ve hakaretler için fırsat sundu. Jandarmalar buğdayı ancak hıristiyan genç kızların kendilerine verilmesi karşılığında dağıtıyorlardı." *(32)*

Ermeni Yanlısı Hareketler

Ermenistan'da işlenen alçakça cinayetlerin öğrenilmesi üzerine uygar olarak addedilen dünya korkuya kapıldı. Kendiliğinden ve yaygın bir sempati hareketi, acil siyasal ya da mali çıkarlardan çok insanlık onurunu tehlikeye sokan bu canavarlıklar karşısında büyük devletlerin gösterdiği kayıtsızlığın insanlığın geleceği açısından nasıl bir tehdit oluşturduğunu kavramış kişileri bir araya getirdi. Bu tehlike karşısında insanlar, siyasal tercihlerinin ötesinde, isyan halindeki kamuoyunun öfkesini kanalize etmek için birleştiler. İlk Ermeni yanlısı kuruluş olan ve 61. Madde'nin hayata geçirilmesini hedefleyen *Anglo - Armenian Association* 1890'da İngiltere'de kuruldu. bir başka düzeyde, Ermeni davasının en büyük savunucusu Gladstone olmuştur. İlerleyen yaşı kendisini 1894'te emekli olmaya zorlamıştı, ne ki gidişi hiç kuşkusuz katliamların başlatılmasıyla ilgisiz değildi. Ölümünden birkaç ay önce Eylül 1897'de, hâlâ Ermenileri savunuyordu. Ölümünden sonra ise bir başka İskoç, James Bryce, değişik siyasal çevrelerden gelmiş kişileri biraraya getiren Ermeni yanlısı hareketin başına geçerek onun yerini doldurdu. Bu harekette, liberal partinin sol kanadı ve non- konformist Kiliseler yanında, Yüksek Anglikan Kilisesi temsilcileriyle en uçtaki muhafazakarlara raslanıyordu. *(33)*

Bunlar özellikle, yaptıkları bilimsel amaçlı gezileri sonrasında Ermenistan'dan dönen (H. Lynch gibi) seyyahlar veya çalışmalarıyla İngiliz halkını Ermenistan'daki gerçek durum hakkında bilgilendiren (*Daily Telegraph* muhabiri E. J. Dillon gibi) röpartajcılardı. Düzenli biçimde yayımlanan *Mavi Kitaplar* sadece İngiliz değil bütün ülkelerden siyaset adamlarına yeri doldurulmaz bir belge kaynağı sunuyordu. Fransa'da Ermenistan lehine yükselen sesler çok değişik siyasal odaklardan geldi; öyle ki Edouard Droumont'la Jean Jaures veya Marcel Sembat'yı harekete geçiren nedenler hiçbir biçimde aynı değildi. Ermenilerle sırf hıristiyan oldukları için ilgilenenlerin yanısıra, onların şahsında baskı altındaki bir azınlığı savunan kişiler de vardı. Merkezin hükümet politikasını desteklediği Milletvekilleri Meclisi'nde kavgayı üç kişi üstlendi: katolik sağın sözcüsü Albert de Mun, özellikle Paul Cambon'la dostluğu sayesinde sorundan haberdar olan Seine milletvekili Denys Cochin ve son olarak Sosyalist Parti adına Jean Jaures. Kendilerini Hanotaux ile karşı karşıya getiren 3 Kasım 1896 oturumu sonrasında, *Livre Jaune des affaires armeniennes 1895-1896* (Ermeni olaylarıyla ilgili Sarı Kitap) belgesinin yayımlanmasını sağladılar; ama daha sonraları bu kitabı "İstanbul'daki temsilcimizin monoloğu"ndan başka birşey ifade etmemekle suçladılar. 22 Ocak 1897'de, Millerand tarafından desteklenen üç konuşmacı, o güne kadar iş çevreleri ve hükümetin örgütlediği rezilane bir sessizlik fesadıyla sorundan uzak kalmış Fransız kamuoyunu harekete geçirme imkanı veren çarpıcı söylevlerle hükümeti soru yağmuruna tuttular. *(34)* Günlük basının önemli kesimi (Fransız basınının bir bölümü padişah tarafından maaşa bağlanmıştı), özellikle de *Le Petit Journal*, Ermenilerin katliama uğradığı bir sırada Türkleri desteklemeye devam ediyor ve Pierre Loti gibi "bahşişli Türk dostları" Osmanlı hükümetine övgüler düzmeyi sürdürüyorlardı. Bu yaygın tavrın egemenliği kırıldı. Peder Charmetant, Victor Berard, Georges Clemenceau, Anatole France, Urbain Gohier, Ernest Laviesse, Jules Lemaitre, Charles Peguy, Francis de Pressense, Henri Rochefort, Severine, Albert Vandal'ın konferans, kitap ve makaleleri sa-

yesinde Fransa Ermenistan'ın yaşadığı felaketleri öğrenmeye başladı. Bu Ermeni dostu hareket, Rus devlet adamı Loris-Melikov'un yeğeni Dr Jean Loris-Melikov ve Christopher Mikaelian'ın girişimiyle, ilk sayısı 15 Kasım 1900 tarihinde çıkan onbeş günlük *Pro Armenia* (Ermeni Dostu) adlı yayın organını ortaya çıkaracaktır. *(35)*

Almanya'da, sırf toplantı düzenlenmesine değil para yardımı toplanmasına bile karşı çıkan II. Wilhelm'in yasaklarına karşın, *(36)* Doğu'daki protestan Alman misyonlarının başkanlığına getirilen teolog Dr Johannes Lepsius sayesinde sessizlik aşıldı. Çok farklı sesler, özellikle de yazdığı gezi hikâyeleri yaygın biçimde okunan Paul Rohrbach'ın, *Chrisliche Welt* editörü profesör Dode'un, profesör Marquart ve sosyal demokrat Edouard Bernstein'in sesleri aynı süreçte yankı buldu. Bunların ortak çabalarından 1914'te *Deutsche Armenische Gesselschaft* gazetesi ortaya çıkacaktır.

İskandinavya'da Georges Brandes sorunu Avrupa kamuoyunun bilgisine sundu.

İsviçre'de Cenevre Ermeni yanlılarının bir hareket üssü haline gelecektir; yüzbinlerce İsviçre yurttaşının imzaladığı bir dilekçe federal hükümete iletilir.

İtalya, Belçika, Amerika Birleşik Devletleri ve hatta sosyalistler ve liberallerin Çarlık hükümetinin tutumunu kınadıkları Rusya'da bile Türk yöneticileri yenilmiş, Ermeni davası savunulmuştur. Padişaha yöneltilen saldırılar arasında geçmişe ilişkin en etkili suçlama Paris'ten geldi. Jön Türklerin organı Meşveret şunları yazdı: "Bu katliamların, hükümetlerimizin utanç hanesine yazılan resmi cinayetler olduğu kesinlikle söylenebilir." *(37)*

Ancak, yansız kişilerden gelen bu yürekli tavırlar, bir hükümet eyleminin ağırlığını taşımaktan uzaktı. Yine de Ermeniler bu olaylardan en azından yeni dersler çıkarabildiler: Avrupalı büyük devletlerin çıkarlarına kurban edilmişlerdi. Hamidiye zalimlikleriyle uçurumun dibine yuvarlanan ve o güne dek siyasal mücadeleye pek az angaje olmuş Ermeni halkı devrimcilerin saflarına katıldı.

9. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Anatole France, *Trente ans de vie sociale*, Genéve, Cercle du bibliophile, 1971, 29 Haziran 1904'te İngiliz-Ermeni Derneği'nin Londra'daki konferansına gönderilen mektup, t. I, p. 249.

2— *Livre Jaune, op. cit.*, document no 118, p. 165

3—*Ibid.*, document. no 135, p. 178

4— *Ibid.*, document no 124, p. 173.

5—*Ibid.*, document no 190, p. 190.

6— *Livre Jaune* eki, Affaire de Zeitoun, p. 52-85. Ve Aghassi *op., cit.*, p. 181-318. Aghassi, Zeytun direnişinin Hınçakçı önderlerindendi.

7— Bunlar Mersin'e gönderilerek, buradan Fransa'ya gitmek üzere gemiye bindirildiler. Ermenistan'dan iki kişi ve Avrupa'dan gelmiş ve dört Baron diye anılanlardan oluşan Hınçak komitesinin altı üyesi ile - bunlar ayaklanmayı yönetenlerdir- Zeytun'un büyük ailelerinin şefi dört prens birbirine karıştırılmamalıdır.

8— *Livre Jaune, op. cit.*, p. 196 ve p. 212-214. Ayrıca, *Livre Jaune* eki, Yarbay De Vialar'ın raporu, Temmuz 1896, no 231. Ve Aghassi, *op. cit.*, p. 247-254.

9— Denys Cochin'in 22 Şubat'ta Meclis'te yaptığı konuşma. *Journal officiel* eki. 23 février 1897

10— V. Bérard, *op. cit.*, p. 348-354.

11— *Livre Jaune, op. cit.*, document no 54, p. 272-278; P. Quillard, *Pour l'Arménie*, p. 131-147 (bir Ermeni tanığın, Manaskitch'in anlatısı) G. Auboyneau, *La Journée du 26 Aout 1896 â la Banque imperiale ottomane á Constantinople*, Paris, imprimerie Chaix, 1921.

12— V. Berard, *op. cit.*, p 355-357.

13— F. Macler, *op. cit.*, p. 148-149.

14— Bunlardan birinin adı, Armen Garo Pasdermadjian'dır Oğlu Hrand Pasdermadjian, bu çalışmada birçok kez aktarılan *Histoire de l'Arménie* adlı kitabını babasına adayacaktır.

15— Polis tarafından gözaltına alınacak, tecrit edilecek ve sorgulanacaklardır. Bakan Hanotaux bunları Fransız topraklarından sınırdışı eder: İkisi 19 Eylül'de İsviçre sınırına bırakılacak, diğer onbeşiyse Arjantin'e gitmek üzere ertesi gün ülkeyi terkedeceklerdir.

16— *Livre Jaune, op. cit.*, documents no 243, p. 247 ve no 254, p 272-

278. Bu olaylar sırasında, Paul Cambon Fransa'da tatilde bulunuyordu; elçiliği, maslahatgüzar De La Boulinére yönetmekteydi. Ayrıca, bkz. V.. Berard, *op. cit.*, p. 2-31.

17— P Quillard, *op. cit.*, p. 145-147.

18— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 354-355.

19— *LivreJaune, op. cit.*, document no 254, p. 279-280.

20— *Ibid*, no 252, p. 271-272.

21— *Ibid.*, documents no 272 ve 273, Gabriel Hanotaux'ya Paul Cambon tarafından gönderilmiş belgeler.

22— P. Quillard ve L. Margery, *La Question d'Orient et la Politique personnelle de Monsieur Hanotaux,* Paris, Stock, 1897, p. 32-35. Hanotaux inanmış bir Abdülhamit yandaşıydı; 1Aralık 1895 tarihli *Revue de Paris*'de çıkan yazarı belirsiz bir makalede padişahı savunmuştu. Teşekkür için, Abdülhamit kendisini İmtiyaz Nişanı, Ekselans ünvanı ve General rütbesiyle ödüllendirmişti.

23— J. Bliss, *op. cit.*, p. 553-554.

24— J. Lepsius, *op. cit.*, p. 59.

25— Sir Edwin Pears, *Life of Abdul-hamid*, New York, Henry Holt and Company, 1917, p. 239.

(*) Body Count: ceset sayısı— *Ed.*

26—*Livre Jaune, op. cit.*, document no 284, p. 313-319.

27— Max Choublier, *La Question d'Orinet depuis le Traité de Berlin*, Paris, A. Rousseau, 1897, p. 427.

28— Saint Petersburg'da yayımlanan *Novesty*'ye (Ocak 1897) göre.

29—P. Quillard ve L. Margery, *op. cit.*, p. 21.

30— P. Rohrbach, *op. cit.*, p. 194.

31— F. Nansen, *op. cit.*, p. 325.

32— *Ibid.*

33— Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 368.

34— Jean Jaures, 22 Şubat 1897'de Milletvekili Meclisi kürsüsünde şunları açıkladı: "Doğu sorununu yeniden gündeme getiren bu katliamlardır. Ermeniler için reformlar yapılması konusunda yeterince istekli davranılmadığı içindir ki katliamlar gerçekleşmiştir. Fransız hükümetinin 1894'ten 1897'ye üç yıl boyunca çizdiği görünüm, boş vaatler, boş lakırdılar, etkisiz protestolar, sonuçsuz tehditlerden ibarettir ve bütün bu manzaranın arkasında baskı ve katliamın gerçekliği yatmaktadır." Bkz. *Jo-*

urnal officiel, 23 Şubat 1897. (22 Şubat tarihli oturum)

35— Derginin daha önce Türkiye'deki Ermeni kolejlerinde öğretim görevliliği yapmış başyazarı Pierre Quillard, redaksiyon sekreteri Jean Longuet'nin yardımıyla, faaliyetinin çok büyük bölümünü Ermeni davasına ayırmıştır. *Pro Armenia* daha sonraki yıllarda, Ermeni-yanlısı uluslararası kongrelerde Fransa'yı temsil etmiştir. Onbeş günde bir çıkarak, yayınını 1908'e kadar sürdürmüştür. Aralık 1912 — Aralık 1913 arasında *Pour les peuples d'Orient* (Doğu Halkları İçin) adı altında ve Aralık 1913'ten 1914 yazına kadar da yine *Pro Armenia* adı altında tekrar yayınlamıştır.

36— Kraliçe Victoria'nın kızı. dul imparatoriçe Frederique, Wilhelm'i boşu boşuna Ermeniler lehine müdahalede bulunmaya sevketme girişiminde bulunacaktır. Bkz. H. Pasdermadjian, **op. cit**., p. 370.

37— *Meşveret* (Fransızca ekte), 1 Ekim 1896, no 20, bkz. A. Beylerian, *art. cit.*, p. 52.

10

Kılavuz İp

Ermeni sorunu dosyaları, 1896 sonlarından itibaren elçilik klasörlerine terkedildi. Avrupa ve Türkiye arasındaki çatışma odağı önce Girit'e, ardından da Makedonya'ya kaymıştı. Abdülhamit, büyük devletleri birbirine düşürmeye dayanan "dahiyane zayıflık politikası"nı (N. De Bischoff) sürdürerek karşıtlarını güçsüzleştirmeyi düşünüyordu. Ne var ki, 1897'de pratik açıdan bağımsız hale gelen Girit'i kaybetti ve Ekim 1903'teki Mürtzeg müzakereleri sırasında, Makedonya'yı Avrupa'nın vesayeti altına sokan bir reform programını kabul etmek zorunda kaldı. Büyük devletler Ermenistan'a artık karışmamak konusunda anlaşmışlardı. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik çıkarlarını gözetmeleri gerektiğinden, artık reform vaatlerinin yerine getirilmesi konusunda talepte bulunmuyorlardı. Alman ve Fransız maliyecileri demiryolu imtiyazlarını elde edebilmek için birbiriyle yarışıyorlardı. Padişahla dostluğu sayesinde II. Wilhelm Bağdat demiryolunun inşasıyla ilgili güvenceler elde etti. Ancak, Fransa uzaktan da olsa hala en çok imtiyaza sahip olma konumunu sürdürüyordu. *(1)* Amerikalı işadamları da yarışa katılmışlardı; "Ermenilere yardımın örgütlendirilmesi için gönderilen bir filantropik misyon şefinin, Ermeni piskoposlarla ilişkilerden ziyade Mezopotamya'daki petrol kaynaklarına ilgi gösterdiğine"

tanık olunuyordu. *(2)*

Eyaletlerde reformlar kağıt üzerinde kalmış ve yeniden, yerleşik ama daha seyrek zulüm politikasıyla küçük çaplı cinayetlere geri dönülmüştü. Katliamlardan kurtulan Ermeniler için durum daha da kötüleşmişti. Sadece ülke dışına gitmeleri değil, şehirden şehire, köyden köye dolaşmaları da yasaklanmış olduğundan, ticari yaşamları tam bir yıkıma uğramıştı. Hükümet ve Kürtler yeniden yılda birkaç kez vergi toplamaya başlamış ve ezici muameleleri arttırmışlardı. Ermeniler hiçbir biçimde silah taşıyamıyorlardı; uzunca bir mutfak bıçağı ya da sopa bile silah sayılıp yasaklanmıştı. Oğullarının göç ettiği veya şapkayla *(3)* dolaştıkları öne sürülerek, sudan bahanelerle hapse atılıyorlardı. Gece dayakları, aç bırakma, su seviyesinin yarım metreyi geçtiği hücrelere kapatılma gibi binbir çeşit işkenceye maruz kalan mahkumlar arasında ölüm sayısı çok yüksekti. Yeni bir göç dalgasıyla ülkeye gelen Çerkezler Muş ovasına yerleşmişlerdi. Hala görevini sürdüren Zeki Paşa'nın cezalandırılmama konusunda verdiği güvenceden yararlanan Kürt beyleri, Hamidiye süvarisi kılığında haydutluğa devam ediyorlardı. Her türlü hakka sahiptiler: Ermenileri ve hatta Diyarbakır ve Halep vilayetlerinde sayıları hayli fazla olan Arap köylülerini katlederek yağmaya girişmek, yalnızca Ermeni avlamak kaydıyla Rusya topraklarına girmek bunlar arasındaydı. Caniyane faaliyetleri süreklilik kazanmıştı. Cinayetlerle ilgili şikayetler Avrupa elçiliklerine düzenli biçimde aktarılıyor, ancak buradakiler başka işlerle meşgul olduğundan yakınmalar sonuçsuz kalıyordu. "Özelleştirilmiş" imha yöntemlerine ayrıcalık tanıyan Kürtler, gerçek anlamda katliamları da yadsımıyorlardı. Ekim 1990'da Khassdour'da iki yüzden fazla insanı öldürerek evleri ve kiliseleri yağmaladılar; bütün genç kızlara tecavüz edip kaçırdılar. Bu olay üzerine padişah Ermeni köylerinin Kürt saldırılarından korunması için bir buyruk gönderdi: hayatta kalan Ermenilerden otuzbeşi hapse atıldı! Öte yandan hükümet, Zeytun ve Sason gibi müstahkem şehirlere nihai darbeyi indirmeye hazırlanıyordu. Zeytun'da şehir girişine hakim dört stratejik noktaya beton tabyalar kuruldu. Altı bin kişilik askeri

birlik, garnizonun yardımına koşmaya ve şehrin dışarıyla ilişkisini kesmeye hazır durumda bekliyordu. 1900'ün ilk yarısında, çevre köylerde seksen Ermeni öldürüldü. 1901 Mart'ında yirmi kişi tutuklandı. Türkiye Ermenileri çaresizlik içinde, yerinden kıpırdayamaz hale gelmişlerdi.

Kulislerde daha şimdiden sahne dekorunun değiştirilmesine hazırlanılıyordu. Bölünmüş Avrupa karşısında padişahın sürdürdüğü küçük reformlar ve sahte vaatler oyununun miyadı dolmuştu. Yapılanmış ve kesin bir programa sahip partiler ütopistlerin yerini almışlar ve harekete geçme zamanını bekliyorlardı.

Birbiri içine girmiş bir olaylar yumağı 1915'deki Ermeni trajedisinin dokusunu oluşturmaktadır. Ancak bu olaylar ayrı ayrı açıklığa kavuşturularak, onları birbirine bağlayan kılavuz ip, yani bu katliamın dolaysız nedenleri ortaya çıkarılabilir. Türkiye Ermenistanında halkın koşulsuz desteğiyle bir gerilla savaşı sürdüren silahlı gruplar Ermenilerin kararlılığının ifadesiydi: 1895 katliamlarından ders çıkaran Ermeniler artık yalnız kendi öz güçlerine güveniyorlardı. Rusya Ermenistanında, aynı şekilde geniş bir halk tabanı bulan Taşnak Partisi, II. Enternasyonal'e girmek ve Çar karşıtı mücadeleye katılmakla Rus ve Osmanlı hükümetlerinin hedef tahtası haline gelmişti.

Batı Avrupa'da Abdülhamit'i devirmeyi hedefleyen liberal bir hareketin gelişmesi ve Rusya müslümanlarının Türk kardeşleriyle aralarındaki ırksal ve kültürel özdeşliğin bilincine varmaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki radikal dönüşümlerin habercisi oluyor ve gelecekteki muhalefetlerinin güç birikimini sağlıyordu. XIX. yüzyıl tamamlanıp, daha önce görülmemiş altüst oluşların habercisi sarsıntılar XX. yüzyılın ilk yıllarını doldururken, Ermeniler ve Türkler arasındaki uçurum iyice derinleşiyordu. Hassas anayasal liberalizm yanılsaması çok daha somut bir gerçekliği maskelemekteydi: Rus-Türk sınırının her iki yanında, güçlü bir kerpetenini kıskaçları arasında yaşayan dört milyon Ermeninin varlığı ve sorunları halledecek bir imha tehdidi.

Fedailer

Taşnak Partisi 1892'deki programına bağlı olarak özsavunmayı örgütlemişti. Ermenistan'ın her yanında bir isim Türkler ve Kürtler arasında korku salmıştı: *fedai.* Kelime Farsçada, "yürekten bağlı/sadık "anlamına gelmekte ve bir dava için hayatını adayan kimseyi tanımlamaktadır. Bu nedenle de Türkler Ermeni savaşçılarını cesaretlerinden ötürü bu adla anıyorlardı. Başlangıçta Çarlığa karşı mücadele etmek amacıyla örgütlenen bu militanlar, Rus-Türk sınırındaki şehir ve köylerde; özellikle de Kars'ta silahlanarak eğitilmişlerdi. Bölgedeki bütün köyler gizli biçimde Taşnak Partisi tarafından yönetilmekteydi. Her cemaat, adalet dağıtan, vergileri toplayan, Ermenice eğitimini sağlayan ve göçmenlerin ağırlanmasıyla uğraşan, mutlak bir otoriteye sahip üç üye seçiyordu. Eşgüdüm, partinin yürütme organı olan merkez komitesi ili ilişkideki bir bölge komitesince sağlanıyordu. Toplantılar "uydurma düğünler" aracılığıyla gerçekleştiriliyor, şefler burada topluluğa konuşma yaparken, müzisyenler de baskın olasılığında polisi aldatmak için hazır bekliyorlardı. Rusya'daki bu üslerden yola çıkan üye toplamakla görevli örgütçüler, Ermeni köylerinde örgütlenmeyi sağlayacak yetenekte güvenilir adamlar bulmak için Türkiye Ermenistanını dolaşıyorlardı. *(4)* Bitlis ve Van vilayetlerinde ve özellikle de Muş ovasındaki köylerde, eli ayağı tutan herkes saldırı ve savunmada görev alabilecek siyasal gruplar halinde örgütlendirilmişti. Parti her köyde, fedailerin ihtiyaçlarını karşılayacak, köyden köye geçişte onlara kılavuzluk edecek, kaçışlarını ayarlayacak ve Kürtlerin tehdidi altındaki komşu köylerin yardımına koşacak "*seyyar birlikler*" oluşturan beş ila sekiz kişi seçiyordu. Bu seyyar birliğin yanısıra, her köyde savunmayı sağlamakla görevli otuz kırk kişilik bir askeri grup, para ve silah temin etmekle yükümlü bir mali grup ve özel ulak işlevi gören bir de kadınlar grubu mevcuttu. *(5)*

Fedailer titizlikle seçiliyor ve en sert çarpışmalara hazır hale getiriliyorlardı. Bölüm halinde örgütlenişleri eksiksizdi: herbir topluluğun üyeleri öteki topluluklarda yeralanların isimlerini

bilmezlerdi. Tümü aynı donanıma sahipti: iki fişeklik dolusu (iki yüz seksen adet) fişek, bir mavzer, bir sopa, asgari ölçüde giysi ve yiyeceğin yerleştirildiği bir sırt çantası, birkaç kişisel eşya ve bir parça mayasız ekmek (Ele geçirildikleri taktirde intihar etme emri almışlardı ve böylece, şekilde ölmeden önce Kudas ayininin gereklerini yerine getirme imkanına sahip oluyorlardı) Her grup şefi eylem sırasında adamları üzerinde mutlak söz hakkına sahipti: disiplini çiğneyen ölümle cezalandırılıyordu. Türkiye Ermenistanı'na girdiklerinde, yer değiştirmeleri çok sıkı tarzda gerçekleşiyordu: izlenecek hattı sadece şef biliyordu; gündüzleri uyuyup geceleri yol alınıyordu; sigara içmeleri ve konuşmaları yasaktı; en yoksul köylülerde kalıyorlar, ancak yerlerinin belli olmaması ve ev sahiplerine fazla yük olmamak için yedi günü geçirmiyorlardı. Gidişlerinde, hiçkimseninin kendilerine köy dışına kadar eşlik etmesine izin verilmiyordu. *(6)*

Ermeni fedaileri bu şekilde efsaneleşmişlerdi. Mücadeleleri umutsuzdu; ancak, yalnızca bu görünmez gece savaşçılarının, yapılanların öcünü almak ve katilleri cezalandırmak için ansızın Kürt çetelerinin ensesinde bitivermeleri terörü dengeliyordu. Türk ve Kürtler bundan böyle cinayetlerinin cezasız kalmayacağını biliyorlardı. Fedailere hayranlık duyuyorlar ve çekiniyorlardı; reayanın isyanı bunların değer yargılarını altüst ediyordu.

Hayranlığa bağlı abartmaları kuşkusuz ki gözardı etmemek gerekiyor, ama Türkiye ve Rusya köylüleri olan bu adamlar Ermeni davasına bağlılıklarını çoğunlukla hayatları pahasına ödemiş olan kahramanlardır. Bunlar arasında bazı figürler öne çıkmaktadır: yıllar boyu Ahlat ve Sason dağlarında hüküm sürmüş "Nemrut Aslanı" Serop, Jardar, Kevork Çavuş, Vanlı Aram, Ishkan, Sebastialı Mourad, Kourken, Sebouh, Andranik, Muşlu Aram, Keri, Zohrabian, Vazgen Darayan, Hrair, Hratch... tümü de eşitsiz ve vahşi bir savaşın içinde yeralmış, zulüm altında yaşayan Ermeni halkına umut aşılamada önemli pay sahibi olmuşlardır. *(7)*

Fedai birlikleri, gerçek anlamda savaş operasyonları olan bir

dizi çarpışmaya katılmışlardır. Khanassor baskını, Parti tarafından örgütlenmiş bu önemdeki lik ilk eylemdir. 1896'da Kürt aşireti Mazrigler, İran'a geçmek üzere Van'dan yola çıkan sekiz yüz Ermeniyi katletmişlerdi. Ertesi yıl, üç yüz savaşçıyı kapsayan bir birlik İran'da toplandı: 6 Ağustos 1897'de, Mazrig aşiretine baskın yaparak tüm erkekleri öldürdüler; ancak kadınlara ve çocuklara dokunmamışlar ve yağmayı da yasaklamışlardı. Daha sonra, bin kadar Kürdün katılımıyla takviye edilmiş Türk ordu birliklerinin takibini etkisiz kılarak geri döndüler. 20 Kasım 1 1901'de Andranik'in birliği Arakelotz manastırını ele geçirdi. Bin ikiyüz askerin başındaki bir Türk generali manastırı kuşattı ve fedailerin teslim edilmesi için görüşmek istedi. Andranik on dokuz gün boyunca direnip teslim olmayı reddetti. Daha sonra bir sabah, Türkler onun gece karanlığından yararlanarak adamlarıyla birlikte kaçmış olduğunu gördüler. Türk hatlarını geçmiş ve kendi denetimindeki dağlara çekilmişti. *(8)* 1904'te Rus makamları tarafından Türklere ihbar edilen 150 fedai, Delibaba'da altı bin kişilik bir Türk birliğinin top ateşine maruz kaldılar. Verilen kayıplara karşın, hayatta kalanlar Türk birliklerine yaklaşmayı ve çok kısa mesafeden yaylım ateşine tutarak, gece karanlığında kaçmayı başardılar. Ancak yollarını kaybederek yeniden piyade çemberine düştüler. Burada iki gün süren direniş sonunda, çok az kişi kurtulmayı başarabildi. *(9)*

Tüm bu operasyonlar içinde en önemli olanı, 1904'teki Sason isyanıdır. Türk hükümeti 1894'teki olaylardan beri bölgeyi etkisiz hale getirme kararı içindeydi. 1900'de Talori ve Geliguzan arasında bulunan bütün bölge işgal edildi ve Sağnak'a giriş çıkış kesilerek şehir bir süre sonra yerlebir edildi; iki yüz kişi ölmüştü. Birkaç gün sonra, Bitlis valisi Ali Paşa cesetlerin gömülmesi ve yakılmasıyla görevli bir birliği Sağnak'a gönderdi; cesetlerden birkaçı öldürülen fedailerin varlığına kanıt olarak açıkta bırakılmış ve böylelikle olayın Türk birliklerinin Ermeni devrimcilere karşı gerçekleştirdiği bir harekat olduğu kanısını ifade eden bir rapor yazılması sağlanmak istenmişti. Diğer Sason köyleri idari mercilerin oluruyla daha sonraki aylar

içinde Kürtlerin saldırısına uğradı. Bununla birlikte, köylüler topraklarını terketmeyi reddettikleri için, hükümet bunları çember altında tutmaya sürdürdü ve Çenik, Geliguzan ve Talori'de kışlalar inşa ettirdi. Bu bekleme sırasında, dağ köylerinin direnişinin bedelini Muş ovasındaki köyler ödedi; 1901'in Temmuz ve Ağustos aylarında tüm bu köyler Kürt şefleri tarafından talan edildi. *(10)* 1903'te, İstanbul'daki Ağustos 1895 katliamlarının faillerinden Ferit Bey Bitlis'e vali atandı. Erzincan'daki askeri birliklerin başında bulunan Zeki Paşa ile anlaşarak, Muş ve Sason'daki Ermeni cemaatlerini yok etmeyi kararlaştırdı. İşe 10 yıl önceye dayanan gecikmiş vergi borçlarının ödenmesini istemekle başladı. Cemaatler kendi içlerinde örgütlenerek fedaileri yardıma çağırdılar. Zeki Paşa bunun üzerine 4. kolorduya (18 tabur) bağlı Hamidiye alaylarını harekete geçirdi ve bunları Sason üzerine yolladı. 5 Şubat 1904'te Hunan köyü sakinleri katliamdan geçirildi. Türk makamları olayın ardından "gelişmeleri İstanbul'a iletme cüretini gösteren" Muş'taki Ermeni piskoposunu tutukladılar. Ama devrimci şefler iş başındaydılar. Kevork Çavuş, Andranik, Vahan, Hrair, Keri, Murad, Sebouh, ve Sembat kendilerine bağlı fedai birlikleri ve Sason'dan gönüllülerle birlikte savunmayı örgütlüyorlardı: Tepeden tırnağa silahlı 10 000 düzenli ordu askeri ve 7000 Kürde karşı 1000 fedai ve 3000 Sasonlu gönüllü. Türk birlikleri iki cepheden direnişle karşılaştılar: biri kuzeyde Muş yakınlarında, ikincisi de güneyde Diyarbakır istikametinde. Muş ovasındaki Ermeni köyleri önce Türkler ve Kürtler tarafından işgal edildi ve en ağır kötülüklere maruz kaldı. Ahali kitleler halinde dağlara kaçtı. 12 Nisan'dan 22'sine kadar Ermeniler Türkleri geri püskürttüler ve çok ağır kayıplar verdirdiler. Ama 23 Şubat'ta Şenik, ardından da 25 Nisan'da Semal zaptedildi ve ateşe verildi. Kırkbeş köyün sakinleri Geliguzan'da toplandılar. Birkaç gün direndilerse de Türk topçusunun ateşi karşısında tutunamadılar. Sonuç tam bir kırımdı. Kurtulanlar dağlara sığındılar, ancak birlikler takibi mağaraların içine kadar sürdürerek bunları katlettiler. Sekiz gün süren direnişten sonra, 6 Mayıs'ta Talori köyü yerle bir edildi. Talori ve Geliguzan ara-

sında iki yüz Ermeni isyancı, ezici üstünlüğe sahip Türkler karşısında 14 Mayıs'a kadar tutunmayı başardılarsa da sonunda geri çekilmek zorunda kaldılar. Bilanço tam bir felaketti: Sason tümüyle harabeye dönmüş, Hrair ve Vahan'ın da aralarında bulunduğu 3000 kişi öldürülmüştü. Katliamlar, hayatta kalanların sığınaklara gizlendiği Muş ovasına yayılmıştı. *(11)*

Bu korkunç kayba karşın Sason kampanyası, fedailer yanlarında savaştığı sürece artık kendilerini yalnız hissetmeyen Türkiye'deki Ermeni halk üzerinde ciddi etkiler yarattı. Ermeniler, iyi örgütlendikleri takdirde Türklere karşı direnebileceklerini sonunda kanıtlamışlardı.

Devrimci Ermeni Federasyonu (FRA)

Sosyalist Enternasyonal'in 1896'daki II. kongresine gözlemci olarak katılan ve burada programını belirleyen FRA— yani Taşnak Partisi şunları söylüyordu: "Amacımız, geniş bir devrimci ayaklanma yoluyla Türk Ermenistanı'nın siyasal ve ekonomik özgürlüğüne kavuşmasıdır. Eski siyasal Ermenistan'ın yeniden kurulması gibi gerçekleşmeyecek bir hayal peşinde koşmuyoruz, ama ülkemizdeki tüm halklar için aynı özgürlük ve hakların geçerli olacağı özgür ve eşitlikçi bir federasyon istiyoruz." *(12)*

Ne var ki, Ermenileri baskı altında tutma uğraşı içindeki Çarlık hükümeti FRA'yı yavaş yavaş, "Çarlığa karşı mücadeleyi ve Ermeni cemaatlerinin diğer Transkafkasya halklarına karşı korunmasını programına almaya" yöneltti. *(13)*

Tıpkı selefi III. Aleksandr gibi II. Nikola'da İmparatorluk içinde yaşayan azınlıkların Ruslaştırılması politikasını izliyordu. İçişleri bakanı Plehve *(14)* ve Kafkasya valisi Prens Galitzine, Çardan, okullar, kültürel dernekler ve gazetelerin kapatılmasını, 1903'te de Ermeni Kilisesinin mallarına el konulmasını sağlayan yönergeler elde ettiler. Bu sonuncu önlem fitili ateşleyecekti. Ruslaştırma politikasına kendiliğinden rıza gösteren Ermeni burjuvazisi ve öte yandan Katolikos, din karşıtı sosyalistler olarak kınadıkları halde Taşnak Partisiyle öz-

savunma'yı örgütlemek için biraraya geldiler. Kazaklar tarafından vahşice bastırılan protesto mitinglerini, Rus devlet görevlilerine yönelik saldırıları, gizli mahkemelerin, okulların ve kitaplıkların kurulmasını kapsayan bir süreç içinde tüm Kafkasya Ermenileri, dinsel önderleri Katolikos Krimian Hairik'le siyasal önderleri Taşnak Partisinin arkasında birleştiler. Bundan dolayı, 1904'te Safya'da toplanan 3. kongresinde 1892 programını gözden geçiren FRA, eyleminin yalnızca Türkiye Ermenilerinin haklarının korunmasıyla sınırlı kalmayarak Rusya Ermenilerinin haklarının korunmasını da kapsayacağını açıkladı.

Bu anti emperyalist politikanın II. Enternasyonal'in desteğini alması kaçınılmazdı. Bununla birlikte, Ermeni devrimcilerinin sosyalizmi, sosyalisterin ulusal sorun karşısında takındığı, değişik anlamlara çekilebilen kapalı tutumla örtüşüyordu. Hamidiye alaylarının zulmü kaşkusuz ki II. Enternasyonal tarafından mahkum edilmişti, *(15)* ancak FRA'nın 1892'de açıkladığı programın kendileri için uzak bir ideal olmayı sürdürdüğü Ermeni partileri sosyalist hareketle bütüşleşmiş değillerdi. 1892'den 1907'ye kadar sosyalizm, Taşnak Partisinin "vicdan azabı" gibidir. *(16)* 1904'te Viyana'da toplanan 4. kongresinde, FRA II. Enternasyonal'e üye olmayı kararlaştırdı ve Taşnakların burjuva niteliğiyle milliyetçi eğilimlerini kınayan şiddetli bolşevik muhalefetine karşın, bu katılım Stuttgart Kongresi sırasında Sosyalist Enternasyonal Bürosu'nca onaylandı. *(17)* Egemen bir devletin temsil edilmeyen bir partisini saflarına kabul ederken II. Enternasyonal Ermenilere, Polonyalılara göstermiş olduğu aynı ayrıcalığı tanıyordu.

Bu tercih üzerine bazı yorumlarda bulunulabilir. İlk elde, sosyalizm Türk ve Rus Ermenistanının ekonomik ve siyasal gerçeklerine yanıt vermiyordu. Ermeni devrimcileri, "30 000 proletere, çoğunluğu köylü olan milyonlarca Ermeniye kendi amaçlarını dayatma hakkı vermek isteyen bir doktrinle" ne yapabilirlerdi? *(18)*

Öte yandan, II. Enternasyonal üyeleri milliyetler sorunu ko-

nusunda kendi içlerinde bölünmüşlerdi. Marx'a göre, uluslar "devrimci eylemin muhtevasını oluşturamazlardı. Onlar, içinde tarihin biricik motorunun işlediği biçimlerden başka birşey değildirler: bu motor sınıflar mücadelesidir." *(19)* Marx ayrıca, Türkiye sorununun içinde bulunduğu toplu durumdan ayrılamayacağını ve ancak bir Avrupa devrimi yoluyla çözümlenebileceğini düşünüyordu. Rus marksistleri de bu şekilde Çarlığa karşı mücadeleyi salık veriyor, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından yana hareketleri desteklemiyorlardı. Fransız sosyalistleri ve Alman sosyal demokratları bu teze karşı çıkıyorlar ve Rosa Luxemburg'un tutumunu benimsiyorlardı. Luxemburg, esasen Ermeni devrimci hareketlerinde Çarlığın etkisinin bulunduğu görüşüne karşı çıkıyor ve Türkiye'de bir işçi sınıfının yokluğunda Hıristiyan halkların kurtuluşunun ulusal mücadeleden geçtiğini savunuyordu. Ayrılıkçı Hıristiyan hareketleri kabul etmek, böylece gelip Çarlığa karşı mücadeleye dayanıyordu. Bu tutum Taşnaklarınkine yakındı: Ermeni devrimci hareketi, "ulusal pazar peşinde koşan bir Ermeni burjuvazisinin değil, yıkıma uğramış halk sınıflarının ihtiyaçlarını" temsil ediyordu. *(20)*

1899'a dağru ilk marksist grupçuklar ortaya çıktı. Taşnakların milliyetçi eğilimlerini reddederken, Rus kalmakta ısrar ediyor ve Ermeni sorununu anlaşılmaz hale getirerek sınıf mücadelesi yerine ırklar arası çatışmayı ikame eden milliyetçilik tapıncını mahkum ediyorlardı. Stepan Chahoumian'ın yönetimindeki örgütleri, tehlikeli ve etkin olmakla birlikte, FRA'nın ulusal siyasal tekelini kırmayı başaramıyordu. 1903'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi ile (RSDİP) birleşti. *(21)*

Taşnaklar üç imparatorluğun toprakları üzerinde mücadele ediyorlardı. Türkiye'de gerilla savaşı doğu eyaletlerini altüst ediyordu. 1905'te İstanbul'da Abdülhamit'e yönelik bir saldırı girişiminde bulunuldu: padişahın namaz kıldığı caminin yakınında bir bomba patlatıldı. Hedefe ulaşmayan bu saldırı kırk kişinin ölümüne yol açmıştı. *(22)* 1906-1907 İran Devrimi sırasında, FRA meşruti hareketin ön saflarındaydı. Meşrutiyet ordusunun başındaki Ermeni Ephrem, İran Vendée'sini etkisiz ha-

le getirdi. İranlı müslüman ve hıristiyanlar bu olayda omuz omuza mücadele etmişlerdi. *(23)*

Rusya'da Çarlık politikasında gerçekleşen bir değişiklik, 1905 sonrasında FRA'nın durumunu zayıflattı. 1905 devrimi sırasında Çar, yerli olmayan azınlıklar üzerindeki baskıları gevşetmiş ve yeni Kafkasya valisi Prens Vorontzov- Dachkov 1903 kararnamesini yürürlükten kaldırarak Ermeni Kilisesi'ne mallarını ve ayrıcalıklarını iade etmişti; Ermeni Kilisesi geleneksel tutuculuğuna geri döndü ve Rusya Ermenileri yeniden Romanovlar'ın köleliği altına girdi. 1908'de birçok üyesinin tutklanması, Taşnak partisinin itibar yitirmesinde etkili oldu.

Ama uyarı ateşli etkiler yaratmıştı. Kuşkusuz ki Taşnaklar 1908'de üç imparatorluktaki Ermeni halk içinde sadece mücadeleye atılmış bir azınlığı yansıtıyorlardı; ancak bir çatışma durumunda tüm Ermenileri peşlerinden sürükleyeceklerinden kaygı duyulabilirdi. Ve Baron Nolde'un Saint-Petersburg Dumas'ında yaptığı, "Aynı zamanda üç cephede birden savaşan ve üç imparatorluk içindeki devrimci hareketleri besleyen bu güçlü örgütü her ne pahasına olursa olsun etkisiz hale getirmek gerekir" *(24)* şeklindeki açıklama, FRA'nın gelişmesinin doğurabileceği kaygıları dile getiriyordu.

Rusya'daki Müslüman Milliyetçiler ve 1905 Devrimi

Çarlık hükümeti Rusya'daki azınlıkların tedrici olarak asimile edilmesini hedeflemişti. Bu panslavizm müslüman milliyetlerin yeniden güç kazanmasına neden oldu. Daha önce, Kırım Savaşı ertesinde Kırım Tatarları ve Çerkezler kitle halinde Türkiye'ye göçmüşlerdi. Ermeniler vaktiyle umutlarını nasıl hıristiyan Rusya'ya bağlamışlarsa, Çarlık İmparatorluğu'ndaki müslümanlar da gözlerini İstanbul'a çevirmişlerdi. Abdülhamit'in vaazettğı panislamizm —o da aynı şekilde büyük hıristiyan devletlerin emperyalist baskısına tepki olarak— Rusya'da, İslam ülkelerini hıristiyan Avrupa'nın egemenliğinden kurtararak müslümanları güçlü bir federasyon çatısı altında birleştirmeyi düşleyen Afgan reformcusu Cemaleddin El Afgani

(1839-1897) tarafından yayılıyordu. Ancak, Afgani, silahlı direniş yolunu salık veriyordu ve çok gerçekçi olmayan bu çözüm terkedilmekte gecikmedi. Bunun üzerinedir ki, pantürkizmin ilk teorisyeni sayılabilecek İsmail Gasprinski Rusya'daki bütün Türki halklar için ortak bir pantürk yazın dili yaratma tasarısını ortaya attı. Gasprinski, 1883'ten başlayarak kendi gazetesi *Tercüman*'da, "Rusya'daki bütün Türkî halkların Osmanlı Türkiyesi'nin ve Batı'yla temas sonucu yenilenmiş bir müslüman kültürün himayesi altında, Türk ve Rus modelleri uyarınca birleşmesini isteyen" bir doktrini açıkladı. *(25)* Ancak Gasprinski siyasal bir ajitatör değil teorisyendi. Rusya ile komşuları Türk ve İranlılar arasında dostane ilişkiler öneriyordu. Buna karşılık, 1895'ten itibaren siyaset sahnesine çıkan genç Tatar ve Azerbaycan kuşağı daha ateşli bir milliyetçiliği temsil ediyorlardı. İlk grup Kazan'da, Afgani'nin öğrencileri arasında kuruldu; Abdürraşit İbrahimov adında bir Tatar tarafından yönetiliyordu. Ancak, pantürkizmin devrimci bir doktrin olarak kabul edilişi Bakû'de, Azeri Türkleri arasındadır. Hareket Bakû'daki müslüman burjuvazinin ön ayak olmasıyla hazırlanmış ve sanayicilerle toprak sahipleri tarafından finanse edilmişti; başında, 1908'den sonra Türk siyasal yaşamında belirleyici rol oynayacak olan Ali Hüseyinzade ve Ahmed Agayev vardı. *(26)*

O dönemde dünyanın en büyük petrol komplekslerinden birini oluşturan Hazar Denizi kıyısındaki Bakû şehri Avrupalıların ekonomik denetimi altındaydı. Nüfusu esas olarak Ruslar, Ermeniler ve Azeri Türklerinden oluşuyordu. Ruslar devlet daireleri ve ticari yaşamda yönetici sınıfı teşkil ediyorlardı. Ermeniler belli oranlarda bütün toplumsal tabakalara yayılmış durumdaydı. Ancak Ermenilerin Transkafkasya üzerinden gerçekleştirdikleri ticari etkinlik, Ermeni burjuvazisine diğer ulusal burjuvazilerinkinden daha büyük bir servet birikimi sağlamaktaydı. Aynı şekilde, Bakû'deki Ermeni proletaryası hem en iyi ücret alan, hem en aktif, hem de siyasal olarak en iyi örgütlenmiş proleter kesimiydi. Azeri Türkleri ise bunun tersine, entelijansiyanın da içinde yer aldığı bir burjuva fraksiyonu dışında, ezici çoğunlukla petrol yataklarında çok düşük üc-

retlerle ve korkunç koşullarda çalışıyorlardı. Bu değişken ve belirsiz, siyasallaşmamış proletarya, Azeri burjuvazisi açısından milliyetçilik adına harekete geçirilmesi sınıf mücadelesi için harekete geçirilmesinden daha kolay, rahatlıkla kullanılabilecek bir vasıfsız işçi kitlesi sunuyordu. Bu burjuvazinin sürekli kaygısı, Çarlıkla mücadele etmekten çok Ermeni ticaretiyle rekabet etmekti. Nihayet, işçilerin ücretlerini elde etmek gibi yaşamsal ve acil bir gereksinimin mevcudiyeti ve saflarında yeralan çok sayıda Ermeninin bu devrimci hareketleri onların gözünde kuşkulu hale sokması nedeniyle bu müslüman proletarya, sosyal demokratların devrimci çağrılarına çok az kulak veriyordu. *(27)*

Böylece Bakû'de 1905 Devrimi'nin başlangıcını teşkil eden 1904 Aralık grevi patlak verdiğinde, ırksal anlaşmazlıklar sınıf mücadelesine ağır bastı. Bu karşıtlıkların bilincinde olan Rus hükümeti, Azeri Türklerini Ermenilere karşı örgütledi ve silahlandırdı. Azeri burjuvazisi Rusya'ya bağlılığını gösterdi ve Ermeni avı başladı. Yangın Nahcıvan eyaleti ve Gürcistan'a yayılmakta gecikmedi. Ermeniler kendilerini savunmaktan daha fazlasını gerçekleştirdiler: saldırılara birçok kereler cesur baskınlarla karşılık verdiler. Bu anarşi ortamı ancak on ay sonra sona erdi. 1500 Ermeni ve 700 Türk yaşamını yitirmişti; Türk ve Ermenilere ait 300 köy aynı tahribatla yerlebir olmuştu. *(28)*

1905 Rus Devriminin bu "Kafkas manzarası" *(29)* bazı yorumlarda bulunmayı gerekli kılıyor. Burjuva nitelikteki bir müslüman milliyetçi hareketle, milliyetçi eğilimli bir Ermeni sosyalist hareketinin eşzamanlı olarak gelişmesi, Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlıkları diriltme sonucunu vermiştir. Hamidiye katliamlarının gerçekleştiği dönemden köklü biçimde farklı koşullarda da olsa, yine aynı sonuca varılmıştır. Bundan dolayı, Bakû katliamları hem iki dönem arasındaki bir geçişe hem de iki halk arasındaki antagonizmanın sürekliliğine işaret etmektedir. Bununla birlikte müslüman milliyetçiler, müslüman proletaryasının bilinçlenmesini gözönünde bulundurmak ve 1905'in ardından, sonraki evrimleşmelerini de-

rinden etkileyecek, sosyalizme dönük bir kaymayı kabul etmek zorunda kalmışlardır. Koşut biçimde, devrimci Rus hareketine tavizler veren Çar, yerli olmayan azınlıklar üzerindeki baskıları gevşetti. 1905 ve 1906'da toplanan Rusya müslümanları kongrelerinden sonra, Azeri Türkleri ve Tatarlar pantürkizme bağlılıklarını resmen teyid ettiler. Hem Afgani'nin panislamizmini hem de Paris'teki Türk sürgünlerinin *(30)* liberalizmini reddederek, önderleri Yusuf Akçura'nın ağzından üçüncü bir çözümü öne sürdüler: Osmanlı ve Rus İmparatorluklarındaki müslümanların birleşmesi. *(31)*

Eski mitler de bu arada yeniden gün yüzüne çıkarılıyordu: Turan halklarının kökensel akrabalığıyla ilgili ırk miti; *(32)* Türklerin yabancı boyunduruğundan— Avrupa'nın ekonomik boyunduruğuyla Rusya'nın emperyalist boyunduruğundan— kurtarılarak bağımsız ve birleşik bir Türkiye'nin yeniden kurulmasıyla ilgili, büyük tarihsel görev miti.

Taşnak Partisinin siyasal programı bu milliyetçi ve irredantist (*) perspektiflerle tümüyle karşıt nitelikteydi. Gelecekteki" Büyük Türkiye"nin tam ortasında yer alacak olan Ermenistan'ın onunla yan yana varolması olanaksızdı.

Osmanlı Liberalleri

Hem Rus hem de Ermeni karşıtı düşüncelerden beslenen pantürkizm bu arada Türk milliyetçiliğinin doğal evriminin karşısına çıkıyordu. Milliyetçi hareket 1860'larda Tanzimat reformlarının liberal bir eleştirisini içeren meşruti bir reform programı yayımlamış gizli bir grubun, "Genç Osmanlılar"ın oluşturulmasıyla başlamıştı. Genç Osmanlılar bu reformları, Osmanlı halkına layık olduğu hakları vermeyen ve Batı'yı kandırmaktan başka amaç taşımayan siyasal manevralar olarak kınıyorlardı. Bu ütopistler, Osmanlı imparatorluğunun, bu az gelişmiş ülkenin dolaysız gerçeklerinin, reformlara büyük kapitalist devletlerin özellikle de ekonomik baskıları sonucu sürüklendiğinin pek bilincinde değildiler. Bununla birlikte, çağdaşları olan birçok Türkten daha uzak görüşlüydüler ve birkaç

gazete ve bildirinin yayınlanmasından ibaret olan devrimci etkinlikleri Türk liberal düşünüşünün doğumuna işaret etmektedir. Mithat Paşa'nın 1876'da iktidardan düşüşüyle bunlar da siyaset sahnesinden silindiler, ancak attıkları tohum Abdülhamit'in despotizmi altında gelişimini sürdürdü. *(33)*

Hoşnutsuzluk hem taşra hem de başkentte, üniversite ve okullarda gelişme gösterirken, Osmanlı siyasal sürgünleri Ahmed Rıza'nın 1889'da Paris'e gelişiyle birlikte örgütlendiler ve giderek muhalefetin resmi organı haline gelecek olan onbeş günlük *Meşveret* dergisini yayınlamaya başladılar. Ahmed Rıza, Auguste Comte'un yetiştirdiği Pierre Lafitte'in öğrencilerindendi. Pozitivist felsefe bu şekilde Osmanlı liberal doktrininin kaynağında yeralmıştır. *Meşveret,* pozitivistlerin şiarını yineledi: düzen ve ilerleme (İntizam ve Terakki). Osmanlı liberalleri İstanbul'daki küçük bir muhalif grupla, "Osmanlı Birliği" (İttihad-ı Osmani) ile ilişki içindeydi. Bu iki grup, üyeleri Jön Türkler diye anılan tek bir parti içinde, "Birlik ve İlerleme" (İttihad ve Terakki) içinde birleştiler. *(34)*

Siyasal mücadeleden vazgeçen herkese idari makamlarda görev dağıtarak diğer muhalefet hareketlerini dağıtmayı başarmış olan Abdülhamit'in entrikalarına karşın, *Meşveret* grubu ayakta kaldı. Hatta 1899'da, Abdülhamit'in İstanbul'dan kaçmış olan kayınbiraderi Damat Mahmut Paşa ve oğulları Sebahattin ve Lütfullah'ın katılımıyla daha da hareketlendi. Bununla birlikte, Prens Sebahattin kısa süre sonra Ahmed Rıza'yla çatışarak kendi partisini kurmak üzere İttihad ve Terakki'den ayrıldı. Ayrışma Paris'te, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında yapılan Liberal Osmanlılar Kongresinde şekillendi. 1896'dan beri Türk muhalefet hareketleriyle ilişki içindeki Taşnaklar, bu kongreye Ahmed Rıza ve Prens Sebahattin'in yanında katıldılar. Mısır, Bulgaristan, Cenevre ve başka yerlerden gelmiş kırkyedi siyasal mülteci Osrmanlıcılığın ilkelerini belirlediler: "Türkiye'de özgürlük ve adaleti tesis etmek ve yeni kuşağı çağdaş özgürlükler ve elde edeceği meşruti haklardan yararlanabileceği sağlam bir eğitim ve öğretim sistemine tabi tutmak... İmparatorluktaki farklı halklar ve ırklar arasında, ayrımsız her-

kese, padişah fermanları *(35)* ve uluslararası antlaşmalar tarafından tanınmış haklarından tümüyle yararlanma güvencesi verecek bir uzlaşma sağlamak... " Ermeni delelegeler, "yürürlükteki rejimi değiştirmeyi güden her türlü ortak eylemde Osmanlı liberalleriyle işbirliği yapmaya" hazır olduklarını belirttiler. Bununla birlikte, *Meşveret* grubu karar oylamasında, Türkiye'de reformların uygulanması için büyük devletlerin müdahalesinin istenilmesine karşı çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına zarar getirecek her türlü eylem olasılığını reddetti. *(36)* Bu son kayıtlara karşın, Osmanlıcılığın genel ilkelerinin daha şimdiden Türk milliyetçiliğiyle çok az bağdaştığı ortaya çıkıyordu.

Özel Teşebbüs ve Desantralizasyon İçin Birlik'in (Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti— *Ed.*) Prens Sebahattin'in girişimiyle oluşması bu sıradadır. Programı, Türk toplumu içinde özel teşebbüsün teşvik edilmesi, desantralizasyonunun sağlanması, İmparatorluktaki değişik ırklar arasında uzlaşmanın sağlanması ve Avrupa kamuoyunda Osmanlıların hakları lehinde bir akımın geliştirilmesini içeriyordu. *(37)*

Prens, İmparatorluk topraklarında yaşayan çok sayıdaki halk ve cemaatin haklarını koruyabilmeleri ve isteklerini gerçekleştirebilmeleri için merkezi hükümetin yetkilerinin yerel otoriteler lehine kısıtlanacağı meşruti bir monarşi öneriyordu. *(38)* Birlik, Prensin kişiliğinin etkisi altındaydı, ancak imparatorlukta çok az ilgi çekiyor, ordudaysa hiç ilgi görmüyordu. Bundan dolayı başarısızlığa mahkumdu.

Gerçek Osmanlıcılık yine de *Meşveret* grubunda değil Birlik'teydi. 1907'te yayımlanan *Doğu Krizi*'nde Ahmed Rıza, Jön Türklerin "düşlerinin ve umutlarının bir envanteri"ni ortaya koyuyordu. *(39)* Pozitivist felsefenin Türk yorumu olduğu iddiasındaki bir doktrinin basit ve bulanık açıklamasında, anlam belirsizliği daha baştan belli oluyordu: liberaldiler, ama herşeyden önce Türk; ateisttiler, ama yavaş yavaş ulusal davaya kazanmak için İslam'ın dinsel önyargılarına yer veriyorlardı. Birçok Türk sürgünü gibi Ahmed Rıza ve arkadaşları da li-

beralizmi içtenlikle benimsemişlerdi; ama milliyetçiliğe halel getirmemesi kaydıyla.

Paris'teki Jön Türk sürgünleri, hem dünyanın her yanında müslüman milletlerin uyanışıyla parçalanmış İslam'ın genel krizinin, hem de enperyalist toprak talepleri ve ekonomik taleplerin tehditi altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumun bilincindeydiler. Paris'te ve daha sonra da Selanik'te görüldüğü gibi, Jön Türkler öncelikle anti- emperyalisttiler. Abdülhamit'in panislamizmi —o da yine anti emperyalist bir perspektif içinde— XIX. yüzyılda Hindistan'dan Fas'a ve Türkiye'den Kara Afrika'ya kadar Avrupa'nın zorbalığına maruz kalmış müslümanların yaşadığı derin sıkıntıyı Osmanlı İmparatorluğu lehine kullanıyordu. Osmanlıcılık, esasta, yanıltıcı dinler arası çatışma maskesinden sıyrılmış bir ulusal bilince varma hamlesinden başka birşey değildi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki muhalefet partilerinin ikinci bir kongresi, Taşnak Partisinin girişimiyle 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplandı. Kongre, 1902'deki üç örgütün dışında, Mısır Yahudi Komitesini, Arap, Ermeni ve Balkan muhalefet gazetelerinin (sırasıyla: *Hilafet*; Boston'da yayımlanan *Armenia ve Hairenik*; ve *Razmig*) yazı kurullarını ve Mısır Ahd-i Osmani Komitesini biraraya getiriyordu. Delegeler, padişahı ülkeyi yıkıma uğratmak ve İmparatorluğu büyük devletlerin önünde küçük düşürmekle suçladılar. Müslüman ve hıristiyanların eylem birliğine gitmesini savunuyorlar, Abdülhamit'in düşürülerek mutlakıyetçi rejimin yerine parlementer bir rejimin geçirilmesini istiyorlardı. Kongre, bütün muhalefet gruplarının devrimci yöntemlere, yani silahlı direniş, vergilerin reddi, siyasal ve ekonomik grev, ordu içinde propaganda, hatta genel ayaklanmaya başvurabileceğini oybirliğiyle kabul etti *(40)*

1908 Jön Türk Devrimi patlak verdiğinde, Devrimci Ermeni Federasyonu böylece hem Osmanlı liberalleriyle uyum içinde ve hem de Rusya'nın müslüman milliyetçileriyle karşıtlık içinde bulunacaktı. Taşnak Partisinin durumu, sadece Rusya, Türkiye ve keza İran'daki Ermeni toplulukları içinde mücadele

eden bir azınlığı yansıtıyor olsa da, Ermeniler olaylar zincirine dahil olmuşlardı. 1878'de uluslararası siyaset sahnesine getirmiş oldukları bu Ermeni sorunu otuz yıl sonra artık aşılmış olacaktı. Asimile olmayacaklarını kanıtlamış ve ancak ulusal özelliklerini muhafaza ederek yaşayabileceklerini kavramış olan Ermenilerin önünde yalnızca iki yol vardı: ya ulusal bağımsızlık (veya en azından ulusal özerklik) ya da yok oluş. Tek bir imparatorluğun bünyesinde mümkün kılınmış olan şey, kavimlerin doğal dağılışına riayet etmeyen sınırlar arasında bir sacayağı gibi yerleşmiş bu halk için gerçekleşmeyecek bir düş haline geldi. Türkiye Ermenilerinin yokoluşu, jeopolitiğin dayatmalarına ödenen bedel olmuştur.

10. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Bkz. Jacques Thobie'nin doktora tezi: *Les İntérets économiques, financiers et politiques français dans la partie asiatique de l'Empire ottoman (1895-1914)*, Université de Paris, 1973.

2— V. Bérard, *La Révolution Turque,* Paris, A. Colin, 1909, p. 277.

3— Geleneksel ve zorunlu türban yerine.

4— Rouben Der Minasian, *Armenian Freedom Fighters,* Boston, J. Mandalian, 1963, p. 70-71.

5— Sosyalist Enternasyonal'in Kopenhag kongresine Ermeni Taşnak Partisi tarafından sunulan, *Droschak* yazı kurulundan M. Varandian'ın kaleme aldığı rapor.

6— R. Der Minasian, *op. cit.*, p. 72-75.

7— *Ibid.*, p. 123-163.

8— P. Quillard, *op. cit.*, p. 84-88.

9— R. Der Minasian, *op. cit.*, p. 79-89.

10— P. Quillard, *op. cit.*, p. 44-49.

11— *Sassoun et les Atrocités hamidiennes, Genéve, 1904 (Droschak* tarafından yayımlanan basın kupürleri derlemesi).

12— Sosyalist Enternasyonal'in Londra kongresine FRA'nın sunduğu rapor, 25 Temmuz 1896 (Cenevre'de *Droschak* yazı kurulunca kaleme alınmıştı). 1896'da meydana gelen bir bölünme— İskenderiye'de yeniden oluşturulmuş bir Hınçak partisinin kurulması— sonucu zayıflamış olan Hınçak partisi, bu tarihten itibaren Ermeni eyaletlerindeki gücünü yavaş yavaş yitirir (Yalnızca Kilikya'da gücünü korumuştur). Devrimci Ermeni eylemi o günden sonra sık sık FRA'nın faaliyetiyle iç içe girer.

13— Jacques Baynac, Laura Engelstein, Rene Girault, E. L. Keenan, Avraham Yassour. *Sur 1905*, Paris Champ libre, 1974, p. 112.

14— Plehve özellikle Yahudiler üzerinde baskı uygulamış ve Kichinev pogromlarını örgütlemiştir.

15— 1900'de Paris'te toplanan kongresi sırasında, II. Enternasyonal tüm ülkelerin sosyalist parlamenterlerini, gerekli olduğu her durumda baskı altındaki Ermeni halkı lehine müdahalede bulunmaya davet eden bir önergeyi kabul etmiştir. Sosyalist Enternasyonal Bürosu, 18 Ekim 1901'de Sason olayları vesilesiyle yeni bir çağrıda bulundu. Bu çağrıya ilk yanıt verenler Fransız sosyalistleriydi. (Bkz. Toulouse Edebiyat ve İnsan Bi-

limleri Fakültesi tarafından yayınlanan kolokyum belgeleri, 1965, p. 48. 1900 Kongresi üzerine bkz., Edouard Bernstein, *Les Souffrances du peuple arménien et les Devoirs de l'Europe,* Genéve, Avrupa Ermeni Öğrenciler Birliği yayını 1902)

16— A. Ter Minassian, *art. cit.*, p. 559.

17— Taşnak Partisi, 3000'den fazlası Rusya, kalanıysa Türk ve İran Ermenistanındaki 4000 gruba dağılmış 165 000 üyeye sahipti.

18— A. Ter Minassian, *art. cit.*, p.559.

19— Jacques Droz,*Histoire générale du socialisme* „ Paris, PUF, t. 11, 1974: bkz. Annie Kriegel tarafından kaleme alınmış II. Enternasyonal'le ilgili bölüm, p. 555 - 583. Aynı şekilde bkz.
Georges Haupt, Michael Lowy, Claudie Weill, Les Marxistes et la Question nationale (1848 - 1914), Paris, Maspero, 1974.

20— A. Ter Minassian, *art. cit.* , p. 561. Ayrıca bkz. , Jacques Droz, *op. cit.*, J. Chesneaux'nun kaleme aldığı "Le Socialisme dans le monde Arabo - asiatique " adlı bölüm, p. 531 - 552. Ve son olarak, Georges Haupt' nun II. Enternasyol konusundaki temel çalışması, *La II'é Internationale .Etude critique des textes* , Paris, Mouton, 1964.

21— Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to İndependence,* Berkeley ve Los angeles, University of California Press, 1976, p. 19. RSDİP 1900'den itibaren, Cenevre'de mülteci olan Lenin tarafından yönetilmekteydi. 1903'teki 2. kongrede parti iki akım halinde bölünecektir: bölşevizm ve menşevizm.

22— Saldırıyı örgütleyenlerden FRA kurucusu Christopher Mikaelian Bulgaristan'da bomba imal ettiği sırada ölmüştür.

23— 1905 Rus Devrimi, İran'da sosyalist hareketin gelişimini hızlandırdı. Gelişim; Şah'ın liberal reformlara gitmesini ve bir parlamentonun açılmasını sağladı. 1907'deki karşı-devrim girişimi-İran Vendee'si— etkisiz hale getirilmişti.

24— H. Pasdermadjian, *op. cit.*, p. 379.

25— A. Bennigsen ve C. Lemercier-Quelguejay, *L'Islam en Union soviétique*, Paris, Payyot, 1968, p. 46.

26— Ali Hüseyinzade (1864-1941). Bakû eyaletine bağlı Salcan'da doğdu. Saint-Petersbourg'daki parlak öğrenim yıllarından sonra İstanbul'a döndü. Burada Osmanlı İttihadı'nın (bkz. bu kitapta ilgili bölüm) kurucuları içinde yeraldı. Siyasal etkinlikleri nedeniyle ülkeden sürüldü. Sı-

ğındığı Azerbaycan'da Ahmed Agayev'in çevresi içinde milliyetçi hareketе katıldı. 1910'da döndüğü İstanbul'da Askeri Tıp Okulu'ndaki kürsüsüne geri döndü ve İttihad'ın merkez komitesine atandı. (1910-1911)

Ahmed Agayev (Ağaoğlu) (1865-1939) Azerbaycan, Şuşa doğumlu. Bakû, Saint-Petersburg ve Ahmed Rıza ve Dr Nazım'la karşılaştığı Paris'teki öğrenim yıllarından sonra Baku'ya döndü. Daha sonra 1908'de İstanbul'a göçtü. Günlük *Le Jeune Turc* gazetesine katkıda bulundu.

27— Serge A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Massachusett, Harvard University Press, 1960, p. 95. Bakû olaylarının kavranabilmesi için aynı şekilde bkz., J. Baynac, *op. cit.*, p. 49-97 ve p. 99-153.

28— V. Bérard, *l'Empire russe et le Tsarisme*, Paris, A. Colin, 1905, p. 257 ve p. 267-268.

29— J. Baynac'ın ifadesiyle, *op. cit.*, p. 98.

30— Bkz, bu kitapta Osmanlıcılık konusunu işleyen bölüm.

31— Yusuf Akçura (1876-1933). Simbirskli zengin bir sanayici ailesinden gelme. Öğrenimini önce İstanbul, ardından Paris'te yaptı; 1903'te Kazan'a döndü ve pantürkist çevrelerde birinci dereceden rol oynadı;1908'de Türkiye'ye göç ederek, 1911'de ünlü *Türk Yurdu* dergisini kurdu. Rusya müslümanlarının kongreleri için bkz., S. Zenkovsky, *op. cit.*, p. 41-43 ve A. Bennigsen,*op. cit.*, p. 51-52.

32— *Turan* sözcüğü etnik ya da coğrafi değil dilsel (linguistique) bir adlandırmadır. Bu durumda, sözcüğün etnik ya da coğrafi çerçevede yorumlanması metafizik ve usdışı bir anlam kazanmaktadır. Turan, Turanlıların ülkesi; çölümsü dağlar ve geniş steplerden oluşmuş, göllerle bezeli ve üzerinden büyük ırmakların akıp gittiği bir topraktır. Anadolu'nun yukarısında Iran'ın kuzey eyaletlerinden geçerek Hazar Denizi'nin güneyine uzanmakta ve Hazar'ın kuzeyinde Afganistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Sin-Kiang'a, Turan ırkının beşiği olan Altay Dağları'na kadar yayılmaktadır. Bu, vaktiyle boyların Atilla, Cengiz Han ve Timurlenk'in İmparatoruklarında birleşmiş oldukları Orta Asya'dır. Osmanlı Türkleri, Azeriler, Tatarlar, Başkırlar, Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Yakutlar, Altaylılar ve hatta Moğollar, tümü aynı ırktandır. Hepsi Turanlı olma bilincine sahiptir ve tek bir amaçları vardır: Turan'nın Aria'ya, elli milyon Turanlının Aryen Avrupa'ya karşı sürdürdüğü atalardan kalma mücadeleyi yeniden başlatmak için bir-

leşmek. Bkz. Zarevand (Zaven ve Varthanie Nalbandian'ın takma adları) *United and İndependent Turania. Aim and Designs of the Turks*, Leiden, E. J. Brill, 1971, p. 41-43. Zarevand'ın kitabı ilk olarak 1926'da yayımlanmıştır.

(*) İrrendantizm: Dil ve töre bakımından aynı olup, anayurt dışında kalmış olan halkın yaşadığı toprakları anayurda katmayı öngören doktrin-*Ed. Notu.*

33— Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* London, Oxford, New York, Oxford University Press, 1961, p. 173 (Genç Osmanlılar hareketi üzerine daha ziyade Türkçe kaynakçayla birlikte)

34— Ernest Edmundson Ramsaur, *The Young Turks, Prelude to the Revolution of 1908,* Princeton University Press, 1957, p. 22-25, ve T. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859-1952)* (- özgün metinde Türkçe— *Ed.*) *(Türk Siyasal Partileri Tarihi),* İstanbul 1958, p. 108-110.

35— Hatt-ı Şerif ve Hatt-ı Hümayun; Tanzimat'ı tanımlayan kararnameler.

36— Paul Fesch, *Constantinople au derniers jours d' Abd dul -Hamid,* Paris, M. Riviére, 1907, p. 336 - 376.

37— B. Lewis, *op.cit.* , p. 203 - 204.

38— P. Fesch, *op.cit.*, p. 384 - 387.

39— Victor Bérard, *La Mort de Stamboul,* Paris, A. Colin, 1913,p.98.

40— Osmanlı İmparatorluğu muhalefet partileri kongresi, 1907, Paris 1908, akt. E. Ramsaur, *op. cit.*, p. 124.

Ikinci Bölüm

Jön Türkler

11

İttihad ve Terakki Komitesi

Rusların uzak doğuda Japonlar karşısında uğradığı yenilgi *(1)* ve daha sonraki 1905 Devrimi, büyük bir emperyalist devletin hem sarı ırktan bir halkın hem de devrimcilerin önünde taşıdığı zayıflıkları açığa çıkartırken, sadece İstanbul'da değil, Osmanlı ordusunun Romen, Bulgar ve Yunan otonomistlerine karşı bir gerilla savaşına sürüklendiği Selanik'te de önemli yankılar yarattı. *(2)* Bu olaylar, Türk subayları arasında gelişmekte olan milliyetçi hareketlere kuramsal eleştiriden silahlı isyana geçmek için gerekli itkiyi sağladı. Selanik'te subaylar, büyük devletlerin Makedonya'da düzeni sağlaması için gönderdikleri ve varlığı kendilerine İstanbul'dakine kıyasla daha fazla özgürlük alanı bırakan Avrupa askeri güçlerinin gölgesinde, 1906 Eylül'ünde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ni kurdular. Bu cemiyet, 1907 Eylül'ünde Ahmet Rıza'nın Paris'teki örgütüyle birleşti; bu birlikten İttihat ve Terakki Komitesi doğdu. Komite, Selanik'te bir Merkez Komitesi ve eyalete bağlı başlıca şehirlerde yerel komiteler kurarak hızla örgütlendi. Ancak, Selanikli genç subayların gözünde ideolojiler çok fazla önem taşımıyordu. Önemli olan, kendilerinin ve babalarının kuşaklar boyunca hizmet etmiş oldukları Osmanlı devletinin hayatta kalmasıydı. Tartışmaları gibi eylemleri de bu merkezi sorun çevresinde dönüp duruyordu. Bu devlet nasıl kurtarılabilir? *(3)* Şiarları ba-

sitti: Vatan ve özgürlük;vatan ve meşrutiyet. Daha henüz düşüncelerini hayata geçirmeyi kılmayı tasarlıyorlardı ki iktidarı ellerinde buldular.

1908 Devrimi

Haziran 1908'de Revel buluşması, Makedonya sorununa yeni bir çehre kazandırdı: Çar ve İngiltere kralı arasındaki anlaşma Makedonya'nın özerkliğini hazırlıyordu. Kendilerini küçük düşürülmüş hisseden ve hoşnutsuzluk içindeki İttihad ve Terakki komitesi üyeleri 1 Eylül'de bir gösteri düzenlemeyi tasarladılar. Gösteri tarihi, öğrenilmiş olabileceği kaygısıyla daha sonra değiştirildi.

2 Temmuz 1908'de, Selanik komitesinin Arnavut üyesi kumandan Niyazi Bey, tabura ait parayı da yanına alarak küçük bir partizan grubuyla birlikte Makedonya dağlarına çekildi. Kısa süre sonra İstanbul Harp Okulu'nun en parlak mezunlarından Enver Paşa da 150 adamıyla birlikte dağa çıkıyor ve devrimin başladığını belirten bir çağrıda bulunuyordu. Bunun üzerine 800 Türk askeri Manastır'a gönderildi. Ne ki, birlikler kendi arkadaşlarına saldırmayı reddederek komutanları Şevki Paşa'yı öldürdüler. Yerine gönderilen Osman Paşa da aynı akibete uğradı. Ordu Makedonya'nın her yanında isyancılarla dayanışma içinde olduğunu ilan ediyordu. Köylerdeki Arnavutlar da bunlara katıldılar. 19 ve 22 Temmuz arasında Ordu şefleri Yıldız'ı telgraf yağmuruna tuttular; *(4)* Meşrutiyet'in kurulmasını istiyorlardı. 22 Temmuz'u 23'üne bağlayan gece, Selanik Merkez Komitesi telgraf bürosunu ele geçirdi ve Makedonya yerel komitelerinin delegeleriyle köy muhtarlarını ertesi sabah yapılacak toplantıya çağırdı. Köylerdeki hıristiyan ve müslüman halkın temsilcileri sabahın yedisinde sökün etmeye başladılar. Kalabalık hükümet konağı çevresinde gitgide çoğaldı. Saat onda dinsel ve sivil yetkililer göründü. Yunan ve Bulgar piskoposları birbirleriyle kucaklaştılar. Türkler, Yunanlılar ve Bulgarlar elele kolkolaydı. Ortalık ırklar ve dinlerin coşkunluk içinde birbirleriyle barıştığı bir bayram yerini andırıyordu. Yetkililer padişaha bir *ültimatom*

gönderdiler: Ya yirmidört saat içinde Meşrutiyet ilan edilecek ya da 2. ve 3. kolordular İstanbul üzerine yürüyecekti. padişah tereddüt içinde kaldı ve aradaki sürede Sadrazam Hilmi Paşa'yı komite üyelerini tutuklattırmakla görevlendirdi. Ama Hilmi Paşa olayın bir halk hareketi olduğu ve karşı koymamak gerektiği konusunda padişahı ikna etti. Tüm danışmanları aynı kanıdaydı. 24 Temmuz sabahı, Abdülhamit "bazı nedenlerden dolayı ilga edilmiş olan" *(5)* 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyduğunu ilan etti.

Makedonya'da tarif edilmez bir manzara yaşanıyordu. Birlikleriyle dağlardan inen Niyazi ve Enver, idari makamlar tarafından bando eşliğinde karşılandılar. Makedonya için Abdülhamit rejimi sona ermişti. İstanbul'da yaşanansa, tersine, tam bir şaşkınlıktı. Ahali gazetelerde okuduklarının anlamını kavrayabilmek için saatlerce bekledi . Haberi kutlamak için sokaklara döküldüklerinde dile getirdikleriyse padişaha duydukları hayranlıktı. *(6).*

Kendi başarıları karşısında ilk şaşkınlığa uğrayanlar Jön Türklerdi. Batı Avrupa'nın siyasal atmosferinde doğmuşlar, aynı zamanda hem demokrasi hem de milliyetçilikten etkilenmişlerdi. Osmanlıcılığa duydukları güçlü inanç içinde büyümüşler ve yurtseverlikte devrimci eylemlerini esinleyen coşkuyu bulmuşlardı. Koşullar onların en ileri beklentilerinden daha elverişli durumdaydı: 1908'de İstanbul'da iktidarı ele geçiren adamları harekete geçiren şey, emperyalizme duydukları nefret ve Devlet işlerini yabancılara teslim eden bir hükümdara besledikleri öfkeydi. Birdenbire çöküş halindeki bir imparatorluğun patronu olduklarındaysa, devlete hizmet için Batı'dan yürütülmüş birkaç formül ve oluşum halinde de olsa Türk ulusuna duydukları sarsılmaz inanç dışında hiçbir ekonomik ve siyasal formasyona, hiçbir deneyime, hiçbir gerçek ideolojiye sahip değillerdi.

Manastır ayaklanması ertesinde kumandan Niyazi Bey'in yapmış olduğu açıklama bu ruh halini özetlemektedir:

"Bu memleket bizimdir ve üzerinde tek bir Türk yaşadığı sürece, Türkler dışında kimsenin efendilik etmesine izin ver-

meyeceğiz." Kuşkusuz şunları da ekliyordu: "Jön Türk örgütünün güttüğü amaçlardan biri, hıristiyanların mevcut olayları meydana getiren geçmiş arzularından vazgeçmeleri koşuluyla, imparatorluktaki her milliyete, her dine özgürlüğünün verilmesidir." *(7)* Yanılsama çok kısa sürdü. İktidar olmanın gerçekleri karşısında., Jön Türkler hızla "olaylar" ın peşinden sürüklendiler.

İttihad'ın Merkez Komitesi

1908'den sonra Avrupa - ufak ayrıntılarla birbirinden farklılaşan belli bir hayranlıkla- Jön Türklerden, İtihadçılardan İttihad ve Terakki Komitesinden söz ediyordu. Ancak, Liman Von Sanders'in açık yüreklilikle itiraf ettiği gibi, "bu komitede herzaman garip bir şeyler vardı. Ne kadar üyeye sahip olduğunu, herkes tarafından tanınan önderleri dışında bunların kimler olduğunu hiçbir zaman öğrenemedim." İktidarı ummadıkları kadar hızlı ve kolay ele geçiren İttihad ve Terakki üyeleri, ayakta kalmalarını güvenceye alan bir tutumu tercih ettiler: Perde arkasından yönetmek, siyasal sahnede görünmeden yeni rejimi denetlemek ve örgütlerinin gizliliğini korumak.

İttihad Partisi (Birlik ve İlerleme Komitesinin İttihad ve Terakki olan Türkçe adından) Parlamento ile ilişki halindeki bir başkan yardımcısının gözetiminde yirmi üyeli bir Genel Meclis (Meclis-i Umumî-Ed) ve yönetici icra organını oluşturan bir Merkez Komitesinden (Merkez-i Umumî-Ed) oluşuyordu (Bu yapılanma esasen ancak 1913'te benimsenmişti.) 1908'den itibaren partiyi Merkez Komitesi yönetti. Bu komitenin kuruluşu ve 1914'e kadar yapısında meydana gelen değişiklikler, siyasal kararları sadece bu komitenin üyeleri aldıkları için çok özel bir önem taşımaktaydı.

Yalnızca Niyazi ve Enver'in figür olarak ortada göründüğü ve Talat, Nazım, Bahattin Şakir ve Karasu'dan henüz söz edilmeye başlandığı 1908 yılında, Merkez Komitesi sadece (Partinin gizlice toplanmış ilk kongresinde seçilen) sekiz üyeden oluşuyordu: Talat, Enver, Hüseyin, Kadri, Mithat Şükrü, Ür-

güplü Mustafa Hayri, Habip Bey, İpekli Hafız İbrahim ve Ahmed Rıza. *(8).*

1910'da Merkez Komitesi nerdeyse tümüyle değiştirildi. İlk komiteden sadece Mithat Şükrü ve Hayri'nin yer aldığı yedi kişiden oluşmaktaydı. Bu iki kişiyle birlikte, Eyüp Sabri, Ömer Naci, Hacı Adil, Doktor Nazım ve Ziya Gökalp partinin yeni sorumluları oluyordu. *(9)* Ahmet Rıza'nın çalışma arkadaşı Doktor Nazım ve dostu Ömer Naci'nin varlığı, daha önceden fanatik milliyetçiler olmalarına karşın çok önem taşımazken, düşünür Ziya Gökalp'in yer alışı Türkçü fraksiyonun partideki etkinliğini ortaya koyuyordu. Ziya Gökalp esasen, acil hedefi Türk ulusunun tarihsel misyonunu tamamlayabilmesi için "Türk ulusal kültürünü araştırmak" olan Türkçülük doktrininin kuramcısıydı. *(10)*

1911'de komite genişledi ve üye sayısı yediden ona çıktı: Talat yeniden komiteye girdi. Ahmed Nesimi, Ali Fethi ve Hüseyinzade yeniden seçildiler. *(11)* Hüseyinzade'nin seçilişi, Rus göçmenlerinin etkinliğinin başlangıcına işaret eder. Pantürkizmin resmi lideri Akçura ve Agayev 1908'de İstanbul'a gelmişlerdi. 1910'da Mehmet Resulzade *(12)* ve Hüseyinzade onları izledi: Kırım ve Kazan Tatarları, Azeriler, Özbekler ve Taştent ve Buharalı öğrenciler de birbiri peşisıra geldiler.

İttihad, İstanbul'a yerleşmek üzere 1912'de Selanik'ten ayrıldı. Merkez Komitesi oniki kişiye ulaşmıştı; bileşimi 1916'ya kadar değişmeden kaldı. Adı geçen 12 üye bu anlamda 1915 olaylarının temel sorumluları olarak kabul edilebilir. 1908'deki komiteden geriye sadece Mithat Şükrü, 1911'dekindense Talat, Eyüp Sabri, Doktor Nazım ve Ziya Gökalp kalmışlardı. Yedi yeni üye: Bahattin Şakir, Said Halim, Doktor Rusuni, Atıf Rıza, Küçük Talat, Kara Kemal ve Emrullah eski komitelerde yer almayan kişilerdi. *(13)*

Bu dönemin Türk olmayan tarihçilerinin kafasında belli bir karışıklığın yer ettiği görülebilmektedir. Karışıklık, siyasal cephe- yani triumviralardakiler (Talat, Enver, Cemal) ve İttihad nazırları- ile oyunun gerçek elebaşları olan ve meçhuliyetleri sayesinde istedikleri gibi at oynatabildiklerinden bu yanılsamayı

daha rahatlıkla sürdüren Merkez Komitesi üyelerini ayırdedememede ortaya çıkmaktadır. Genel sekreteri Mithat Şükrü dışında hiçbir üyesi- Talat dahil- Komite içinde baştan sona sürekli yer almadıklarından, bu Komiteye ortak bir rol yüklenemez. Öte yandan, burada egemen bir eğilim belirtmek zor olacaktır. Kuşkusuz, Ahmed Rıza ve Habip gibi liberaller, inançlı milliyetçilerin - Ziya Gökalp, Nazım ve Ömer Naci— Komiteye girdiği yıl partiyi terketmişlerdir. Ancak, mevkiini 1918'e kadar koruyan Eyüp Sabri'nin ve yine Hacı Adil'in seçilmesi, bu etkiyi dengeleme niyetine işaret etmektedir. Aynı şekilde, Hüseyinzade ve Ömer Naci Komitede ancak bir yol kalmışlardır. 1912'de Bahaddin Şakir'in atanması, Sait Halim'de Komiteye girmiş olduğundan, bir siyasal sertleşmeyi ifade etmez.Hatta, İttihad'ın uzlaşmaz bir milliyetçiliğe doğru kaymasına karşın Partinin icra organının dengelenmiş bir niteliği koruduğunu gözlemlemek çarpıcıdır. Keza, pantürkist fraksiyon 1912'de beş üyeyle temsil edilmekteydi: Nazım, Şakir, Gökalp, Atıf Rıza ve Kemal. Bu anlamda kararların sorumluluğunu Talat ve Şükrü'nün taşıdıkları söylenebilir. Bu kararların ancak çoğunluk oyuyla alındığı göz önünde bulundurulursa bazılarının kuşkusuz ki uzun tartışmalar sonucu çıktığı düşünülebilir. O sıralar, siyaset dünyası bir partinin faklı yapılarının Devletin işleyişini kontrol ettiğini görmeye alışkın değildi ve İttihad'ın gizli çehresinden kaygı duymakla birlikte, herbirinin tek tek sorumluluklarını saptama konusunda yanılgıya düştü. Bununla birlikte tüm Avrupalı siyeset adamları haklı olarak, Talat'ı rejimin kilit adamı "doğuştan olağanüstü yeteneklere sahip tek adam" *(14)* olarak görmede birleşiyorlardı. Talat siyaset adamıydı; Enver ise asker'i- ve aynı zamanda da rejimin temel taşını- simgeledi. Bu durum, iki adam arasındaki gizli bir anlaşmazlıktan, "ustaca gizlenmiş kişisel bir tiksenmeden öte bir şeydi. Hatta, mutlak iktidar için ikisi arasında süren gizli bir savaştan bile söz edilebilir." *(15)* Daha uzağa gitmeden, Talat'ın Enver'i hayli ustalıkla elinin altında tutmayı bildiğini ve Enver'in kendini İmparatorluğun patronu zannedebildiğini söyleyebiliriz. Görünürdeki bu triumrviranın üçüncü adamı olan

Cemal'e gelince, siyasatçi ile askerin bir bileşimini temsil ediyordu, ama oynadığı rol daha silik oldu. *(16)*

Öte yandan, bu triumvira parti içinde dikkate almak zorunda kaldığı bir muhalefetle de karşılaştı. Meslekten diplomat olan Sadrazam Sait Halim gerçek bir iktidara sahip değildiyse bile, Meclis-i Mebusan başkanı Halil; Talat ve Enver'in etkinliğini dengeleyen bir karşı güç işlevi gördü. Nihayet, bilgili ve uyanık maliyeci Cavit, Jön Türklerin iktidarda bulunduğu on yıl boyunca Türkiye'nin mali politikasını yönlendiren kişi oldu.

İttihad Kongreleri

Jön Türklerin 1908 ve 1914 arasında karşılaşmış oldukları zorluklar şu paradoksal olguyu açıklayamamaktadır: Görünüşte İmparatorluğun bütün halklarına özgürlük getirmeyi amaçlamış bir devrim, nasıl olur da dış olaylar onu özellikle zorlamamışken bu kadar kökten biçimde dönüşüme uğrayabilir? Ermeni devrimcilerin 1908'de ayrıcalıklı müttefikleri oldukları ve Abdülhamit'in zulüm programından memnun olmayan Jön Türkler, niçin bu programı acil ve öncelikli bir hedef haline getirmişlerdir?

Gerçekte, burada olayların akışı temel düşüncelerdeki değişime kıyasla çok az önem taşımaktadır. Sınırlarını belirlemenin imkansız olduğu kaygan bir alan söz konusudur ve eylemin gerçek mekanı da yine bu alandır. İdeoloji değişti ve Ermeniler kurban edildi. Osmanlıcılık onları içine alabiliyordu, pantürkizm ise redderek dışarı fırlattı. Gerçekte, soykırımın mekanizmaları ancak püntürkizm miti aracılığıyla anlaşılabilir. Bu çılgın faktörün, hasas bir müdahale olduğu ortaya çıkan İmparatorluktaki halkların özelliklere saygı çerçevesindeki asimilasyonu politikasına davetsizce girişi, eğreti kurulmuş bir dengeyi bozdu. Yabancı Ermeni kütlesini kökünden kazıma gerekliliği böylece daha acil sıkıntılara baskın çıktı. Tıpkı çağımızın bütün büyük cinayetleri gibi, Ermeni katliamı da her takınaksal nevrozun mantıkî seyrini izledi. Yahudiler, Slavlar ve Çingenelerin nasyonal- sosyalizm tarafından soykırıma uğ-

ratılmasıyla akrabalığı bundandır.

1908'de, İttihad hala az yapılanmış durumdaydı. Genç subaylar, aydınlar (öğretmenler, avukatlar, hekimler, gazeteciler) ve küçük memurlardan oluşmuş bir partiydi. Yani, çoğunlukla orta sınıflardan gelen üyelere sahipti. Yönetici sınıf bunlara düşmandı. Proletarya ve köylü yığınları kendilerini doğrudan ilgilendirmeyen bu harekete karşı kayıtsızlık içinde görünüyordu. Bu nedenle partinin ilk görevi, meclis seçimlerini hazırlamak amacıyla başkentte, özellikle de eyaletlerde örgütlenmek ve siyasal programını belirlemek oldu. (18) Bu programın asıl metninde Osmanlıcılığın temel sorunu ortaya konmuştu: Eyaletlerin özerk olduğu bir federalizm ya da idari reformlarla sınırlı bir merkezileşme: Türk milliyetçiliği ya da İmparatorluktaki halkların katılımı. Bu sorunun üzerinden atlanıp geçilmezdi. "Milliyet veya din ayrımına gitmeksizin (tüm Osmanlıların) tam bir eşitlik ve özgürlüğünden (...), Devlet karşısındaki hak ve ödevler konusunda (herkesin) yasa karşısında eşitliğinden söz edilemez" *(19)* ve merkezileşmiş bir Devlet ve "Türk ulusunun egemenliğinin korunması" *(20)* öğütlenemezdi. Siyasal devrim, idari bir desantralizasyon olmuştu. Jön Türkler buna karşı çıkarken rejimin takipçileri olduklarını ortaya koyuyorlardı. Desantralizasyon programı hiç kuşkusuz ki doğrudan doğruya siyasal açıdan eğitimsiz durumdaki müslüman yığınların muhafazakarlığına çarptı; azınlıklar da kendi özelliklerinin korunmasını engelleyen gerçek bir Osmanlılaştırma ile işbirliği yapmaya zerrece yatkın değillerdi. Ama Komite tereddüt göstermedi: Getirebileceği bütün sonuçları göze alarak Türk çözümünü tercih etti.

Osmanlıcılık böylece hayata dahi geçirilmeden terkedilmiş oluyordu. İttihad yöneticilerinin Parti kongrelerinde yaptıkları konuşmalara bakarak bu dönemecin ne zaman alındığını saptamaya çalışmanın hiçbir anlamı yoktur. Kongreler esas olarak İttihad ve Terakki Komitesinin iktidar mücadelesinde karşılaşmış olduğu güçlükleri yansıtmaktadır.

Arnavutluk, Yemen, Trablus ve Balkan savaşları, hükümet değişiklikleri ve gerici partilerin saldırıları, beş yıl boyunca bir-

çok kereler yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Komiteyi güçten düşürdü. Bu onun için öncelikle bir ayakta kalma sorunu oldu. *(21)* 1910'da, İttihad'ın 2.Kongresi Selanik'te toplandı. Delegeler, bölünme tehdidi altındaki partinin birliğini sağlamak için çaba gösterdiler. Bununla birlikte, resmi kongre dışında yapılan gizli bir komite toplantısında Talat, Osmanlıcılığın geleceği açısından kaygı verici nitelikte sözler sarfedecekti: "Bildiğiniz gibi, Meşrutiyet müslümanlarla gavurların (Türkler müslüman olmayan herkesi bu şekilde adlandırıyorlardı) eşitliğini açıklıyor. Ama hepimiz bunun gerçekleştirilemez bir ideal olduğunu biliyor ve böyle düşünüyoruz. Şeriat, bütün tarihsel geçmişimiz, yüzbinlerce müslümanın ve bizzat her türlü Osmanlılaştırma girişimine inatla direnen gavurların duyguları gerçek bir eşitliğin tesis edilmesinin önünde aşılmaz bir duvar olarak duruyor... Bu durumda, biz İmparatorluğu Osmanlılaştırmayı başarmadan önce eşitlik sorunu söz konusu olamaz. Önceden belirtmekten kaçınmıyorum, bu ancak Balkan devletlerindeki ajitasyon ve propagandaya son verebildiğimizde üstesinden geleceğimiz uzun ve zor bir görevdir." *(22)* İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi bu açıklamanın analizini yaparken şöyle yazıyordu: "Mevcut Osmanlılaştırma politikası, Türk olmayan unsurların unufak edilmek üzere Türklerin havanına yerleştirilmesidir." *(23)* Ancak Talat'ın bu açıklaması Komitenin 1910 kararlarında görünmüyor, Merkez komitesinin gizli bir toplantısında dile getirildiği belirtilmektedir ve Talat o yıl Merkez Komitesi üyesi olmadığı için de doğruluğundan o ölçüde kuşku duyulabilir. *(24)*

İttihad'ın 3. Kongresindeki bir Merkez Komitesi toplantısında, Parti ayrım gözetmeksizin Türk dilinin kabul edilmesini istedi. Bu, "Türk olmayan unsurların asimile edilmesi ve müslüman egemenliğinin tesis edilmesinin" aracı olacaktı. Ayrıca, Parti Türkçülük karşıtı her tür düşüncenin cezalandırılmasını öğütledi. *(25)* Birçok yazar, Ermeni soykırımı kararının İttihad'ın 1911 Kongresinde alınmış olabileceğini öne sürmektedir.

Bu sav hiç bir ciddi belgeye dayanmamaktadır. Esasen, bu

kongre 30 Eylül günü, tam bir kriz ortamında başlamıştır. Kısa süre önce İtalya'yla savaş patlak vermişti. Mevcut düzen bir kenara itilmiş ve Meclis gönüllü asker toplamak ve müslüman olmayan cemaatlerin işbirliğini sağlamakla yükümlü bir Ulusal Savunma Komitesi'ne dönüştürülmüştü.

4. Kongre de aynı şekilde, Balkan Savaşı tüm yoğunluğuyla sürerken İstanbul'da toplandı. Özellikle askeri durumun analiz edilmesi ve bir seçim stratejisi saptanması konusunda yoğunlaştı. 5.Kongre 20 Eylül 1913'te, yine İstanbul'da yapıldı. Ali Fethi, yaptığı açış konuşmasında yeni bir mevzuatla İmparatorluğun ekonomik yenilenmesini sağlamanın, ticaret ve sanayinin geliştirilmesinin, tarım kooperatifleri kurulmasının, ülkeyi modernleştirmenin gerekliliği üzerinde durdu: "Osmanlı hükümeti, İmparatorluk nüfusunu oluşturan çeşitli unsurların gelişme ve ilerlemesini görmeyi arzulamaktadır. Bunun için, iç politikasının temeli olarak ağırlıktaki unsurların yerel dillerini benimsemek zorundadır." *(26)* Bu tavır, 1911'dekine kıyasla bir geri çekilmeye işaret etmekteydi ve ulusal özelliklerin tanındığı şeklinde yorumlanabilirdi.

Ne parti kongrelerinin oturumlarında konuşulanların okunması ne de Merkez Komitesinin gizli toplantılarındaki -doğruluğu her zaman kuşku götürür—konuşmalar, son derece uzlaşmaz bir milliyetçiliğe yönelmiş olan bu düzenli kaymayı açıklamaya yetmemektedir. İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının nerdeyse tümümün yitirilişi ve güçlü bir gerici partinin ortaya çıkışı, Osmanlıcılığa bağlılıkları konusunda ne kadar teminat verirlerse versinler, Jön Türkleri azınlıklar karşısında hoşgörüsüz bir tutum benimsemeye itti. Bununla birlikte, İttihad'daki ideolojik dönüşümün nedenini başka yerde aramak gerekir. Dönüşüm Osmanlı siyasal yaşamına zorla girmiş olan Türkçülükten, önce aydınların başını çektiği, sonraysa bütün toplumsal tabakalara nüfuz eden kollektif bir çılgınlıktan kaynaklanmıştır. Partinin milliyetçi kanadı kitleleri Türkçülüğe çekti. Tüm bir partiyi daha sonra ırksal fanatizmin patlak vermesine sürükleyense bu kitleler oldu.

Osmanlı Siyasal Yaşamına Türkçülüğün Girişi

Türkçülük 1908'le 1913 yılları arasında Osmanlı İmparotorluğundaki siyasal ve yazınsal çevreler içinde yayılma gösterdi. İttihadçıların yürürlüğe soktuğu mevzuata yaslanan Türkçüler dernekler kurarak periyodik yayınlar çıkarmaya başladılar: Türk Derneği ve aynı adlı dergisi (1909-1911); *Türk Yurdu* derneği ve dergisi(1911); başkentteki üye sayısı bir süre sonra aralarında yedi yüz hekim, subaylar,avukatlar, öğretmen ve öğrencilerin bulunduğu üç bin kişiye ulaşacak olan *Türk Ocağı* kulübü; *Bilgi ve Halka Doğru* isimli periyodik yayın organları (1913). "Sözümona apolitik olan bu değişik adlardaki dernekler ve çeşitli dergiler, gerçekte özenle seçilmiş ve hep aynı militan bir grubun, aşırılığı özellikle belirtilmesi gereken faaliyetlerini gizlemektedir." *(27)* Aynı militan gruptan kastedilen, Yusuf Akçura, şair Mehmet Emin, Ahmed Agayev, Ali Hüseyinzade, tarihçi Fuad Köprülü, İsmail Gasprinski (Kırım'da kalan Gasprinski birçok dergiye katkıda bulundu),yazarlar Celal Sahir ve Halide Edip'ti. *(28)* Selanik'teki *Genç Kalemler* dergisinin kurucuları (Ziya Gökalp, Ali Canip ve Ömer Seyfettin) 1912'den itibaren bunlara katılmışlardır. *(29)*

Rusya'dan gelen mali yardım sayesinde çıkan *Türk Yurdu* dergisi, bütün bu periyodik yayın organları arasında en tanınmış olanıdır: Türkçülüğün incelenmesi için gerekli birinci elden bilgiler dergi kolleksiyonu okunarak elde edilebilir. Yayın yönetmeni Yusuf Akçura derginin üslubunu belirlemektedir. Makaleleri "*Türk Yurdu*'nun esas yoğunluğunu oluşturmakta" ve hedeflerini özetlemektedir: Tatarlar ve Türklerin aynı ırktan olduklarını ortaya koymak, vatanseverliği yüceltmek ve Turan topluluğunu XIII. yüzyıldaki sınırlar içinde yeniden yaratmak. Dergide önemli bir bölüm İsmail Gasprinski'nin düşüncelerine ve yanısıra Akçura'nınkine yakın olan görüşleri ayrıca kilise karşıtı özellik de taşıyan Agayev'e ayrılmıştı. *(30)* Gerçekte *Türk Yurdu*'nun ideolojisi, Hüseyinzade'nin öne sürdüğü ve Ziya Gökalp tarafından yi-

nelenmiş olan şiardı: *Türkleşme, İslamlaşma,modernleşme.*

Üniversitelerde,toplumsal bilimler ve pantürkizmin öğretildiği Türkoloji kürsüleri kuruldu. *(31)* Tüm Türk gençliği Turan serüvenine atıldı. Medreselerdeki eğitim yoluyla dinsel çevrelerde ve hatta—daha düne kadar panslavizm fanatiği olan— softalar arasında dahi yayıldı. Köylü tabakalarına ve proletaryaya ulaştı: Türk işçilerinden, Türk zenaatçılarından söz edildiği duyuluyordu. Yoğun bir yabancı düşmanlığı kampanyası sonunda yabancıların dükkanları boykot edildi. Bir milyon lira sermayeli Türk ulusal bankası kurularak Anadolu'da şubeler açtı. Yabancı banka ya da sanayi kuruluşlarına yatırım yapan Türk kapitalistleri kınandı. Kuşkusuz ki Jön Türkler ilk iflaslar karşısında hızla ekonomik gerçekliklere dönmek ve— hemen hemen tümüyle yabancıların elinde bulunan—mali işlerin yönetimini elden kaçırdıkları gerçeğini kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak bu dakik gözlem fanatizmlerini güçlendirmekten başka sonuç vermedi. *(32)*

Edirne'nin Enver tarafından zaptından sonra, *(33)* nerdeyse bütün kabine üyeleri Ocakçı olduklarını ilan ettiler. Maarif Nazırı, üniversite profesörlüklerine pantürkistleri getirdi; ilkokullardan başlayarak üniversiteye kadar, askeri akademi ve *medreseler* (yani dinsel okullar) de dahil tüm eğitim programları değiştirildi. Agayev İstanbul'a eğitim müfettişi olarak atandı ve Türk tarihi ve Türk edebiyatı öğretiminde yeni düzenlemeler yapılması için büyük çaba gösterdi. O sıra Dahiliye Nazırı olan Talat, memur atamalarını pantürkist inanca sahip olup olmamayı kıstas alarak yapıyordu. Vatansever yazarlar Rus İmparatorluğunun çökeceği ve onun yıkıntıları üzerinde bir Turan İmparatorluğu kurulacağı kehanetinde bulunuyorlardı. Bu denli ani bir dümen kırmaya bile ayak uyduramayacak ölçüde eğitimsiz ve fazlaca İslamlaşmış olan Türk halk kesimleriyse, bu milliyetçi heyecan dalgası karşısında kayıtsız kaldılar. Buna karşılık, Jön Türk partisi ve entelijansiya 1914'te tümüyle Türkçülüğü benimsemiş durumdaydı.

Bu hazırlıklar ancak çok daha sonra kavranılabildi. Avrupa kançılaryaları Osmanlı İmparatorluğu'nun işini bitirip bi-

tirmemenin gerekliliği üzerine akıl yürüttüğü sırada Osmanlı İmparatorluğu çoktan ölmüştü. Onun küllerinden doğan Anka, yeni Türkiye Avrupa'yı çoktan terketmiş ve Balkanlardaki yenilginin kendisine sağladığı bir zafer edasıyla kendi ana vatanına, köklerinin bulunduğu vatana uçuyordu. Nüfusunu türdeş olmayan unsurların oluşturduğu ve aynı ırk ve aynı dine bağlı devletler tarafından çevrelenmiş oldukları için de dış tehlikeler karşısında savunulması zor olan ve Türkleri askeri bir terör rejimi uygulamaya mecbur eden Makedonya, Arnavutluk ve Avrupa'daki diğer Türk sömürgelerinin kaybedilmesi Türklerin işine gelmişti. Bu koşullarda, Türkiye'nin durağan konumundan kurtulması ve modernleşmesi ancak emperyalist yükümlülüklerinin azaltılmasıyla mümkün olabilirdi ve XVIII. yüzyıl sonundan beri beklenen son nefesi, kaybetmiş olduğu topraklardan çok daha güçlü çıkmasını sağladı. *(34)* Libya ve Bulgaristan'la, Bosna-Hersek ve Rumeli'yle birlikte Avrupa Türkiyesi'nin hemen hemen tamamını, İmparatorluğun dörtte birini ve beş milyon nüfusu yitiriyordu. Balkan azınlıklarının ayrılması sayesinde,Türkler İmparatorluğun en önemli etnik topluluğu haline geliyorlardı. Böylelikle ilk kez olarak, geldikleri yoldan kendi iradeleriyle geri dönüyorlar, yerli olmayan halklar Anadolu ve Orta Asya'nın yolunu tutuyorlardı. Ancak kabul ettikleri ve kendilerine hoş gelen bu fedakarlık, yaptıkları son fedakarlık olacaktı. Çokuluslu bir devlet kurmanın imkansızlığı ortaya çıkıyordu-ve Jön Türkler bunu hiç denememiş olduklarını söyleyemezlerdi. Ancak, yerleşik halklar "tüm Osmanlıların Türk olmadıklarını" kısa sürede anlayacaklardı. Bunu ilk kavrayanlar, kendilerine "Sizler ve ırkınız Türklerin tebasasısınız. Ülkenizi fethetmedik mi? (...) Sizler ve ulusunuz Türk olduğunuzu ve tıpkı Arap vatanı denen şey gibi Arap ulusu diye bir ulusun da mevcut olmadığını kabul etmek zorundasınız" *(35)* denilen Araplar oldu-İmparatorluk topraklarında oniki milyon Türke karşılık beş buçuk milyon Arap yaşıyordu.

Rumlara, Ermenilere ve Yahudilere gelince, bunlar Türk vatandaşı olarak yaşamalarına karşın hiçbir zaman Türk ulusunun

parçası olmayacaklardı. Ulusal Türk devleti içinde yabancı bir gövde olarak mevcudiyetlerlerini sürdüreceklerdi. Bu devletse, türdeş bir nitelik kazanmak için onları bünyesinden atmak zorundaydı.

Nihayet, Türk politikasındaki bu revizyon bir başka saptamayı daha dayatıyordu. Türkiye'nin düşmanı; kuzeyde ve güneyde onu kuşatmış, Turan topraklarının büyük bölümünü eline geçirmiş, panslavizm adına onları Avrupa'dan kovalamış, Akdeniz'e çıkmak için Boğazlar'ı ele geçirmek isteyen bu ölümcül düşman Rusya'ydı. Rusya'yla Türkiye arasında tek bir sınır vardı: Ermenistan; üzerinde hem Ermenilerin hem de Kürtlerin oturduğu bu toprak. Peki bu durumda, hem Anadolu'nun Asya sınırında dağ gibi yükselen hem de gelecekteki pantürkizmin fetih yolları üzerinde bulunan Ermenistan'ın yeni Türkiye için bir tehlike oluşturduğu sonucuna nasıl ulaşılmasın? Bir halk uzun uyuşkunluk yüzyıllarından sonra ayağa dikildiğinde, böylesi bir milliyetçilik ateşine tutulduğunda ve bütün bunlara ayrıca maddi çıkarlar da eklendiğinde, -eğer ki hikmeti hükümet dayatırsa hiçbir cinayet konusunda tereddüt göstermez.

Bununla birlikte, bunlar sonuçlardan ziyade varsayımlardır ve tam bir nesnellikle şu soru sorulmalıdır: Pantürkizm Ermeni katliamının dolaylı nedeni midir? Bir Gökalp'in aşırılıkları ve bir Akçura yada Ağayev'in tavırlarının arkasında, kendinden geçmiş savlardan daha fazlası görülmeli midir? Bu çılgınlık, Osmanlı İmparatorluğunun mukadderatından sorumlu siyaset adamlarına da bulaşmış va aldıkları kararları etkilemiş midir? Ermenileri ortadan kaldırmakla pantürkizmin yolunu düzleyeceklerine gerçekten inanıyorlar mıydı? Kuşkusuz ki burada tam da sorunun canalıcı yerindeyiz. Bir ülkenin siyasal yaşamına mitin nüfuz edişini kabullenmeye pek yatkın olmayan, aklı fikri daha somut güdülenmeleri ortaya çıkarmakta olan kuşkucu tarihçi, akıldan çılgınlığa bu ani geçişi anlayamayacaktır.

Yine de onsuz soykırımın olmayacağı çılgınlığı yaratan bu mittir. Birinci Dünya Savaşı'nı önceleyen yıllarda Türkiye'de bir çılgınlık rüzgarı esmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun liberal bir Osmanlıcılığın irkiltmeleriyle hareketlenen uyuşkun gövdesi

pantürkizm tarafından tam anlamıyla tetanoza uğratılmıştır. Rusya müslümanlarının formüle ettiği umut mesajı, hayal meyal görünen yenilenmiş bir Türk İmparatorluğu çözümü, Türkler tarafından güçlükle kavranabilir bir ütopya olarak değil, gecikmeksizin ulaşılacak öncelikli bir hedef olarak karşılandı. Şairlerin saçma sayıklamaları ve peygamberlerin yürek oynatan çağrıları nesnel ve deneyimli siyaset adamları tarafından değerlendirildi. Olgunlaşmamış ve sağlam temellere oturmayan bir parti büyük bir misyonu gerçekleştirme oyununa girişti ve kendi mitin cehennemi güçlerine teslim etti. Türk milliyetçiliği kendisinini pantürkizm için kavgaya hasrettiği andan itabaren, gözlerini birdenbire Türk yaşamsal çıkar alanının eşiği durumuna yükselen Transkafkasya'ya çevirdi. Türkiye Ermenilerinin yok olması sonucunu veren bu denli ağır-ve bugün hala Türk hükümetinin sırtında taşıdığı bir yük olmayı sürdüğü için sonuçları açısından da o denli ağır-bu siyasal suçun işlenmesine başka bir açıklama getirilemez.

Osmanlı İmparatorluğu Tarihi
(1908 - 1914)

1908 *Temmuz*: Manastır Ayaklanması. Selanik'de hükümet darbesi. Meşrutiyetin kuruluşu.

1908 *Ekim*: Bulgaristan ve Girit'in bağımsızlığı kazanışı. Avusturya- Macaristan'ın Bosna- Hersek'i ilhak edişi.

1909 *13-26 Nisan* : Karşıdevrim. Abdülhamit'in devrilişi. *24 Mayıs:* Hilmi Paşa kabinesi. *28 Aralık* : Hakkı Paşa kabinesi.

1910 *Kasım* : Fransa'yla yapılan mali müzakerelerden sonuç alınamaması üzerine, Detsche Bank'la mali anlaşma.

1911 *Yılın ilk günleri* : Albay Sadık'ın gerici partisinin (Hizb-i Cedid) kuruluşu.
Nisan: Solda, ilerleme Partisi'nin (Hizb-i Terakki) kuruluşu.*Eylül:* Türk-İtalyan savaşının başlaması. Said Paşa kabinesi.

1912 *Ocak* : Albay Sadık ve Damat Ferit Paşa'nın Liberal Birlik'i (Hürriyet ve İtilaf) kurması.
Haziran : Albay Sadık'ın Vatan Koruyucuları grubunu kurması. *Temmuz* : Muhtar Paşa Kabinesi. *27 Ekim*: Ouchy Antlaşması: Türkiye'nin Trablusgarp'i kaybetmesi. *Ekim*: Karadağ, Bulgaristan, ardından Sırbistan ve Yunanistan'ın Türkiye'ye savaş ilanı. İlk Balkan Savaşı. Kamil Paşa kabinesi. *13 Kasım* : Türkiye'nin yenilgiye uğraması. Ateşkes. *13 Aralık:* Londra Konferansı'nın açılışı.

1913 *23 Ocak*: Enver ve Talat'ın darbesi. Nazım Paşa'nın öldürülüşü. Kamil Paşa kabinesinin düşüşü. Mahmut Şevket Paşa kabinesi. *29 Şubat:* İkinci Balkan Savaşı. *26 Mart* Edirne'nin düşüşü. *30 Mayıs*: Londra Antlaşması: Türkiye Avrupa'da, Enez - Midye hattının batısında kalan topraklarını kaybeder. *11 Haziran*: Mahmut Şevket'in öldürülüşü. Sait Halim kabinesi; ilk ittihatçı kabine. *24 Temmuz*: Enver'in Edirne'yi ele geçirişi. *10 Ağustos*: Bükreş Antlaşması.

1914 *Şubat:* Arap milliyetçi hareketinin gelişmesi. *14 Mayıs:* 3. Osmanlı Meclisinin toplanması. İttihatçıların kesin zaferi.

11. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— 1904'te Rusların işgali altındaki Port-Arthur şehri Japonlara teslim oldu. 1905 Ocağında Çar, bir grevci topluluğunun üzerine ateş açtırdı. Bu "Kanlı Pazar", Çar'ın 1905 Ağustos'unda bir danışma meclisi (Duma) toplanmasını kabul etmesine dek sürecek kargaşalıklar döneminin başlangıcını oluşturdu.

2— Jön Türk Devrimi Makedonya sorunundan doğmuştur. Avusturya-Macaristan ve Rusya, Makedonya'daki etnik topluluklara egemen olmak için oniki yıl boyunca iyi geçindiler. Ancak bu, milliyetçi grupların karşılıklı olarak birbirlerine ve Türklerin bu gruplara yönelttiği kesintisiz bir saldırı, katliam ve baskı döneminden başka bir şey getirmedi. Avrupa'nın müdahalesi (1903 Mürtzeg programı) Makedonya'yı vasayet altına aldı. Ne var ki anarşi devam etti ve büyük devletlerin siyasal revizyonları (Üçlü İttifak; VII. Edward ve II. Nicolas arasındaki Revel buluşması) Avusturya - Rus anlaşmasının iflasını belgeledi.

3— B. Lewis, *op. cit.*,p.212

4— Abdülhamit herşeyden elini eteğini çekmiş, Yıldız'daki sarayında yaşıyordu.

5— A. Sarrou, *La Jeune Turquie et la Révolution*, Paris Berger-Levrault, 1912, P. 19-35.

6— Bu Abdülhamit'e sadece kısa bir soluklanma sağladı; 1909'da bir karşı-devrimle düşürülecekti.

7— V. Berard, *La Mort De Stamboul*, op. cit., P. 261

8— T. Tunaya *op. cit.*, p. 199. Talat (1874-1921): İttihad ve Terakki Komitesi'nin başlıca yaratıcılarından; Selanik Posta ve Telgraf İşletmesinin eski müdür muavini; birçok kereler Dahiliye Nazırı. Enver (1881-1922): 1908 Devrimi kahramanı, tuğgeneral olacak ve Ocak 1914'te Sait Halim Paşa kabinesinde Harbiye Nazırlığı yapacaktır; Mart 1914'te padişahın yeğenlerinden biriyle evlenir; savaşın başında başkomutan yardımcısı olur. Hüseyin Kadri (1870-1934): 1912 ve 1914'te Balıkesir mebusu. Mithat Şükrü (1874-1947) İttihad ve Terakki Selanik komitesi kurucu üyesi; 1908'de Serez, 1914'te Drama mebusu. Mustafa Hayri (1867-1921): 1911'de Adliye, 1911-1912 ve 1913-1914'te Evkaf Nazırı;Mart 1914 ve Mayıs 1916 arasında Şeyhülislam. Habip Bey: 1908'de Niyazi'nin yönettiği ayaklanmaya katılanlardan; 1908 ve 1912'de Bolu mebusu. İpek-

li Hafız İbrahim, 1889'dan beri muhalif; 1908 ve 1914'te Arnavutluk mebusu. Ahmed Rıza (1859-1950): 1908 ve 1912'de İstanbul mebusu ve Meclis-i Mebusan başkanı; muhafazakar fikirleri ve milliyetçi heyecanının kıtlığı 1912'de Meclis-i Ayan'a indirilmesine neden oldu. Birçok kereler İttihad'ın politikasını eleştirmiştir.

9— Eyüp Sabri (1876-1950): 1908 ayaklanmasının tarihsel askeri önderlerinden biri. Ömer Naci (1880-1916): Siyaset adamı ve asker; Doktor Nazım ve Bahattin Şakir'in yakın dostu. Doktor Nazım (1870- 1926): İstanbul Komitesinin en eski üyelerinden; Tıp öğrenimini Paris'te tamamladı ve Ahmed Rıza'yla birlikte çalıştı; 1907'de Selanik'e dönüşünde, Paris ve Selanik'teki iki grubun İttihad ve Terakki adıyla tek bir çatıda birleşmesini sağladı: Selanik Hastanesi müdürlüğü görevini sürdürerek perde arkasında kaldı; 1918'de Maarif Nazırlığı yaptı. Hacı Adil (1869 - 1935): Eski avukat; komite bünyesinde hiçbir kanada dahil olmaksızın bağımsız bir faaliyet yürüttü. Ziya Gökalp (1876 - 1924): Diyarbakır'da doğdu; 1896'da İstanbul'a geldi; bir yıl sonra, devrimci faaliyetlerinden dolayı yeniden 1909'a kadar kalacağı Diyarbakır'a sürüldü.

10— Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism. The Life and Teachings of Ziya Gökalp,* Londres, Luzac and the Harvill Press, 1950, p. 63. Türkçülük kuramı, Türk milliyetçiliğinin üç eğiliminin reddi üzerine oturuyordu: Osmanlıcılık, panislamizm ve pantürkizm. Osmanlı İmparatorluğu farklı kültürlerden çeşitli milliyetleri kapsadığından, Osmanlı ulusu konseptini kabul etmiyordu. Aynı şekilde, İslam dinsel bir cemaat olduğu için, panislamizm milliyetçi bir doktrini temsil edemezdi. Gökalp'in bu arada yakın durduğu pantürkizme gelince, ilk etapta Türkçülük yer aldığından o sadece uzak bir amaç olarak kalıyordu. Bu ideolojiyi *Les Fondements du Turquisme*'de (Türkçülüğün Temelleri) geliştirmektedir, Ankara, 1923. Aynı şekilde bkz. Richard Hartman, "Ziya Gökalp's Grundlagen des türkischen Nationalismus", *Orientalistische Literaturzeitung,* Eylül-Ekim 1915, p.578-610. Jean Deny, "Ziya Gökalp", *Revue du monde musulman,* 1925, vol. LXI, p. I ve devamı.

11— Ahmed Nesimi (? - 1958):Giritli zengin bir ailenin çocuğu; Paris'te Siyasal Bilimler Okulu'nda öğrenim gördü; Sadrazam İbrahim Hakkı'nın (1915'te Berlin büyükelçisi olacaktır) himayesine sahipti. Ali Fethi (1880- 1943): eski subay; 1912 ve 1914'te mebus. Hüseyinzade'nin biyografisi için bkz. bu kitapta birinci bölümün son başlığı.

12— Mehmet Emin Resulzade 1905'te Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne (RSDİP) bağlı Türk sosyalist partisi Ümmet'in (Yardımlaşma) kurucularından biriydi. 1911'de, Azeri milliyetçiliğinin sözcüsü haline gelecek olan Müsavat (eşit-lik) partisini kurdu.

13— Merkez komite üyelerinin listesi T. Tunaya'da verilmektedir, op. cit., p. 198- 199; biyografileri de esas olarak Feroz Ahmad'ın kitabından aktarılmıştır, The Young Turks, Oxford, Charendon Press, 1969, p. 166-180. Bahaddin Şakir (1877 - 1922): Hekim; devrimci faaiyetleri nedeniyle 1891'de Erzincan'a sürüldü; Mısır'a ve oradan da Ahmed Rıza'yla birlikte çalışacağı Paris'e kaçtı; devrimden sonra mebusluk ya da bakanlık yapmamıştır. Mehmet Said Halim Paşa (1863 - 1921): Mehmet Ali'nin küçük oğlu ve Mısır kraliyet ailesinin üyesi; 1914'te sadrazam. Küçük Talat: Nazır Mehmet Talat'la karıştırılmaması için bu şekilde adlandırılmıştır; İzmir mebusu. Kara Kemal: İstanbul mebusu. Atıf Rıza: Bursa mebusu. Bu oniki kişiden (Eyüp Sabri ve Emrullah dışında kalan) onu 1919'daki İttihadçılar davasında yargılanmışlardır.

14— Henri Morgenthau, *Mémoires de l'ambassadeur Morghentau,* Paris, Payot, 1919, p. 28

15— Dr. Harry Stuermer, *Deux ans de guerre á Constantinople,* Paris, Payot, 1917, p. 227.

16— Ahmed Cemal (1872 - 1922): 1895 Harp Okulu mezunu; Selanik'teki III. orduya gönderildi; Komite'ye 1906'da katıldı; 1909'da Adana, 1911'de Bağdat valisi; 1913'te İstanbul askeri valisi, 1914'te Çalışma (Nafıa) daha sonra Bahriye Nazırı; 1914'te IV. Ordu komutanı olarak Suriye'ye gönderildi.

17— Halil (1874 - 1948): İstanbul'da hukuk, Paris'te agronomi (tarımbilim) okudu; Fransız siyasal sisteminden çok etkilendi; Meclis-i Mebusan başkanı olması ardından, Ekim 1915'ten Şubat 1917'ye kadar Hariciye Nazırlığı yaptı. Mehmet Cavit (1875 - 1956): 1908 ve 1912'de Selanik mebusu; birçok kabinede Maliye ve Çalışma nazırlıklarında bulundu.

18— İttihad ve Terakki komitesinim siyasal programının metni için bkz. A. Sarrou, *op. cit.*, p. 40-42

19— İttihad'ın siyasal programının 9. maddesi.

20— Hüseyin Cahit Bey'in 25 Ekim 1908 tarihli *Tanin*'deki açıklaması.

Tanin, İttihad'ın resmi organıydı.

21— Okur, bu bölümün sonunda 1908- 1914 yılları arasında Türkiye'de meydana gelmiş başlıca olayları anımsatan bir ek bulacaktır. Bu anımsatma, Jön Türkleri müslümanların gerici direnişiyle karşı karşıya bırakan ve kendi partilerinin birliğini tehdit eden çatışmaların yoğunluğu konusunda ancak pek az fikir verebilir. Bu çatışmalar İttihadçıların siyasal tercihini belirlemede etkili olmuştur: İmparatorluğun bağımsızlığı üzerine titreyen ve buna zarar verebilecek herşeye, özellikle de hıristiyan azınlıklar sorununda büyük devletlerin müdahalesine düşmanlık gösteren kesin bir milliyetçilik.

22— Manastır'daki İngiliz konsolosunun İstanbul'daki büyükelçisine gönderdiği 28 Ağustos 1910 tarihli mektup (aktaran B. Lewis, *op. cit.*, p. 218.)

23— B. Lewis, *İbid.* P. 219. "Editörler bu raporun resmi niteliğini doğrulayamazlar." notu ile birlikte.

24—F. Ahmad, *op. cit.*, p. 85 ve T. Tunaya, *op. cit.*, p. 191.

25—C. Zenkovsky, *op. cit.*, p. 107.

26— *İstanbul*, 22 Eylül 1913, akt. F. Ahmad, *op. cit.*, p. 141.

27—Paul Dumont, "La Revue *Türk Yurdu* et les musulmans del' Empire russe (1910 - 1914)" *Cahiers du monde russe et soviétique*, vol. XV, 3-4, p- 315 - 331 (p. 317).

28— Halide Edip (1884 - 1964) Baku'da kadınların kurtuluşu için bir hareket oluşturmuştu. Erkekler karşısında konuşma yapan ilk Türk kadını olarak,halka açık toplantılarda ve Ocaklarda bütün Türklerin birliğini vaazeden fikirlerini ifade ediyordu.

29— Ziya Gökalp ünlü Turan şiiri 1911'de bu dergide yayınlamıştır:

"Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e ne Türkistan; / Vatan, büyük ve müebbed bir ülkedir: Tûran..."

"Düşmanın ülkesi yerle bir olacak / Türkiye büyüyecek, Turan olacak."

30— P. Dumont, *art. cite.*

31— *Asie française*, vol. XVII- Ekim - Kasım 1917, no 169, P. 72.

32— Zarevand, *op. cit.*, p. 74 - 75. Pantürkizm konusunda bkz. *Revue du monde musulmane*, vol. XXII, 1913. İmzasız üç makale: "Doctrines et programmes des partis politiques ottomans", p. 151 - 164; "Les rapports du mouvement politique et du mouvement social dans l'Empire ottoman",

p. 165 - 178; "Le panslavisme et le panturquisme", p. 179 - 220.

33— Bir süre önce imzalanmış bir antlaşma Türkleri Avrupa'daki topraklarının temel bölümünden mahrum bıraktığı bir sırada, Enver 24 Temmuz 1913'te Edirne üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdi. Bu harekat Jön Türklerin popülaritesini pekiştirdi ve iktidarlarını sağlamlaştırdı.

34— Ahmed Emin, *The Developpement of Modern Turkey, mesured by its Press,* 1914'te New York Columbia University'de savunulmuş tez.

35— Bir Jön Türk önderi tarafından 1914 Ağustosunda yapılan bu konuşma, "Le fanatisme panturc" adlı makalede aktarılmıştır, *Asie française,* vol. XVII, Nisan - Haziran 1917, p. 74.

12

Ermeni Sorununun Yeniden Ortaya Çıkışı

1908'de Ermeni partileri Selanik Komitesi'nin tasaralarından haberdar değildi ve siyasal durumdaki ani altüst oluş onları hazırlıksız yakaladı. Başkentteki tüm Ermeniler özgürlük sarhoşluğuna kapıldılar. Bugünden yarına düşmanlıklar ve ırklar arasındaki ayrımcılık ortadan kalkmış gibi göründü. Herkes kendini tümüyle Osmanlı vatandaşı sandı. Osmanlı İmparatorluğu topraklarında haftalar boyunca büyük bir kardeşlik bayramı yaşandı. Bu ani dönüşüm karşısında şaşkınlığa düşen Avrupalı gazeteciler birbiriyle yarışırcasına değişik şenlikleri betimliyorlardı: "Bu gösterilerden en dikkat çekici ve en önemli olanı, ön sıralarında daha henüz serbest bırakılmış mahkumların yürüdüğü uzun bir kortejin İzmir sokaklarında akıp gittiği, 3 Ağustos akşamı yapılan yürüyüştür. Çiçek tarlası gibi süslenmiş bir araba üzerinde çok güzel bir Ermeni kızı birbirinin elini tutmuş bir Türk askeri ile bir Ermeninin başlarına çelenk takıyor; diğer bir araba üzerindeyse, bir müslüman, bir Ermeni, bir Rum ve bir Yahudi başka bir sempatik grup oluşturuyorlardı. Bunlar çok yeni, tıpkı özgürlük, eşitlik, kardeşlik sözcüklerinin yazılıp çizilmesi gibi, askeri bando tarafından çalınan *Marseillaise* marşı gibi, üç haftadan beri Meşrutiyet Tür-

kiye'sinde görülüp iştilen her şey gibi yeni olaylardı." *(1)*

En heyecan verici olanı 9 Ağustos Pazar günü İstanbul'da gerçekleşen gösteriydi: Harb Okulu öğrencilerinin çağrısı üzerine kalabalık bir halk topluluğu Feriköy Ermeni mezarlığını doldurdu ve 1896 katliamları kurbanlarının cesetlerinin gömülü olduğu mezarların önünde saygı duruşunda bulundu. Bu soylu harekete Ermeniler 13 Ağustos Perşembe günü, Sultan Abdülaziz'in otuz yıldır yasaklı olan *Özgürlük Marşı* ile Osmanlı ulusal marşını kendi aksanlarıyla söyleyerek Ermeni halkını Taksim meydanında toplanmaya çağırmakla yanıt verdiler; burada ardarda yapılan konuşmalarda Türk ve Ermeni şehitleri yanyana anılarak dayanışma ve kardeşliği yücelten konuşmalar yapıldı. Sürgünde bulunduğu Paris'ten dönen Ermeni avukat Zohrab ve bir önceki gün Şam sürgününden dönmüş olan Mareşal Fuat Paşa uzun uzun alkışlandılar. Haykırılıyor, sevinç göz yaşları dökülüyor, kucaklaşılıyordu. *(2)*

Irklar arasındaki barışın lirik yanılsaması çok kısa ömürlü oldu ve Ermeniler değişenin sadece başlarındaki efendi olduğunu çok geçmeden anladılar.

İttihad karşısındaki yükümlülüklerine bağlı olan Taşnak Partisi, Meşrutiyet ilanını takiben tüm fedailere mücadeleyi bırakmaları ve silahsızlanma emri verdi (Bu emre çoğu kez gönülsüzlükle uyulmuştur.) Kendilerine verilmiş açık ve kesin vaatlere karşın, Ermeniler seçimlerde sadece on sandalye elde edebildiler. Doğu vilayetlerinde hiçbir değişiklik olmamıştı: Meşrutiyet memurların büyük bölümü tarafından bilinmiyor, Kürt ağaları zorbalıklarını sürdürüyorlardı; vergi toplama sistemi hala keyfiyete tabiydi; ama, özellikle, değişik bölgelerde genel bir Ermeni katliamına girişmeye hazır örgütlü grupların hazırlandığına tanık olunuyordu. Bitlis, Erzurum, Van, Harput, Sivas ve Diyarbakır'da zulüm ve şiddet artış göstermişti. *(3)*

Sonuçta, Meşrutiyet'in ilanı yalnızca, daha henüz yatışmış eski yerel düşmanlıkları uykudan uyandırma sonucunu verdi. Doğu eyaletlerindeki Ermenilerin günlük yaşamında, zorbalık ve aşağılamalarla, sürekli bir güvencesizlikle dolu bu sefil yaşamda, Jön Türk sürgünlerinin nutukları ve İttihad'ın vaatleri ile

Anayasa'yı hiçbir zaman uyulamamaya kararlı yerel idarenin gerici eski özü arasındaki mesafe açıkça görülebilir. İttihad ve Terakki komitesi seçimleri denetim altına almayı başarmış olmasına karşın, eyaletlere gerçek anlamda nüfuz edebilmiş değildi. Doğu eyaletlerindeki Ermeniler her zaman genel bir katliamın korkusu altında yaşıyorlardı. 1909'da katliam başka yerde, geleneksel Hamidiye politikasının son bir dirilişinin mi, yoksa 1915 soykırımının bir prelüdünün mü söz konusu olduğu anlaşılmayan biçimde, Kilikya'da patlak verdi.

Kilikya Katliamları

Kilikya katliamları *(4)* Ermeni sorununun kapsamını tam olarak ortaya koymaktadır. Bu olayların gerçekleştiği bölge Tarsus'tan, İskenderun ve Latakiye limanları arasındaki yolun ortasındaki Keşap'a kadar uzanmaktadır. Burası düzlük, verimli ve ağaçlıklı, Pyrame (Göksu) Cydrus (Ceyhan), Sihun (Seyhan) gibi ün salmış ırmakların suladığı alüvyonlarla dolu bir ülkedir. Toprağı öylesine zengindir ki, asma, portakal ve incir ağaçlarıyla buğday, arpa ve pamuk çok bol yetişmektedir. Tarım makinaları daha yeni gelmişti ve sanayi gelişmekteydi: Berlin-Bağdat demiryolu buradan geçecekti. Bu ülke geleceğe güvenle bakabilirdi. 1909'da nüfus yaklaşık olarak 400 000'di; bunun 100 000'ini Ermeniler oluşturmaktaydı. *(5)*

Bölge 1895 katliamları sırasında görece olarak ayrı tutulmuştu; bunun nedeni kuşkusuz ki Avrupalılar tarafından çok sık gidip gelinen zengin Mersin kentine yakın oluşuydu. Ermeniler bölge pazarında ticari üstünlüğü ele geçirmişler ve tarımsal üretimi denetimlerine alma olasılığı güçlenmişti. Ayrıca, Meşrutiyet ilanı sonrasında, gerçek hakları kazandıklarına saflıkla inanarak, toplantıları, konferansları, tiyatro temsillerini yoğunlaştırdılar; saldırganlara karşı mahkemelere baş vurdular; özetle, korkunun o zamana kadar kendilerini sindirmiş olduğu köşelerinden çıktılar. Oysa çok açık ki, refah ve rahatlıkları Türklerin açgözlülüğünü uyandırmaktan geri durmuyordu. Bu rekabeti az çok bilinçli olarak yayan—ve Babıali'nin talelerine

yanıt veren—yetkililer İstanbul'u sözde Ermeni komplolarından bahseden resmi yazılara boğuyorlardı. Hınçak ve Taşnak partilerinin bölgedeki seksiyonları, 1908'den beri eyaletlerde örgütlenmiş olan İttihad ve Terakki komiteleriyle samimi ilişkiler sürdüren siyasal derneklere dönüşmüş ve her türlü devrimci eylemi bırakmış olduğundan, bu suçlamalar güçlü temellere sahip görünmemektedir. Öte yandan, Ermeni tebanın durumunu sağlamlaştırması karşısında kaygıya kapılan eşraf, Abdülkadir isimli birinin öncülüğünde gizli cemiyetler ve anayasa karşıtı gruplar içinde örgütlendi. Bu gerici hareket gelişme kaydederek kısa sürede yeni vali Cevat Bey'in himayesini ve komutan Remzi Paşa'nın (Maraş'ta 1895 katliamlarının örgütleyicisi) desteğini arkasına aldı ve hızla silahlandı. Halk en bayağı provokasyonlarla Ermeniler aleyhinde kıştırtıla kışkırtıla, eyalet sonunda 1909 Şubatından itibaren tam bir anarşi ortamına sürüklendi. Türklerin çoğunluğu Ermenilerin ülkeyi, dinlerini ve hayatlarını tehdit ettiğine inanmıştı. Başkentteki karşı devrimci hareketle Kilikya'daki gerici hareketin koodinasyonunu sağlamak için İstanbul'dan gönderilmiş olan komiser Zor Ali'nin Adana'ya gelmesiyle tansiyon daha da yükseldi. 15 Mart'a doğru, Türk—Ermeni herkes katliamın yakın olduğunu hissediyor ve ona göre silahlanıyordu. Çoğunluğu Türk ve Kürt olan elli bini aşkın işçinin Ermeni mal sahiplerinin ambarlarını dolduracak hasat için Adana ovasına indiği ekin biçme ve pamuk çapalama mevsimi yaklaştıkça olaylar bir o kadar artıyordu. Barutu ateşlemek için tek bir bahane yeterliydi. Bir Türk memurunun açıkladığı gibi: "Yeter ki petek balla dolsun, toplamak için nasıl olsa bir fırsat buluruz."*(6)*

6 Nisan'da bir Ermeni genci meşru müdafa durumunda iki Türkü öldürür. Düğmeye basılmıştır: intikam isteyen halkı ayaklandırmak için cenaze töreninden yararlanılır. Ermeniler valiye başvururlar..valiyse, Ermenilerden korunmaları için Türklere silah dağıtmaktadır. Ganimetin paylaşılması esnasında hedef olmasınlar diye Türk evleri işaretlenmiştir. 13 Nisan'da, *(7)* Türk mahalleleri ve camiler, baştan aşağı "müminler"in beyaz türbanına bürünmüş silahlı erkeklerle dolup taşmaktadır.

Paskalya bayramının henüz bittiği 14 Nisan günü, Ermeniler çarşıya inerler, okullar açılır. Aniden, jandarma desteğindeki Türklerin Ermenilere saldırdığı ve bunların da derhal mahallelerine çekilerek siperlendikleri haberi yayılır. Öğleyin silahlar patlar; ardından yağma başlamıştır. Askerler camilerin minarelerine çıkarak, çembere alınmış mahallelerinde özsavunmaya geçmiş Ermenilerin üzerine ateş açarlar. Direnişin ortaya koyduğu manzara karşısında korkuya kapılan vali bölgenin kaymakam ve mutasarrıflarına telgraf çekerek redifleri yardıma çağırır. Bunlar ertesi gün yetişerek saldırganların yardımına koşarlar. 15 Nisan akşamı cephaneleri biten Ermeniler bağışlanacakları konusunda söz alırlar ve 16 Nisan Cuma günü çarpışmalar kesilir.

Aynı tarihlerde aynı yöntemlerle ovadaki tüm kasaba ve köyler kırıp geçirilir. Buna karşılık, İskenderun, Maraş, Antep ve Mersin'de kaymakamlar hıristiyan halkın korunması için gerekli önlemleri almayı başarırlar. Bu günler boyunca, iki yüzden fazla köy yerle bir edilmiş, genellikle ekin toplamak için dağlardan inmiş üretici ve işçiler olmak üzere yirmi binden fazla kişi öldürülmüştür. Ürünler yokedilmiş ya da Türklerin yararına toplanmıştır. Sonuç, tüm Kilikya'nın ekonomik yıkımıdır. *(8)*

16 Nisan'dan sonra Adana'da on günlük bir araya tanık olunur: Selanik ordusu İstanbul üzerine yürümüş ve karşı—devrimi ezmiştir. Rüzgarın Ermenilerden yana döneceği umut edilebilir. 24 Nisan'da Mersin limanında demirli savaş gemilerinin komutanları olan bir İngiliz ve iki Fransız subayı Adana'ya gelerek, olaylardan sorumlu tuttukları valiyle görüşmelerde bulunurlar. Jön Türkler bunun üzerine Ermenileri "yabancıları ülkenin bir iç meselesine müdahaleye kışkırtmak"la suçlarlar.

24 Nisan'da Mahmut Şevket Paşa İstanbul'u ele geçirir. *(9)* Şam ve Beyrut'tan gelmiş taze kuvvetleri Adana'ya gönderir. Meşrutiyet ordusunun taburları daha kentin girişindeki karargahlarına varmamışken, silah sesleri yeniden ortalığı çınlatır: valinin adamları ateş açmıştır. Türklere karşı Ermenileri ko-

ruma görevinden zaten hoşnutsuz olan askerler, kendilerine ateş edenlerin Ermeniler olduğuna inandırılır. Sonuç korkunçtur. Askerler ve yağmacı çeteleri, sakinleri 16 Nisan'daki ateşkesten beri silahsız olan Ermeni mahallesine dalarlar. Bitişik nizamda inşa edilmiş evlere yangın bombaları fırlatılır. Alevler birçok ailenin sığınmış olduğu okul binalarına kadar yayılır. Yangınla birlikte sokaklarda öfke gemi azıya almış, şiddet son noktasına varmıştır. Kaçmaya çabalayanlar kurşunlanmış, boğazlanmış, kolları bağlanarak üzerlerine gaz dökülmüş ve adeta bir meşale gibi yakılmışlardır. Derisi yüzülerek kasap çengellerine asılmış cesetler; karnı kazıkla yarılmış,kapı ve döşemelerde çarmıha gerilmiş insanlar; ölesiye dövülerek kemikleri kırılmış kadınlar; parça parça edilmiş çocuklar, elleri kesilmiş bebekler; kuyum hırsızları tarafından koparılmış el, parmak ve kulaklar.. Ganimet savaşı yirmidört saat hiç kesintisiz devam eder. Adana'nın üzerinden gerçek bir ateş ve kan tayfunu geçmiştir. Daha sonra 27 Nisan'da tempo ağırlaşır. Birbirinden kopuk cinayet ve yangınlar yine de Mayıs'ın ilk günlerine kadar sürecektir.

Tanıkların ortak feryadının da göstereceği gibi, daha önce yaşanan hiçbir vahşet Adana'da yaşananlar kadar korkunç değildi.Bu anarşi döneminde (esasen İstanbul'da artık hükümet mevcut değildi),içlerinden sadece Fransız koleji, bir Rum fabrikası ve bir Alman tesisine sığınanların hayatta kalabildiği Ermenilere karşı gerçek bir nefret patlaması yaşandı.

Adana olaylarından sonra, yeni hükümet sorumluluğu başkalarının üzerine attı. Durumun buna elverişli olduğu doğrudur. Sabık padişah suç için biçilmiş kaftandı. Dahiliye Nazırı sertlikle davranmaya ve suçluları en ağır biçimde cezalandırmaya kararlı olduğunu açıkladı. Meclisteki Jön Türk çoğunluğunun olayları ciddiye almaya razı edilmesi için Ermeni mebusların enerjik müdahalelerde bulunmaları gerekti. Sonuçta felaketzedelere yardım parası iletilmesi ve olay mahalline iki mebus—Ermeni Babikian ve Jön Türk Yusuf Kemal— gönderilmesi kararlaştırıldı. Babikian raporunda, Ermenilerin tümüyle masum olduğunu, sorumluluğun yerel makamlar ve Türklere ait bulunduğunu, suçluları cezalandırmakla görevli sı-

kıyönetim mahkemesininse taraflı davrandığını belirtiyordu. Babikian ne yazık ki raporunu Meclis kürsüsünde okumaya fırsat bulamadan vefat etti. *(10)* Buna karşılık Yusuf Kemal, temel sorumluluğun Ermenilerde olduğu, yetkililerin güçsüz kaldığı sonucuna varıyor, müslüman halkın yaptıklarına hafifletici nedenler buluyordu. Raporu yayınlanmadı. Meclis-i Mebusan böylece Adana olaylarının üstünü örtmüştü. Hükümete gelince, daha ziyade olayın dışarda yarattığı etkileri yatıştırmakla meşgul oldu. Basına yaptığı açıklamalarda karışıklıklar çıktığını dahi önce sistematik biçimde inkar etti; sanra karbanların sayısını olduğundan az gösterdi; nihayet, "meşruti" orduya bağlı askerlerin ikinci katliama katıldıkları iddiasını yine kesin bir dille yalanladı - Hükümet bu son açıklamayı yaptığı sırada, Fransız hükümetinin Dışişleri Bakanı Stephen Pichon 17 Mayıs'ta Meclis'te yaptığı konuşmada, "saldırıları önlemek ve bastırmak için gönderilmiş" birliklerin katliama katıldıklarını öne sürüyordu. *(11)* "İnançlı ve bağlılıklarını kanıtlamış Jön Türklerin başkanlık ettiği sıkıyönetim mahkemelerinin tutanaklarında bile süslü ifadelerle Ermeni devrimi teması işlenmekteydi. Babıali bir süre sonra sözlerini geri aldı ve"korkunç felakat"in bir "anlaşmazlığın" sonucu olduğunu, suçluların yasalar uyarınca cezalandırılacağını belirtti. *(12)*

Avrupa olayın kapanmış olmasını diliyordu. Büyük devletler, kendisi de olayın örtbas edilmesinde çıkarı olan Jön Türk rejiminin kınanmasıyla uğraşamayacak kadar sipariş ve imtiyaz kapma yarışına gömülmüşlerdi. Jön Türk hükümeti yine de Ermenilerle cepheden kapışmaya giremezdi: Nisan günlerinde İttihad ve Terakki komitesinin birçok üyesi İstanbul'da onların himayesinden yararlanmışlardı ve hayatlarını Ermeni meslektaşlarının misafirperverliğine borçluydular.Komite bu durumda, bir yandan kardeşçe amaçlarlar taşıdığı konusunda güvencelerini yinelerken, öte yandan da adaletsizlikleri çoğaltmakla yetindi: suçlulara karşı bağışlayıcılık, kurbanların tazminat taleplerinin reddi.

Yerel ölçekte Adana dramı bir bölgenin ekonomik yıkımını ve Ermeni nüfusunun büyük bir bölümünün yokoluşunu ifade

ediyordu; Türk ölçeğine göreyse, ne mutlu ki Nisan 1909 olaylarının tozu dumanı arasında boğulmuş üzücü bir kazaydı; Avrupa içinse, mevcut siyasal konjonktürde yankısının çoğaltılması yersiz kaçacak bir uğultuydu. Kısacası, ortak bir davranışla üzerinden atlanmış bir katliam. Tarihçi açısındansa, bu cinayet gözden kaçırılmaz önemdedir. Hamidiye katliamlarıyla Jön Türk soykırımı arasnda bir ara istasyondur. Adana'da bir safhası çöken eski rejim, bir safhasıysa yeni gelen rejim tarafından gerçekleştirilen bu cinayet, Türk kitlelerinin Ermeni'ye karşı tutumundaki sürekliliğe tanıklık etmektedir: Otoritelerin düzeni kendilerini koruduğu ölçüde yağmalamak ve öldürmek.

1909'da, Ermeni sorunu Türk hükümeti için yalnızca sıkıntıya neden olan bir düzeydeydi. Sorunu Ermenilerin imhası yoluyla çözümlemeyi hala düşünmüyordu; ama Türkleri daha fazla liberalizme zorlayacak güçte değildi ve ayrıca böyle bir zorlamada bulunmak da istemiyordu. Bununla birlikte,Kilikya katliamlarının hemen ertesinde Doktor Nazım şunları söylüyordu: "Osmanlı İmparatorluğu münhasıran Türk olmak mecburiyetindedir. Yabancı tebanın varlığı Avrupa'nın müdahalesi için bir vesiledir. Silah zoruyla Türkleştirilmelidirler." *(13)*

Eyaletlerde Durum

Yeni rejimin olaya karıştığı tartışma götürmez olduğu halde Kilikya katliamlarının devrik hükümdârın günah hanesine yazılması kararı, Taşnak Partisinin Osmanlıcılık politikasıyla işbirliği konusundaki azmini kanıtlamaktadır. Taşnaklar, Komitenin Anayasa'yı hayata geçireceğine dair inançlarını koruyorlardı. İstanbul'da "hayatlarını devrimin korunması uğruna feda etmiş" Türk ve Ermeni vatandaşların anısına düzenlenen bir törene katıldılar ve kısa bir süre sonra (6 eylül 1909) İttihad ve Terakki komitesiyle, Ermenilerin Osmanlı vatanını muhafaza etme arzusunu ve her iki parti için elele çalışmanın gerekliliğini vurgulayan bir anlaşma imzaladılar. Bu anlaşma, özellikle de 1909'dan beri muhalafete geçmiş Hınçak

partisi başta olmak üzere, acil gerçeklerin daha fazla bilincindeki diğer Ermeni örgütleri tarafından ağır biçimde eleştirildi. *(14)*

Varna'da yapılan 5. kongresinde Taşnak Partisi İttihad'a karşı tavrını yeniden belirledi. Ortak düşman artık Çarlıktı ve kongrenin Türkiye delegeleri Çarlığın kınanması konusunda Kafkasya, İran ve diasporadan gelen yoldaşlarıyla oy kullandılar. Bu tavır sosyalist bir partinin perspektiflerine uygundu: emperyalist güçlere karşı mücadele etmek ve Osmanlı İmparatorluğunu canlandırmaya muktedir genç bir partiye güven duymak. II. Enternasyonal'in Jön Türk devrimini desteklediği anımsanırsa, bu tavır daha iyi anlaşılabilir.

Bununla birlikte, Taşnaklar eleştirilerini sakınmıyorlardı: "Temel reform açısından bakıldığında, yeni rejimin icraatı şimdilik önemsizdir: yeni rejim darkafalı saldırgan bir milliyetçilik kavrayışıyla, toplumsal ve ekonomik düzene ilişkin sorunlarda küstahça bir uzlaşmazlık sergilemektedir; 20 yıldır her türden ayırılıkçılık fikrini siyasal sağduyu yoksunluğu olarak kategorik biçimde reddeden açık ve kesin açıklamalarımıza karşın, günümüz Türkiyesinin yöneticileri Ermenilere dönük eski Hamidiye politikasını tümüyle terketmek niyetinde değiller." *(15)* Partinin 1911'deki 6. kongresinde İttihad anayasal programa ihanet etmekle suçlandı. Yine de 1912'de, Balkan savaşı sırasında Türkiye Ermenileri Anayasaya bağlılıklarını kanıtladılar ve savaşta Türklerin safında yer aldılar. Balkan Ermenileri ise Türklere karşı sürdürdükleri mücadelede Bulgarlara yardım etmek için Fedai kahramanlarından Andranik'in yönetiminde bir gönüllü müfrezesi oluşturdular. Yani, Ermeniler bölünmüş durumdaydılar.

Doğu eyaletlerindeki durum, hükümetin tutumunda bir değişiklik olacağına dair en küçük umuda yer vermiyordu. Konsolosluk raporları ve *takrirler* (veya kararlar: Patrikhanenin Babıali'ye ilettiği notalar; Ekim 1912'den Mayıs 1913'e kadar 176 nota verilmişti) halinde biraraya getirilmiş belgelerde, "şimdiki halde hergünkü olayların dışına taşmayan" *(16)* bir anarşi ortamı betimleniyordu. 1912 sonundaki durumu özetleyen İs-

tanbul'daki Rus konsolosu De Giers, bakanı Sazonov'a şunları yazıyordu: "20 Ekim 1895 kararnamesi kağıt üstünde kalmıştır. Tarım sorunu gün geçtikçe daha karmaşık hal almaktadır. Toprakların büyük bölümüne Kürtler tarafından zorla el konulmuştur. Yetkililer buna direnmedikleri gibi, bu şiddet hareketlerini korumakta ve desteklemektedir. Konsoloslarımızın tümü Kürtlerin yağma ve haydutluklarının devam ettiğini belirtiyorlar. Ermenilerin katli ve kadınların zorla İslam dinine döndürülmesi vakalarının ise ardı kesilmiyor. Suçlular hakkında hiçbir soruşturma açılmamaktadır." *(17)*

21 Mart 1912'de İstanbul'da toplanan Ermeni Ulusal Meclisi, reformlar sorununda tüm Ermeni partilerinin dayanışma içinde olduğunu ortaya koydu. Bu birleşik tavrın belirtisi olarak Taşnak Partisi, Ermeni çıkarlarına zarar vermekle suçladığı patrik Ormanian'ın saygınlığının iade edilmesine karşı çıkmadı.

Türklerin Balkanlar'da yenilgiye uğramasından sonra Ermenilerin yaşam koşulları ağırlaştı. Binlerce muhacir (Trakya ve Makedonya'dan göçen Türkler) hıristiyanlara karşı şiddetli bir nefretle dolu olarak Anadolu'ya geçtiler. Kürt aşiret reisleri 1913 Nisan'ından itibaren yağma ve cinayetlerini yoğunlaştırarak, hiçbir cezaya uğramaksızın Ermenilere ait topraklara el koydular. Türk memurlar bütün bu yasadışı hareketleri açıkça destekliyorlardı. Konsolosluk ve patrikhane raporları giderek artan bir kaygıyı açığa vurmaktaydı. 29 Nisan 1913'te sadrazama verilen bir notada Ermeni patriği, öncekilerden daha korkunç bir felaketin yaklaştığını gösteren uyarıcı işaretleri hükümetin dikkatine sunuyordu. Müslüman yığınlar arasında devletin başına gelen tüm felaketlerden hıristyanların sorumlu olduğu şayiaları yayıldı. Ermeniler şehirlere sığınmak amacıyla köylerini terketmeye başladıklarından, hükümet buralara yavaş yavaş muhacirleri yerleştiriyordu. *(18)*

Mayıs'ta, Bitlis vilayetinde Kürtlerin gerçekleştirdiği cinayetlerde artış görüldü. Patrik 13 Mayıs'ta, durumun her gün daha da kötüleştiğini belirtiyordu: "Olayların bu şekilde devam etmesi Ermeni halkının yok olması sonucunu getirecektir...

Elimden, toplumun gözünde küçük düşürülen Ermeni ulusunu bekleyen kötü son konusunda Osmanlı halkı ile devletinin vicdan ve sorumluğuna ve uygar dünyanın merhametine seslenmekten başka birşey gelmiyor." *(19)* Sadrazamlığa getirilmiş olan Said Halim'in buna yanıtı, şikayetlerin gerçekleri yansıtmadığını belirtmek oldu. Sıralanan cinayetleri ustaca bir dil cambazlığıyla tek tek ele alarak, kimini inkar edip kimini de önemsiz şeyler gibi gösterdi. Ve ekledi: "İktidarın yeniden mutlak hakimi haline gelen Jön Türk partisi, Meşrutiyeti izleyen ilk yıllardaki eski müttefiklerini yanında bulamadı. Ermeni ulusunu kendi aralarında paylaşan ve tümü de anlaşmazlık yaratma müptelası çok sayıdaki Hınçakçı, Taşnakçı ve diğer komite ve partiler, hükümete muhalefet ve yabancı güçlere en azından diplomatik satıhta müdahale çağrısı yapma konusunda yine de sımsıkı birleşmişlerdir." Ağustos 1913'teki durumu analiz eden İstanbul'daki Fransız büyükelçisi Bompard'ın gözlemleri de şöyleydi: "Hükümet kendi açısından Ermeni ajitasyonunu ortadan kaldırmak için, sağlamlaşmış olan konumundan ve Avrupa'nın kayıtsızlığından yararlanıyordu. İstanbul'da Ermeni gazetelerinin yayınını defalarca askıya aldı; Sivas eski mebusu Boyadjian'la Erzurum eski mebusu Pasdermadjian'i tutuklattırarak bir süre sonra serbest bıraktı *(20)*: Patrikhaneden Siirt ve Bitlis piskoposlarının değiştirilmeini istedi. Jön Türk hükümetinin ödün vermez milliyetçiliğinden kopamaması ve onsuz ne ulusal birliğin ne de İmparatorluğun şimdiye kadar korunmuş toprak bütünlüğünün sağlanamayacağı iç barışı gerçekleştirmek için Ermeni taleplerine gerekli tavizlerde bulunmayı beceremememesi kaygı vericidir." *(21)*

Patrik 16 Ağustos 1913'te, zulüm politikasının adeta doğa yasası haline getirildiğini açıklıyordu: "Ermenilerin mallarını, hayatını ve onurunu ceza korkusu olmaksızın saldırılacak şeyler olarak görme ve en haklı şikayetlerini örtbas edip yoksayma sistemi,saldırganları yapacakları her şeyin mübah olduğuna inandırmıştır." *(22)*

Hınçak komitesinin 17 Eylül 1913 tarihli bir raporu, yeni rejimin başarısızlığının son derece açık bir tesbitini içermektedir

(23):"Son dört ya da beş yıl boyunca Osmanlı Meşrutiyet yönetimi gelecek için vaat temsil eden hiçbir nitelik kazanamadı (..) Yeni yönetim ve örgütlenmenin çeşitli milliyetleri ortadan kaldırmak için uğraştığı ortaya çıktı."

1908 ve 1914 arasında birbirini takibeden hükümetlerin tümü —İttihad çoğu kez azınlıktaydı- böylelikle Ermeni halkının diğer milliyetlerle karıştırılarak ulusal özelliğinin bulanaklaştırılması ve sürekli zulme uğratılmasını güden Hamidiye politikalarına dönmüş oluyorlardı. Peki o dönem Türkiye'deki Ermenilerin sayısı ne kadardı? Bu temel soruyu yanıtlayabilmek için elimizde bulunan kaynaklar, patrikhanenin 1912 tarihli istatistikleriyle, bununla zıt veriler içeren Türk istatistikleridir. Patrikhanenin istatistiğine göre, Ermenilerin sayısı 1912'de 2 100 000'di; bunların 1 170 000'i doğudaki vilayetlerde, 400 000'i Kilakya'da, 530 000'i de Avrupa Türkiyesi'ndeydi. Türk istatistiklerindeyse, toplam sayı 1 300 000 olarak veriliyor, doğu vilayetlerindeki Ermeni nüfusun 600 000'den ibaret olduğu belirtiliyordu. *(24)* "Tüm Türkiye'de bir buçuk miyondan fazla ama iki milyonun altında Ermeninin bulunduğu, Ermeni halkın doğu vilayetlerinde - Van hariç- çoğunluk oluşturmadığı ve müslümanların sayısının en az hıristiyanlarınki kadar olduğu görece bir kesinlikle söylenebilir" *(25)* Ermeniler çoğunlukta bulunmadıkları için, geleceklerini bağımsızlık çerçevesinde düşünmeleri gündem dışıydı. Ama küçük bir azınlıktan daha fazla bir gövde oluşturdukları için de "kültürel ve ulusal özerklik" umut ediyorlardı. Haklarını kullanabilmenin olaksızlığı karşısında, onlar da eski yönteme geri döndüler: Avrupa'yı yardıma çağırmak. Ama işler eskisi gibi değildi. Dünya çapındaki ilk çatışma gelip kapıya dayanmış, savaş hazırlığındaki büyük devletler çılgınca bir diplomatik trafiğe dalmışlar ve hassas olduğu kadar da yoğun bir ittifaklar ağı kurmaya girişmişlerdi. Bu ortamda Ermeni sorunu, ancak emperyalist dünya hegemonyası politikasının öğelerinden biri olarak kalıyordu.

Ermenilerin Hamisi Rus İmparatorluğu

Tüm veriler büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki politikasının 1908'den itibaren değişikliğe uğradığını göstermektedir.

Görüntünün tersine en az kavgacı olanı Alman kapitalizmiydi. Almanya, bölgedeki ekonomik yerleşimini sağlama alacak olan İstanbul— Bağdat demiryolunun (BBB, Berlin— Bizans — Bağdat) tamamlanması peşindeydi. 1910 Kasım'ında Kayzer ve Çar anlaşmaya vardılar: Rusya demiryolunun inşasına karşı çıkmayacak, ama Rus demiryolu Kafkasya'ya uzatılana kadar da Almanya bu hattı Rus sınırına doğru genişletmeyecekti. *(26)* Almanya ve Rusya, Yakın — Doğu'yu iki nüfuz alanına bölerek paylaşıyorlardı: Almanya Anadolu ve Mezopotamya'yı, Rusya da İran ve Ermenistan'ı alıyorlardı. İngiltere'ye gelince, İran Körfezi'ndeki üstünlüğünü korumayı düşünüyor ve demiryolunun Basra'ya kadar uzanmasına, yani Körfez'e doğru yayılmasına karşı çıkıyordu.

1913 Mart'ında bir Türk- İngiliz anlaşması, gümrük vergilerinin % 4 yükseltilmesi karşılığında İnglitere'ye bu bölgede bir nüfuz çevresi elde etme hakkı sağladı. *(27)* Diğer büyük devletler bu anlaşma üzerine telaşa kapıldılar. Almanya, Avrupa çıkarlarının muhafaza edilmesi kaydıyla Türkiye Asyası'ndaki girişimlerinde tam bir serbestlik kazanmaya çalıştı. Fransa 15 Şubat 1915'te Almanya ile, Suriye'nin Humus'tan Fırat üzerindeki Deir - es - Zor'a kadar olan bölümüyle Kilikya'nın Fransız "nüfuz çevresi", bu hattı çevreleyen tüm bölgenin de "iş alanı" *(28)* kabul edilmesini sağlayan bir anlaşmaya vardı. İtalya ve Avusturya, Anadolu- Bağdat demiryolundan, İskenderun—Halep bölgesinde "iş alanı" haline gelen 60 km'lik bir tarafsız bölgeyi Fransa'ya bırakıyorlardı. *(29)* 1914 Haziran'ında İngiltere ve Almanya arasında, İngiltere'nin demiryolunun Basra'ya kadar uzatılmasına karşı çıkmayacağı ama İran Körfezi'nin kendisi tarafından denetlenmesinin kabulünü istediği bir anlaşma imzalandı. Petrolün cazibesinin bu antlaşmaların yabancısı olmadığını be-

lirtmek bile gereksizdir.

1914'te demiryolu daha tamamlanmamıştı. Haydarpaşa - Bağdat arasında, Toros ve Amanos dağlarından geçmesi gereken tünellerin de yer aldığı 825 km'lik iki bölüm eksikti. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde ekonomik denetim sağlamış olmaktan uzaktı ve yatırımları Fransa, İngiltere ve hatta Avusturya- Macaristan'ınkilere kıyasla çok azdı. Antant ve Üçlü İttifak üyelerinin herbiri, müttefiklik bağlarından bağımsız olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerinde kendi oyununu oynamaktaydı.

Öte yandan, Rus politikası takip ettiği iki amaca sadakatini koruyordu: Bir yandan, Trankafkasya'da Türkiye ile güvenli bir sınır çizgisi elde etmek; öte yandansa, Akdeniz'e çıkışı, yani Boğazlar'ın denetimini sağlamak. Esasen, Boğazlar'ın kapanmasına yolaçan Balkan Savaşı'yla birlikte Rusya bu durumun öneminin farkına varmıştı: Ukrayna tahıllarının taşınması kara yoluyla % 25 daha pahalıya geldiği için yüz milyon ruble zarara girmiş ve Merkez Bankası faiz oranları 1913'te % 0,5 yükselmişti. *(30)* Kuşkusuzki panslavizm ütopyalarından daha önemli olan bu acil hasar, Rusları Boğazlar sorununu en öncelikli sorun olarak görmeye sevkediyordu. Bu durumda daha uzlaşmacı olmaları ve itilaflı Transkafkasya sorununu Türkiye'yle görüşmeleri gerekiyordu. Bu sınır sorunu da Ermeni sorunundan ayrılamazdı. 1912'de Rus- Ermeni ilişkileri değişikliğe uğradı. Rusya, Prens Lobanov'un "Ermenisiz Ermenistan" ve Prens Galitzin'in Transkafkasya Ermenilerinin zorla Ruslaştırılması politikalarını kesin biçimde terkediyordu. Çar ve Kafkasya naibi Vorontsov - Dachkov, "Ermenilere karşı güven ve dostluk politikasını başlattılar." *(31)* Bir yandan, hapse atılmış Ermeni yöneticilerinin büyük bölümü 1912 başında beraat ettirilerek serbest bırakıldı; bir yandan da "dayanılmaz yaşam koşullarının hüküm sürdüğü Küçük Asya vilayetlerinde bir Ermeni isyanının patlak vermesi herzaman mümkün olduğu ve bir ayaklanmanın bizim kendi sınır eyaletimize de sıçramasından korkulduğu için" *(32)* Çarlık hükümeti Ermeni eyaletlerinde reform konusunun yeniden görüşülmeye başlanmasını

kararlaştırdı. Rusya'nın politikasını yönlendiren ve Sazonov ve De Giers'i onbeş yıllık suskunluktan sonra Ermeni dosyasını yeniden açmaya iten, safiyane bir insancıl ilgiden çok sıraladığımız bu düşüncelerdir.

Rus Ermenistanı'nda Türkiye Ermenileri lehinde yoğun bir kampanya başlatıldı. Din adamları, demokratlar, vatansever ve hayırsever cemiyetler, Taşnak ve Hınçak partileri ve hatta Bolşevikler doğrudan bir hareket başlatmak için birleştiler. 1912 Ekim'inde Katolikos Guevorg Ermenilerin Tahta sadakatleri konusunda güvence vermek ve reformlar sorununu yeniden gündeme sokmasını dilemek için Çar'ın huzuruna çıktı. Rusya'daki değişik Ermeni cemaatleri katolikosun çabalarını destelemek ve dış ülkelerdeki Ermeni hareketleriyle eşgüdüm sağlayarak sorunun çözüme kavuşturulması için Rusya'da propagandayı yoğunlaştırmak amacıyla Kasım 1912'de Tiflis'te toplandılar. Kasım sonundan itibaren Ruslar,Sazanov'u Paris ve Londra'da bu yönde girişimlerde bulunmakla yükümlendirerek *(33)* reformlar sorununun gündeme çıkartılmasında inisiyatifi ele aldılar. Kaygıya kapılan Babıali atağa kalktı ve 1913 Mart'ında artık sırf doğu eyaletleri için değil, bütün eyaletleri kapsayan bir idari reform planı hazırladı.. Mayıs'ta De Giers, İngiliz ve Fransız meslektaşlarıyla birlikte, Alman hükümetinin de ilgi göstermeye başladığı Ermeni sorunu konusundaki reform projesinin temellerini kaleme almakla görevlendirildi.

Sazonov - beş büyükelçisi aracılığıyla - 11 Mayıs 1895 memorandumu temelinde gecikmeksizin müzakereyi başlatma talebiyle büyük devletlere başvurdu. Bunlardan olumlu yanıt aldı; ama Avusturya ve İtalyanlar tarafından desteklenen Almanlar, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü ilkesine saygı gösterilmesi ve müzakerelere Türklerin de dahil edilmesi koşuluyla katılacaklarını belirttiler. 1913 Haziran'ında İstanbul'daki Rus büyükelçiliği baş tercümanı Mandelstam'ın tasarısı, Üçlü İttifak'ın büyükelçilerinin yaptığı bazı değişiklerle kabul edildi. Ama Türkler 1913 Mart'ında vilayetlerin idaresi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nu altı ayrı denetim bölgesine ayıran yeni bir yasayı yürürlüğe koymuşlardı.Büyük devletlere hiçbir ha-

ıeket olanağı bırakmayan ve Avrupa'nın tasarısının içini boşaltan bu yasa, Mandelstam tasarısı üzerinde tartışmak için 3 ve 24 Temmuz arasında Yeniköy'de toplanmış olan Ermeni Reformları Komisyonu'nun toplantısını başarısızlığa mahkum etti. *(34)* Antant ve Üçlü İttifak delegelerinin çatıştığı sekiz oturumdan sonra, komisyon üyeleri reformların uygulanması konusunda Avrupa denetiminin zorunluluğu, Hamidiye alaylarının tesfiyesi ve okullarda dillerin eşitliği ilkesine ilişkin birkaç ortak nokta dışında anlaşma sağlayamadan ayrıldılar. *(35)*

Diplomatik hareket ara vermeksizin yeniden başladı. Türkler bu arada Ermenistan'a yardımcılığını yabancı danışmanların yaptığı Osmanlı genel müfettişleri atayarak büyük devletleri bir oldubittiyle karşı karşıya bırakma çabası içine girdiler. Hatta Talat, Ermenileri korumak için yedi bin Türk askeri göndermek istiyordu. *(36)* Türkler Ocak 1914'te muhacir göçünü iyice yoğunlaştırdıktan sonra, ilerki yılların imha politikasında kendilerine yarar sağlayacak ve altı vilayetten üçünde (Sivas, Harput,Diyarbakır) müslümanların çoğunlukta, diğer üçünde de eşit oranda bulunduğunu kanıtlayacak olan nüfus sayımı işlemlerini hızlandırdılar. Büyük devletler tarafından iki ittifak grubunu temsil etmekle görevlendirilmiş olan De Giers ve Wangenheim (İstanbul'daki Alman büyükelçisi) bir reform tasarısı üzerinde anlaşmaya varmayı başardılar. Anlaşma 8 Şubat 1914'te Rus maslahatgüzarı K. N. Goulkevitch'le Sadrazam Sait Halim tarafından imzalandı. Türkiye'yi Rusya karşısında doğrudan yükümlülük altına sokuyor, yani Kıbrıs Sözleşmesi ve Berlin Antlaşması'nın Ermeni işlerinde İngiltere'ye tanıdığı sorumluluk bir kenara itiliyor ve Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesine dönülmüş oluyordu.

Büyük devletlerin elçileri tarafından revize edilen ve Jön Türkler tarafından değişikliğe uğratılan nihai tasarı, Ermenilerin 1878'den beri talep ettikleri başlıca reform konularını içeriyordu. Anadolu'da iki eyalet oluşturulacak (Türk Ermenistanından bahsedilmiyordu), bunlardan biri Trabzon, Sivas ve Erzurum vilayetlerini, diğeri de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır vilayetlerini kapsayacaktı. *(37)* Her eyalet yabancı bir

genel müfettişin sorumluluğu altında olacaktı. En üst sivil makamı temsilen, bir üst kademedekiler hariç tüm memurları atama ve değiştirme yetkisine sahipti. Büyük devletlerin tavsiyesiyle on yıllık süre için seçilecek, görevinden azledilemeyecek ve reformların yürürlüğe sokulması için eyaletteki askeri güçler kendisinin tasarrufunda bulunacaktı. Öte yandan, bir Avrupalının kumanda edeceği ve Türkler ve Ermenilerin oluşturacağı (Kürtler dışarda tutulmuştu) karma bir jandarma kuvveti kurulacaktı. Hıristiyanlar ve müslümanlar yasa önünde eşit olacaklar, Ermeni dili mahkemelerde ve devlet dairelerinde kabul edilecek, Ermeni okulları açılması konusunda hiçbir kısıtlama getirilmeyecekti. *(38)*

8 Şubat anlaşması, Ermenilerin tüm umutlarını bütünüyle karşılamasa bile, Ermeni sorununun uluslarası plana çıkışından, yani 1878'den beri önerilmiş en yaşayabilir nitelikteki reformu oluşturuyordu. Hatta Türkiye ve Rusya arasındaki bir ittifak başlangıcına işaret ediyordu. 1914 Mayıs başında Talat'ın yönetimindeki bir Türk heyeti Kırım'da Livadia'ya gitti. Talat Çar'a ve Sazonov'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün güvenceye alınması karşılığında Boğazlar sorununun çözüme kavuşturulmasını önerdi. *(39)*

1914 Nisan'ında Doğu Hint Hollandası baş yöneticisi Westenenk ve Norveç Ordusu'ndan Binbaşı Hoff genel müfettiş atandılar. Birkaç hafta sonra İstanbul'a vararak Talat'la sözleşme imzaladılar. Savaş patlak verdiğinde, Westenenk Erzurum'a varmak üzereydi; Hoff ise Van'a henüz gelmişti. Türkiye savaşa girmemesine karşın, hükümet Anadolu'nun doğu eyaletlerine tayin ettiği iki yabancı müfettişin vakâletini uzatmanın gerekli olmadığı fikrine varmıştı.

Müfettişlerin geri gönderilmesi, Ermeni sorununda büyük devletlerin müdahale politikasına son vermiş oluyordu. Türkiye ve Rusya, kara sınırlarına karşılıklı saygı ve Rusya'ya Ege denizine çıkma hakkı tanınmasıyla aralarındaki anlaşmazlıklara çözüm getirmeye girişir ve Ermeni politikasının XIX. yüzyıldan beri sürdürdüğü çabalar hedefe varmış görünürken, herşey çöküyordu. Ayrıca 6 Şubat anlaşması Jön Türkler ta-

rafından hiç iyi karşılanmamıştı; anlaşmayı ulusal egemenlik ilkelerinin yeniden tartışma konusu yapıldığının bir işareti olarak gördüklerini ve böylece olayın kendileri açısından günün en ciddi sorunu olarak göründüğünü saklamamışlardı. Üstelik Ermenilere verilen her tavizin Araplar tarafından aynı dayatmaların getirilmesine yolaçacağı kaygısını taşıyorlardı. 17 Kasım 1913'te Berlin'de Rus büyükelçisi Swerbiev'le görüşen Cavit, Ermeni sorununun Türkiye için bir mihenk taşı olduğunu ve Babıali Ermenilere en geniş hakları vermeyi kararlaştırmış olduğu için Antant'ın tasarısının Türkiye'nin egemenlik haklarını çiğnediğini resmen bildiriyordu. *(40)* Avrupa savaşının Ermeni sorununu yeni bir ilişki çerçevesine yerleştirdiği ve diplomatik yolların başarısızlığının şiddete dayalı çözüm yollarına kapıyı araladığı kesindir.

12. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— 22 Ağustos 1908 gününün anlatımı. Akt. Jean Mécérian, *Le Génocide du peuple arménien,* Beyrouth, éditions de l'Imprimerie catholique, 1965, p.12. 11

2—J. Mécérian, *op.cit.*, p. 13-14

3— Bitlis (5 Mart 1909) : Silahlı 3000 kişi, bir Ermeni kadını İslam dinini kabul etmeye zorlamak bahanesiyle Piskoposluğa saldırır. Vali sert uygulamaları yoğunlaştırır ve müslümanları katliama kışkırtır. Köyler kısa süre önce aftan yararlanarak hapisten çıkmış olan yağmacıların saldırısına uğrar (vilayette bir yıl içinde öldürülenlerin sayısı 63 olarak belirtilmektedir). Kürtler fedai çetelerinin geleceği tehdidiyle aklını çeldikleri müslüman ahaliyi cinayete sevkederler. 1908 yılı sonunda, Erzurum'da, Rusya'dan gelmiş Ermeni göçmenler ağır vergilerle ezilir ya da fedai oldukları iddiasıyla hapse atılırlar. Hamidiyeler köylülerin topraklarına zorla el koyar. Hırisyanların silah taşıması yasaklanırken, Türklere ve Kürtlere böyle bir yasak yoktur. Van'da, Ermenilere ait topraklar keyfi biçimde ellerinden alınır. Zaptiyeler kadınlara tecavüz etmektedir. Sessiz kalan idari makamlar Kürtlerin saldırılarına suç ortaklığı yapmaktadırlar (vilayette belirlenen ölü sayısı 28'dir.) Harput'ta, altı eyalet için idari özerklik talep eden Ermeniler yakın bir katliamın korkusunu yaşamaktadırlar; gerçekten de müftüyü ve şehirdeki başlıca kişileri biraraya getiren bir cemiyet,"Ermenileri katletme fırsatının yaratılması"nı önüne amaç olarak koymuştur. Nisan'da Malatya'da, Ermenilerin bir Kürt çetesince katledilmesi ancak son anda, umulmadık bir müdahaleyle engellenebilir. Ermenilerin dörtte üçünün azami yoksulluk içinde yaşadığı Sivas'ta, vergi tahsildarları zoralımları arttırır; zaptiyenin saldırıları da yoğunlaşmıştır. Diyarbakır'da, Kürt ağaları yeni mavzer ve martinilerle silahlandırılır. Tümü aftan yaralanmıştır. Meşrutiyet hayata geçirilmez.

4— Kilikya katliamlarının hikayesi aşağıdaki kaynaklardan alınmıştır: A. Adossidès, *Arméniens et Jeunes Turcs. Les massacres de Cilicie*, Paris, Stock,, 1910. Jean d'Annezay, *Au Pays des massacres, Saignée arménienne de 1909*, Paris, Bloud, 1910. Georges Brézol (Bedros Aznavour'un takma adı), *Les Turcs son passés par lá*, Paris, chez l'auteur, 1911. Mgr Mouchegh, *Les Vêpres ciliciennes,* Alexandrie, Della Roca, 1909, W. Ch. Woods, *La Turquie et ses Voisins,* Paris, Librarie orentale et

americaine Guilmoto, 1911.

5— A. Adossidés, *op. cit.*, p.12-15

6—*Ibid.*, p-17

7— İstanbul'da karşı devrimin başladığı tarih 13 Nisan 1909'dur: Gerçekte, Eski Türklere dayanan Abdülhamit anayasal rejimi devirmeye teşebbüs etmiştir.

8— Tarsus ve çevresindeki katliamlar için bkz. W.Ch. Woods *op. cit.*, p. 158-184. Kitap yazarın doğrudan tanıklıklarını yansıtmaktadır.

9— Karşı—devrimin sonu ve Abdülhamit'in tahtan indirilmesi.

10— Bu ölüm hayli kuşku uyandırmıştır. Babikian raporunu sunmadan önce Taşnaklara iletmiş, onlarsa İttihat'la işbirliğini yine de sürdürmüşlerdir.

11— A. Adossides, *op. cit.*, p. 144-155

12— *Ibid.*, p. 118-119

13— Akt. R. Pinon, *Revue des Deux-Mondes*, Septembre 1919.

14— Hınçak Partisinin sağ kanadı ve Armenakan grubu liberal bir grupla birleşerek Ramkavar partisini oluşturmuşlardı. Bununla birlikte, bu parti Jön Türklere çok daha yakın durmayı sürdürdü.

15— Michael Varandian. Kopenhag Sosyalist Enternasyonal kongresine sunulan rapor, 1910, p. 12 ve 17-22.

16— De Giers'in 11 Mart 1913 tarihli telgrafı, *Livre orange* no 15. Rus Dışişleri Bakanlığı'na Ermeni sorunuyla ilgili olarak 26 Kasım 1912-10 Mayıs 1914 arasında iletilmiş resmi yazı ve telgrafları bir araya getiren *Livre orange*, (AE 31 SIM 1512, Turquie, yol 90) referansıyla belirtildiği Quai d'Orsay'da (Fransız Dışişleri Bakanlığı) görülebilir (tüm tarihler eski takvime göredir.) A. Mandelstam buradan birçok pasaj aktarmaktadır, *L'Europe et l'Empire ottoman, op. cit.*, p. 206-245

17— De Giers'in 26 Kasım 1912 tarihli telgrafı, *Livre orange* no I.

18— De Giers'in 1913 Mayıs tarihli telgrafı, *ibid*-, no 22. Burada da, yoksunluk ve sefaletleri tahmin edilebilecek "yerleri değiştirilmiş insanların" söz konusu olduğunu gözardı etmemek gerekiyor.

19— 31 Mayıs 1913 tarihli takrir. İstanbul'daki Fransız konsolosu Bompard'ın 23 Ağustos 1913 tarihli telgrafında aktarılmıştır; AE 81; SIM 1540; Turquie, vol. 88, dépêche no 628,

20— Söz konusu edilenler, Sason olaylarında Murad adıyla bilinen Hampartsoum Boyadjian ile 1896'daki Osmanlı Bankası eyleminin ön-

derlerinden Armen Garo'dur.

21— 23 Ağustos 1913 tarihli aynı telgraf, *ibid.*

22— 16 Ağustos 1913 tarihli takrir, AE 81; SİM 1540, Turquie, vol. 88.

23— Akt. Mahmut Muhtar Paşa. *La Turquie, l'Allemagne et l'Europe depuis le Traité de Berlin jusqu'á la guerre mondiale,* Paris, Berger—Levrault., 1924, p. 95.

24—Bu istatistikler bir çok kez yayınlanmıştır. Özellikle bkz. M. Leart,*op. cit.*, p. 60 - 63 ve "Babıali'nin bildirisine yanıt", İstanbul Ermeni Patrikhanesi, 1919, p. 40 - 46.

25— R. Hovannisian, *op. cit.*, p. 37. Van ve Bitlis vilayetlerindeki Ermeni nüfus için Van'daki Fransız konsolos yardımcısı Zarzecki'nin 11 Ekim 1913 tarihli (AE 81: SIM 1450, Turquie; vol. 89, p. 48 - 62) raporuna bakınız. Burada, toplam nüfus ve çeşitli milliyetlere dağılışıyla ilgili verilen sayılar çok farklıdır. Zarzecki toplam 350 -/400 000 nüfusa sahip Van'da 200 000 Kürt'ten söz ederken, patrikhanenin verdiği rakam 72 000'dir.

26— Aynı dönemde, Erzurum mebusu Armen Garo, yabancı kapitalizmin desteği olmaksızın Ermeni eyaletlerinde demiryolu inşa edilmesiyle ilgili bir tasarı sundu (bkz. Thobie'nin daha önce belirtilen tezi, p. 674 - 694). Bu dönemde yabancı yatırımlar, paylaşım politikasını kendi kapitalistlerinin çıkarlarından bağımsız olarak yürüten Devletler tarafından desteklenme durumunda değildi.

27— Harry N. Howard, *The Partition of Turkey, A diplomatic history. 1913- 1923,* New York, Norman Universtiy of Oklahoma Press, 1966, P. 51.

28— Deyim Dışişleri sekreteri Jagow'undur; 15 Temmuz 1913 tarihli, Roma'ya gönderilmiş telgraf, *ibid;* P. 53.

29— *Ibid*; P. 57 - 58.

30—C. Jay Smith, *The Russian Struggle for Power (1914-1917),* New York, Greenwood Press, 1956, P. 513.

31— René Pinon, *La Suppression des Arméniens. Methode allemande, travail turc.* Paris, Librairire académique Perrin, 1916, P. 7.

32— Serge Sazonov, *Fateful Years, 1909-1916,* New York, 1928, p.140-147, akt. Hovannisian, p. 31.

33—Sazonov'un De Giers'e 30 Kasım 1912 tarihli telgrafı, *Livre oran-*

ge no:2.

34— Yeniköy Konferansı tutanakları: AE 81; SIM 1540; *Turquie*, vol. 88, p.61-137.

35—A. Mandelstam, *op.cit.*, p. 227 - 234.

36— De Giers'in 29 Ekim tarihli telgrafı, *Livre orange* no 92.

37—Ermeni vilayetlerinin iki ayrı bölgeye bölünmesi ve Trabzon vilayetinin dahil edilerek Ermeni nüfusunun oranının düşürülmesi Osmanlı hükümetine verilmiş bir tavizdi.

38—A. Mandelstam, *op. cit.*, p. 236-242; Vikont Bryce, *op.cit.*, 117 - 118.

39— H. Howard, *op. cit.*, p. 72

40—De Giers'in 29 Ekim 1913 ve Swerbiev'in 17 Kasım 1913 tarihli telgrafları, *Livre Orange* no 92 ve no 96.

13

Kapan Kapanıyor

Doğu sınırında Ermenilerin varlığı Türkiye tarafından tehdit edici bir engel olarak kabul ediliyordu. Bir tarafta Jön Türkler turancı saplantılarına bağlı olarak,Transkafkasya'daki müslüman halkları kurtaracak bir seferberlik hazırlığı içindeydiler. Öte taraftaysa, Şubat 1914 anlaşması sayesinde Ermeniler yeniden büyük devletlerin, özellikle de Rusya'nın himayesi altına girmiş bulunuyorlardı. Bu konum, burut fıçısı üzerinde oturmaktan farksızdı. Türkiye'nin dünya savaşına girişi fitili ateşledi. Köktenci çözümler ve korkunç arındırmalar zamanı gelip çatlamıştı.

Türkiye'nin Savaşa Girişi

Birinci Dünya Savaşı bir şaşkınlık, çöküş ve karmaşa atmosferi içinde patlak verdi; Türkiye'nin çatışmaya girdiği koşullar bunu gayet iyi göstermektedir. "1914'teki Türk - Alman ittifakı özenle hazırlanmış Alman planlarının sonucundan ziyade alelacele yapılmış bir düzenlemedir." *(1)*

Osmanlı hükümeti Almanya'nın uysal bir uydusu değil, savaşa merkezi büyük devletlerin safında -son evrede biraz kendi

isteği hilafına—katılmasının öncesinde olayı derin bir ihtiyatlılıkla sıkı sıkıya incelemiş, siyasal açıdan bağımsız bir hükümetti. Bu anlaşma, sonuçta Türkiye'yi her iki yandan da sert önlemlerce belirlenmiş bir "oldu—bitti" karşısında bırakan uzun ve çok yönlü bir diplomatik taarruzun ürünüydü.

1914 Temmuz'unda Türkiye daha ziyade Antant'a dönük bir yönelim içindeydi: Mayıs'taki Livadia anlaşmaları *(2)* Temmuz'da Cemal'in Paris'e yaptığı ziyaret, İngiltere'ye ödemeleri alınan yardım parasıyla yapılacak gemilerin sipariş edilmesi bunu kanıtlamaktadır. Türkiye'nin askeri güçsüzlüğünün farkında olan büyükelçi Wangenheim o sıralar bu ittifaka yanlı değildi. Bu yüzden, Enver 22 Temmuz'da Almanya'yla görüşmeler başlatmak için harekete geçtiğinde Wangenheim hiçbir sıcaklık göstermedi.Bununla birlikte, Kayzer, "mevcut durumda" (Sırbistan'a Avusturya *ültimatom*unun ertesiydi) "bu ittifakı dikkate almakta yarar olduğunu" düşündü. *(3)* Ertesi gün müzakereler başlıyor ve *antlaşma 2 Ağustos'ta*, Talat'ın katılımıyla, Said Halim ve Wangenheim arasında *imzalanıyordu* (bir gün önce Rusya ve Avusturya arasında savaş ilan edilmiş olduğundan bazı maddeler daha baştan geçersiz duruma düşmüştü). Antlaşma uyarınca, Sırp krizinde Almanya'nın Avusturya'ya yardım etmesi Rusya'yla savaşa yolaçarsa Türkiye savaşa girecekti. Almanya kendi adına Rusya'nın tehdidi altındaki Osmanlı topraklarını 31 aralık 1918'e kadar koruma güvencesi veriyordu. *(4)* Liman Von Sanders'in askeri misyonu bu ittifağın temel öğesiydi. *(5)* Almanya o andan itibaren Türkiye'nin savaşa girmesini zorunlu saydı ve Rusya'ya karşı ikinci bir cephe açarak savaşa doğrudan katılmasını istemek ve Orta Doğu'daki İngiliz varlıklarına saldırmasını telkin etmek noktasında ısrarlarını sürdürdü. Ne var ki Babıali bu taleplere kulak tıkıyordu. Antant'la müzakerelere yeniden başlama olasılığını saklı tutarak 3 Ağustos'ta genel seferberlik ilan etmek, Bulgaristan ve Romanya'nın durumu konusunda güvence almak ve iki İngiliz savaş gemisinin teslim edilmesini beklemekle yetindi. Buna karşılık, Türk mürettebatın gemileri teslim almak için İngiltere'ye geldiği aynı gün (3 Ağustos) İngiliz hükümeti iki gemiye el ko-

yarak bunları kendi deniz komutanlığınının emrine verdi. Almanya vakit geçirmeksizin Türklerin yaşadığı düşkırıklığından yararlanma yoluna gitti ve Akdeniz'deki Alman donanması komutanı Amiral Souchon'a *Goeben* ve *Breslau* savaş gemilerini Boğazlar'a yöneltme talimatını verdi. *(6)* Ama Said Halim buna karşı çıktı. Berlin, Türklerin koyduğu yasaktan habersiz İstanbul'a yol alan Souchon'u uyardı. Bunun üzerine Babıali, Almanya kendisine gerçek himaye güvenceleri sağlamadığı sürece Boğazlar'ı *tüm* muharip gemilere açmayı kabul etti; 6'sında, Wangenheim Babı ali'nin dayatmalarına boyun eğmek zorunda kaldı: Almanya kapitülasyonların kaldırılmasına *(7)* ve Bulgaristan'ın savaşa girmesini sağlamaya yardım edecek, Türkiye'yi toprak kaybına uğratan bir barış antlaşması imzalamama yükümlülüğünü üstlenecekti; Yunanistan savaşa girer ve Türkiye tarafından yenilgiye uğratılırsa, Almanya Türklerin Ege adalarına dönüş hakkını sağlayacak, Türkiye'nin Rusya müslümanlarıyla ortak bir sınır (yani Kars, Batum ve Ardahan) elde etmesi konusunu müzakereye sokacaktı. Ve nihayet savaş tazminatları konusunda güvence verecekti. *(8)* Bu altı önerme Türkiye'nin savaştan beklentilerini ve merkezi büyük devletler safında savaşa katılmadan önce elde etmeyi beklediği ittifakları kesin biçimde tanımlıyordu

Babıali Almanya'yla ittifak antlaşmasını imzalarken İngiltere'nin tarafsız kalacağını varsaymıştı. Ancak, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu tehdit ederek savaşa girmesi bütün verileri altüst ediyordu. Bunun üzerine, Türk—Alman paktının mimarlarından olmasına karşın Enver yeniden Saint Petersburg'la müzakerelere başladı. *(9)* Sazonov Türklerin öngördüğü koşulları(onbeş ya da yirmi yıllık bir himaye güvencesi ve kapitülasyonların kaldırılması) kabule hazırdı, ama İngiltere ve Fransa reddetti. Bir yandan Türkiye'nin Almanya saflarında yer alacağına inanmışlar, öte yandan kapitülasyonların kaldırılmasını tartışma konusu yapmak istemiyorlar ve nihayet Ege adalarının denetimini Türklere bırakmayı kabule yanaşmıyorlardı. 8 Ağustos'a gelindiğinde, Türkiye tarafsız kalması karşılığında toprak bütünlüğü gü-

vencesinden başka bir şey elde edememişti. *(10)* Türkler Bulgaristan ve Romanya'nın aynı şeyi yapacaklarından emin olsalardı, o andan itibaren merkezi büyük devletler safında yer alacaklardı. Talat ve Halil Ağustos ortalarında Sofya ve Belgrad'a gittiler, ama hiçbir vaat elde edemediler. 10 Ağustos'ta *Goeben* ve *Breslau* Boğazlar'a ulaşmıştı.

Bu, Almanya ve Türkiye arasında sıkı bir diplomatik pazarlığın başlangıcını oluşturdu. Almanların sabırsızlığından yararlanma arzusundaki Babıali sert bir hamle yaparak 8 Eylül'de kapitülasyonları kaldırma kararı verdi. Bu esnada daha önce benzeri görülmemiş bir olaya tanık olundu: Alman ve Avusturya büyükelçileri bir protesto notası kaleme almak için savaşın tam göbeğinde Antant büyükelçileriyle biraraya geldiler. Bir taraftan Babıali'ye güvenceler verdikleri de doğrudur. *(11)* Her iki kart üzerine oynamayı sürdürmek ve tarafsız kalması karşılığında Antant'tan kapitülasyonların kesin biçimde kaldırılması tavizini elde etmekle birlikte, Türk hükümeti peşini bırakmayan Almanya'ya Türk—Alman paktı vasıtasıyla bağlı durumdaydı. Türk hükümeti bünyesinde savaş ilan etmeye istekli görünen sadece Enver'di. Wangenheim ve deniz ataşesi Humann baskıyı yoğunlaştırıyorlardı. Kabine üç gruba bölünmüş durumdaydı: Müdahale yanlısı Enver ve Cemal; tarafsızlık yanlısı Said Halim ve Cavit; ve her zamanki gibi arabulucu Talat. Merkez komitesinde çoğunluk Alman yanlısı görünüyor, ancak Doktor Nazım her türlü müdahaleye karşı çıkma tavrını koruyordu. *(12)* Sadrazam ve güvercinler grubu birkaç haftalık ertelemeden başka bir şey umamazlardı. Her aşama Türkiye'yi önceden yükümlülükler altına sokuyordu. 26 Eylül'de Enver Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasını emretti; o andan itibaren Rusya'nın müttefikleriyle bağıntısı kesilmiş, yiyecek ve teçhizat gereksiniminin temini için Arhangelsk ve Vladivostok limanlarıyla yetinmek zorunda kalmış oluyordu. Ekim başında Enver Wangeheim'a, Halil ve Talat'ın kendi katılma politikasını benimsemiş olduğunu ve Cemal'in desteğiyle birlikte kabinenin olurunu da sağlayacağını bildirdi. Bunun karşılığında Almanya'dan acil mali yardım talebinde bulunuyordu. Wan-

genheim, Humann, Enver, Talat, Halil ve Cemal arasında yapılan gizli bir toplantı esnasında Türk müzakereciler, Alman hükümeti İstanbul'a iki milyon Türk lirası verdikleri anda Souchon'a Karadeniz'deki Rus limanlarına saldırma, yani Türkiye'yi çatışmanın içine çekme izni verileceğini kesin biçimde ortaya koydular. Berlin kabul etti ve her biri birer milyonluk iki havale 16 ve 21 Ekim günleri Berlin'den İstanbul'a ulaştırıldı. Ama 22'sinde Talat ve Halil geri adım atıyor ve hemen harekete geçmeyi reddediyorlardı. 24'ünde Talat yeniden çark ederek ilk tavrına geri döndü ve 25'inin sabahında Enver Souchon'a, fırsat çıktığı takdirde Rusya'ya saldırma iznini verdi. *(13)* 27 Ekim'de Osmanlı donanması tatbikat gerçekleştirmek için Karadeniz'e açılıyordu. 29'unda Souchon; Sivastopol, Odessa, Teodosya ve Novorossisk'teki Rus mevzilerini bombalattı. *(14)* Daha sonra İstanbul'a gönderdiği telgraftaysa, Osmanlı filosunun tatbikatı sırasında Ruslar tarafından gerçekleştirilen sürekli saldırılar karşısında "düşmanlıkların o gün patlak verdiğini" bildiriyordu. *(15)*

Türk hükümeti bu girişimlere tepki gösterdi. Sait Halim ve Cavit, Souchon'a ateşi kesme emri vermesi için Enver'i zorladılar. 31 Ekim'de Talat, tüm kabinenin —Enver dışında— Souchon'un bu saldırısını kınadığını Avusturya büyükelçisi Pallavicini'ye bildiriyordu. 1 Kasım'da Babıali Rusya'ya bir özür notası iletti. *(16)* Rus hükümeti, Liman von Sanders emrindeki Alman askeri heyeti ve *Goeben* ve *Breslau* mürettebatlarının Almanya'ya geri dönmesi kaydıyla Türkiye'nin tarafsızlığını tanımayı kabul etti. *(17)* İstanbul'da son derece hassas bir pazarlık sürmekteydi: Wangenheim ve Pallavicini, Said Halim kabinesini düşürtmeyi tasarlıyorlar, Talat karşı çıkıyor, Enver de sadrazamın varlığını kendi adına siyasal açıdan gerekli görüyordu. 1 Kasım'ı 2'sine bağlayan gece, Sait Halim'in yalısında dramatik bir toplantı gerçekleşti. Talat, Almanya'yla ittifak antlaşması imzalamakla yükümlülük altına girmiş olduğunu sadrazama anımsatarak Parti'nin hoşnutsuzluğunu belirtti. Sait Halim boyun eğdi. *(18)* Ültimatomuna yanıt alamayan Rusya, 2 Kasım'da Türkiye'ye savaş ilan ediyordu. 3 Kasım'da Fransa ve

İngiltere; sonraki günlerdeyse Antant'ın diğer küçük müttefikleri Rusya'nın tavrını izlediler. Yine 3 Kasım günü, bir İngiliz—Fransız filosu Çanakkale'yi kısa süreli yoğun bir bombardımana tabi tutuyordu. Savaş ilanından 48 saat sonra, Cavit ve diğer üç nazır (Ticaret Nazırı Süleyman, Nafıa Nazırı Çerkez Mahmut ve Telgraf Nazırı Ermeni Oskan) istifa ediyorlardı.

Erzurum Kongresi

Türkiye Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesinden korkuyorlardı ve bunu engellemek için ellerinden geleni yapmışlardı. Ancak pratik açıdan hiçbir etkileri olmadı ve 1914 Kasım'ından itibaren kendilerini acımasız biçimde kapana kısılmış durumda buldular. Dürüst ve tarafsız tutumları konusunda hiçbir kuşku yoktur ve Ermeni komplosu şeklindeki Türk suçlaması her türlü temelden yoksundur. *(19)* Taşnak Partisi'nin 8. kongresi, Talat'ın acil talebi üzerine 2-14 Ağustos günleri arasında Erzurum tiyatrosunda gerçekleşmişti. *(20)* Kongre görüşmelerine başlamadan önce delegeler genel seferberlik emri verildiğini haber aldılar. Olayların gelişimine bağlı olarak partinin tavrını belirlemekle görevli bir komite seçtikten sonra dağıldılar. Gürcü ve Tatar temsilcilerin eşliğindeki Doktor Bahattin Şakir, Ömer Naci *(21)* ve Hilmi Bey yönetiminde bir heyet, üç Ermeni şefiyle — Vramian, Rostom ve Aknouni—görüşme talebi getirdiği sırada kongre kapanmak üzere bulunuyordu Bu girişim üç Transkafkasya halkının geniş bir isyan hareketini hazırlama çerçevesinde gündeme giriyordu: Tatarlar Ruslara karşı ayaklanmaya hazırdılar; İttihad Gürcülerle ilişkiye geçmişti; aynı şekilde, Jön Türk delegeleri Taşnaklar'dan Transkafkasya Ermenileri arasında ayaklanma başlatmalarını istemek amacıyla Erzurum'a gidiyordu. Bu yıkıcılık girişimi Türklerin Rusya'ya girişini kolaylaştıracaktı. Aynı şekilde, "Rusya'daki kardeşlerini kurtarmaya" gönderilmek üzere Ermeni gönüllülerinden oluşmuş lejyonların kurulması önerisini getirdiler.

Nihayet, Transkafkasya'da genel bir ayaklanma örgütlemek

amacıyla Tatar ve Gürcülere yön verecek özel görevliler tespit edilmesini tavsiye ettiler. Jön Türk delegeleri bu ayaklanmanın kaçınılmaz olduğunu öne sürüyorlardı; Kafkas Türkleri, Gürcüler ve Dağıstan köylüleri çok geçmeden isyan edecekler ve Ermeniler onları izlemek zorunda kalacaklardı. Bunun karşılığında Ermenilere, Rus boyunduruğundan kurtulmuş geleceğin Kafkasyasında Erivan, Kars ve Elisabetpol eyaletleriyle Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinin sancaklarını içine alan, Türk denetimindeki özerk bir bölge vaad ediyorlardı.*(22)*

Üç Ermeni şefi Türk önerisini geri çevirerek partilerinin Türkiye'nin tarafsızlığı politikasına bağlı kalmayı öngören tutumunu anımsattılar: Savaş gerçekleşirse, Türkiye Ermenileri ülkelerini savunacaklar ve tıpkı Balkan Savaşı'nda yaptıkları gibi görevlerini dürüstlükle yerine getireceklerdi. Türk heyeti Erzurum'dan tatmin edici bir sonuç elde edemeden ayrıldı. Jön Türkler öte yandan eyaletler düzeyinde —Muş'ta (Servet Bey ve İhsan), Erzurum'da (Tahsin Bey) ve özellikle de Ömer Naci'nin mebus Vahan Papazian'la biraraya geldiği Van'da — başka müzakerelerde bulunmuşlardı. *(23)* Ermeni şefleri yurtsever dürüstlükleri konusunda inanca vererek Türk tekliflerini yeniden geri çevirdiler. Devrimci bir Ermeni partisini bu şekilde ikilem içine sokarken İttihad bir puan öne geçmiş oluyordu. Eğer Taşnaklar Türk teklifini kabul eder ve Türkiye savaştan yenik çıkarsa, Rusya Ermenileri Ruslar tarafından sürgün edilecek ve böylece Kafkasya'dan silinmiş olacaklardı. Teklifi reddetmekleyse, Türklere kendilerini ihanetle suçlayacakları ve bu kez onlar tarafından sürgün edilecekleri bir aldatmaca fırsatı sunuyorlardı. Bu şeytanca plan hiç kuşku yok ki Şakir'in, Naci'nin ve Komite'deki pantürkistlerin eseriydi.

Suçlamalarını desteklemek konusunda Türkler bir başka olaydan daha yararlanma fırsatı buldular. Ağustos ayı sonunda,yani Türk— Rus savaşının başlamasının öncesinde, Erzurum mebusu Armen Garo Pasdermadjian, Taşnak partisinden arkadaşlarının karşı çıkmasına rağmen dostu Suren'in eşliğinde, daha önce sürgün edilmiş olduğu Kafkasya'ya dönme kararı

verdi. *(24)* Eski bir Rusya Ermenisinin tümüyle kişisel nitelikteki bu kararını kullanmak ve bunu bütün bir partinin gizli uzlaşmalara girdiğinin kanıtı diye göstermek için, gerçekten de her türlü kanıttan yoksun olmak gerekir.

Öte yandan, Türkiye ve Rusya arasında savaşın patlak vermesi olasılık dahiline girdiğinde, İstanbul'daki Taşnak Bürosu 23 Ekim'de eyalet komitelerine bir genelge gönderdi: "Ülkemizin genel savaş dolayısıyla içinde bulunduğu durumun ciddiyetine dikkatinizi çekmek isteriz. Halkımızı bir felaketten korumak için tüm gücümüzü seferber etmek hiçbir zaman böylesine gerekli olmamıştır. Genel düzenin ve güvenliğin korunmasına kendi açımızdan katkı sağlamak amacıyla, ahalinin çeşitli unsurları arasında siyasal olay ya da anlaşılmazlıklara yol açabilecek hiçbir fırsata izin verilmemelidir." *(25)* Taşnak Partisi ve patrik, Ermenileri seferberlik emrine kütlesel olarak katılmaya çağırdılar. *(26)* Tıpkı Türkler arasında olduğu gibi Ermenilerde de bazı ihlaller olduysa bile bunlar çok enderdi. Ne var ki yerel makamlar kaçaklarla birlikte birkaç masumu da kurşuna dizmek için fırsattan istifade edebildiler. *(27)* Savaş ilanının ardından Ermeni papazları Osmanlı ülkesinin zaferi için dinsel ayinlar düzenlerken, Taşnak Partisi Ermenileri örnek yurttaşlar olarak davranmaya ve imparatorluğun diğer unsurlarıyla çatışmalardan kaçınmaya çağırdı. *(28)* Taşnak şefleri Jön Türk yöneticilerini dürüstlüklerine dair ikna etmede aralarında kurulu dostluktan yararlandılar. Aknouni, eyaletlerdeki Ermenilerin kaygı verici durumunu görüşmek üzere Ekim ayı başında Talat'ı ziyaret etti. Talat, Ermenilere ve özellikle de Taşnaklara iyi davranılması konusunda Erzurum'a telgraf çekti. *(29)* Bu görüşmeyi partiye rapor eden Aknouni şu sonuca varıyordu: "Hükümetin dürüst tutumumuzu teslim edeceğini umut etmeye hakkımız var, çünkü Osmanlı Devletini'nin varlığını ve bütünlüğünü koruması için elimizden gelen herşeyi yapmaya hazırız (...) İçteki Ermenilere karşı yapılanlar merkezi hükümet tarafından alınmış önlemlerden çok yerel makamların uygulamaları gibi görünmektedir." *(30)* Ermeniler samimi miydiler ve Türkiye'nin zaferini gerçekten istiyorlar mıydı? Di-

aspora ve Rusya Ermenilerinin Antant'a dönük sempatileri göz önüne alındığında bunu gerçekten istemiş olmaları olasılığı azdır. Ancak, içinde bulundukları güvensiz konum ve Türk milliyetçiliğinin yönelttiği tehdidin farkında olarak, Osmanlı hükümeti karşısında bir tarafsızlık ve dürüstlük politikasını bilinçle savunmak zorundaydılar. Savaş ilan edildiğinde "Ermeni gençliğinin yurtseverlik antlarıyla davul zurna eşliğinde asker toplama merkezlerinin yolunu tutmuş olmasının" nedeni budur. *(31)*

Ama 11 Kasım 1914 tarihli açıklamasının da göstermiş olduğu gibi, İttihad'ın önerdiği yurtseverlik daha farklıydı: "Bu savaşa katılmaktaki amacımızın yalnızca kendimizi bizi tehdit eden tehlikeden kurtarmak olmadığını,daha önemli bir amacın peşinde olduğumuzu unutmayalım: Bu amaç, milli ülkümüzün gerçekleştirilmesidir. Halkımızın ve vatanımızın milli ülküsü, bizi düşmanı ezmeye ve bize ırkımıza dahil tüm kardeşlerimizle birleşme olanağı verecek doğal bir sınır elde etmeye sevkediyor. Öte yandan dinsel hissiyatımız bize müslüman dünyasını kafirlerin egemenliğinden kurtarmayı emretmektedir... Vatanımız, dinimiz ve milli ülkümüz için savaşıyoruz." *(32)* 23 Kasım'da padişah ve şeyhülislam Cihad — yani kutsal savaş - ilan ediyor ve tüm dünya müslümanlarını kafirlere karşı ayaklanmaya, düzenli ve düzensiz birlikler oluşturmaya ve hıristiyanları katletmeye çağırıyorlardı. *(33)* (Hıristiyan Almanya ve Avusturya ile müttefik durumdayken müslüman dünyasını genel isyana davet eden bu panislamik çağrı büyük fiyaskoya uğradı ve bir süre sonra çağrıcıların aleyhine döndü: Mart 1917'de Mekke şerifi zalim Türke Cihat açacaktı. *(34)* "Cihat ilanı Kasım 1914'te İstanbul'da, milli gösterilerde adet olan türden bir şatafat içinde gerçekleşti. Türk polisi herzamanki gibi caddelerde kortejleri örgütledi; alışılagelmiş göstericiler ve kullanılmaya elverişli başka figüranlar ödül olarak ceplerine birkaç kuruş attılar. (...) Bu vesileyle ellerinde yeşil bayraklarla caddeleri katedip Türkiye'nin müttefiği olan ülkelerin büyükelçilikleri önüne vardılar ve nihayet 20 Kasım günü, bir süre önce Rus uyrukluları otelinde barındırmayı kabul etmiş

Ermeni kökenli birine ait olan Tokatlıyan Oteli'nin bütün cam ve aynalarını kırıp döktüler". *(35)* Türkler savaşın ilk günlerinden itibaren tüm imparatorlukta dağıtılan beyanname ve talimatnamelerde militan pantürkizm ve panslavizm eğilimlerini ortaya koyuyorlardı. Bu, Ermeniler için kötüye işaretti.

Teşkilat-ı Mahsusa

Ağustos 1914'te tüm bu gelişmelere koşut olarak "Teşkilat -ı Mahsusa" adı verilen bir kurumun kurulması — daha önce başka bir topludurum çerçevesinde Hamidiye Alayları'nın kurulmasında olduğu gibi - imha aygıtının ilk parçasını oluşturdu. Teşkilat, genel seferberlik emrinden birkaç gün sonra Merkez Komitesi tarafından hazır duruma getirildi. Hükümet organlarından bağımsız, her türlü yetkiye sahip ve girişeceği hareketlerde serbest olan bu karanlık gücün görevi Türk - Rus sınırının her iki yakasında- Transkafkasya halkları ve Kürtler arasında yıkıcı eylem sürdürmek ve "çözümsüz kalmış sorunları kaba güçle kesin biçimde çözmek"ti. *(36)* Bu özel örgüt (ya da Teşkilat-ı Mahsusa — özgün metinde Türkçe - *Ed.*) Üç üyeden oluşmuş bir kurmay tarafından İstanbul'dan yönetiliyordu: Bu üyeler, her ikisi de Merkez Komitesi'nde yer alan Doktor Nazım ve Atıf Rıza ile, o sıra Genel Güvenlik şefi olan Aziz Bey'di. Örgütün aldığı kararlar İstanbul askeri valisi Cevat tarafından otomatikman onaylanıyordu. Aziz ve Cevat'ın işgal ettiği mevkiler örgütün polisiye ve paramiliter karakterini ve sahip olduğu dokunulmazlığı kanıtlamaktadır. Doktor Bahattin örgüt kurmayının verdiği emirlerin yerine getirilmesiyle yükümlüydü. Ağustos 1914 başında, Taşnak Partisi şeflerini Rusya Ermenileri arasında muhbir ağları oluşturmaya ikna etmekle görevli olarak Erzurum'da bulunuyordu. III. Ordu'nun karargahı olan Erzurum, Türkiye'nin savaşa girmesi öncesinden itibaren Turancı yıkıcı faaliyetin merkezi haline geldi. Bahattin Şakir örgütün elebaşıydı. Komite'nin şifrelenmiş telgrafları ve İstanbul'dan posta havalesiyle gönderilen para bir tek ona iletiliyordu.

Teşkilat'ın üyeleri; kamu hukuku davalarından yargılanmış katiller, özellikle de İmparatorluk topraklarındaki değişik cezaevlerinden salıverilmiş idam mahkumları arasından seçilmişti. İttihad'ın örtülü ödeneklerinden önemli miktarda para, teçhizat ve eğitimlerinin sağlanması için bunlara ayrılmıştı. Talimatlar Partinin sorumluları, eyalet seksiyonları temsilci veya sekreterleri tarafından ağızdan iletiliyor, daha seyrek olmak üzere de eyalet görevlilerine telgrafla bildiriliyordu. Örgüt üyeleri, vali ya da başka yöneticilerden her zaman için körü körüne itaat isteyebilirlerdi. İsteklerinin reddi ya da sakınımlı tavır takınıldığı durumlarda yöneticileri görevden alma, hatta cezalandırma yetkisine sahiptiler. İttihatçılar davasına sunulan belgeler (*Tezkereler*) Teşkilat'ın işleyişini ve sahip olduğu gücü ortaya koymaktadır: Enver'in amcası Halil Bey'in İzmir valisinden cezaevlerini boşaltmasını isteyen emri *(37)*; Halil Bey'in Harbiye Nezareti yönetimine gönderdiği ve Teşkilat'ın orduya ait depolardaki silah ve cephanelerden yararlandığını kanıtlayan emri *(38)*; İttihad'ın sekreter veya delegelerinin Balıkesir'e (20 kasım 1914, vs) Samsun'a (10 Aralık 1914, vs), Bursa'ya (19 Aralık 1914, vs) çektikleri ve kamu davası mahkumlarının serbest bırakılır bırakılmaz Teşkilat'ın kütüğüne kaydedildiğini, sonra da çeteler halinde gruplaştırılarak eğitime tabi tutulup eylem alanlarına, yani doğu eyaletlerine gönderildiğini kanıtlayan telgraflar bu belgeler arasında yer almaktadır. İttihadçılar Davası'nın 14 Nisan 1919 günkü duruşmasında Atıf Rıza, savaşın ilanından bir ay önce Ekim'de Rus hatları gerisinde bir Gürcü isyanı kışkırtmak için gerekli kuvvetleri örgütlemiş olduğunu, savaş ilan edildiği sırada bizzat Rusya'da bulunduğunu ve Trabzon'da örgütlendirilmiş çetelerin daha o zamandan Rus sınırlarını ihlâl etmiş olduğunu açıkladı.

Teşkilat — ı Mahsusa'nın kurulması, Merkez Komitesi'nin dünya savaşı patlar patlamaz ve daha hükümetin Türkiye'nin çatışmaya katılmasına karar vermesinden önce pantürkist programın hayata geçirilmesine başlamış bulunduğunu kanıtlamaktadır. Bu programın birçok yönü ve safhası mevcuttu.

Ancak o andan itibaren Merkez Komitesi'nin kararı verilmiş gibiydi: Bu öncelikli hedefin önündeki tüm engeller acımasızca ezilecekti. Teşkilat —ı Mahsusa pantürkizmin vurucu gücünü temsil ediyordu: Birlikleri —çeteler— Ermenilere zulmetmek için geleneksel jandarma gücüne, Kürt aşiretleri ve diğer Hamidiyeler'e katıldıkları 1915 başından itibaren Doğu Anadolu ahalisi tarafından tanınacaktı. *(39)*

Rusya'da Ermeni Gönüllüleri

Savaşa girişleri öncesinde Türkler nasıl ki Transkafkasya halkları arasına özel görevliler göndermişlerse, Ruslar da aynı şekilde Avrupa'daki savaşın başlangıcından itibaren Rusya Ermenilerine güvenceler vermişlerdi. Ama bir yandan da Türkiye'yi savaşa itmekten kaçındılar. Ağustos 1914'te katolikos Guevorg Çar'dan reformların uygulanmasını sağlamasını istediğinde, Voröntsov—Dachkov'dan, reformların gerçekleştirilmesinden vazgeçmemekle birlikte hükümetin Türkiye'ye bir savaş bahanesi sunmayı düşünmediği yanıtını aldı. "Aynı şekilde, Türkiye Ermenileri arasında bir isyan başlatmak arzu edilir olmadığı gibi, tehlikelidir de." *(40)* Bununla birlikte, Ağustos ayından itibaren Kafkasya Naibi (genel vali) Tiflis'te, piskopos Mesrop, belediye reisi Alexandre Khatissian ve Ermeni Ulusal Bürosu sorumlusu Doktor Zavriev'le görüşüyor ve bunlara Ermeni gönüllü müfrezeleri oluşturmalarını tavsiye ediyordu. *(41)*

Kachaznouni ve Vratzian, İttihad'ın Türkiye'deki Ermenilere yöneltilecek zulmü meşru göstermek için, bir bölümünü eski Osmanlı uyruklarının oluşturacağı bu gönüllü müfrezelerinin kuruluşunu kullanacağı konusunda Ermenileri uyardılar. Ancak uyarıları sonuçsuz kaldı ve Ulusal Büro gönüllülerin silah altına alınmasıyla yükümlü özel bir komite oluşturdu. Askere yazılma talepleri çığ gibi yığılmaktaydı. Yaklaşık bin kişilik dört grup lejyonlar halinde örgütlendirildi. Bunlar "düzenli birliklerle organik bağı bulunmayan, bir gruptan diğerine geçerek tüm cephe boyunca hareket eden", Rus birliklerine iyi tanımadıkları bir ül-

ke içinde kılavuzluk etmek ve öncü eylemler gerçekleştirmekle görevli partizan oluşumları şeklinde düşünülmüştü. *(42)* Hükümet bunlara en küçük maddi malzeme yardımı yapmadı; silah, techizat ve mühimmatları toplanan bağışlar yoluyla Büro tarafından sağlandı. Lejyonlar, gerek yaşı gelmemiş gerekse geçmiş olan ve gerekse de yurtdışından gelmiş askerlikten muaf kişilerden oluşmuştu.*(43)* Savaş patlak verdiğinde, bu lejyonlar harekete geçmeye hazır durumdaydı. İlk grup Andranik'in kumandası altına verildi ve İran'ın kuzey sınırına gönderildi. Diğer üç grup Türk sınırı boyunca yayıldı. Armen Garo Pasdermadjian desteğindeki ikinci grup (Dro'nunki) Van'a karşı; üçüncü ve dördüncü gruplar (Hamazasp ve Keri'ninkiler) Sarıkamış - Oltu hattında mevzilendiler. *(44)*

Savaşın başında II. Nicolas Kafkas cephesini ziyaret ettiğinde, Ermenilerin dinsel ve siyasal şefleriyle görüştü. Kendisini ateşli nutuklarla karşılayan bu şefler arasındaki Katolikos şunları söylüyordu: "Türkiye Ermenilerinin selameti sadece Türk egemenliğinden kesin biçimde kurtulunması ve Büyük Rusya'nın güçlü himayesi altında özerk bir Ermenistan'ın kurulmasıyla mümkündür."

Bununla birlikte, Türk hükümetinin elinde rehin durumdaki iki milyon Ermeni düşünüldüğünde bu kısa nutuk pek yerinde değildi. Rusya Ermenilerinin bu içtenlikli ve beceriksiz taşkınlığı bir tercihe tanıklık etmektedir. Reform vaatlerinin hiçbir zaman tutulmadığı Türkiye'nin eline bakmaktansa, Antant kuvvetlerinin zaferine bel bağlıyorlardı. Merkezi büyük devletlerin, yani bu arada Osmanlı İmparatorluğunun kazanacağı bir zafer sadece Türkiye Ermenilerinin ortadan kaldırılmasını ifade etmekle kalmayacak bizzat kendilerinin de kaybetmesi anlamına gelecekti. Ne olursa olsun, Rus Ermenilerinin Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerden bağımsız biçimde gerçekleşen bu kütlesel bağlanışı—şu veya bu biçimde —onların aleyhine gerçekleşmişti. Yani burada Türkiye Ermenilerinin ihanetini kanıtlayan bir durum mevcut değildir. Ayrıca, Türk ordusunda bir Gürcü lejyonu ile Çerkezler savaşmıştı ve Rusya buna karşı kendi imparatorluğu içinde yaşayan Gürcü ve Çerkezlere karşı,

keza Almanlar da Antant ondularında lejyonlar oluşturan Polonyalılara ve Çeklere karşı hiçbir misilleme önlemi almamışlardı.

Sarıkamış Felaketi

Daha savaşın ilan edildiği gün, Rus birlikleri sınırı aştılar ve Türk öncü birliklerini püskürterek tüm Pasin vadisiyle Eleşkirt vadisinin (Erzurum vilayeti) bir bölümünü işgal ettiler. Erzurum'da kuvvetlerini yeniden toparlayan Türkler şiddetli bir karşı saldırı başlattılar; Rusların ilerlemesi Erzurum—Sarıkamış hattı üzerinde durduruldu. Ama ikinci Ermeni lejyonu tarafından desteklenen Rus birlikleri, Oltu'dan başlayarak ilerlemelerini daha kuzeye doğru yaydılar. *(45)* Bununla birlikte İzzet Paşa ve bir Alman subayının (Binbaşı Guse) komutasındaki Türk III. ordusu durumdan hoşnut bir havadaydı. İstanbul'da, 21 Ekim'de Genelkurmay Başkan Yardımcısı atanmış olan Enver (Bronsart, Genel Kurmay Başkanı'ydı) artık yerinde duramıyordu. Aralık başında Erzurum'daki III. Ordu karagahına gitti ve Kafkaslardaki askeri harekatların yönetimini ele aldı. Saldırı planı hayli iddialıydı; Rus kuvvetlerini Kars'taki üslerinden söküp atacak bir kuşatma harekatı ile Transkafkasya'nın işgali peşinde koşuyordu. 1878'de Rusya'ya bırakılmış toprakları — yani Kars, Ardahan ve Batum'u —geri aldıktan sonra, Kafkasya içlerinde müslüman isyanları kışkırtmak ve Tiflis'le Bakû'ya giden yolları açmak istiyordu. Bu planı gerçekleştirmek için kendisine gereken, Rus birliklerini III. Ordu'nun 11. müfrezesinin yardımıyla Köprüköy'de, en önemli yol olan Erzurum — Sarıkamış yolunda tutmaktı; bu arada sol tarafta 9. müfreze Rus mevzilerini arkadan vuracak ve Oltu'da sınırı yaracak olan 10.müfreze de Kars ve Ardahan üzerine yürüyerek Sarıkamış'ı tecrit edecekti. Nihayet daha solda, İstanbul'dan destek için gelmiş I. müfrezede Ardahan üstüne yönelecekti. *(46)*

22 Aralık günü buz gibi bir rüzgar ve yoğun kar yağışı altında saldırıya geçen Türker, beş gün sonra Kars ve Sarıkamış

arasındaki demiryolu bağıntısını kesmeyi başardılar. Kafkasya'daki ordusunu yitirmekten korkan Rus başkomutanı geri çekilme emri verdi. Ama generallerinin büyük bölümü savaş alanını terketmeyi reddettiler ve Türk baskısına direndiler. Başarısından fazlaca emin olan Enver ağır bir lojistik hatası yapmış ve teçhizatı, yiyecek ihtiyacını ve birliklerin dinlenmesini gözardı etmişti. Kendisi de bizzat dağılmış durumdaki Rus ordusu tarafından değil, daha ziyade Ermeni platosu üzerinde hüküm süren kışın sertlikleri ve ordunun 9. ve 10. müfrezelerini kırıp geçiren tifüs ve kolera tarafından yenilgiye uğratıldı. Ruslar 4 Ocak 1915'te karşı saldıraya geçtiklerinde artık önlerinde sadece ordunun 11. müfrezesi vardı. 9 ve 10. müfrezeler pratik olarak artık yoktular. Kuzeyde, I. müfreze Ardahan'dan çıkarılmış ve Çoruh'un ötesine itilmişti. Osmanlı ordusu bozgun halinde Erzurum'a doğru geri çekiliyordu. Enver III. Ordu'nun komutasını Albay Hakkı Bey'e bırakarak 7 Ocak'ta İstanbul'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrıldı. 12 Ocak'ta Ruslar kaybettikleri mevzileri tekrar eleg eçirmişlerdi. Bir hafta sonra da Osmanlı topraklarında daha içerilere giriyorlardı. III. Ordu'nun 90 000 askerinden geriye sadece 15 000 kişi kalmıştı. Esir edilenlerin sayısı sadece 12 000'di. *(47)* Diğerleri çarpışmalar sırasında ve salgın hastalıkların kurbanı olarak hayatlarını yitirmişlerdi. Rusların kaybı, ölü ve yaralılar dahil toplam 16 000'di.

Ermeni gönüllülerinin üçte biri ölmüş veya yaralanmıştı. Bunların tutumlarından memnun kalan Rus cephesi Yüksek Komutanlığı kendilerine takdir nişanları ve madalyalar dağıtarak iki yeni gönüllü müfrezesi daha kurulmasına izin verdi: Vartan'ın kumandasındaki 5. ve Amerika ile Balkanlar'dan gelen Hınçakçılardan oluşmuş, Avcharian kumandasındaki 6. müfrezeler.

Sarıkamış savaşı, ardında yıkıma uğramış bir bölge bırakmıştı. 70 000'den fazla Ermeni muharebe alanlarını terkederek Erivan ve Tiflis'e sığındılar. *(48)* Bu başdöndürücü zamansız zaferlerden geriye hiçbir şey kalmamıştı. Doğu cephesinin geri kalan kısmındaki çarpışmalar aynı şekilde ye-

nilgilerle sonuçlanmıştı: Erzurum-Kars hattının güneyinde, bir Rus bölüğü Kasım'dan itibaren Türk topraklarına girmiş ve Karakilise önlerinde Fırat'a ulaşmıştı. 22 Kasım'da, Bağdat'tan getirilen 13. Türk müfrezesi Rus birliklerinin engeline çarptı. Aralık'ta, başkaca destek güçler Rus birliklerini çembere almak için boşuna uğraştılar. Daha güneyde, Kasım'da, bir başka Rus bölüğü İran sınırı yakınlarında Türk sınırını aşarak Van'ı tehdit altında tutabileceği Bayazıt'ı ele geçirdi.

İran Azerbaycanı ve başkenti Tebriz, Hazar Denizi'ne doğru bir yarma harekâtı ve Rus Azerbaycanı'nın istilası için anahtar konumunu koruyordu: Türk - İran sınırı beşyüz yıldır ihtilafa konu olduğu için, bir Rus - Türk savaşı durumunda bu bölgenin savaş alanı olacağı açıktı. *(49)* Ruslar savaşın başından itibaren Culfa üzerine, sonra da Khoi'ya yönelmiş, Dilman ve Kotur arasında Türklere saldırarak Türk- İran sınırını geçmişlerdi. Aralık'ta Bayazıt'ta konuşlanan birliklerine kıyasla Van'ı artık daha doğrudan tehdit eder duruma gelmişlerdi. Ancak, Türkler buna, Kürtlerden oluşmuş birliklerin yardıma gelmesiyle, güneyden sağ kanadı bir kuşatma harekatıyla kıskaca alıp Tebriz'e saldırarak karşılık verdiler. Hazırlıksız yakalanan Ruslar Tebriz'i terkettiler. Kenti 30 Ocak'ta tekrar geri alarak, daha sonraki aylarda Kürt birliklerini Urmiye gölünün güneyine püskürttüler.

Yani kış sonunda cephe, Karadeniz'den Urmiye Gölü'nün güneyine kadar sabit bir duruma oturuyordu. Ruslar avantajlıydı, ama henüz bunu kullanmıyorlardı. Özellikle kuzeyde Erzurum'u, güneyde de Van'ı tehdit altında tutuyorlardı; Türklerin yeniden ele geçirdiği Kotur kenti ilk hedefleriydi.

Diğer cephelerde durum aynı ölçüde ağırdı. Suez üzerine yapılan bir saldırı Kasım'da yenilgiyle sonuçlanmış ve 1915 Ocağında İngiliz ve Fransız filoları Boğazlar'a girmeye hazır durumda Çanakkale önlerine gelmişlerdi. İstanbul'da panik başgöstermişti. Arşivler Babıali'den taşınıyor, keza altın bankalardan başka yerlere nakledilivordu. Yüksek memurların aileleri kentten tahliye edilmekteydi. Padişahı, hükümeti ve büyükelçileri Küçük Asya'ya götürecek olan trenler ağzına kadar doluydu. İttihad şefleri müttefik filolarının Marmara'ya girişinin

kendi düşüşlerini getireceğini ve halkın İmparatorluğun uğradığı bütün felaketlerden kendilerini sorumlu tutacağını biliyorlardı. Ortalıktan kaybolmadan önce İstanbul'u yakmayı tasarlıyorlardı. Herkes İngiliz ve Fransız donanmalarının Boğazlar'ı geçebileceğini düşünüyordu. Sadece Enver güvenini koruyor ve istihkamların sağlamlaştırılmsı isteğinde diretiyordu. *(50)* Daha sonra, 18 Mart'ta üç gemisini kaybettiği talihsiz bir saldırıdan sonra İngiliz- Fransız donanması Boğazlar'a girmekten cayarak, Gelibolu yarımadasına yapılacak bir çıkartma hazırlığı için geri çekildi. Çanakkale'ye bu şekilde denizden saldırma planı, Fransa'daki Batı cephesi ve Rusya'daki Doğu cephesi kadar büyük bir stratejik önem taşıyordu. Başarısı Rusya'yla temasın kurulmasını sağlayacak ve İtalya ile diğer Balkan ülkelerini Antant saflarına çekerek savaşın akışını değiştirecekti. Deniz yoluyla saldırıdan vazgeçip haftalar sürecek hazırlıklar gerektiren Gelibolu yarımadasını işgal harekatında karar kılan İngilizler, böylece Türklere kendilerini toparlama imkanı veren bir soluklanma fırsatı sunmuş oluyorlardı.

Ermeni Eyaletlerinde Durum (Kasım 1914 - Mart 1915)

Taşnak Partisi'nin Jön Türk rejimine bağlılık ve vatandaşlık görevinin yerine getirilmesi sloganı 1915 Nisan'ına kadar ihlal edilmedi. Ermeni halkı Osmanlı Kızılay'ına para yardımı ve diğer hizmetlerde bulunarak sadakatini açıkça ortaya koyuyordu. Almanya ve Avusturya'daki Ermeniler de bu harekete katıldılar: Viyana'da, Kızılay başkanı olan Türk büyükelçisi, "Türk hükümetinin, Ermenilerin sadakat ve fedakarlığından hiçbir zaman kuşku duymadığını" açıklıyordu. *(51)* Bununla birlikte, Türk birlikleri Rus cephesine kaydırılmaları esnasında yollarının geçtiği Ermeni vilayetlerinde müsadere bahanesiyle gerçek bir yağmaya giriştiklerinde, Ermeniler arasında keskin bir görüş değişikliği gerçekleşti. Köylerde, askerler ellerine geçirdikleri tüm hayvanları alıyor, sürünün yeniden üreyebilmesi

için gerekli damızlıkları bile bırakmıyorlardı. Hükümet de yiyecek nakli konusunda aynı tutarsızlığı gösteriyordu. Uyguladığı yöntemler öylesine haydutçaydı ki, bundan emin olan Türk subay ve askerleri ordunun temel gereksinimleriyle hiçbir ilgisi bulunmayan malları mağazalardan alıp götürüyorlardı. *(52)* Müsadere tüm sivil halkı etkilemekle birlikte, kentlerdeki tüccarların büyük bölümünü Ermeniler oluşturduğu için uygulamanın esas kurbanı da onlar olmaktaydı. Birliklerin barındırılması konusundaysa uygulamalar korsanca davranışlara vardı: Subay ve askerler yerli halkın konutlarına evin efendisiymiş gibi yerleşiyorlar, hırsızlık ve tecavüzü sıradan olaylar haline getiriyorlardı. Bu durumu anlamak için, soğuk ve salgının karıp geçirdiği,açlık pençesinde kıvranan Türk askerinin yaşadığı bunaltıcı yoksunluk koşullarını da göz önüne getirmek gerekir.

Gerçekte, doğu eyaletlerinde sorun Aralık ayı içinde iyice belirginleşmeye başlamıştı; Türklerin Sarıkamış üzerine yürüyüşüne katliamlar eşlik etti: İran sınırı yakınındaki Başkale'de 1600 Ermeni ile belli sayıda Nasturi Hamidiyeler tarafından öldürüldü; Saray'da ve çevre köylerde, Ermeniler Kürtlerle jandarmaların cinayetlerine kurban gittiler; kuzeyde, Rus sınırındaki Eleşkirt'te, Ermeni ahali Kürtlerin, jandarmaların ve çetelerin pençesine terkedildi. *(53)* Ama Sarıkamış'tan sonra yangın alevleri tüm Ermeni eyaletlerinde aynı anda tutuştu. Birlikler, Rus ordusunda Ermeni gönüllülerinin savaştığı haberini her tarafa yayarak müslüman halkı kışkırttılar. Erzurum'da, kentin eski mebusu Armen Garo'nun bir gönüllü müfrezesinde savaşa katıldığı öğrenilince kargaşa arttı. Valinin daha önce patrik naibinin katledilmesine suç ortaklığı yaptığı Sivas'ta, Ermeni kökenli asker ve fırıncılar Türk ordusuna giden yiyeceklere zehir katmakla suçlandılar (Şubat başları). Birkaç hafta sonra bazı Rus esirlerine yiyecek ve ilaç sağlayan Ermeniler ihanet suçlamasıyla karşı karşıya kaldılar. Eğer hükümet yatıştırıcı ve ölçülü bir tutum takınmamış olsaydı, bu olayların herbiri genel bir katliamın gerekçesini oluşturabilirdi. *(54)*

Bununla birlikte,yetkili makamlar Ocak 1915 sonundan iti-

buren Ermeni asker ve jandarmaların silahlarının alınması emrini vermişlerdi; Vramian'ın Talat'a gönderdiği 13 Şubat (v.s.) tarihli bir raporda yazdığı gibi, "Ermeni halkına dönük siyasal güvensizlik yaratan bu önlem, Ermenilerle Türkler arasındaki ilişkide gerilimi kışkırtıyor"du. İmparatorluğun her tarafında, hükümetin emri üzerine Ermeni askerlerinin sadece silahları alınmakla kalmayıp, elli yüz kişilik küçük gruplar halinde çalışma taburlarında(*İnşaat Taburu* — Özgün metinde Türkçe, *Ed.*) toplandıkları, yol bakımı ve yük taşıma işlerinde angaryaya koşuldukları haberi geliyordu. Kafkaslardan geri çekilirken teçhizat ve yiyeceklerini taşıdıkları Türk birliklerinin esirleri durumundaydılar. Ardından, şurada burada dörtlü gruplar halinde birbirine zincirlenmiş elli yüz kişilik kafilelerin kentten uzakta gizli bir yere götürülüp kurşuna dizildikleri öğreniliyordu. *(55)* Bu canice olaylar, Erzurum dolayları ve İran sınırı yakınlarında bu tür katliamlar yapıldığını haber alan Vramian'ın raporunda kınanmıştı. *(56)* Aynı tarihlerde, Ermeni memurlar hiçbir gerekçe gösterilmeksizin işten çıkarıldı ve Ermenilere İmparatorluk içinde bulundukları yerden bir başka yere gitme izni veren dahili pasaportlar iptal edildi.Alınan bu önlemler, önceki ayların takdir dolu nutuklarının ve hükümetin ölçülü tutumunun tuhaf biçimde tersini göstermekte ve imha kararını verebilecek tek yetkili makam olan İttihad Merkez Komitesi'nin Ermenilerin imhasını ne zaman kararlaştırdığı sorusunu öne çıkarmaktadır. *(57)*

Merkez Komitesi'nin görüşme tutanakları mevcut olmadığı için, ancak tahminlerde bulunulabilir. Türkiye'nin savaşa girişi Ermenilerin yazgısını kilit altına almıştı. Erzurum'da kurulan kapan, kaçınılmaz olarak onların üzerine kapanacaktı. Ermenilerin imhası amacıyla tasarlanmamış bile olsa, Teşkilat- ı Mahsusa bu amaç için kullanılabilir hale getirilebilirdi. Kafkasya'da Ermeni gönüllü müfrezlerinin kurulması — o dolamından başka yöne çevrilerek—sürgün önlemlerinin doğrulanması için yeterli bir kanıt haline geliyordu: Türk birliklerini arkadan vuran Ermeni hançeri gerekçesi, Sarıkamış bozgunu nu açıklamak için yine kanlı bir tehdit aracı olarak

kullanılacaktı. Eyaletlerde, bu bozgun havası içinde zaten gelişmekte olan kin duygusu kızıştırılıyordu. Şubat 1915'ten itibaren durum artık olgunlaşmıştı. Yani Merkez Komitesi'nin kararının bu tarihe ya da Ocak sonuna denk düşmesi mümkündür, çünkü böylesine şeytanca bir planın uygulanmasına hazırlanılması için en azından iki ay gerekliydi. Çanakkale'ye yönelen tehdidin ve Türkiye'nin coğrafi açıdan tecridinin doğurduğu boğucu ortam içinde bu plan, Türk halkının içine düştüğü bozgun havasını frenleyecek ve öfkesini, tüm sorumlulukların sırtına yükleneceği Ermeni azınlığa yöneltmeyi sağlayacaktı.

13. BÖLÜM DİPNOTLARI

1—Ulrich Trumpener, *Germany and the ottoman Empire, 1914 - 1918*, New Jersey, Princeton University Press, 1968, p. 16.

2—Bkz. bu kitapta Talat, Sazonov ve II. Nicolas görüşmeleri.

3— U. Trumper, *op.cit,* p. 15

4—Özgün metni, *Akten des Auswartigen Amts. 1867 - 1920*, Bonn; mikrofilmi Berkeley (California) Üniversitesi, Ann Arbor (Michigan), Oxford Üniversitesi kolleksiyonları ve Washington Ulusal Arşivlerindedir. Antlaşma metnini akt. H. Howard, *op. cit.* p. 86; ve Karl Mühlmann, *Das deutsch - türkische Waftenbüdnis im Weltkriege*, Leipzig, Koehler, 1940, p. 28 - 43.

5— Alman generali Liman von Sanders 1914 başında Osmanlı Ordusu'na genel müfettiş tayin edilmişti.

6— Donanmanın en önemli iki savaş gemisi. 4 Ağustos'ta Bône ve Philippeville'i bombalamışlardı.

7— XVI. yüzyıldan beri yabancılara sağlanmış imtiyazlar.

8— U. Trumpener, *op. cit.*, p. 28

9— H. Howard, *op.cit.*, p. 96. C.J. Smith, *op.cit.*, p. 69 - 70.

10— C.J. Smith, *op. cit.*, p. 72.

11— H. Howard, *op. cit.*, p. 105. 1 Ekim'den itibaren gümrük vergileri % 4 yükseltildi; yabancı posta hizmetleri kapatıldı; Lübnan'ın statüsü iptal edildi (Lübnan valisi Ermeni Couyoumdjian'da bu sırada görevlerinden azledildi) ve yabancılara verilmiş olan ayrıcalıkların çoğu kaldırıldı. Avrupa'nın yüzyıllar boyu kapitülasyonlardan elde etmiş olduğu çıkarlar gözönüne getirilirse, bu tedbirler emperyalizme karşı mücadelenin normal bir biçimi olarak kabul edilebilir.

12—U. Trumpener, *op. cit.*, p. 44. Yazar, Alman arşivlerine başvurmaktadır: Jackh'ın Zimmermann'a (Dışişleri Başkanlığı'ında yardımcı devlet sekreteri) 26 Eylül 1914 tarihli telgrafı *13*—U. Trumpener *op. cit.*, p. 49 - 54; H. Howard, op. cit., p. 109 - 110.

14—M. Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale,* Paris, Berger - Levrault, 1926, p.3.

15—U. Trumpeer, *op. cit.*, p. 56.

16—Bu notanın yatıştırıcı etkisinin sınırlı kaldığı doğrudur: nota, Rus donanmasını çatışmaya yol açmakla suçluyordu.

17—H. Howard, *op.cit.*, p. 111

18—U. Trumpener, *op. cit.*, 60. Halil bu toplantıda olup bitenleri ertesi gün Wangenheim'a aktardı. Aynı şekilde, bkz. İttihatçılar Davası'nda Sait Halim'in ifadesi.

19—Ermeni Devrimci Hareketi Konusunda Gerçek, İstanbul, Devlet yayını; 1916. Bu kitapçık sözde Ermeni komplosuna kanıt olarak Çar'ın, Sazonov'un ve Sir Edward Grey'in açıklamalarıyla, Romanya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde basılan Ermeni gazetelerindeki makaleleri göstermekte ve şu sonuca varmaktadır: "Ermeniler bir yandan bağımsız bir Ermenistan kurmaya çalışırken, öte yandan da tüm güçlerini Antant kuvvetlerinin zafer kazanması için seferber etmektedirler. Antant devletleriyse, Osmanlı kuvvetlerini ülke içinde tutmak amacıyla Ermenileri isyana sevketmek konusunda en küçük fırsatı dahi kaçırmamaktadır." Bu iddialar, Türkiye Ermenileriyle Antant ülkelerindeki Ermenileri bilinçli biçimde birbirine karıştırdığı için son derece temelsiz niteliktedir.

20— 7. Kongre daha önce Erzurum'da yapılmıştı. Rusya ve Türkiye arasında bir savaş olasılığı bu 8. Kongre sırasında düşünüldü. "İttihad'ın dar görüşlü milliyetçiliğini eleştirmek ve bunun İmparatorluk'taki Türk olmayan diğer unsurlar karşısında sergilediği düşmanlıktan kaygı duymakla birlikte,Taşnaksutyun savaşı engellemek için bütün gücüyle hükümetle işbirliği yapmaya karar verdi. "R. Hovannisian. *op. cit.*, p. 41 (Erzurum Kongresi konusundaki Türk ve Ermeni kaynaklarını belirtmektedir).

21—Ömer Naci, İran Azerbaycanı ve Doğu Kafkasya'daki ayaklanma için oluşturulmuş yeni komiteye genel müfettiş olarak tayin edilmişti. 1915'te İran'da öldü.

22—V. Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, belge no 21, p. 80 - 82 (13 Şubat 1916 tarihli *Gazette de Lausanne*'daki bir makaleden alınmış).Kafkasya'nın diğer Hıristiyan halkı olan Gürcüler ikna oldular. 1914 Eylül'ü başında Leo Keresselidse başkanlığındaki bir Gürcü komitesi Osmanlı hükümetine yardım elini uzattı. Eylül 1915'de Gürcüler daha kesin güvenceler sağladılar ve özellikle Rus Ermenistanı ile Kars ve Ardahan konusunda vaad elde ettiler. 1915 baharında Trabzon'da bir Gürcü lejyonu oluşturuldu. Bu lejyon Osmanlı ordusu saflarında çarpışmıştır.

23—Bertrand Bareilles, *Les Turcs,* Paris, Librarie académique Perrin, 1917, p. 290 - 292

24—J. Lepsius, *Rapport secret sur les massacres d'Arménie (1918),* Beyrouth, Editions Hamaskaine, 1968, p. 220.

25—J. Lepsius. *op. cit.*

26—*Ibid.*, p. 221. Hıristiyan halkın askere alınması çok uzun süreler yadsınmıştı. Ama bu hariçte tutma boşu boşuna yapılmıyordu; hıristiyanlar bunun karşılığında bir "muafiyet vergisi" ödemek zorundaydı. Hükümet 1909'da tüm uyrukları için askerlik hizmetini uygulamaya koyduğunda, muaf tutulmak için başvuran hıristiyanların—ve özellikle de Ermenilerin—sayısı bu yüzden müslünanlardan daha fazla olmuştu. Çünkü Ermeniler hem bir yandan bu olaya alışmışlardı, hem de öte yandan genel olarak daha zengin oldukları için ödemeyi daha kolay yapabiliyorlardı.

27—Asker kaçaklarının Ermenilerde müslümanlardan daha fazla olduğunu düşünsek bile, Ermenilerin ordu içinde sayısız angaryaya tabi tutulduklarını ve özellikle de ibadetlerini gerçekleştiremediklerini göz önünde tutmak gerekir.

28—R. Hovannisian, *op. cit.*

29—J. Lepsius, *op. cit.*, p. 222. Erzurum'da ve özellikle Rus sınırında durumun giderek bozulmasıyla ilgili bkz. U. Lepsius'un kitabında Alman konsoloslarının telgrafları; *Deutschland und Armenien, 1914 - 1918, Sammlung Diplomatischen Aktenstücke*, Postdam, Tempelverlag, 1919, 17 - 22 ve 24 - 26 nolu belgeler.

30—J. Lepsius, *op. cit.*, p. 223 - 224.

31—Zarevand, *op. cit.*, p. 90. İstanbul'da muvazzaf subay yazılmak için başvuran Ermenilerin sayısı Türklerinkinden fazlaydı.Ermeni askerler geri hizmetlere verilmeye çalışmamış, silah altına alınmayı talep etmişlerdir.

32—Tekin Alp, *Türkismus und Pantürkismus,* Weimar, Kiepenheuer, 1915, p. 50 - 54.

33— Metin için bkz. A. Mandelstam, *op.cit.*, p. 372 - 373.

34—*Ibid,* p. 392 - 393

35—Liman Von Sanders, *Cinq ans de Turquie*, Paris, Payot, 1923, p. 45 - 46.

36— Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili belgeler, 15 Eylül 1918'e doğru, Talat kabinesinin istifası sırasında Güvenlik şefi Aziz Bey tarafından hükümet arşivlerinden çıkarılmış ve imha edilmiştir. Birkaç belge sonradan bulunmuş ve İttihadçılar Davası sırasında mahkemeye sunulmuştur. Teş-

kilatla ilgili bilgiler dava dosyasının asıl nüshalarından alınmıştır. (bkz. mikrofilmler Kongre Kütüphanesi Washington D.C).

37— 67 nolu Tezkere.

38—" Tahrip malzemeleri"nin Teşkilat-ı Mahsusa'nın emrine verildiğini belirten, 16 kasım 1914 tarihli, 68 nolu Tezkere.

39— Teşkilat-ı Mahsusa'yı kurarken İttihad'ın bu örgütten "Ermeni sorununu yoluna koymak" için yararlanmayı düşünmüş olması mümkündür. Gerçekte, bu örgütte pantürkizmin yalnızca Ermenilerin katledilmesinden çok daha geniş niyetler taşıyan gizli ordusunu görmek gerekir. Yöneticilerin örgütü derhal bu amaçlara yönelik olarak kullanmayı düşünmüş olmaları kuvvetle muhtemeldir, ancak o dönemde bu kararı Merkez Komitesi'ndeki meslektaşlarına açmış değillerdi. Öte yandan, Teşkilat-ı Mahsusa'nın oluşturulması bayağı işlerle yükümlü düzensiz taburlar olan Osmanlı Başıbozuklar geleneğinden gelmektedir ve *Einsatzgruppen* SS tipi Nazi örgütleriyle bir tutulmamalıdır.

40— G. Lazian, *op. cit.*, p. 174.

41— R. Hovannissian, *op. cit.*, p. 43.

42—General G. Korganoff, *La Participation des Arméniens á la guerre mandiale sur le front du Caucase, 1914- 1918*, Paris, imprimerie Massis 1927, p. 51.

43—Bunları, tüm diğer Ruslar gibi düzenli ordularda askerlik hizmeti yapan ve savaşa kütle halinde Rus ordusu saflarında katılan Rus vatandaşı Ermenilerle karıştırmamak gerekir. Bu durumda olan Ermenilerin çoğu Avrupa'daki cephelere nakledilmişlerdir (150 000 asker).

44—Taşnaksutyun Arşivleri, akt. R. Hovannissian, op.cit., p. 44 ve IV. bölümün 21. notu.

45— General Korganoff, *op. cit.*, p.13.

46—W.E.D. Allen et Paul Maratoff, *Caucasian battelefields*, Cambridge, Üniversity Press, 1953, p. 251 - 253, ve Liman Von Sanders, *op.cit.*, p.48.

47—Sarıkamış felaketi konusunda, bkz. Joseph Pomiankowski (Türkiye'deki Avusturya askeri ataşesi), *Der Zusammenbruch des otomanischen Reiches*, Vienne, Amalıthea Verlag, 1928, p. 103 - 104; Felix Guse (III. Ordu komutanı) *Die Kaukassus Front im Weltkriey bis zum Frieden von Brest*, Leipzig, Koehler, 1940, p. 46 - 52; m. Larcher, *op. cit.*, p. 585 - 390; Allen et Muratoff, op. cit., p. 256 - 284.

48—P. J. La Chesnais, *Les Peuples de la Transcaucasie pendant la guerre et devant la paix*, Paris, Bossard, 1921, p. 32 - 36

49— 1905 ve 1912 arasında, yani Abdülhamit döneminde ve Jön Türk devriminden sonra, İran'daki isyanlardan yararlanan Türkler İran'ın batı kesimini işgal etmişlerdi.

50—H. Morgenthau, *op.cit.*, p. 175 - 181; H. Stuermer,op.cit., p. 72.

51—J. lepsius, *Rapport secret, op.cit.*, p.200.

52— H. Morgenthau, *op. cit.*, p. 65 - 67.

53—Henri Barby, *Au seuil de l'épouvante, L'Armenie martyre,* Paris, Albin Michel, 1917, p. 233 - 239.

54—Yine Aralık başında bir Ermeni genciyle iki jandarma arasındaki çatışmanın yangına ve köyün yağmalanmasına dönüştüğü Palu'da, Münip ve Van mebusu Vramian'dan oluşan bir Türk - Ermeni heyeti soruşturma yapmak için olay mahalline gönderildi. Birkaç gün sonra bir başka olayı yoluna koymak için Etelen'e geçen iki soruşturmacı, kaymakamı Kürtleri kışkırtmakla suçladıkları bir rapor kaleme aldılar (bkz. H. Barby, *op. cit.*, p. 229 - 234) Ayrıca, Sarıkamış'tan sonra Enver vakit yitirmeksizin tüm öfkesini içine atmış halde İstanbul'a döndüğünde, tüm dönüş yolu boyunca Ermeni askerlerin gösterdiği sadakati övme zahmetine girdi: Piskoposların selamlarına sevimlilikle karşılık verdiği Erzincan'da; piskoposa "Osmanlı ordusundaki Ermeni askerlerin savaş alanında, bizzat kendi gözleriyle şahit olduğu üzere görevlerini bilinçle yerine getirdiklerini" bildirmek ve "Osmanlı hükümeti karşısında gösterdikleri eksiksiz fedakarlık herkesçe bilinen Ermeni ulusuna, duyduğu mutluluğu ve minnet duygularını ifade etmek" için fırsatı değerlendirdiği Konya'da (Alman gazetesi *Osmanischeen Lloyd'un* 26 Ocak 1915 tarihli sayısında aktarılan nutuk). Enver hikayesini Ohannes Çavuş adında bir Ermeni askerin kendisini ve genel kurmayını çok kritik bir durumdan kurtardığını ifade etmeye kadar vardırdı. (Bkz. Lepsius, *Rapport secret,op. cit.*, p. 200.)

55— H. Morgenthau, *op. cit*; p. 262.

56—M. O. Dertzakian - Vramian tarafından 13 Şubat 1915'te Talat'a iletilen nota.

57—Bu soruya sunulan tek yanıt, Melvanzade Rıfat'ın çalışmasındadır: *la Face cachée de la révolution turque* (Osmanlıca) Alep, El Vakit, 1929 (Ermenice çeviri, Beyrouth, 1938). Rıfat, 15 Şubat 1915'te İstanbul'da gerçekleştirilmiş ve İmparatorluk'taki tüm Ermenilerin ortadan

kaldırılması kararının alınmış olabileceği gizli bir toplantıdan söz etmektedir.Bu kitabın bir analizi Haigasz K. Kazarian'ın 1965'te Boston'da yayınlanan broşüründe yer almaktadır: *Minutes of secret meeting organizing the turkish genocide of the Armenians.* Ancak bu metinde görülen çok açık yanlışlar, çalışmayı güven duyulamaz hale getirmektedir. Talat'ın imha planını açıkça ortaya koyduğu 18 Şubat 1915 (vs.,yani 3 Mart) tarihli bir başka belge mevcuttur (Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, Paris, İmprimerie Tourabian, 1920, p. 98 - 100). Ancak 1920'de Berlin'deki Teilirian Davası'nda (bkz. bu kitapta ilgili bölüm) özgünlüğü belirlenmiş beş belge arasında yer almadığı için, bu telgraf da kesin bir kanıt olarak kabul edilemez.

14

Genel İmha Planı

"Tasarlanmış olsun olmasın, her kişisel ya da toplu cinayet, onu işleyen kişi veya kişilerin duymuş olduğu gereksinimin bir sonucudur." *(1)* Bu gereksinimin kendini dayattığı ve cinayet kararının alındığı andan itibaren, infazın koşulları caninin "niteliklerine" göre değişim gösterir. İttihad'ın Merkez Komitesi, bu konuda, yapacağının işaretlerini önceden veren bir görünüm arzetmektedir. Geçmişte her tarafta gerçekleştirilmiş anarşik katliamların yerine, operasyonların tüm gelişim süreci boyunca özel denetimi elinde tutan planlı bir bürokratik merkezileşmeyi geçirmiştir. Bu meseleden nasıl kurtulmalı? sorusuna Merkez Komitesi'nin yanıtı: kökünden, iz bırakmadan, gizlice, en az risk ve en az masrafla, biçiminde olmuştur. İnfaz tarihine gelince, bu genel imha planının gerektirdiği kurumların işlerlik kazanma süresine ve anında fırsat olarak kullanılabilecek olayların meydana gelmesine göre belirlenecekti.

1- Kökünden kurtulma. Amaç bir ırkın kökünü kazımaktı: teorik olarak, tek bir Ermeni hayatta kalmamalıydı. Olayın en büyük azmettiricisi Talat bunu dilinden düşürmeyecekti: hiçbir Ermeni olayı anımsayamamalı ve tanıklık edememeliydi. Bu açıkça, *Ermeni sorununun nihai çözümü*ydü.

2- İz bırakmadan kurtulma. İşte çözülmesi en zor sorun.

Yangınlardan tüten duman, yabancı konsoloslukların kapı altlarına kadar oluk oluk akan kan dalgası, çığlıklar ve silah sesleri, yabancı temsilcilik ve büyükelçiliklere sığınan yaralılar; tüm bunlar çok fazla gürültü patırtı çıkarmakta ve geride izler bırakmaktadır. Doğrusu, bütün bu "kusur"ları giderecek bir planın önerilmesi daha uygundu. Ermeni ahalinin sürgün edilmesi fikri buradan çıktı. Cepheye yakın doğu vilayetlerinde bu fikir şöyle gerekçelendiriliyordu: Madem ki her iki kampta da Ermeniler mevcuttu, Türkiye Ermenilerini Rusya'nınkilerden uzaklaştırmak en akla yatkınıydı. Ayrıca bu şekilde, yıkıntılar üzerinde kendilerini yeniden varedecek sağ insanlar bırakan ve operasyonu her on yılda bir yinelemeyi zorunlu kılan katliam—pogromlar tuzağından da kurtulunmuş oluyordu. Ermeni toprakları denen bölgeler Ermenilerden arındırılacak ve sürgün sırasında tümü ortadan kalkacağı için geride ne bir iz ne de dönüş tehlikesi kalacaktı.

3- Gizlice kurtulma. Harekete geçmek için koşullar çok elverişli idiyse de -Ermeni sorununun uluslararası düzleme çıkmasının baş sorumluları İngiliz, Fransız ve Ruslar düşman katnptaydılar—operasyonunu nihai amacına kimsenin karşı çıkmaması —ve bu arada hiç kimsenin bu amacı anlamaması- mutlak gereklilikti. Sonuç olarak, hükümet merkezi büyük devletler ve tarafsızların önceden tahmin edilebilir taleplerini yanıtlamada, egemen bir devletin bir isyan hareketi karşısında aldığı savaş önlemleri ve Türkiye'nin iç işlerine karışılmaması ilkesinin vs. hayli klasik sis perdesi ardına sığınacaktı. Öte yandan, yabancıların bilgi edinmesini her türlü yolla bloke etmek ve özellikle de hiçbir biçimde fotoğraf çekilmesine izin vermemek, Türk hükümetinin her türlü belgesini gizli tutmak veya yok etmek gerekecekti.

4- En az riskle kurtulma. Geçmişin deneyimleri Türklerin belleğine kararlı, direşken ve örgütlü Ermeni savaşçılarının acı hatırasını kazımıştı. Türk askerleri birden fazla cephe üzerinde hareketsiz durumda bulunduğu, ordunun bütün müfrezeleri tahrip edildiği ve gelecek aylarda sert çarpışmalar meydana geleceğinden endişe edildiği için, İttihad "iç isyanları" bastırmada

askeri birliklere gönül rahatlığıyla bel bağlayamazdı. Her türlü Ermeni ayaklanması olasılığının ortadan kaldırılması, bu durumda kesin biçimde kendini dayatıyordu. Operasyonun başarısı buna bağlıydı. Sürgün günü sabahında, Ermeniler uykularından lidersiz, askersiz ve silahsız uyanmalıydılar. Çok sayıda Ermeni askerde bulunduğu, devrimci örgütlerle Ermeni Kilisesi Türk hükümetini desteklediklerı ve böylece belli ölçüde nerdeyse hiç kuşku duymaksızın kendilerine bağlı oldukları için, koşullar çok uygundu.

5- En az masrafla kurtulma Operasyondan beklenen siyasal kazanç ekonomik kazancı da içinde taşımalıydı. Ermenilerin taşınır ve taşınmaz malları, aynı zamanda banka hesapları ve hisse senetlerine hükümet tarafından el konacaktı. Sürgünlerin yanlarında götürecekleri para ve bir kısım bagaj, katillerin ücretini teşkil edecekti. Her zaman olduğu gibi yine ekonomik kaygıyla, yalnızca kent ve köy yaşamı için vazgeçilmez nitelikteki tüccar, zenaatkar veya işçilere—bunların yaptığı işleri yerine getirebilecek kişiler nöbeti devralana kadar geçici olarak— hoşgörülü davranılacaktı.

6- Kurumların oluşturulması ve fırsatın yakalanması. Mart ayından itibaren, valiler ve partinin yerel düzeydeki başlıca sorumluları kendilerinden beklenecek sorumluluklar konusunda ağızdan veya telgraf yoluyla haberdar edildiler. Doğu eyaletlerinde bu görev öncelikle Teşkilat-ı Mahsusa ve bu örgüte bağlı çetelere verildi. Programın hayata geçirilmesinde ordu genel olarak kullanılmayacak, mesele jandarmaya bırakılacaktı. Valiler ve emri altındakilere, talimatların uygulanmasında yerel koşulların gerektirdiği esneklikte davranma hakkı bırakıldı. Dahiliye Nazırı, yanlış hedefe yapılmış atışları düzeltme gereği çıktığında müdahale hakkını saklı tutuyordu. Özetle iki kuruluş iş başındaydı: Ermenilere ait malların yed-i emine teslimi, el konulması ve sonrasında satılmasıyla yükümlü olan Sahipsiz Mallar Dairesi *(2)* ve yönetim merkezi İstanbul'da bulunan ama genel alt - yönetimi sürgünün kavşak noktası olarak seçilmiş Halep'te olan Sürgün Kurulu (Tehcir Heyeti) *(3)*

Ele geçecek fırsatlar çerçevesinde, en küçük firar olayını en küçük yerel başkaldırının (gerektiğinde kışkırtarak) bas' yöntemlerini haklı göstermek amacıyla kullanılmasının tevsiy edilmiş olduğuna kuşku yoktur.

Türkiye Ermenilerinin genel imhası planı yüksek kademelerden gelen bu genel emirnameler yoluyla uygulamaya sokuldu. Plan coğrafi veriler ışığında önceden belirlenmiş bir kronoliji uyarınca aşağıdaki prosedürün her eyalette aynen uygulanmasını öngörüyordu:

a) Aşamalardan ilkinde, daha önce gördüğümüz gibi, Ermeni askerler silahtan arındırılmış ve yol bakımı, demiryolu teraslama ya da inşası gibi işlere koşulan taburlar halinde biraraya getirilmişlerdi. Bu gruplar yavaş yavaş eleneceklerdi. *(4)*

b) Hıristiyanların olduğu gibi müslümanların da ellerindeki tüm silahları teslim etmeleri istenecek, ancak sadece hıristiyanlarınkilerin teslimi için zorlayıcı olunacaktı. Ermenilerin teslim ettiği silahların yetersiz kabul edilmesi kararlaştırılmıştı; bu da önemli şahsiyetlerin, yani siyasal liderler, rahipler, aydınlar ve zengin kişilerin silah saklama bahanesiyle tutuklanmasına olanak sunacaktı. Böylece bu kişiler, silahlarla birlikte bir Ermeni isyanına kanıt gösterilecek itiraflar elde edilmesi amacıyla işkenceden geçirilecekler, ardından da tıpkı askerlere yapıldığı gibi kent dışına götürülerek gruplar halinde öldürüleceklerdi. O sırada *sürgün emri* gelecekti. Emir uyarınca, tellallar ya da afiş yoluyla olsun çok kısa da olsa hiçbir mühlet tanınmayacaktı. Aileler yanlarında ancak çok az miktarda bagaj götürebilecekler ve yalnızca baştansavma ulaşım araçlarında yolculuk edebilecek ya da yaya gideceklerdi. Sürgün her eyalette köylerden başlayacak (bazıları bütünüyle yıkılabilecek, ama bunun iç bölgelerde ve tanık bulunmayan yerlerde yapılmasına dikkat edilecek) ve bunları kasabalarla kentler takip edecekti. İşe kısımlar halinde, yavaş yavaş, önce en kolay kişilerden, apostolik (Papalığa bağlı) Ermenilerden başlayarak girişilecekti. Böylece katolikler ve protestanlar kendilerinin ayrı tutulacağını umut edebileceklerdi. Ne var ki bu sadece bir ertelemeden ibaret olacaktı. Kuşkusuz ki yabancı tanıkların mev-

cut olabileceği ve Ermenilerin hıristiyan temsilcilikleriyle okullarına sığınabilecekleri tahmin ediliyordu. Memurler nezaketi koruyacak, ama katı ve kesin davranacaklardı: üst makamların emri uyarınca tüm Ermeniler kendilerine teslim edilmek zorundaydı. Altın kural, kesinlikle hiçbir yabancıyı rahatsız etmemekti.

Sürgün. Planın uygulanması en zor kısmıydı. Sürgün konvoylarının Türkiye'yi çoğunlukla yaya olarak, ana yollardan uzak sapa yollarda, yaklaşık sekiz ay boyunca bir uçtan bir uca geçecekleri öngörülmüştü. Sürgünler yalnızca demiryolu hattına yakın bölgelerde, yani batı vilayetlerinde, hayvan ve yük taşınan vagonlarda nakledileceklerdi. Bu şekilde, birbuçuk milyon kişi teorik olarak bu sürgün yollarına düşmek ve Mezopotamya'ya yönelmek zorundaydı. Ama tüm "*mevzubahis kişiler*"—resmi telgraflarda kullanılan deyim buydu—*sürgüne gidecek olsalar da, toplama kamplarına varacak,* yani Mezopotamya çöllerine ulaşacak olanlar yalnızca çok az bir kesimdi—planın bütün başarısı bu noktaya bağlıydı. Yani konvoyların yol boyunca düzenli biçimde azalmasını sağlama almak gerekecekti. Yolculuğun uzunluğu ve koşulları, özellikle de hiçbir gıda maddesi elde edemedikleri takdirde, doğu vilayetlerinden gelen sürgünler arasında doğal bir elenmeye neden olacaktı. Bununla birlikte, en dirençlileri, dolayısıyla da en tehlikelileri hayatta bırakmak söz konusu olmadığı için, katiller ve hırsızlardan oluşan ekiplerin işe karışmasıyla doğal elenmeyi hızlandırmak öngörülmüştü. Konvoya eşlik eden jandarmalar sürgünleri her fırsatta vurarak operasyonu başlatacaklardı. Kürt ülkesinde ağalar kendiliklerinden adamlarını salacak; bunlar sistematik kırımdan ziyade tecavüz, yağma ve anarşik cinayete alışkın olduklarından, konvoyların topluca katledilmesi veya erişkinlerle erkeklerin tek tek seçilip öldürülmesi işini çeteler tamamlayacaklardı. Kürt ahali de aynı şekilde kervanların yağmalanmasına davet edilecekti. Ermenilere karşı gerçekleştirilen her eylem, hırsızlık, fiziki baskı, kaçırma, yaralama veya cinayet suç olmaktan çıkarılacak ve mutlak biçimde cezadan muaf tutulacaktı. Teoride sürgün me-

kanları olarak belirlenmiş çöllere böylece —ve öncelikle doğu vilayetleri açısından—hayatta kalabilmiş ve esas olarak sadece kadınlarla ve çocuklardan oluşan bir avuç insan varabilecekti. Gerçekte Ermeni eksodüsünün varacağı bir son yoktu. Çöller onlara mezar olacaktı: Sürgün kampları durmaksızın yer değiştirecek ve katliamlar yoluyla düzenli biçimde ayıklamaya uğratılacaktı. Bu kamplar ayrıca görüntüyü kurtarmaktan başka amaç taşımıyordu; çünkü Talat'ın Eylül 1915'te valilere gönderdiği bir karamamede yazacağı gibi, "Ermenilerin Türkiye toprakları üzerinde yaşama ve çalışma hakkı bütünüyle kaldırılmıştır. Bu konudaki tüm sorumluluğu üzerine alan hükümet, beşikteki bebeklerin bile dışta tutulmaması emrini vermiştir." *(5)*

Kuşkusuz ki genel imha planının uydurulmuş birşey olduğu ve hiç kimsenin ne hükümete ne de İttihad ve Terakki komitesine ait, sürgün yollarını çizen ve emirleri belirten resmi bir belge sunma durumunda olmadığı ileri sürülecektir. Böylece, hassas bir konu olan kaynaklar sorununa, yani soykırımın kanıtları sorununa değinme vakti gelmiş oluyor. Bir hükümetin tarafından düzenlenmiş her caniyane operasyonu kuşatan giz perdesi, arşivlere ilk elden sahip olmayı, yani askeri ve sivil makamların elinden çıkan yönetmelikler veya bunların uygulama metinlerini, sicil kayıtları veya çeşitli evrakları elde bulundurmayı ayrıksı bir durum haline getirmektedir. Bu arşivler, eğer tutulmuşlarsa, genel olarak düşman eline geçme tehlikesi belirdiğinde imha edilmektedirler (ve Müttefiklerin Nazi toplama kamplarının arşivlerini ele geçirmelerini sağlayan özel koşullar tarihsel bir istisna oluşturmaktadır.) Bununla birlikte, böylesi birinci elden belgeleri barındıran bir yapıt mevcuttur: *Les Memoires de Naim* Bey (Naim Bey'in Anıları). Halep sürgün dairesinin (Muhacirin İdaresi-Ed.) başkâtibi olan Naim Bey'in bu anıları Aram Andonian tarafından derlenmiş ve yorumlanıp tartışılmıştır. *(6)* Gerçi bu kitapta çoğu bizzat Talat tarafından yazılmış ve Naim Bey'in dekode ettiği, Türk hükümetine ait şifreli telgrafların, bazıları orijinallerinden fotokopiyle çoğaltılmış olan kopyeleri yer almaktadır. Bu du-

rumda, adı geçen belgelerin gerçek olup olmadığı sorusu ortaya çıkmaktadır. Belgelerin varlığından, 1920'de Berlin'de görülen Teilirian Davası sırasında özgün telgraflardan beşinin mahkemeye sunulması dolayısıyla haberdar olunmuştur. *(7)* Aynı şey, Osmanlıca yazılmış tutanakları Washington'daki Kongre Kütüphanesinde incelenebilecek ve bu cinayetten dolayı İttihad'ın Türkiye'de suçlanmış olduğu tek dava olan 1919'daki dava için de söz konusudur. *(8)*

Ayrıca, iddia dosyasının belgeleri iki temel kaynak çevresinde dönmektedir: İngiliz Mavi Kitabı *(Livre bleu)* ve *Lepsius Raporu.* Burada söz konusu olan, kuşkusuz ki konsolosluk raporlarını, tarafsız sivillerin ya da Almanların ve sürgünden veya katliamlardan sağ çıkmış Ermenilerin —nes-nellik kaygısıyla daha ihtiyatlı ele alınması uygun olacak— tanıklıklarını derleyen ikinci elden belgelerdir. Çok çeşitli kaynaklardan gelen bu anlatılar —1915 ya da 1916'da— her iki kampta biraraya getirilmiştir. Çok sayıda ayrıntı mevcuttur: Tarihler, kurbanların sayısı, yer ve kişi adları, tutuklama ve sürgün koşulları, vs. Yazarları kendi aralarında somut olarak iletişimde bulunma imkanına sahip olmamışlardır. Tanıklıklarının birbiriyle örtüşmesi, özellikle sürgün ve ölülerin sayısındaki küçük farklılıklar dışında hiçbir açık karşıtlığa yer vermemektedir. Ama tümü -ve bunlar yüzlercedir- olaylardaki/ aynıyeti, uygulamadaki tek biçimlilik ve eşzamanlılığı ortaya koymakta, sıkı sıkıya ve kılı kırk yararcasına uygulanmış bir programla karşı karşıya olunduğunu en küçük kuşkuya yer bırakmaksızın tanıtlamaktadır. "Açık soruşturmanın ortaya çıkardığı esas nokta, Ermenilerin değişik tarihlerde ve değişik yerlere sürgün edildikleri sırada işlenmiş cinayetlerin bağımsız ve yerel olaylar olmadığıdır (...) Örgütlü bir merkezi güç, gerek gizli emirler gerekse de sözlü talimatlar yoluyla olayları önceden hazırlayıp tasarlamış ve uygulatmıştır." *(9)*

Arnold Toynbee'nin parlak açıklamasıyla Lord Byrece tarafından sunulan İngiliz *Mavi Kitabı* 1916'da yayımlandı. *(10)* Kitapta daha ziyade tarafsız sivillerin, özellikle de Amerikalı, İsviçreli ve Danimarkalı memurlarla, misyoner, eğitmen ve has-

tabakıcıların tanıklıkları; Almanların mektuplarıyla, özellik arzeden bazı dramların hayatta kalmış tek tanıkları olan Ermenilerin anlatıları yer almaktadır. Yani bu kitap daha önceki birçok yayınla kesişmektedir. *(11)* Lord Bryce'ın açıkladığı gibi, bunlar yeminli olmayan sorgu—dışı ifadeler olduğundan "hukuksal tanıklıklar" değilse bile, "görgü tanıkları söz konusu olduğu ve olayların birbirini tutması bunların doğruluğunu kanıtladığı için en üst düzeyde tarihsel kanıtlardır".

Lepsius Raporu, rahibin özellikle 1915'teki İstanbul seyahati sırasında ve inceleme imkanı bulduğu Wilhelmstrasse arşivlerinden yararlanarak uzun yıllar boyunca derlediği bütün bir ilk elden belgeler toplamını biraraya getirmektedir. 1915'te, yani felaketin tamamlanışından önce yayımlanmış olmasına karşılık, imha sürecinin bütününü kavramayı başarmaktadır. Bugün altmış yıl sonra bile, sorunla ilgili ilk sentez ve sistemleştirme denemesi olarak yeri doldurulmaz bir kaynak olma özelliğini korumaktadır. *(12)*

Lepsius daha sonraları *Deutschland und Armenien, 1914-1918* adlı yapıtında, Wilhelmstrasse arşivlerinin Ermenilerin yokedilmesiyle ilgili tüm belgelerini yayımladı. *(13)* Nihayet, soykırımla ilgili çok sayıda diplomatik arşiv mevcuttur. Bunlar yayımlanmış veya bugün Berlin'de olduğu gibi Viyana, Paris, Londra ya da Washington'da ulaşılabilir durumdadırlar. (Geriye, ancak ayrıcalıklı birkaç tarihçinin ulaşmış olabileceği Vatikan arşivleri kalıyor). Bu diplomatik arşivler, son yıllarda yayımlanmış ve soykırım dosyasına örtüşen belgeler sunan yapıtlarda gözden geçirilmiş ve incelenmiş bulunmaktadır. *(14)*

Nihayet, Büyük Savaş sırasında ya da hemen sonrasında, tanıkların (Birleşik Devletler büyükelçisi Morgenthau *(15),* gazeteciler Harry Stuermer *(16)* ve Henry Barby *(17)*) anıları, 1921'den sonra artık hiçbir temel belgenin üzerine eklenmeyeceği bir dosyayı tamamladılar. *(18)* Yani; sayısı bir milyonu aşan kişisel yaşam dramlarının olabildiğince açık ve özlü bir betimlemesini ortaya koyabilmek için; acıyı, sefaleti ve ölümü şemalar ve rakamlar halinde sıralayarak, bir halkın uzun yürüyüşünün nihayet bulduğu umutsuzluk çöllerine akan bu sü-

rekli bastırılmış ve yönü değiştirilmiş sürgün dalgalarının geçtiği başlıca yolları bulmak amacıyla bir imha sistematiğinin siyasal coğrafyasına üstünkörü bir bakış fırlatarak, elli yılı aşkın süredir ulaşmanın mümkün olduğu ve hiç bir tarihçinin şimdiye kadar doğruluğuna gerçekten itiraz etmediği bu belgeler üzerinde çalışmak yeterlidir. Türkiye'nin olayların bu yorumunu reddedebilmesi için Babıali arşivlerinin araştırmacılara açılması gerekecektir. Oysa ki, hiçbir yabancı tarihçi XIX. yüzyıl başından sonrasına tarihli resmi bir Türk belgesini inceleyemez ve hatta XIX. yüzyıl öncesine ait belgelere göz atma hakkı olanlar dahi sayılıdır. Bu durumda, soykırımın gerçekliği konusundaki tartışma henüz başlamış dahi sayılamaz; çünkü soykırım suçlamasına karşı hiçbir örgütlü savunma getirilmemekte ve Türk tarihçileri, sanki sorumluluk kollektif cinayet olgusunun kendisinden değil de sadece planlanıp planlanlanmamış olmasından kaynaklanıyormuş gibi, katliamların varlığını yadsımaya dahi gerek görmeksizin, blok halinde sadece tasarlama iddiasını geri çevirmekle yetinmektedirler. Sığındıkları son tez, Ermeni isyanı tezidir; sanki birkaç kişinin isyanı tüm bir halkın katledilmesine izin verebilirmiş gibi. *(19)*

Bu suç karşısında kuşkucu bir tutum sergilemekten ziyade kayıtsızlık gösterilmiştir. Ve dahası, sorun aslında anlatılan olayların doğru olup olmadığı da değildir. Sorun, bıraktığı öğretici miras cinayet ağababalarınca özellikle gözden eksik edilmeyen ve teşhir edilmesi gelecekte başkaca muhtemel soykırımlar yaşanabileceğinin düşünülmesini ve engellenmesi için önlemler alınmasını sağlayabilecek olan çağımızın bu ilk soykırımının, sanki bir milyonu aşkın bir insan kütlesi insanlık gerçekte neler olup bittiğiyle ilgilenip hakikati saptamayı düşünmeksizin ortadan yok olabilirmiş gibi, nasıl hala bilinçli biçimde unutulup görmezden gelindiğidir.

14. BÖLÜM DİPNOTLARI

1—Olga Wormser—Migot, *Le systéme concentrationnaire nazi,* Paris, PUF, 1968, p. 589.

2— Bu daire, 16 Mayıs 1915 tarihli "Savaş ve olağanüstü siyasal koşulların sonucu olarak sürgün edilmiş Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz mallarla ilgili talimatlar" üzerine tarihli yasa ile düzenlenmişti. Bu yasa, Ermenilere ait ikametgah ve topraklara Türk göçmenlerinin yerleştirilmesini öngörüyordu. (Shavarsh Toriguian, *The armenian Question and international Law,* Beyrouth, Hamaskaine Press, 1973, p. 118.)

3—A. Andonian, *op. cit.*

4— Bu ilk aşama Ocak ayından itibaren başladığı için, daha önceden tasarlanmış bir imha planının parçası mı olduğu,yoksa Sarıkamış felaketi sonrasında Enver'in doğu eyaletlerinde aldığı ve daha sonra imhanın ilk aşaması olarak tüm Ermeni askerleri kapsayacak şekilde genelleştirilecek olan bir tedbir mi olduğunu söylemek zordur.

5— A. Andonian,*op. cit.*, p. 33

6—A Andonian, *Documents officiels concernant les massacres d'Arméniens, op. cit.*

7—*Der Prozess Talaat Pascha. Stenographischer Bericht.* Berlin, Deutsche Vereagsgesellschaft für Politik und Geschichte, mbH, 1921.

8—İttihatçılar Davası, Washington Kongre Kütüphanesi' nin mikrofilme alınmış belgeleri.

9— İttihatçılar Davası iddianamesi.

10— Vicomte Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armeniens in the Ottoman Empire, Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon,* Londres, J. Causton and Sons, 1916.

11—*Rapport du Comite armenién de New York sur les atrocités commises en Arménie*, Paris, Henri Durville, 1915; Ermenilere Yardım Komitesi tarafından yayımlanan *Quelques documents sur le sort des armeniens en 1915,* Genéve, Société générale d'imprimerie, 1916, üç fasikül..gibi. Ayrıca, Amerikan, İsviçre ve Mısır gazetelerinde çıkan makaleler , Arnold Toynbee'nin , *The Treatment of Armeniens, op. cit.* (Fransızca çeviri, Payot, 1916, *Massacres armeniennes); Armeninen atrocities: Murder of a nation,* London, New York, Toronto Hedder and Stoughton,. 1915;*The Murderous Tyranny of the Turks,* Londres, Hedder and Sto-

ughton, 1917 adlı yapıtları İngiliz *Mavi Kitabı* ile örtüşmektedir.

12—J. Lepsius, *Bericht über die Lage des Armenischen Volkes in der Türkei*, Postdan, Tempel Verlag. Fransızca basım: *Rapport secret sur les massacres d'Arménie*, Paris, Payot, 1919.

13— J. Lepsius, *Deutschland und Armenien, op. cit.*

14—Bu belgeler özellikle R. Hovannisian ve U. Trumpener'in daha önce adı geçen yapıtlarında ve M. G. Nersisian'ın *(Genotsid armian v osmanskoi imperii. Sbornik dokumentov i Materialov,* Erivan, 1966) adlı kitabında yer alıyor. Aynı şekilde aşağıdaki belgelere de bakılabilir:

a) Wilhelmstrasse belgeleri: *Akten des Auswartigen amts, 1867 — 1920* Auswart igen Amts, Bonn; Berkeley Üniversitesi (California), Ann Arbor Üniversitesi (Michigan), Oxford Saint-Anthony College ve Washington D. C. Ulusal Arşivi mikrofilm koleksiyonları.

b) Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı arşivleri, belgeleri, Devlet Bakanlığı, Viyana.

c) Washington D. C. Ulusal Arşivleri (57. grup: Dışişleri Bakanlığı 84. grup: Dış ilişkiler)

d) Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, "The treatment of Armeniens in the Ottoman Empire", *Melanges,* no 31, 1916.

15— Morgenthau, *Mémoires,* op. cit.

16— H. Stuermer, *Deux ans de guerre â Constantinople., op. cit.*

16— H. Stuermer, *Deux ans de guerre a Constantinople., op. cit.*

17— H. Barby, *Au pays de l'épouvante, op. cit.*

18—Bu konu üzerine daha sonraları birkaç çalışma yayımlanmıştır: J. Mecerian, op.cit.; Moussa Prince, *Un genocide impuni, l'armenocide,* 2 e Congres international de Prophylaxie criminelle, Paris 1967 Heideberg Press, Liban, 1967; J. -M. Carzou, *op. cit.* çalışma birçok parçasını aktardığı bu belgelerin mükemmel bir sentezidir.

19— Bu tez Türk hükümeti tarafından iki broşürde ortaya konmuştur: *Verité sur le mouvement national arménien et les mesures gouvernementales* (Ermeni ulusal hareketi hakkındaki gerçekler ve hükümet tarafından alınan önlemler), Constantinople, İmprimerie imperiale, 1916. *Aspiration et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et*

apres la proclamation de la Constitution ottomane (Meşrutiyet ilanının öncesi ve sonrasında Ermeni komitelerinin istek ve faaliyetleri). Constantinople, İmprimerie imperiale 1917. Nihayet Türk tarihçilerinin yapıtları arasında bkz. A. Emin'in daha önce anılan kitabı s. 213 - 214; Yusuf Hikmet Bayur'un *Türk İnkilabı Tarihi* (özgün metinde Türkçe —Ed.) Ankara, 1957, cilt III, p. 6-10 ve 35 - 49; ve Esat Uras'ın, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (özgün metinde Türkçe -Ed), Ankara, 1950; Cemal Kutay'ın Talat, Enver ve Karabekir'in faaliyetlerini konu edinen, 1956'da İstanbul'da yayımlanmış üç kitabı. Erivan'daki Ermeni Bilimler Akademisi'nden E. K. Sarkisian ve R. G. Sahakian'ın kitabı, *Vital Issues in modern Armenian History* (1963'te Erivan'da Ermenice yayımlanmış bir çalışmanın çevirisi), Watertown (Mass), Library of Armenian Studies, 1965; bu çalışma, çağdaş Türk tarih yazıcılığı ve onun ve Ermeni sorununa getirdiği taraflı yorumun ayrıntılı biçimde belgelenmiş eleştirel bir irdelenmesini içermektedir.

15

1915 Nisanı

Planın başarısı hazırlıkların gizli tutulmasına bağlıydı. Projeden sadece valiler, Partinin yerel sorumluları ve operasyonların yerel ölçekteki yönetimi kendilerine düşen Teşkilat-ı Mahsusa şefleri haberdar edildi. Baharın gelişi halkın kütlesel nakline imkan sunacağı için, en elverişli vakit olan Nisan ayına kadar herşeyin hazır hale getirilmesi gerekiyordu.

Mart ayından başlayarak ortam ağırlaştı. Cepheden geri çekilen Türk birlikleri Erzurum ve Bitlis vilayetlerinde terör estiriyorlardı. Ermeni askerlerin silahtan arındırılması emrine bağlı olarak, muhtemel bir genel katliam tehdidi halk arasında daha kaygı verici boyutlara varmıştı. Bununla birlikte, fırtınanın üç ayrı yerde, Zeytun, Van ve İstanbul'da patlaması 1915 Nisan'ına kadar gecikti. Zeytun'da programın açılış sahnesi söz konusuyken, Van'daki olaylar birliklerin Kafkas cephesindeki hareketiyle aynı zamanda gerçekleşti ve İstanbul'un Ermeni önde gelenlerinin doğu vilayetlerinden yapılacak sürgünler öncesinde tutuklanmasını meşru göstermek için hükümet tarafından anında bahane olarak kullanıldı.

I— Amanos ve Toros Bölgesi

"Türk milliyetçiliğinin böğrüne" *(I)* saplanmış iki mızrak

vardı: Zeytun ve Sason. Hükümet çok iyi tanıdığı ve bir avuç kararlı insanın tüm bir orduyu yenilgiye uğratabileceği bu dağlarda patlak veren bir Ermeni "isyan"ını bastırmak için buralara gönül rahatlığıyla yeniden askeri birlik gönderemezdi. Ama, Rus sınırının çokça yakınındaki ve ardarda gelen Hamidiye katliamları sonunda zayıf düşmüş olan Sason'a karşılık, Zeytun sapasağlam duruyordu. Önce oranın bitirilmesi gerekmekteydi.

Şubat ayı sonunda, 32 Zeytunlu genç,Ermeni genç kızlarına tecavüz etmiş olan Türk jandarmalarına saldırarak içlerinden dokuzunu öldürdüler. Misillemelerden çekinen Zeytun halkından tepki gören bu genç isyancılar bir manastıra sığındılar. Bunlar bu bölgede çok sık raslanan olaylardı ve daha önce görüldüğü gibi Zeytun tarihi bu türden çatışmaların bir özetiydi. Bununla birlikte, hükümet bu olayı Zeytun meselesine kesin olarak son vermek için fırsat saydı. 24 Mart'ta, 500 Türk askeri Maraş'tan Zeytun'a geldi. Askerlere eşlik eden bir Ermeni delegasyonu, isyancıların belirlenmesinde askerlere yardım etmeleri konusunda Zeytunluları ikna etti; bu yapılmazsa Kilikya'daki Ermeni cemaati olaylardan sorumlu tutulacaktı. Askerler 25 Mart'ta, isyancıların barikatlar kurarak mevzilendiği Sainte-Marie manastırına saldırdılar. Bu sırada, hükümetin Zeytunlulara komplo hazırladığını düşündüren şaşırtıcı bir olay meydana geldi. 4000 asker tarafından kuşatılmış olan 32 kişi, 200 ila 300 askeri öldürüp gece karanlığından yararlanarak kaçtılar. *(2)* 26 Mart'ta manastır ateşe verildiğinde içerde kimse yoktu. Birkaç gün sonra komutan görüşmede bulunmak üzere kentin ileri gelenlerinden 50 kişiyi toplantıya çağırdı. Bunlar kuşku duymaksızın gittikleri karargahta tutuklandılar. 8 Nisan'da 60 aile kendilerine zaman tanınmaksızın evlerini terketmek zorunda bırakıldılar. Böylece Zeytun'un dört mahallesinin halkı hergün ardarda tahliye edilerek çocuk ve kadınlar erkeklerden ayrıldı. Bir ay sonra Zeytun ve çevre köylerinde artık Ermeni kalmamıştı. Kente Süleymaniye adı verilerek, Mart ayından beri Kilikya'ya doluşmuş olan Boşnak göçmenleri yerleştirildi.

Zeytunluların sürgünü bilinçli bir örnek teşkil etti: Kentteki

8 ve çevre köylerde oturan 17 000 kişiden 6 ila 8000'i Konya bölgesine gönderilirken, sonraları sürgünün "terminus"u (son durağı) haline gelen Deir Es-Zor'a sevkedildiler. Nisan ve Mayıs aylarında kafileler Maraş, Adana, Tarsus, Halep ve Antep'ten geçip gittiler. Kilikya ve Suriye'de yaşayan tüm Ermeni ahali böyleçe kendisini bekleyen yazgının fırkına varabildi. Hükümet, sefalet ve açlık içinde Konya'ya doğru yol alan Zeytunlu kafileleri, Ermeni halkının aşağılanmasının bir simgesi olarak bütün Kilikya boyunca teşhir etti. Sürgünler Tarsus'ta hayvan taşımada kullanılan yük vagonlarına bindirildikten sonra, Toros dağlarını yürüyerek katettiler. Anadolu demiryolunun son istasyonu olan Pozantı'da, Çanakkale savunmasını güçlendirmek amacıyla Suriye'den İstanbul'a sevkedilmekte olan askeri birliklerin geçmesi için haftalarca beklemek zorunda kaldılar. Açlık içinde Konya'ya vardıklarındaysa, Vali sürgünlere yardım edilmesini yasaklayarak üç gün daha aç susuz kalmalarına neden oldu. Daha sonra Küçük Asya'nın en çölümsü bölgesi olan Karapınar'a gönderildiler: Hergün içlerinden yüzü aşkın insan bu nedenle yaşamını yitirdi.

Zeytun daha boşaltılmamıştı ki sürgün emri çevre köylere ulaştı. Mayıs'tan başlayarak hiç uyarısız ve ansızın uygulanan arındırma operasyonu sonucu, bölge Haziran ortasında tamamen boşaltıldı. Buradan sürülenlerden yaklaşık 7000 kadarı Konya yakınlarındaki bataklık bir bölge olan Sultaniye'ye gönderildiler; açlık içinde ve sıtmadan kırılmış durumdaki sürgünler burada tıkış tıkış deve ahırlarına dolduruluyorlardı. İş bulmak için kampı terketmeleri yasaklanmış olduğundan, beslenmek için yapabildikleri tek şey tarlalarda ot ve kök aramaktan ibaretti. Hayatta kalanlar Temmuz ayında Konya ve Sultaniye'den ayrıldılar. Tarsus Ermenileri Ağustos'ta sürgünlerin bir kez daha şehirlerinden geçtiğine tanık oldular. Maraş'a gidiyorlardı. Kendilerine eşlik eden hiç kimse yoktu. Paçavralar içinde, kire pasa batmış, bite pireye boğulmuş, şaşkın durumdaki zavallı sefiller: Ermeni ulusunun gurur kaynağı efsanevi Zeytunlulardan geriye kalan işte buydu.

Hükümetin 1915 Nisan'ının başından itibaren sürgünleri, bi-

rinin (Konya) çok elverişli olmadığı açığa çıkan ve diğeri kesin olarak daha sonra kullanılan iki ayrı yöne göndermiş olması, Zeytun'u sürgünün deneme tezgahı haline getirmektedir. Ve bu, Van isyanının çok öncesinde gerçekleşmiştir.

Dörtyol

Dörtyol hemen hemen tümüyle Ermenilerin oturduğu, İskenderun Körfezi kıyılarına yakın küçük bir şehirdi. 1914-1915 kışı başında İngiliz—Fransız donanması bölgedeki köy ve kasabaları, özellikle de İskenderun şehriyle Bağdad demiryolu sapağını bombaladığında, hükümet Dörtyol sakinlerini sinyaller göndererek düşman gemileriyle haberleşmekle suçladı. Nisan'da şehre gelen bir sıkıyönetim mahkemesi üç Ermeniyi tutuklayarak Adana Meydanı'nda ipe çektirdi. *(3)* Kısa süre sonra, onaltı ila yetmiş yaş arasındaki tüm erkekler tutuklanarak yol inşaatında çalıştırılmak üzere Hasanbeyli civarına gönderildiler. Nisan sonunda, askerler silah bulunup bulunmadığına bakmak bahanesiyle Ermenilerin evlerini gece yarısı rasgele aramadan geçirdiler. Ardından, 1909 katliamında hayatta kalmayı başarmış tüm insanlar hapse atıldı. Mayıs'ta Dörtyol ve Adana'da yine asılarak idam edilenler oldu. Nihayet Mayıs'ın üçüncü haftasında, 3 ila 400 kişi Konya'ya sürgün edildi. Onbeş gün sonra şehir boşaltılmış durumdaydı: kafileler çöle doğru yol alıyorlardı.

Hacin (Saimbeyli)

Adana vilayetinin kuzeyinde yer alan Hacin, Zeytun'unkine yakın bir üne sahipti. Şehir muhtemel bir direniş odağı olabilirdi. 14 Mayıs'ta Halep sıkıyönetim mahkemesi başkanı Hacin'e geldi ve polis yetkilileriyle uzun bir görüşmede bulundu. 18 ve 20 Mayıs günleri Ermeni önde gelenlerini toplantıya çağırarak, ellerindeki silahların ve asker kaçaklarının teslim edilmesini istedi. *(4)* Silahlar verilip firariler teslim olduğu takdirde şehir halkına karşı hoşgörülü davranılacaktı. Belli bir te-

reddütün ardından Hacin Ermenileri mahkeme başkanının talebine boyun eğdiler: Üç veya dördü dışında tüm asker kaçaklarıyla on adet tüfek yetkili makamlara teslim edildi. Bu iyiniyet gösterisine karşın, 2000 asker aynı gün öğleden sonra şehri çembere aldılar. 27 Mayıs'tan itibaren önde gelen ermeniler birbiri peşisıra tutuklandı. İyice sıkışan halk son firarileri de teslim ederek doksan tüfeği daha verdi. Hakim bunun üzerine aramalara rağmen bulunamayan diğer silahların teslim edilmesini istedi. Sürgünün başlaması için daha fazla neden gerekmiyordu. Tüm yaz boyunca devam etti. Sürgünler güzergah boyunca kendilerini soyup soğana çeviren jandarmaların eşliğinde Halep'e gönderildiler. Az zaman sonra komşu Şar ve Rumlu şehirleri boşaltıldı. Hacin'in güneyindeki Feke ve Yerebakan'da Türk ahalinin sadakat ve yurtseverlikleri konusunda kefil olmalarına ve sürgün edilmelerine karşı çıkmalarına rağmen, görevliler yumuşama göstermediler. Hacin bölgesi Ermenilerinin boşaltılma işlemi hal yoluna konduktan sonra, Rumeli göçmenleri aileleriyle birlikte Ermenilerden kalan evlere yerleştiler.

2— Van Savunması

Rus ordusunda Ermeni gönüllülerinin varlığı iddiasıyla birlikte, sözde Van isyanı, Türklerin kendilerini aklamada öne sürdükleri en sarsıcı kanıtı oluşturmaktadır. Oysa bu kanıt bütün yönleriyle uyduruktur. Ölümünden sonra yayımlanan anılarında Talat Ermeni tehcirini kabul etmekte, fakat önceden hazırlanıp planlandığını inkar etmektedir; olayların sorumluluğu Ermenilere yüklenmektedir: "Bu önleyici tedbirler savaş süresince tüm ülkelerde alınmıştır. ama yarattığı üzücü sonuçlar diğer ülkelerde sessizlikle geçiştirilirken, bizim icraatımız bütün dünyada yankı yaptı, çünkü herkesin gözü bizim üzerimizdeydi." *(5)* Talat'a göre, sürgünler bir yandan savaş halindeki bir ülkenin güvenliği adına alınmış istisnai tedbirlerdi, öte yandansa ancak Ermeni ihaneti gerçekleştikten sonra benimsenmişti. Kafkasya'da Ermeni gönüllü müfrezelerinin olu-

şumu, Türk Ermenilerinin bu müfrezelere katılışı, dış ülkelerdeki Ermeni gazetelerinde yayımlanan düşmanlık çağrıları bu ihanetin ilk işaretleri, Van isyanı ise kesin kanıtı olacaktı. Tüm Ermenilerin geniş bir komplonun failleri olarak mahkum edilmesi için, bulunan silahların fotoğraflarının, işkenceyle elde edilmiş itirafların, gizli yazışmaların bunlara eklenmesi yetecekti. Yalnız, olaylar ve tarihler var. Sürgün programı Nisan başında uygulamaya konmuş ve Van olaylarından bağımsız olarak standart bir şema uyarınca sürdürülmüştür. *Nihayet, Van'da ermeni isyanı değil, umutsuzluğun dayattığı bir öz savunma örgütünün varlığı söz konusudur.*

Van'ın 50 000 olan nüfusunun 30 000'i Ermeniydi. Oturdukları mahalle -"bahçeler"- şehrin doğusunda, yedi kilometre uzunluğunda ve üç kilometre genişliğinde bir alana yayılıyordu. 1914 Temmuz'undan kısa bir süre sonra, Ermenilere çok adil davranmış olan vali Tahsin Paşa'nın yerine Enver'in kayınbiraderi Cevdet atandı; valilikle birlikte, sınır boyundaki Türk birlikleri başkomutanı ünvanını almıştı. Başkale kasabasında kurbanların tabanlarına nal çakarak işkence ettirdiği için "Başkale Nalbantı" lakabıyla anılıyordu: Salmas ve Kosrovo şehirlerinin çoğunluğu Nasturi olan hıristiyan halkını katliamdan geçirdiği İran'da ünlendikten sonra Mart ayında Van'a dönen Cevdet *(6)* Ermenilerden orduya 3000 asker vermelerini istedi. Dini liderler ve siyasi yöneticiler kendisiyle Nisan ortasına kadar süren görüşmelerde bulundular. Durum şimdiden dramatik biçimde gerginleşmişti: Van Gölü'nün Ruslar tarafından boşaltılan kuzey yakasında Türkler 80 köyü yerle bir ederek üç gün içerisinde (15-18 Nisan) 24 000 Ermeniyi katlettiler. Van'ın güneyinde, Çatak bölgesindeki Türkler ve Ermeniler arasında kargaşa başgösterdi. Cevdet, Van'daki üç Taşnak şefinden biri olan Ishkan'dan —diğer ikisi, mebus Vramian ile Aram Manoukian'dı— isyanı yatıştırmak için Çatak'a gitmesini istedi. Yanında üç Taşnak üyesiyle birlikte derhal yola koyulan Iskhan 16 Nisan günü yol üzerinde öldürüldü. Aynı gün, Cevdet, Vramian ve Aram'ı konutunda toplantıya çağırıyordu. Çağrıya uyan Vramian tutuklandı. Geç kalan Aram,

Vramian'ın akibetini öğrenince yoldan geri döndü. Takibeden günlerde Türk askerleri siperler kazarak bahçeler mahallesini kuşatmaya başlayınca, Ermeniler de siperlerden oluşmuş bir savunma hattı kurdular. 20 Nisan'da meydana gelen bir olay fitili ateşledi: Akşam vakti birkaç Türk askeri bir kadına tecavüz etmeye çalışırken, iki Ermeni asker duruma müdahale etti. Türk askerleri bunların izahat talebine her ikisini de öldürerek karşılık verdiler. Bunun üzerine birlikler kendi siperlerinden ateş etmeye başladılar. Van kuşatması başlamıştı. Türkler avantajlı durumdaydı. Evlerinde siperlenmiş 30 000 Ermeni sadece 300 tüfek ve az miktarda cephaneye sahip bulunan 1500 kişiyle direniyordu. Topçu kuşatmasına rağmen, yine de Aram'ın yönetimi altında savunma örgütlenebildi.

Cevdet, İstanbul'daki yöneticilerin talep ettiği Ermeni isyanı kanıtına nihayet sahipti. Olayı iyice pompalama isteğindeydi: İşi tamir edilemez noktaya götürmek için çevre köylerin yıkılmasını emretti. Köylerdeki halk katledilerek evler ateşe verildi. Kurtulanlar Van'a doğru kaçtılar. Cevdet bunların işini bitirmek yerine, bu 10 000 mültecinin kuşatma altındaki Ermeni mahallesine girmelerine izin verdi; böylece yiyeceklerinin daha kısa sürede tükenmesini amaçlıyordu. Bahçeler mahallesiyle, Türk mahallesi ve tam ortasında kalan bir Ermeni yerleşimi bir ay boyunca yoğun bombardımana tabi tutuldu: Şehre 10 000, "bahçelere"de 6000 havan mermisi düşmüştü. Ermeniler yine de direniyorlardı. Hatta birkaç hükümet binasını ele geçirmeyi bile başarmışlardı. "Bahçeler"de, 4000 kişi Amerikan misyonuna sığındı. İlaç ve yiyecek sorunu altında boğulan Amerikan misyonerleri yine de bu kurbanlara yardım elini uzattılar ve Cevdet'in baskı ve tehditlerine boyun eğmediler. Bununla birlikte, erzak ve cephane tükenmek üzereydi. Kurtuluş ancak Ermeni gönüllülerin tüm Ermeni platosunu işgal etmesi için komutanlık nezdinde girişimde bulundukları Rus ordusundan gelebilirdi. Gönüllüler Van'daki çatışmaları öğrenince acil müdahalede bulunulmasını istediler. Böylece, 28 Nisan'da yola çıkan ve Vartan'ın komutası altındaki bir Ararat lejyonu içinde toplanan 1, 3 ve 4. gönüllü lejyonları general Nicolaiev'in dü-

zenli ordusuna katılarak 4 Mayıs'ta sınırı geçtiler. Onbeşgün sonra Van'a ulaşmışlardı. Rus ordusunun ilerlediğini haber alan Cevdet, 16 Mayıs'ta gölün güney kıyısı boyunca Vostan'a doğru geri çekiliyordu.

Van Ermenileri, Rus ordusunun ön hattındaki ilk gönüllü birliğinin gelişinden iki gün önce kaleyi ve kamuya ait binaları ele geçirdiler. *(7)* Rus birlikleri Bitlis yönünde başarılarını sürdürürken, Aram işgal edilen bölgeye vali olarak atandı. *(8)* Rus ordusunun Van'ın güneyine doğru ilerleyişi Türkler tarafından durduruldu. Haziran ayındaki kısa bir yatışma döneminden yararlanan Ruslar Bitlis'e doğru ilerlemek istediler. Ama Temmuz ortasında Rus tümenleri saldırıya geçtiğinde, önemli destek güçler elde etmiş olan Türklerin şiddetli karşı saldırısıyla karşılaştılar.Van'ın kuzeyindeki Malazgirt'e yönelen Türk harekatı karşısında çember içinde kalma tehdidiyle karşılaşan Ruslar, 31 Temmuz'da Van'ı terketmek zorunda kaldılar. General Nicolaev bölgede yaşayan tüm Ermenilerle diğer yabancılara, Rus ordusuyla birlikte kaçma ve sınıra doğru çekilme emri verdi. Tanımsız bir panik başgöstermişti: 250 000'e yakın mülteci nerdeyse herşeyi bırakarak Transkafkasya sınırı yönünde yollara döküldüler. Ellerinde kalan çok az şeyi de Kürtlerin kurduğu pusularda yitirdiler. 40 000 insan açlıktan, bitkinlikten ve bu büyük göç esnasında yollarda öldürülerek telef oldu. Kafkasya'ya sadece 210 000 Ermeni varabildi; bu da Rusya Ermenilerinin önüne çözümsüz barınma ve beslenme sorunları getirdi. Ama ricat halindeki birliklerin itişip kakışması içindeki bu büyük göçün yarattığı korku ve Kafkasya'da kendilerini bekleyen zorluklar ne olursa olsun, yolculuğun yoksunluklarıyla mülteci kamplarındaki salgın hastalıkların üstesinden gelmeyi başaranlar sonuçta katliamdan kurtulmuş oldular. 1914-1915 kışında Erzurum vilayetinin doğu kesiminden iltica eden 90-100 000 kişiyle birlikte bu 210 000 kişi, Türkiye Ermenileri arasında hayatta kalan tek önemli grup oldu.

İstanbul

Başkentteki yüz elli bin Ermeniyle Türkler arasındaki ilişkiler 1915 Mart'ından başlayarak kötülemişti. Taşnak Partisi'nin yayın organı *Azatamart* gazetesinin 31 mart günü yasaklanarak ardından yazarlarından birinin tutuklanması, baskılara yeniden başlanacağının ilk işareti olmuştu. Üç hafta boyunca durum ağırlaşmayı sürdürdü, tansiyon yükseldi ama kayda değer hiçbir olay meydana gelmedi. Ermeni patriği Babıali nezdinde doğrudan girişimde bulunabilecek tek yabancı temsilciliğe, yani Almanlara başvurdu. Wangenheim bu talebi kişisel olarak kabul etmekle birlikte, Ermeni cemaatinin korunması yükümlülüğünü resmen üstlenmeyi reddetti. 15 Nisan'da Bethmann—Hollweg'e yazdığı gibi, bu Türkiye'nin iç işlerine-daha şimdiden özellikle açığa çıkmış Türk ulusal duygularına bir saldırı teşkil edeceği için—elverişsiz ve Ermenilerin istediğinin tersine bir sonuç doğuracağı için de beceriksiz bir müdahale anlamına gelecekti. *(9)*

Bu sırada, 24 Nisan günü, İstanbul'un tüm önemli Ermeni şahsiyetlerini tutuklama hedefi güden geniş bir polis operasyonu gerçekleşti. Operasyon, yazarları ve çalışanları yakalanıp götürülen *Azatamart* gazatesinden başladı. O gün, entelektüeller —yazar, şair ve gazeteciler— doktorlar, avukatlar, bilimadamları, papazlar, toplam iki yüz yetmiş kişi hapse atılarak, bu tedbirleri *sonradan* haklı gösterecek bir gerekçe bulmak için evlerinde, okullarda, kiliselerde ve hatta patrikhanede aramalar yapıldı. Sonraki günlerde tutuklamalar devam etti ve yaklaşık altı yüz kişi bu kampanyadan etkilendi.

Yalnızca iki Ermeni mebusu, Vartkes ve Zohrab—kuşkusuz ki İttihad şefleri ve özellikle de Talat'la aralarındaki dostluk bağı nedeniyle- ayrı tutuldu. *(10)* İki mebusun sorularını yanıtlayan Talat, olayı Van Ermenilerinin isyana kalkışması gerekçesiyle meşru gösterdi. Oysa, olay telgrafla İstanbul'a haber verileli çok az bir zaman oluyordu; Van'daki gelişmelerden yalnızca hükümetin haberi vardı ve Ermenilerin bilgi sahibi olması mümkün değildi. Geniş bir tutuklama kampanyasını bu kadar

süratle başlatabilmek için, hükümetin ilk fırsatta işe girişmeye hazır durumda olması ve tutuklanacak kişilerin listesinin önceden elinde bulunması gerekliydi.

Sonraki günler, Vartkes ve Zohrab Jön Türkler nezdindeki girişimlerini yoğunlaştırdılar. Talat bir soruşturma sürdürüldüğü ve yalnızca suçluların tutuklanacağı konusunda kendilerine güvence verdi. Ayrıca, gözaltına alınanlardan sekiz kişiyi, kuşkusuz ki tarafsız kişiler ya da Alman büyükelçilerinin lehlerine yaptığı girişimler sonucu daha sonraları serbest bıraktı. Ama iki mebus kendi halkları için İttihad'ın nasıl bir son tasarladığını kısa sürede anladılar. *(11)* Vartkes ve Zohrab 21 Mayıs'ta tutuklandılar. İstanbul'un önde gelen 600 Ermenisine gelince, bunlar önce Ankara civarına, bir kısmı Ayaş, diğerleriyse Çankırı'ya sürgün edildiler; buralarda yargı önüne çıkarılacaklardı. Sonra bu fikirden vazgeçildi ve daha uzağa, bir süre sonra küçük gruplar halinde katledildikleri Adana, Halep ve Diyarbakır'a nakledildiler. *(12)*

Bu tutuklamaları haklı göstermeye çalışmak için Komitenin yayın organı *Tanin* halka geniş bir Ermeni komplosuyla karşı karşıya olunduğu hikayesini anlatmakla görevlendirildi. Gazete, eski bir davayı yeniden piyasaya sürdü: Liberal Birlik'in (Hürriyet ve İtilaf—Ed), Mısırlı Hınçakçıların karışmış olabileceği, 1912 tarihine kadar geri giden komplosu; Türk Hınçakçılara gelince, bunlar işbirliğini reddetmişlerdi. *(13)* Mısırlı devrimciler savaştan epey önce İstanbul'da tutuklanmışlardı. Bunlar 1915'e kadar hapiste tutulmuş, bu tarihte de Beyazıt Meydanı'nda Hınçak Partisi üyesi olduğu iddia edilen Ermenilerle birlikte onyedisi 17 Haziran, yirmisi ertesi gün ve diğerleri de bir gün sonra Harbiye Nazırı huzurunda asılarak idam edilmişlerdi. Bu gülünç komedi sadece, halka geniş bir Ermeni komplosunun mevcudiyetini anlatmak için girişilmiş umutsuz çabaları sergiliyordu.

24 Nisan tutuklamalarının başkentte yolaçtığı protestolar kuşkusuz ki Talat'ı İstanbul Ermenilerinin tehcirinden vazgeçmeye zorlamıştır. Büyükelçiliklerin yakınlığı düşünülürse, bu uygulama çok fazla göze batacaktı. Öte yandan, kendi ma-

hallelerinde birarada yaşayan Ermeniler rehin işlevi de görüyorlardı; bunların canlı kalması, öldürülmelerinden daha yararlıydı.

Özetle, Ermeni tarihinin en trajik ayı olan bu 1915 Nisan'ında, Jön Türk hükümeti Ermeni halkını yoketme niyetini ortaya koydu. Bir yılı aşkın bir zaman kesitine yayılacak bir programı hızla hayata geçirmek ve baharla birlikte başlatmak amacı peşindeyken, Toros ve Amanos'un dağlık bölgelerini arındırma emrini Mart sonu—Nisan başından vermekle hata işledi. Çünkü hayal ettiği fırsatı Cevdet sözde Van isyanıyla kendisine ancak Nisan sonunda sağlamıştı ve Zeytun olayı böyles önlemleri haklı göstermek için çok zayıf bir kanıttı. İstanbul'd Jön Türkler aynı acelecilikle davrandılar. Maddi açıdan Van Ermenileriyle işbirliği halinde hareket etmeleri mümkün olmamasına karşın, Van olayı başkentteki Ermeni elitinin ortadan kaldırılması için bahane oluşturdu. Talat, Enver ve diğer İttihad liderleri özel görüşmelerde birçok kereler sorunun Ermenilerden kesin biçimde kurtulmaktan ibaret olduğunu gizlememiş bulunduklarından, Jön Türklerin iddiaları iyice dayanaksız hale gelmektedir. Nisan'da gösterilen acemiliklerden sonra İttihad ve Terakki komitesi çok hızlı hareket etmek zorunluluğuyla karşı karşıyaydı; öyleki Van'a yönelen rus saldırısı onu kurbanlarından mahrum bırakma riskini getiriyordu. Doğu vilayetlerindeki tüm Ermeniler en kısa süre içinde sürgün edilmeliydi. Mayıs 1915'te İstanbul'dan çıkan emir buydu.

15. BÖLÜM DİPNOTLARI

1— Franz Werfel, *Les Quarante Jours du Mousa- Dağh,* Paris, Albin-Michel, 1934, p. 83

2— İsyancılar Türk birlikleri tarafından birkaç ay daha direnebildikleri Fundacık'a kadar sürüldüler. Bkz. Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash,* Albany, State University of New York Press, 1973, p. 18 - 21

3—Gerçekte, yalnizca tek bir Ermeninin işaret gönderdiği anlaşılmaktadır.

4— Asker kaçaklarının sayısı Ermeniler arasında, Türklerde olduğu kadar fazla değildir. Ayrıca, o tarihte tüm Ermeni askerleri ya "İnşaat taburları"nda toplanmış ya da ölmüştü. Söz konusu olanlar, kuşkusuz ki bu taburlardan firar edip Hacin dağlarına sığınanlardı.

5— Talat " Posthumous, Memoirs of Talaat Pasha" *Current History,* New York, XV, novembre 1921; p. 295.

6—1915 Ocağından Mayıs'ına kadar, Kürt aşiretlerinin desteğindeki Türk orduları, Tebriz ve Urmiye bölgelerini işgal ettiler. Van vilayetindeki Nasturiler (bunlar ayrıca Asuri ya da Keldani olarak da adlandırılmaktadır) Ermenilerin yazgısını paylaşacak ve büyük göç sırasında onların peşinden Kafkasya'ya gideceklerdir. (Bkz. Vicomte Bryce, *op. cit.*, p. 99 - 192; J. Naayem, *Les Assyro— chaldéens et les Arménlens massacrés par les Turcs: Documents inédits receuillis par un témoin oculaire,* Paris, Barcelone, Bloud et Gay, 1920.)

7— Van savunması konusunda, bkz. *La Défense héroique de Van (anonyme)* Genéve, *Droschak* dergisi yayını, 1916, M.Larcher, *op. cit.*, p. 394. F. Guse, *op. cit.*, p. 62. General korganoff, *op. cit*; p. 23 - 24. R. Hovannisian, op. cit., 55 - 57.

8—Vaspouraken geçici hükümeti üzerine, bkz. *La Défense héroique de Van, op. cit.*, p. 93 - 99 Aram Manoukian, Ermeni Cumhuriyeti'nin kurucuları arasında yer aldı ve İçişleri Bakanlığı görevini üstlendi; 1919'da ölümüne kadar hemen hemen diktatör konumundaydı.

9—*Akten des Auswartigen Amts,* Türkei, 183, volume 36. Wangenheim'den Bethmann - Hollweg'e, 15 Nisan 1915, no 228, akt. Lepsius, *Deutschland und Armenien, op. cit.*, ve Trumpener, *op. cit.*, p. 205.

10— Muş mebusu Keram Garabedian'a da ilişilmedi; kendisi ölüm döşeğindeydi.

11—Talat 12 Mayıs'ta bunu Vartkes'e itiraf edecekti.

12—İlk kurbanlar olan Varoujan ve Rouben Sevak, Çankırı'dan Ankara'ya nakledikleri sırada bir dere yatağında öldürüldüler. Ardından, Ayaş sürgünleri zincire vurularak tüfekle ve sopa darbeleriyle öldürüldü. Zohrab ve Vartkes Urfa'ya götürülerek bir otelde gözetim hapsine alındılar. Üçüncü gün, mutasarrıf onurlarına bir şölen düzenledi. Tereddüt göstermekle birlikte, iki mebus davete uydular.Yolda önlerini kesen jandarma, başka üç Ermeniyle birlikte onları da bir arabaya bindirerek Karaköprü'ye götürdü. Vartkes ve Zohrab burada öldürüldüler. Bir hafta önce, Urfa ve Diyarbakır kökenli 4000 Ermeni askeri, Şeytan Deresi diye anılan yerde katledilmişlerdi.

13—Albay Sadık ve Damat Ferit Paşa'nın yönetimindeki ve Mısır sürgünü eski sadrazam Kamil Paşa'nın desteklediği liberal Birlik Partisi'nin (Hürriyet ve İtilaf—Ed) kuruluşu, sağ muhalefetin tehlikeli biçimde yükselmesine neden oldu. Komite bu yükselişi Ocak 1912'de Meclis'in feshedilmesini sağlayacak ve Meclis'e bir İttihatçı baskını getirecek olan yeni seçimlere giderek kırdı. (Kampanya döneminde muhalefetin tüm toplantıları yasaklandı.)

16

Sürgün

1- Doğu Vilayetleri

Rusların Mayıs ayında kısmen işgal ettikleri Van vilayeti bir yana bırakılırsa, Mayıs-Ağustos 1915 arasında diğer beş Ermeni vilayetiyle —Erzurum, Bitlis, Harput, Sivas ve Diyarbakır— daha kuzeydeki Trabzon vilayetinden tüm Ermeni nüfus sürgün edildi. Kullanılan yöntemler, tercih edilen şehirlerin Kafkas cephesindeki savaşın seyrine göre belirlenmesi ve sürgün kafilelerinin izlemek zorunda oldukları güzergâhlar, bilgi toplayan ve direktifleri dağıtan bir komuta merkezinin varlığını göstermektedir. Bu komuta merkezinin karargâhları, imha operasyonun ardındaki gerçek beyin olan Talat'ın, Teşkilat-ı Mahsusa üyelerine, gerekli yerlere iletmeleri için son derece kesin, sözlü emirler verdiği ya da "Teşkilat-ı Mahsusa" üyesi valilere ve yerel önderlere telgrafla talimatlar gönderdiği Dahiliye Nezareti bürolarındaydı. Tek tek vilayetlerde yaşanan olaylar incelendiğinde, önceden hazırlanmış bir planın ve bu planı uygulayacak olan bütünlüklü bir bürokrasinin varlığı en küçük kuşkuya yer vermeyecek biçimde ortaya çıkmaktadır.

Erzurum Vilayeti

Erzurum 645 700 nüfuslu bir sınır vilayetiydi. 215 000 Ermeni esas olarak üç merkezde ve bu merkezlerin civarında toplanmıştı: Batı Fırat'ın kaynağında bulunan Erzurum, Fırat Ovası'nın nehir aşağı 200 km ötesindeki Erzincan ve kuzeyde, Çoruh ovasındaki Bayburt. Daha güneyde, Fırat'ın iki kolu arasında, bağımsız Kürt ve Kızılbaş aşiretlerinin yaşadığı Dersim dağları vardır. Vilayetin doğu kısmının savaşın başında Ruslar tarafından işgal edilmesi, Eleşkirt ve Beyazıd bölgelerinde yaşayan yaklaşık 100 000 Ermeninin Rusya'ya kaçmasına olanak sağlamıştı.

Erzurum'un 60 000 olan nüfusunun üçte biri Ermeniydi. Erzurum hem III. Ordunun, hem de TM'nın ana karargahıydı. Vali Tahsin Bey görevini büyük bir iyiniyetle yerine getiriyordu; savaşın ilk aylarında çetelerin saldırıları ve keyfi zoralımlar altında ezilen Ermenilerin durumunu biraz olsun hafifletmeye çalışmıştı. Mart'ta ordu komutanı Paselt Paşa, Ermeni askerleri silahsızlandırarak istihkam ve yol çalışmalarına ayırdı. Van'da Ermenilerin ayaklandığı yolundaki iddianın ve İstanbul'da gerçekleşen tutuklamaların ardından Erzurum Jön Türkleri, Taşnak liderlerinin tutuklanması talimatını verdiler. Van'da Ermeni ayaklanmasının başarılı olduğu haberi, Ruslardan kaçan Kürtlerin Hınıs'ta (19 Mayıs) ve Erzurum'un güneyindeki 30 köyde gerçekleştirdikleri ve 19 000 kişinin hayatına malolan *(1)* bir katliam dalgasına yol açtı. III. Ordu Başkomutanı Kâmil Paşa 20 Mayıs'ta, Erzurum'un kuzeyindeki Ermeni köylerinin tahliye edilmesi emrini verdi *(2).*

Operasyonları Mayıs sonlarına doğru Erzurum'a geri dönen Bahattin Şakir—çoğu kez onun talimatlarına uymak zorunda olan Vali Tahsin Beyin isteği hilafına—yönetiyordu. İleri gelen 600 Ermeni tutuklandı. 6 Haziran'da 100 ova köyünün halkı jandarma tarafından evlerinden çıkarıldı ve 2 saat içinde bölgeyi terketmeleri emredildi. Bunlardan bazıları, onları saklayan ve koruyan—bu özellikle vurgulanmalıdır—Kürtlere ve Kızılbaşlara sığınmayı başarmışlardı. Diğerleri kafileler halinde

yola çıktıktan kısa süre sonra çeteler tarafından öldürüldüler. Erzurumlu Ermenilerin sürgününü Tahsin Bey yönetmek zorunda kaldı. 9 Haziran'da Ermenilere işlerini yoluna koymak için iki hafta süreleri olduğunu açıklamıştı. 16 Haziran gecesi bir askeri birlik, en zengin ailelerden oluşan ilk grubu bir araya topladı; bu grup bir kaç saat içinde kenti terketmek zorundaydı. Diyarbakır'a doğru yola çıkan Ermeniler, Bahaaddin Şakir'in talimatıyla Kığı—Palu arasında katledildiler *(3)*. 19 Haziran'da 500 aile—10 000kişi—400 jandarmanın gözetiminde Bayburt'a hareket etti. Burada kafileye 5000 sürgün daha katıldı. Nispeten kolay bir yolculuktan sonra bütün kafile Erzincan'a ulaştı; çoğu mallarının hiç olmazsa küçük bir bölümünü kağnılarla taşıma olanağı bulmuştu. Tahsin Bey güvenliklerinden emin olmak için kafileye eşlik etmekte ısrarlı olmuştu. Ermenilerin taşıma araçlarına Erzincan'da el kondu ve Sivas'a gönderilecekleri yerde Kemah ve Eğin yönündeki dağ geçitine doğru yola çıkarıldılar. Kafile burada Kürtlerin saldırısına uğradı; kadınlar ve genç kızlar kaçırıldılar, sürgünlerden bazıları öldürüldü. Kafile Kemah'a vardığında erkekler diğer sürgünlerden ayrılarak katledildi ve cesetleri Fırat'a atıldı. Hayatta kalanlar kırk gün süren bir yolculuktan sonra Temmuz başlarında perişan ve bitkin bir halde Harput'a ulaştılar. Yeniden yola çıkarılan bu sürgün kafilesinden bazıları Ocak 1916'da Musul, Rakka ve Antep'te, yani birbirinden yüzlerce kilometre uzaklıktaki yerlerde görülmüşlerdi.

Aralarında apostolik Kilise başpiskoposu (daha sonra Erzincan'da öldürülmüştür), katolik piskopos ve protestan papazın da bulunduğu son kervan 28 Temmuz'da Erzurum'dan ayrıldı. Şehirde sadece 50 işçi, ayakkabıcı ve terzi kalmıştı; bunlar da daha sonra Türklerin Rus ilerlemesi nedeniyle şehri boşalttıkları sırada öldürüldüler.

Hükümet Ağustos ayında sürgün edilenlerin mal ve mülklerini korumakla görevli bir heyet gönderdi. Bu heyet Ermenilerin mülklerinin satılması kararını almıştı, ne var ki satıştan elde edilen paralara hazine tarafından el konuldu. Bu dönemde Tahsin'in yerine Münir atanmıştı.Ruslar Ocak 1916'da

Erzurum'a girdiklerinde 25 000 nüfuslu şehirde sadece 22 Ermeni kalmıştı. Çevre köylerde de hiç Ermeni yoktu.

Bayburt sancağında 17 000 Ermeni yaşamaktaydı. 1915 yılının Haziran başlarında köyler tahliye edilerek "temizlik" başladı. Piskoposla Ermeni ileri gelenlerinden 7 kişi asıldı, 70-80 kişi de çevredeki ormanlarda öldürüldü. Ermeni nüfus üç grup halinde "göç ettirildi": ilk grup Erzurum'dan gelenlere katılmıştı; ikinci grup Erzincan yolunda, kaçırılan kadın ve kızlarla Türk köylülerine dağıtılan küçük çocukların dışında tamamen katledildi; 27 Haziran'da yola çıkan üçüncü grup, 15 jandarmanın eşlik ettiği 400-500 kişiden oluşuyordu. Bu grup hemen şehrin çıkışında saldırıya uğradı. 15 yaşından büyük erkekler öldürüldü, kadınlar kaçırıldı. Hayatta kalanlar—sadece çocuklar ve yaşlılar—Erzincan Ovasına ulaşıncaya kadar yollarına devam ettiler. Burda çocuklar Fırat nehrine atılarak boğuldular. Yaşlılar ise Sivas yönünde yürümeye devam ettiler.

Erzincan'da 20 000'den fazla Ermeni yaşamaktaydı. Bunlardan iki bini bir gecede tutuklanarak hapsedildi ve şehir dışında öldürüldü. Ertesi gün ise sürgün başladı. Erzurum'da olduğu gibi burada da en zenginlerden oluşan ilk grup 11 Haziran'da, yani Erzurum'dan ilk kafilenin yola çıkışından önce yürüyüşe geçti ve diğerlerinin tersine Harput'a ulaşabildi. Sonraki üç gün içinde Ermeni mahallesi tamamen boşaltılmıştı. Erzincan çıkışında, Türklerin sürgün kafilelerinden seçerek aldıkları Ermeni çocuklarını sattığı bir köle pazarı kurulmuştu. Sürgünler, Fırat'ın derin bir uçurum içinde aktığı Kemah Boğazına doğru (Erzincan'dan hava hattıyla 15 km) yola çıkarıldılar. Kafile bu mevkide, önden Kürtlerin, arkadan da Türk askerlerinin saldırısına uğradı. Kurbanlar üzerlerindeki herşeye el konarak dört saat içinde Kürtler tarafından katledilmişlerdi. Kalan tüm izleri silmek için cesetler kağnılarla çekilerek Fırat'a atıldı. Türk askerleri sonraki günlerde bir kaç yaşlı Ermeninin kaçıp saklandığı çevredeki buğday tarlalarında bir insan avı gerçekleştirdiler.

Aynı günlerde Kemah boğazına düzenli biçimde yeni sürgün kafileleri geliyordu. Ermeniler elleri bağlandıktan sonra, kıs-

men canlı kısmen de öldürülerek kayalardan aşağı atılıyorlardı. Erzurum ve Bayburt'tan gelen büyük sürgün kafilesi ile Mamakatum'dan gelen 3000 kadın ve çocuk da aynı yazgıyı paylaşmıştı. Sadece bir avuç kadın ve yaşlıdan oluşan bir kaç kafile Kemah'tan Eğin, Arapkir, Harput, Diyarbakır ve Musul'a doğru yola devam edebildiler.

Erzurum vilayetinde sürgüne mahkum edilen 215 000 Ermeniden sadece pek azı eyalet sınırlarını aşmışlardı. Temmuz 1915'te bu vilayette artık sadece bir kaç yüz Ermeninin kalmış bulunduğu söylenebilir. Cesetler Fırat'ta sürükleniyor, değirmenlere takılarak çalışmalarını engelliyor, suyu zehirliyorlardı. Kıyılara vuran cesetler köpeklere, nehrin ortasındaki sığlıklara vuran cesetler ise akbabalara yem oluyorlardı. 4.Kolordu Komutanı Cemal Paşa 1 Temmuz'da Diyarbakır valisini ölülerin gömülmesi yönünde uyardı. 3 Temmuz'da Cemal Paşa'ya verdiği yanıtta vali, bu görevin kendi sorumluluğu dahilinde bulunmadığını ve Fırat'ın da zaten vilayetin sadece sınırından geçtiğini söyledi. Bununla birlikte gerekli ders çıkarılmıştı: 11 Temmuz'da Talat, Harput, Diyarbakır, Urfa ve Zor vali ve mutasarrıflarına, yol kenarlarına bırakılmış ölülerin uçurumlara, göllere ve nehirlere atılmaması, ayrıca kurbanlardan geriye kalan malların yakılması talimatını verdi *(4)*. Bir süre sonra soykırımın zor, kötü uygulanan bir harekat olduğu ortaya çıktı. Van'da Ermeniler Ruslar tarafından kurtarılmıştı. Erzurum'da Kürtlerle çeteler arasında büyük bir kaos yaşanıyordu ve sürgün emri uygulanmamıştı. Gelecekte işin daha sıkı ele alınması gerekliydi.

Bitlis Vilayeti

Van Gölü'nün batısındaki bu vilayet, sınır bölgesinde olmamasına rağmen Mayıs sonundan beri savaş bölgesinin tam ortasında bulunuyordu. Rusların hedefi gölün güneyinden dolanarak Bitlis'e ilerlemekti; ne var ki Türkler bu harekatın önünü kesmeyi başardılar. Eyalette, özellikle Muş Ovası ve Sason dağlarıyla Bitlis ve Siirt şehirlerinde 780 000 Ermeni ya-

şamaktaydı. Savaş başladığından beri Talat'ın kayınbiraderi vali Mustafa Halil sık sık Ermenilerin evlerini aramadan geçirtmişti. Aralık ve Ocak aylarında Bitlis çevresindeki Ermeni köyleri talan edildi. Nisan ayında ise Muş Ovasında bu tür olaylar daha çok görülüyordu. 1 Mayıs'ta Muş'ta üç Ermeni asılmış, Ermeni mahallesi kuşatılmıştı. Çalışacak durumda olan erkekler yol yapımında görevlendirilmiş ya da öldürülmüşlerdi. Fakat bu daha başlangıçtı. Mayıs sonunda Cevdet Van'ı terkederek güney yönüne doğru kaçmaya başladı. *"Kasap Taburu"* diye anılan 8000 askeriyle Siirt'e giren Cevdet, Ermeni piskoposuyla Keldani başpiskoposunu meydanda yaktıktan sonra Ermenileri öldürttü. Musul'a doğru yola çıkmış olan 1 700 kadından sadece 600-700'ü *(5)* sekiz günlük zorlu bir yürüyüşten sonra Musul'a ulaşmıştı. Kısa süre sonra, İran'dan çekilmekte olan Enver'in amcası Halil birliklerini Cevdet'in birlikleriyle birleştirdi. Birlikte Bitlis'e ilerleyerek Haziran ortalarında şehri kuşattılar. Cevdet Ermenilerden kurtarmalık olarak 5 000 lira istedi ve ileri gelen 20 Ermeniyi astırdı. Kentteki 4 500 erkek tutuklanıp kurşuna dizildi ve kendilerinin kazmak zorunda bırakıldıkları toplu mezarlara gömüldüler. Ermeni aileleri topluca intihar etmişlerdi. Hayatta kalan genç kadınlar ve çocuklar kentten çıkarılıp kalabalığa teslim ediliyor ya da kurşuna diziliyordu. Bu "işe yaramaz" halktan geriye kalanlar güneye doğru yola çıkarıldılar.

Eyaletteki en önemli Ermeni kolonisi Muş Ovasının 200-300 köyünde yaşıyordu. Bu 60 000 insanın 25 000'i Muş'ta oturmaktaydı. Mayıs sonunda, yaşlı Kürt Reisi Musa Bey tarafından hazırlanan bir saldırı gerçekleşti. Musa Bey'in Abdülhamit döneminde kötü bir ünü vardı, şimdi ise 16 yaşındaki torununun desteğiyle bir dizi çeteyi yönetiyor ve bütün bölgeye korku ve dehşet saçıyordu.

Kazım Bey'in Muş garnizonunu takviye etmek için 10 000 askerle Erzurum'dan geldiği 3 Temmuz günü Muş katliamı başladı. Enver'in yakın arakadaşı olan mutasarrıf Servet Bey, Ermenilerin silahlarını teslim etmelerini ve önemli miktarda fidye ödemelerini emretmişti. İleri gelenlerin tutuklanıp işkence görmesinden sonra Ermeniler direnme kararı aldılar: Evlerinde ba-

rikatlar kurup mahallelerinde savunmayı örgütlediler. Topçu saldırısı mahalleyi yerle bir ettiğinde başka mahallelere sığınıyorlardı. Ne var ki savaş son derece eşitsizdi: İsyancılar bir mahalleden ötekine izleniyor ve yokediliyorlardı. İçlerinden bir çoğu eşlerini ve çocuklarını kendi elleriyle öldürdükten sonra intihar etmeyi yeğlediler. 4 Temmuz'a gelindiğinde sadece Zov mahallesi direnmekteydi. Bu mahallede 10 000-12 000 insan siperlenmişti; bunların yarısı gece karanlığından yararlanarak dağlara kaçıp kurtuldular. Diğerleri Türk askerleri ve Kürtler tarafından saman dolu ahırlarda toplandı ve üzerlerine benzin dökülerek yakıldılar; nerdeyse tümü de kömür haline gelerek korkunç şekilde can verdi. Hayatta kalan az sayıda insan ise Urfa yönüne doğru yola çıkarıldı, ne var ki hedeflerine ulaşmadan önce Fırat'ın doğusundaki Genç'te boğuldular.

Geriye, o güne kadar çevre yerleşimlerden kaçan 30 000 mülteciye kapılarını açmış olan 20 000 nüfuslu Sason kalmıştı. Ermenilerin sihahsızlandırılmasından sonra asker kaçakları dağlara sığınmışlardı. Savaşın başlangıcında Kürtlerle Ermeniler arasında dostluk açıklamaları yapılmış olmasına rağmen, "yük taşıma taburu" kurmak için götürülen 3000 Ermeni erkeği misilleme olarak Harput—Palu arasında jandarmalarla Kürtler tarafından öldürüldü. Daha güneyde Pasank kaymakamının emri altındaki Kürtler Diyarbakır'la Sason arasındaki köyleri yakıp yıktılar: Arakelotz Manastırına sığınan 4 000 Ermeni, susuzluk nedeniyle Sason'a geri dönmek zorunda kalıncaya kadar birbuçuk ay bu manastırda kendilerini savundular.

O zamana kadar hükümet hoş olmayan deneyler nedeniyle Sason'u rahatsız etmemişti. Muş mutasarrıfının aracı olarak yolladığı Ermeni ileri gelenlerinin baskısına rağmen, Sason Ermenileri silahlarını teslim etmeyi kesinlikle reddetmişlerdi. Bunun üzerine Kürtleri toplayan Vali-1894 ve 1902 olaylarında olduğu gibi—şehri kuşatmalarını istedi. Fakat Sasonlular, Roupen ve Vahan Papaziyan'ın (Papaziyan Van milletvekiliydi) liderliğinde Antağ Dağına *(6)* çekildiler. Temmuz başında bir Türk Süvari Alayı Kürtlerin desteklenmesi için gönderildi. Er-

meniler neredeyse bir ay boyunca direndiler. 20 Temmuz'da cephaneleri bitince gruplar halinde dağılarak dağlarda saklanmaya çalıştılar; çoğu öldürüldü ya da açlık ve bitkinlikten hayatını yitirdi. Antağ tepelerinde bir grup, ellerindeki ilkel kesici ve delici aletlerle hala direnmekteydi. Türkler 5 Ağustos'ta bu son direniş odaklarına karşı saldırıya geçtiler. Bu saldırıdan canlarını kurtaran az sayıda Ermeni gerilla savaşı yürütmeyi sürdürdü. İçlerinde Roupen ve Papazyan'ın da bulunduğu 30 kişi Türk hatlarını yararak Eylül ayında Erivan'a ulaşmayı başardılar. *(7).*

Böylece, Rusların Bitlis saldırısının başarısızlığı vilayetteki 180 000 Ermeninin ölümüne neden olmuştu. Muş ve Sasonlu Ermeniler Rus toplarının gürültüsünü duyuyordu, fakat Van'da olduğu gibi kurtuluş gerçekleşmedi. Daha sonra 4. Rus Ordusu ve Ermeni lejyonları Van'ı yeniden işgal ettiklerinde (Eylül 1915) ve Vostan'ı (Ekim), Muş'u (Şubat 1916) yeniden ele geçirdiklerinde artık kurtarılacak Ermeni kalmamıştı. "Bir Ermeniye bir altın" vadeden Transkafkasya Ermeni cemiyetlerinin bütün çabasına karşın Türk ve Kürt evlerinde zorla müslümanlaştırılmış 5 000-6 000 kadın ve çocuktan daha fazlasına rastlanmadı.

Bu nedenlerden dolayı, Bitlis vilayetindeki olaylar genel sürgün planının dışında görülmelidir. Burada savaşın tam göbeğindeki Ermeni halkı, "iç düşmana" karşı azgınca saldırtılan Türk askerleri tarafından Kürtlerin yardımıyla katledilmiş ve yenilginin bedeli bunlara ödettirilmiştir. Herhangi bir Ermeni provokasyonu söz konusu değildi;yaptıkları, mümkün olan her yerde saldırılara karşı kahramanca ve umutsuz biçimde direnmekten ibaretti.

Geriye şunu saptamak kalıyor: Sürgün, nüfusun "güven duyulmayan" kesimlerini potansiyel savaş bölgelerinden uzaklaştırmayı hedefleyen bir önlem olarak tasarlanmıştı. Fakat sürgünün bu açıdan haklı görülebileceği Erzurum ve Bitlis eyaletlerinde hükümet, ancak göstermelik bir sürgün uygulamasına gitmiş ve Ermenileri katletmiştir.

Trabzón Vilayeti

Trabzon vilayetinde Ermeniler azınlıktı: 1 milyondan fazla olan nüfus içinde sayıları sadece 53 000'di. Hükümetin altı eski Ermeni vilayetine bu bölgeyi de eklemesinin nedeni buydu. Bu hileyle Ermenilerin bu yedi vilayetin toplamında azınlıkta kalmalarını sağlamıştı.

Trabzon şehrinde 14 000 Ermeni yaşıyordu. Hıristiyanlara (Rumlar ve Ermeniler) karşı iyi tutum içinde olan vali, katliam ve sürgünleri yöneten İttihad ve Terakki Komitesi üyesi olan Nail Bey'e bağlıydı. Sarıkamış yenilgisinden sonra silahsızlandırılan Ermeni askerler, yol yapımında çalıştırılmak üzere istihkam taburları olarak Gümüşhane'ye gönderilmişler ve burada neredeyse hepsi açlıktan ve yorgunluktan ölmüşlerdi. 10 Haziran'a doğru hayatta kalan 180 kişi şehir dışına çıkarılmış ve öldürülmüştü. Sonra Ermeni başpiskoposu tutuklandı ve Erzurum yolunda öldürüldü. 24 Haziran'da Taşnak Partisinin 40 üyesi tutuklandı ve Samsun'a götürülmek üzere teknelere bindirildi. Yolda sandallara rampa eden jandarma Ermenileri denize attı. Sürgün emri 26 Haziran Cumartesi günü sokaklara asıldı *(8)*. Şehir binlerce asker, polis ajanı ve çete üyesiyle dolmuştu. Kendilerine tanınan sürenin bitimi olan 4 Temmuz'da evlerinden alınan Ermeniler yüzer kişilik gruplar halinde şehirden çıkarıldılar ve çevre köylerin halkıyla biraraya toplandılar. Polis 6 Temmuz'da Trabzonlu 1000 Ermeni evinin mobilyalarını depolarına taşıttı. Geriye kalanlar sonraki haftalar boyunca Türkler tarafından talan edildi. Yağma düzensiz değildi: Nazım Bey (eski Van valisi) "Sahipsiz Mallar Komisyonu" başkanlığına atanmıştı ve Temyiz Mahkemesi Başkanı Halil Bey bu malların satışıyla ilgili komisyonu yönetmekteydi. Artık kentte sadece hastalar, yaşlılar, çocuklar ve daha sonra gemiyle Samsun'a gönderilecek olan bazı memurlar kalmıştı. —Bu gemiler yola çıktıktan sonra boş olarak geri dönecekti— 12 000 kişi kafileler halinde Gümüşhane yolunda (iç bölgelere giden tek yol) harekete geçirilmişti. Bir çoğu, şehirden 20 km ötede bulanan Cevizlik'te Kürtler ve çeteler

tarafından katledildi. Sonraki günlerde Deyin—Neni nehrinde çok sayıda ceset görülüyordu; çeşitli nakil araçları boş olarak şehre geri dönmekteydi. Hayatta kalanlar — bir avuç kadın, çocuk ve yaşlı—daha sonraki aylarda diğer sürgün kafilelerine katılarak, Erzincan Arapkir ve Malatya üzerinden, Halep'e doğru yollarına devam ettiler *(9)* —18 Nisan 1916'da Rus birlikleri Trabzon'a girdiklerinde sadece iki Ermeni aileyle Rumlar tarafından gizlenen 14 kadın bulmuşlardı. Çevre köylerde ise 1 000 kadar Ermeni kalmıştı.

Trabzon'un bir gezi ve tatil yeri olan Toz'da erkekler bir araya toplanıp kurşuna dizilmiş, kadınlar tecavüze uğradıktan sonra jandarmalara bırakılmıştı. Giresun'da tellal çıkarılarak erkekler Konak *(10)* önüne çağrılmış, buradan toplanıp hapsedilmiş ve daha sonra da şehir dışında kurşuna dizilmişlerdi. Kadın ve çocuklar ise bir saat sonra tutuklanıp sürgüne gönderildiler. Bir çok aile topluca intihar etti. Boşaltılan evlere göçmenler yerleştirildi. 24 Temmuz'da nihayet sürgün başladı. Hükümet kararnamesi 24 Haziran'da ilan edilmişti. Her gün yaklaşık 60 Ermeni ailesi birkaç gün önce öldürülmüş ileri gelen Ermenilerin cesetlerinin bulunduğu Tokat yolu üzerinden sürgüne gönderiliyordu. Erkekleri katleden çeteler en güzel kadın ve kızları Şarklı Ermeni Okulu'nda çevredeki Türklere satıyorlardı. Nerdeyse tamamen kadınlardan oluşan 11 000 kişilik bir kafile dağ geçitlerinden geçerek diğer sürgün kafilelerine katılmıştı.

Böylece Trabzon vilayetinde hükümet emirlerinin ruhuna uygun olarak, yani resmi metnin söylediğinin tam aksi biçimde davranılmıştı. Sürgün kafileleri önce kadın, çocuk ve yaşlıların oluşturduğu bir topluluğa indirgendi ve daha sonra da düzenli biçimde "seyreltildi". Hayatta kalanlar ise Sivas ve Harput'tan gelen sürgün kafilelerinin arasına karıştılar.

Bahaaddin Şakir, Talat'ın vasıtasıyla "TM"nın bir sorumlusuna şu talimatı göndertmişti: "Burda yapılacak bir şey kalmadığına göre, zaman geçirmeksizin, önemli bir görev üstleneceğiniz Trabzon'a intikal ediniz...Size gerekli açıklamaları yapmak ve direktifleri vermek üzere Yakup Cemil Bey'i gönderiyoruz" *(11)*.

Sivas Vilayeti

Erzurum vilayetinin doğusu ve Trabzon vilayetinin güneyinde yer alan Sivas vilayetinde 165 000 Ermeni yaşamaktaydı. Sürgün emri önce vilayetin kuzeyindeki Merzifon'a *(12)* ulaşmıştı; burada 25 000 nüfusun 12 000'i Ermeniydi. Hareket burada da bilinen biçimde gerçekleşti.

29 Nisan: Taşnak liderleri ve Ermeni ileri gelenleri tutuklanır.

Mayıs: Silah altına alınmayan Ermeni delikanlılar Çalışma Taburları'na gönderilir.

26 Haziran: Bütün sağlıklı erkekler tutuklanır ve kent dışında baltalarla doğranarak öldürülür.

2 Temmuz: Tellal sürgün emrini ilan eder. 3 gün süre verilmiş olmasına rağmen sürgün hemen ertesi günü başlatılır. 500-1000 kişilik gruplar halinde Malatya'ya doğru hareket eden sürgünler Fırat kıyısında katledilir.

Ayaklanan Amasyalı Ermenilerin büyük kısmı derhal öldürülmüştür; kalanlar daha sonra Çakallı Dağlarının uçurumlarına sürüklenerek buralarda katledildiler. Tokat'ta kadınlar kocaları tutuklanıp öldürüldükten sonra sürgüne gönderildiler. Gemerek'teki bütün Ermeniler Sivas'a doğru harekete geçirildi ve yürüyüş sırasında katledildiler. Zileli erkekler elleri kolları bağlı dağlara sürüldüler ve yokedildiler. Kadınlardan İslam dinine geçmeleri istendi, reddedenler süngülerle delik deşik edildiler; çocuklar satıldı.

Hıncak Partisi'nin (en önemli politik grup) liderleri Sivas'ta Nisan ayında tutuklanmıştı. Haziran ayında Ermeni ileri gelenleri tutuklandıktan sonra çevre köylerin tahliyesine girişildi. Sadece bölgenin en büyük tahıl üreticisi olan Ermeni kasabaları Perkemig ve Ulaş'a hasat sonuna kadar süre tanındı. İkiyle altı yaş arası 400 çocuk zehirlendi. Hapishaneye atılan erkekler "Taşlıdere"de kitleler halinde katledildiler. 1 000-3 000 kişilik gruplar halinde güneydoğuya yürümek zorunda olan kadınlar, Samsun, Merzifon ve Amasya'dan gelen sürgün kafilelerine katılarak onlarla birlikte Malatya civarında mezbahaya dönen Fı-

rat kıyılarına doğru yürüdüler. Ünlü Ermeni liderlerinden Murad, Şarkışla'da etrafında topladığı bir grupla Divriği dağlarında Türklerle savaşa girişti. Arkadaşlarının neredeyse hepsi öldükten sonra Samsun'a ulaşmayı başaran Murad, burada Türk tekne sahiplerinden birini zorlayarak, kendisini izleyen Osmanlı donanmasına rağmen Batum'a ulaştı.

Mart'ta Sivas vilayetinin kuzeydoğusunda Pontus dağlarının yamacında bulunan Şebinkarahisar Ermenileri Türk askerlerinin iaşesini sağlamayı reddetttiler. Hükümet ileri gelen 200 Ermeniyi tutuklayarak öldürttü. İşlenen bu cinayetler ve komşu köylerden gelen katliam haberleri, Şebinkarahisarlı Ermenilerin savunma örgütlemek üzere Haziran'da kalede siperlenmelerine yol açtı. Ermeni mahalleleri Hınçak ve Taşnak liderlerinin komutası altında terkedilmişti. Halk kaleye kapandı. Çatışmalar iki hafta sürdü. Türkler Erzurum'dan takviye talep ettiler: toplarla donatılmış 600 kişilik düzenli birlik, 150 kişilik bir çete ve Giresun garnizonu kuşatmaya katıldı. Fedai Lukas'ın önderlik ettiği Ermeniler cephane ve su kıtlığına rağmen sekiz gün daha dayandılar. Lukas bundan sonra gruplar halinde dağlara kaçmaya çalışmanın gerekli olduğunu düşünerek bu yönde karar vermişti. Ne var ki içlerinden pek azı dağlara ulaşabildi, bunlar direnişi bir kaç ay daha sürdürebildiler *(13)*. Türkler kaleye girdiklerinde sadece kadın ve yaşlıları bulmuş ve hepsini katletmişlerdi. Hayatta kalanlardan az sayıda kadın haremlere götürüldü. Şebinkarahisar direnişi Haziran sonu ila Temmuz başında, sürgünün komşu vilayetlerde bütün hızıyla sürdüğü bir zamanda meydana gelmişti; o nedenle bu direniş kesinlikle sürgünü meşru hale getirecek bir gerekçe oluşturamaz. *(14)*.

Diyarbakır Vilayeti

Bu vilayetin 500 000 kişilik nüfusundan 120 000'i Ermeniydi. Ücra bir bölgede, geleneksel olarak düşman Kürt nüfusun tam ortasında yaşayan bu insanların yazgısı üzerine çok az şey bliniyor. Sadece *Lepsius Raporu*'nda bu insanlardan söz ediliyor. *(15)* 1915 ilkbaharında vali Reşit Bey, Taşnak liderleri

ve ileri gelenlerin tutuklanmasını sağlayan bir "Ermeni Sorunu İnceleme Komisyonu" atadı. Tutuklananlar kısmen hapisanede, kısmen de Malatya'ya sözde sürgüne giderken öldürüldü. 10 ve 30 Mayıs arasında teknelere tıkıştırılan 674 kişi Dicle nehri üzerinden Musul'a gideceklerdi. Hepsi boğuldu. Palu'da aylardan beri yol yapımında çalışan Ermeni askerler 1 Haziran'da katledildiler. Diyarbakır'da sürgün harekâtını Kürt reisi Ömer Bey yönetiyordu. Sürgün kafileleri buradan kısmen Mardin yönüne, kısmen de Malatya yönüne hareket etmişti. İlk grup Mardin yakınlarında, öteki grup ise Harput yakınlarında katledildi. Aynı günlerde 700 Ermeni genci Diyarbakır'da yol yapımında çalıştırılmak üzere Urfa'ya nakledilmişti. Bu gençlere eşlik eden bir astsubayla beş jandarma daha sonraları, bu gençlerin hepsini birden kendilerinin katlettiğini söyleyerek övüneceklerdi. Mardin mütasarrıfıyla Lice kaymakamı katliama katılmayı reddettikleri için önce görevden alınmış, sonra öldürülmüşlerdi. Mardin'de, Ermeni ve Süryani ileri gelenleri iki kol halinde şehri terkederek hiç bir zaman ulaşamayacakları Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldılar. Vilayetin kuzeyinde Kürtler, Sason'a kaçan bir kaç yüz erkek dışında Silvan sancağındaki bütün Ermeni erkeklerini öldürmüşlerdi. Cesetler Diyarbakır—Harput arasında Çenkuş yakınlarında bir uçuruma ("Yutandere") atıldı.

15 Eylül 1915'te Reşit'in Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreli telgraf, Diyarbakır vilayetinden "çıkarılan" Ermenilerin sayısının 120 000 *(16)* olduğunu rapor etmekteydi. (Bu rakam Patrikhanenin, 1912 yılında vilayetin güney kısmını kapsamayan istatistiklerinde verdiği rakamdan daha yüksektir.)

Harput Vilayeti

Bu bölge Kafkas cephesinden çok uzakta, Türkiye'nin ortasındadır. Temmuz ayı boyunca Erzurum, Trabzon ve Sivas'tan Malatya'ya gitmek üzere, hayatta kalanlardan oluşan sürgün kafileleri gelmeye devam etti. Bizzat Harput'taki Ermenilere (575 000 kişilik nüfusun 166 000'ini oluşturuyorlardı)

gelince, onlar da doğu vilayetlerinde yaşayan ırkdaşlarının kaderini paylaşıyorlardı. Nüfusun üçte birini Ermenilerin oluşturduğu Harput şehrinde Vali Salih Bey, Ermeni ileri gelenlerini tutuklattırmış ve silahların yerini söyletmek için işkence yaptırtmıştı. Sonunda bu insanlar şehir dışında kurşuna dizildiler. 5 Temmuz'da tutuklanan 800 erkek küçük gruplar halinde dağlara sürüldü ve orada kurşunlandı. Çevre köylerden 300 kişilik bir grup bir vadiye götürülerek bir kayanın önünde kurşuna dizildi. Hala yaşama belirtisi gösterenlerin işi süngü ve bıçaklarla bitiriliyordu. 10 Temmuz günü şehrin çevresinde yüzlerce Ermeninin hayatını yitirdiği bir katliam daha oldu. Kadınlar, yaşlılar ve çocuklar Temmuz ayının ilk yarısında sürgün edilmişlerdi; Alman yetimevinden 700 çocuk şehir yakınlarındaki bir gölde boğuldu. Mezra ve Hüseynik sürgünleri 3 ve 4 Temmuz'da Diyarbakır ve Urfa'ya sürüldü.

Malatya'da hükümet, Ermenileri kayıran mutasarrıf Naci Beyin yerine, kendisi de yine Ermeni sürgününü Ağustos ortasına kadar geciktirmiş olan Kürt Reşit Paşa'yı atamıştı. Malatya'da yaşayan Ermeni erkekleri Temmuz başlarında öldürüldüler. Arapkir'in 2 000 sakinininden çoğu sandallara bindirilmiş ve daha sonra ya kurşunlanmışlar ya da Gümüşmaden yakınlarında Fırat nehrine atılarak boğulmuşlardı. Sözde yol çalışması için yola çıkarılan Adıyaman ve çevre köylerinden erkekler şehrin çıkışında yola yatırılarak bıçak darbeleriyle tek tek öldürüldüler.

Resne'de 1 800 kişi (yani bütün nüfus) Urfa'ya doğru yola çıkmak zorunda kalmıştı. Fırat'ın kollarından biri olan Göksu'da soyunmaları emredildi ve öldürüldükten sonra cesetleri nehre atıldı.

Doğu vilayetlerinde yaşanan Ermeni kırımının bu kısa anlatımı içinde bile plan bir bütün olarak görülebilir. Zira hep aynı teknik caniyane bir tekrar gibi sürekli kendini göstermektedir: Siyasal önderlerle ileri gelenler tasfiye edilmekte, evler aran-

makta, silahlar teslim alınmakta, erkekler tutuklanarak kitlesel infazlar gerçekleştirilmekte, çevre köyler yakılıp yıkılmakta ve nihayet kadın ve çocuklar sürgün edilmektedir. Kafilelerdeki kadın ve çocuklar Türkler tarafından kafilelerden kaçırılmakta veya şehir çıkışlarında satın alınmaktadır. Sürgün kafileleri Kürtlerin, çetelerin ve jandarmaların sürekli saldırı ve katliamları nedeniyle giderek azalırlar; sürekli bir yağma ve tecavüzle karşı karşıyadırlar. Sadece pek azı hayatta kalır ve "sürgün mahallerine"ne varabilirler. En önemli sürgün güzergahları iyice belirmiştir: Trabzon ve Erzurum vilayetlerinden sürülenlerin tümü, çoğunluğunun Fırat'a döküldüğü Kemah Boğazı'ndan geçmişler, hayatta kalanlar Eğin ve Arapkir üzerinden Malatya'ya gitmişlerdir. Bitlis sürgünleri Siirt üzerinden Dicle'ye ulaşmışlar ve oradan da Musul'a geçmişlerdir. Çoğunluğu bu yürüyüş sırasında katledilmiş ya da Dicle'de boğulmuştur. Sivas ve Samsun sürgünlerinin sürüklendiği Sivas—Harput yolu en çok kullanılan yoldu. Bu yolda öylesine dehşetli sahneler yaşanıyordu ki, güzergah adeta bir "çürümüş cesetler cehennemi" haline gelmişti. Ağaçlarda boyunlarından ya da ayaklarından ipe çekilmiş insan bedenleri sallanıyordu. Kuyu ve ırmakların suyu öylesine kirlenmişti ki atlar bile içemiyorlardı. 1916 yılında bile sokaklarda hala yığınla iskelet vardı. Malatya çevresinde Kanlıdere, Hasan Çelebi, Hasan Badrik ve Tokaksu kıyılarında, özellikle de Kırkgöz'de;yani Karadeniz kıyısı, Erzurum, Sivas ve ters istikametten de Diyarbakır, Palu, Harput ve Arapkir tarafından gelen sürgünlerin acılı yolunu oluşturan Sivas—Harput ve Harput—Urfa ekseninde, hemen hemen her yerde öylesine büyük bir katliam yapılmıştı ki, Harput valisi, eyaletin bütün sokaklarında, makul bir süre içinde bile gömülmesi mümkün olamayacak kadar çok kadın ve çocuk cesedi bulunduğundan yakınıyordu *(17)*. Harput valisi Malatya mutasarrıfına şunları yazmaktadır:"Bu durumun doğuracağı olası zararları açıklamaya gerek yok. Dahiliye Nazırı bu konuda ihmalkar davrananların şiddetle cezalandırılacağını bildirmiştir. Eyaletimizdeki bütün cesetlerin gereği gibi gömülebilmesi için, yeterli sayıda jandarma ve me-

murun zaman geçirmeksizin bu işle görevlendirilmesi zorunludur." *(18).*

Hayatta kalan çok az sayıdaki insanın anlattıkları, can çekişerek ölmek yerine kuşkusuz ki hızlı ölümü yeğleyecek olan bu sürgünlerin korkunç kaderlerini daha iyi anlamamızı olanaklı kılmaktadır. Böylece Temmuz'un ilk günlerinde 3 000 Ermeni Harput'tan yola çıkıyordu. Malatya'da Tokat, Sivas ve Eğin'den gelen kafilelerle birleşerek 18 000 kişilik bir kalabalık oluşturan kafile iki ay sonra Halep'e vardığında sadece 185 kadın ve çocuktan ibaret kalmıştı *(19).* Çoğu kez iki üç aylık yürüyüşten sonra Halep'e ulaşabilen sürgünlerin halini anlatabilmeye kelimeler yetersiz kalmaktadır: Çıplak ya da üstleri başları lime lime ve kir içindeydiler. Bir çoğu bilincini yitirmiş durumdaydı. Öylesine bitkindiler ki kendilerine verilen giysileri giymekte güçlük çekiyorlardı. Beslenme yetersizliği korkunç boyutlardaydı; örneğin saçları yıkanırken daha ilk el hareketinde tümden dökülüyordu.

Her kafilede hayatta kalanların sayısı, büyük ölçüde, kafileye eşlik eden ekibin insanlığına ve iyi yürekliliğine bağlıydı *(20).* Elbette bu hususta kesin talimatlar yoktu. İmha şeması belirsizdi. Gerekli olan şey, kalabalık kafilelerin katledilerek, kaçırılarak ve mahrumiyet sonucunda, hızla, bir resmi sürgün uygulamasının kanıtları olarak işe yarayacak olan küçük gruplar düzeyine indirilmesiydi. Kayıplar konusunda yapılan açıklama ise, bunun savaş döneminin sert koşullarından kaynaklandığı şeklinde olacaktı.

300 000 Ermeninin Kafkasya'ya ulaşabildiği ve bir kaç bin kişinin de sürgün ve ölümden kurtulabildiği dikkate alındığında yedi doğu vilayetindeki 1 200 000 Ermeniden 850 000'inin sürgün harekatından etkilendiğini kabul etmek gerekir. Bu 850 000 kişiden çoğu, ya bulundukları yerlerde ya da yolda öldürülmüşlerdir. İslamlaştırılan, kaçırılan kadın ve çocukların sayısı tam olarak bilinmemektedir (en fazla 200 000). Halep'e ulaşabilenlerin sayısı ise 50 000'i geçmez.

Böylece yedi doğu vilayetinde 600 000 kişi, yani Ermeni nüfusun yarısı hayatını yitirmişti. Bu ölüm yürüyüşünde sağ ka-

lanlar için Halep'e varış henüz kurtuluş anlamına gelmiyordu. Daha geçilmesi gereken sınavlar vardı.

2- Anadolu, Kilikya ve Suriye Vilayetleri

"Ermeni sorununun çözümü için üç ay içinde, Abdülhamit'in 30 yılda yaptığından daha çok şey yaptım"; Talat dostlarının karşısında böyle diyerek övünmekteydi *(21)*. Gerçekten de üç ay sonra, yani 1915 yılının Temmuz sonlarında doğu vilayetlerinde yaşayan Ermenilerin imha edilmesi, sorunu nihai biçimde çözmüştü. Talat'ın "onlara yaptıklarımızdan sonra hiç bir Ermeni dostumuz olamaz"*(22)* biçiminde formüle ettiği anlayışa uygun olarak artık yapılacak şey "durumu kökünden halletmek", yani Türkiye'deki bütün Ermenileri ortadan kaldırmaktı. "Bölge halkının ihaneti ve düşmanı silahlı biçimlerde desteklemesi nedeniyle zorunlu olan, savaş bölgesinde düzenin askeri önlemlerle yeniden tesisi" *(23)* şeklindeki gerekçe (Anadolu, Suriye ve Kilikya eyaletleri için -Ed.) geçerli olamayacağından, hükümet başka herhangi bir açıklama yapmaya gerek duymaksızın, her eyalete, kesin takvimi belirlenmiş bir sürgün emri göndermekle yetinmişti. Daha da sertleştirilmiş olan yöntemler konusunda ise doğu vilayetlerinde uygulanan teknikler öğretici olmuştu. Doğuda soykırım, batıda sürgün; bu şema yaşanan deneyle doğrulanmaktadır. Bir yanda, her türlü ihtilafın kaynağı olan doğu vilayetlerinde işi ivedilikle tamamen halletmek söz konusuydu. Öte yanda ise, batıda yaşayan 600 000 Ermeninin sürgün edilmesi için Batı Anadolu, Kilikya ve Suriye'den geçen bir demiryolu hattı imkanı doğmuştu. Eğer bu hat olmasaydı bu Ermenilerin kaderinin ne olacağı soru işaretidir. Doğu'daki Ermenilerin tehciri Temmuz'da bitirilmişti. Batı da yaşayanların tehciriyse Temmuz sonunda başladı. Görüleceği gibi herhangi bir kesinti, programı sürdürmede herhangi bir ikircim ve kurbanlara tanınmış herhangi bir soluklanma süresi mevcut değildi.

Ankara Vilayeti

Bu vilayette 95 000 Ermeni yaşamaktaydı. Ankara içinde ise çoğunluk (15 000) katolikti. Çoğu Ermenice konuşmuyordu ve şimdiye kadar siyasal hareketlere aktif olarak katılmamışlardı. Bu insanları ihanetle suçlamak son derece zor olacağı için, Vali Mazhar Bey'le ordu komutanı ve polis şefi bunlara ilişmeme konusunda Türk ileri gelenleri ile anlaşmışlardı; ama daha da önemlisi, bir çok Ermeninin bankacılık alanında ve ticarette önemli bir rol oynamasıydı. Temmuz'da Ermeni dükkanlarında yapılan aramada ne bir silah ne de başka tehlikeli aletler bulunmamıştı. Yerel makamların işbirliğine yeterince gönüllü olmaması nedeniyle hükümet polis şefini ve valiyi görevden alarak yerlerine söz dinleyen memurlar atadı. Yeni atanan memurlar Temmuz sonunda bütün Ermeni ileri gelenlerini tutuklattırdılar (gregoryenlerin dışında hepsi daha sonra serbest bırakıldı) ve bütün Ermenilerin polis kayıtlarına geçirilmesini emrettiler. Listeler tamamlandıktan sonra gregoryen cemaatine dahil 15-70 yaş arası bütün erkekler tutuklanarak üç ayrı yöne sürüldü ve daha şehir çıkışında yerel halk ve çeteler tarafından bıçak ve baltalarla öldürüldü. Ağustos sonunda ise bütün katolik Ermeniler tutuklanarak gregoryenlerin yazgısını paylaşacakları Asi—Yozgat'a gönderildiler. Fakat son anda (kuşkusuz papalık elçisi Mgr. Dolci ile Avusturya büyükelçisinin müdahalesi sonucunda) İstanbul'dan gelen bir emirle Konya ve sonra da Adana'ya sürgün edilme"imtiyazı" elde ettiler *(24).* Amerikan büyükelçisinin müdahalesiyle de bazı protestanlar korundu. Aynı gün ivedilikle istasyonda toplanmaları emredilen kadın ve çocuklar dört beş gün bir tahıl ambarında kapalı kaldıktan sonra İslam dinine geçmeye zorlandılar. Yaklaşık yüz aile din değiştirmeyi kabul etti. Aile üyeleri bu kararı serbestlik içinde aldıklarını ifade eden bir belge imzaladılar ve Türk ailelelerinin yanına dağıtıldılar. Erkek çocuklar sünnet edildikten sonra yetimevlerine yerleştirildiler. Geriye kalanlar trenle Tarsus'a gönderildi.

30 000 Ermeninin yaşadığı Kayseri'de ileri gelenlerden 200

kişi Mayıs ayında tutuklanmış ve 80'den fazlası asılmıştı. Sürgün emri Temmuz sonunda ilan edilmiş ve hemen uygulanmıştır. İlk olarak birkaç saat içinde çevre köyler tahliye edildi; Erkekler 80-100 kişilik gruplar halinde götürüldükleri Sivas yolunda katledildi; kadınlarla çocuklar yedi kafile halinde sürgüne gönderildiler. Kayseri'nin güneyinde Talas ve Everek'te *(25)* tutuklanan ileri gelenlere işkence yapılmış, arkasından da halk sürgün edilmişti.

Yozgat'ta, fanatik Ermeni düşmanı yeni mutasarrıf Kemal Temmuz sonunda, sancaktaki bütün Ermeni erkekleri kent yakınlarındaki bir vadide toplatarak katlettirmişti. Ardından tellallar kadın ve çocukları biraraya topladılar. Bu kafile kent çıkışında, genç kadınları kaçıran ve kafilenin büyük bölümünü öldüren Türk köylülerinin saldırısına uğradı. Hayatta kalanlar Eylül başında Tarsus'a ulaştılar *(26)*.

Bursa Vilayeti ve İzmit Sancağı

Gelişmiş bir Ermeni kolonisini barındıran Bursa, sürgün emrinin ulaştığı son Anadolu şehirlerinden biriydi. Haziran'da önde gelen 170 Ermeni tutuklanmış ve kurşuna dizilmişti. Ağustos'ta resmi makamlar Ermenilere şehri terketmeleri için üç gün süre tanımışlardı. Sürgüne idari açıdan kurallara uygun bir görüntü verme zahmetine bile girilmişti: Ev ve toprak sahibi Ermeniler bir miktar para alıyorlar, ancak çıkışta polis bu paraya el koyuyor ve yeniden ilgili memurlara veriyordu. Ermenilerin evlerine muhacirler yerleşmişti; mobilyalar son derece ucuz fiyata satılıyordu. Ayrıca sürgün, vilayetteki tüm memurlar tarafından, yeni yeni şantajlarla zenginleşmelerine olanak sağlayan bir mali operasyon olarak anlaşılmıştı. Böylece zengin aileler para ödeyerek sürgünlerini geciktirebiliyorlardı. Daha şanslı olanlar da vardı:Kıyı bölgelerinde olduğu gibi Birecik ve Adapazarı'ndaki tüm Ermeniler de sürgün edilirken, Kütahya'da yaşayan Ermeniler bütün savaş boyunca korunmuşlardı. Bunun nedeni, Mutasarrıf Fuad Paşa'nın hükümete kendi bölgesinde "tehlikeli" Er-

menilerin bulunmadığı yönünde güvence vermesiydi.

Bursa vilayeti ve İzmit sancağından 100 000 kişi trenle sürgün edilmişti. İzmit, Birecik ve Eskişehir istasyonları civarında binlerce sürgünün üstüste yığıldığı derme çatma kamplar yerden bitercesine çoğalıyordu. Kadın ve çocuklar (erkekler çoktan büyük ölçüde katledilmişlerdi; hayatta kalanlar ise sistemli biçimde kadın ve çocuklardan ayrı tutuluyorlardı) dönem dönem yük ve hayvan vagonlarına tıkılıyorlardı. Nakil giderlerini kendileri ödemek zorundaydılar ve mevcut nakil kapasitesine göre yola çıkarılıyorlardı. Ankara'dan sürgün edilenler Eskişehir'den öteye, Konya üzerinden demiryolu hattının geçici son durağı Pozantı'ya sevkediliyorlardı. Yolculuk sırasında sık sık trenlerden indiriliyorlar, istasyon civarındaki derme çatma kamplarda bekletiliyorlardı.

Diğer Anadolu ve Trakya Vilayetleri

Kastamonu vilayetinde yaşayan 14 000 Ermeninin sonu konusunda çok az şey biliniyor. İttihad'ın Kastamonu delegesi olan mebus Hasan Fehmi imha programının azılı bir yandaşıydı. Buna karşılık Konya'daki 25 000 Ermeni Haziran 1915'te buradaki görevine başlayan Halep valisi Celal Bey tarafından korunmuştu. Ne ki genel sürgün önlemlerinden bu bölgelerin de etkilendiği, Hasan Fehmi'nin bölgesindeki katliam ve vahşetten sorumlu olduğu ve Celal Bey'e "merkez tarafından iyice düşünüldükten sonra karara bağlanan bu meseleyi" *(27)* daha fazla engellememesini öğütlemek için Atıf Rıza'nın Dr. Nazım tarafından Konya'ya gönderildiği biliniyor.

Çoğunluğu Rumların oluşturduğu kozmopolit bir şehir olan İzmir'de sadece 15 000 Ermeni vardı (şehir çevresinde ayrıca 10 000 kadar Ermeni yaşıyordu). Vali Rahmi Bey sürgün emrini uygulamayı reddetmişti. İstanbul'u yatıştırmak için Ermeni partilerinin liderlerini tutuklattırıp sürgün etmekle yetinmiş, ama bölgedeki Ermeni halkını savaş boyunca korumayı başarmıştı. Hükümet siyasal nedenlerle valinin gerekçelerine boyun eğmişti. Yunanistan henüz tarafsız olduğu için İzmir'de yapılacak

bir Ermeni takibatı, Rum kolonisi tarafından doğrudan bir tehdit olarak anlaşılabilirdi. Liman von Sanders 1916'da birlikleri İzmir'de üstlenmiş olan V.Ordu komutanı sıfatıyla otoritesini kullanmış ve sürgüne karşı çıkmıştı. 10 Kasım'da valiye böyle bir harekatın askeri güvenliği etkileyeceğini ve eğer Ermeniler sürgün edilirse kendi birliklerini polise karşı harekete geçireceğini bildirdi. Alman generalin, müttefik Osmanlı'nın içişlerine münasebetsizce burnunu sokması diplomatik anlaşmazlık yaratmıştı. Fakat sürgün emri iptal edildi.

İstanbul'da yaşayan 150 000 Ermeni hayatta kalmalarını aynı siyasal kaygıya borçludur. Buna karşılık eyaletlerden başkente göçenler Nisan'dan itibaren kaydedilmeye başlandı ve Ağustos ortalarından Eylül sonuna kadar, sezdirmeden sürgün edildiler. Gazeteci Harry Stuermer, her gün iki jandarmanın eşlik ettiği Ermeni gruplarının Pera'ya götürüldüğünü gördüğünü anlatır. Jandarmalar bu arada listelerde bulunmayan Ermenileri de gruba katmaktan kaçınmamaktadırlar. Stuermer ayrıca, erkeklerin Anadolu'ya sevkedildikleri Haydarpaşa istasyonuna her gün yürüyerek götürüldüklerini, kadın ve çocuklarınsa kamyonlarla Galata'ya taşındıklarını belirtiyor. *(28).*

Bununla birlikte, İstanbul'da doğan Ermenilerin çoğu savaş süresince başkentte kaldı. Ancak bir dolu baskı ve vergilendirmelerle karşı karşıya bulunuyorlardı ve her şeye rağmen sürgün korkusu içindeydiler (yaklaşık 4 000 kişi Bulgaristan ve Romanya'ya kaçmıştı). İzmir ve bir kaç başka örneğin dışında Ermenilerin sürgün edilmediği tek yer İstanbul'du.

Buna karşılık Avrupa Türkiyesi'nde yaşayan öteki Ermeniler (35 000) Ağustos'tan Ekim'e kadar trenlerle sürgün edildiler. Son sürgünler Edirne'yi 20 Ekim'de terketti (Nisan ayından itibaren Ermeniler Bulgaristan'a sürülmüşlerdi).

Adana Vilayeti

Adana vilayetinde dağlarda ve yaylalarda sürgün Nisan'da başlamışken, ovadaki yerleşim merkezlerine bir kaç aylık süre

verilmişti. Tarsus'taki Ermeni aileler ancak 20 Temmuz'da toplanmaya başlandı. Temmuz sonundan 8 Eylül'e kadar ellişer aileden oluşan gruplar birbiri peşisıra sevkedildi (şehri en son protestanlar terketmişti). Aileler yanlarına kurtarabildikleri kadar eşya alarak istasyonda toplandılar ve buradan bazen yolcu bazen de yük vagonlarına tıkıştırılarak sevkedildiler. Mersinli 1800 aile için sürgün 2.Ağustos'ta başladı. Aynı zamanda ordu sevkiyatı söz konusu olduğu, buna bir de Eylül'de batı vilayetlerinden sürgün edilmiş olanlar eklendiği için anlatılamaz bir kaos hüküm sürmekteydi. Müttefiklerin gerçekleştireceği bir çıkartma harekatı tehditi altında Eylül'de önlemler hızlandırıldı. Fakat karışıklık öylesine büyüktü ki, Kasım'a gelindiğinde, şehirde hâlâ sürgünlerin durdurulması emrinden yararlanma talibine sahip olmuş az sayıda Ermeni bulunuyordu. Adana'da yaşayan 25 000 ila 30 000 Ermeniden 6000'i Eylül başında ve 15 000'den fazlası da ayın sonlarına doğru sürgün edildi. Kuzeyden gelen sürgünlerin çokluğu karışıklığı daha da artırmıştı. Bu nedenle bazı aileler— özellikle katolik ve protestan aileler- yüksek bedeller karşılığında (yaklaşık 10 000 lira) sürgünden kurtulabilmişlerdi.

Zeytun ve çevresinden gelen sürgünleri taşıyan trenlerin geçtiği Maraş şehri, Ağustos ortalarına kadar uygulamalardan ayrı tutulmuştu. 20 Ağustos'ta Ermeni cemaatlerininin önde gelenleri Hükümet Konağına çağrıldı ve kendilerine mutasarrıf tarafından, katolik ve protestanlar dışında 15 yaşından büyük bütün nüfusun sürgün edileceği açıklandı. Uygulama aylar boyunca, neredeyse bir yıl sürdü; katolik ve protestanlar ancak Haziran 1916'da kenti terkettiler *(29)*.Savaş süresince Maraş'ta barınabilen Ermeni sayısı 6000'di.

1915 yılının ikinci yarısında Adana vilayetinde olup bitenler, Jön Türk liderlerinin caniyane amaçlarının boyutlarını kavrama imkanı sunmaktadır. Çanakkale Boğazı'nda savaş bütün şiddetiyle sürüyordu ve İstanbul müttefiklerin Gelibolu yarımadasına yapacakları bir çıkartmanın tehditi altındaydı. Mezopotamya'da mevzilenmiş VI. Ordu'dan bu bölgeye takviye güç ancak Anadolu demiryolu üzerinden sevkedilebilirdi. Buna

rağmen hükümet bu hattı sürgün trenleriyle bloke etme riskini göze almıştı. Hükümet, hiç bir haklılığı olmayan sürgün önlemleriyle ülkenin güvenliğini tehlikeye sokuyordu.

Temmuz'dan Kasım'a kadar sürgün kafileleri birbirini izledi. Halkın sürgünlere yardım etmesi yasaklandığı için, kurbanların maddi ve manevi durumları gitgide daha da kötüleşiyordu. Ölüm oranı, özellikle kamplar başta olmak üzere, dehşet verici biçimde yükselmişti. Demiryolu sevkiyatının sürekli sekteye uğraması, istasyon çevrelerinde 20 ila 70 000 sürgünün barındığı birçok kampın kurulmasını zorunlu kılmıştı. Pozantı'yla Tarsus arasında 10 000 sürgün vardı. Bu sayı, Gülek'te (Tarsus yakınlarında) 10 000-15 000, Osmaniye'de 70 000, Mamuret'te 20 000-30 000'di. Yetersiz beslenme ve tifo başını almış gidiyordu. Kasım'da İslahiye kampında her gün 600 ölü gömülüyordu; buna rağmen kamp girişinde hala yığınla ceset görmek mümkündü. Halep yakınlarındaki Kotmo'da 40 000-50 000 kişi yola devam emri bekliyordu.

1915 yılının Temmuz ve Kasım ayları arasında, Halep'e giden bu ölüm yollarından, bu sürgün kavşağından, tahminlere göre 200 000 ila 300 000 kadar Ermeni geçmişti.

Halep Vilayeti ve Urfa Sancağı

Halep vilayeti Arapça konuşan bölgedeydi. Sadece Musa Dağı'nın kıyı köylerinde ve Antep şehrinde Ermeniler çoğunluktaydı. Vali Celal Bey'in titizliği ve iyicil tutumu Ermenileri Eylül 1915'e kadar sürgünden korumuştu.

Maraş'la Halep arasında, Anadolu ve Fırat yaylasını kateden yolların Suriye'nin yukarısında kesiştiği bir kavşak noktası olan 70 000 nüfuslu Antep'te 32 000 Ermeni yaşıyordu. Maraş sancağından, Sivas, Malatya, Mardin ve batı vilayetlerinin öteki şehirlerinden gelen ilk sürgün kafileleri buraya 1915 Nisan'ında ulaşmışlardı. Antepli Ermenilerin sürgünlere herhangi bir biçimde yardım etmeleri kesinlikle yasaktı. Çok seyrek kimi fırsatlardan faydalanarak bir miktar yiyecek ve giysi vermeyi başarabiliyorlardı. 30 Temmuz'da bu sürgünlerin de sırası geldi.

İlk sürgün kafilesi şehir çıkışında mutasarrıfın oğluyla arkadaşlarının saldırısına uğradı ve yağmalandı. 1 Ağustos'tan itibaren hergün bir kafile yola çıkıyordu. Sürgünler Kilis üzerinden trenle Halep'e gönderilecekleri Kotmo'ya kadar yürüyorlardı. Fakat gerek trenlerin azlığı, gerekse de herbirinin sadece 35-40 kişi alabilecek 15 vagondan ibaret oluşu nedeniyle, binlerce sürgün bir kampta üst üste yığılmış halde beklemekteydi. Başka sürgün kafileleri ise Halep'ten ötede, Şam yolu üzerinden Hama yönüne doğru yola çıkarılmıştı.Böylece 1-19 Ağustos arasında Antep'teki bütün Ermeni nüfus tahliye edilmişti. Tıpkı Türkiye'nin diğer bölgelerinde oluşu nedeniyle Antep'teki Amerikan binalarındaki Ermeni öğretmen ve öğrencilerini korumak için yapılan her türlü girişim de sonuçsuz kalmıştır. Kilis'teki küçük Ermeni kolonisinin (Antep'le Kotmo arasında) yazgısı da aynıydı.

Amanos dağlarının güneydeki doğal uzantısı olan Musa Dağı idari açıdan Halep vilayetine bağlıydı. Buradaki altı köyün—sakinlerinin neredeyse tamamı Ermeniydi—önceleri sürgünden korunmalarının nedeni buydu. 13 Temmuz'da sürgün emri kendilerine ulaştığında, bölgelerine sürgün edilmiş Kilikyalı Ermenilerden kendilerini nelerin beklediğini öğrenmişlerdi. O nedenle köylerin kuzeybatısına düşen dağlara çekildiler; daha güneydeki küçük Keşap kasabası sakinlerini de kendilerine katılmaya çağırmışlardı. Ne var ki Keşaplılar dağa çıkanlara silahlarını sunmakla yetinip sürgüne gitmeyi tercih etmişlerdi. Musa Dağı'ndaki erkek, kadın ve çocuk 5 000 insan, dağın saldırıya açık olmayan bir yerine siperlendiler. Hükümet bu bölgedeki Ermenilere sürgüne hazırlanmaları için bir hafta süre tanımıştı. Ermenilerin dağlara çekildiklerini farkeden Türkler sürenin bitiminden sonra saldırıya geçtiler. Saldırı Ermeniler tarafından püstürtülünce topçu ve takviye piyade birlikleri çağrıldı. Türkler yüzlerce kayıp vermişlerdi; cephane ve silah kıyıpları da söz konusuydu. Nihayet baş komutanlık Musa Dağı'nı 15 000 kişiyle kuşatma kararı aldı; böylece Ermeniler açlıktan öleceklerdi, zira liman olmadığından denizden yardım gelmesi olanaksızdı. Fakat direnişin 53. gününde denizden yar-

dım geldi. Bir Fransız gemisi kuşatma altındaki Ermenilerin yardım sinyalini farketmişti. Bu gemi, bir başka Fransız gemisi ve bir İngiliz destroyeriyle birlikte hayatta kalan 4 000 kişiyi Port Said'e götürdü. Ermenilerin, Van savunması dışında başarılı oldukları tek silahlı direniş Musa Dağı direnişiydi *(30)*

Mardin ve Diyarbakır katliamlarının örgütleyicisi Haydar Bey'in Haziran ayında mutasarrıf olarak atandığı Urfa'da durum farklıydı. Teşkilat-ı Mahsusa'nın iki üyesi Halil ve Ahmet, Haydar Bey'le birlikte çalışıyorlardı. Mayıs sonunda şehirdeki manastırlardan biri saldırıya uğrayıp yağmalanınca Urfalı Ermeniler direnme kararı aldılar. Bu karar, Ermeni mebuslar Vartkes'le Zohrab'ın öldürüldüğü ve Ermeni askerlerin katledilerek Halil Bey'in adamları tarafından zorla kendilerine kazdırılan çukurlara gömüldükleri haberiyle daha da pekişti. İlk çatışma 19 Ağustos'ta meydana geldi: Urfa'da yaşayan 28 000 Ermeni mahallelerine çekilip direnişe geçtiler (250 ölü). Durum, Ermenilere 23 Eylül'de kenti terk etme emri verilesiye kadar gerginliğini korudu. Bu emre uymayan Ermeniler barikatlar ardına siperlenerek mahalleler arasında yeraltı geçitleri kazdılar. Bir kuşatma karşısında tutunacak silah — bir makineli tüfek dahil — cephane ve yiyecekleri mevcuttu. Ne var ki sekiz gün sonra 6 000 askerle Diyarbakır'dan Fahri Paşa ve 800 adamıyla da bir Kürt beyi şehre yardıma geldi. Kont Wolf von Wolfskehl'in *(31)* komuta ettiği topçu bataryası Ermeni siperlerini yerlebir ederek ordunun Ermeni mahallelerini ele geçirmesini sağladı.

Türkler kaybettikleri yedi subayla dört yüz askerin öcünü direnişçileri katlederek aldılar. Hayatta kalanların istisnasız hepsi sürgüne gönderildi ve öldürüldü. Fahri Paşa'nın, "eğer Ermeniler bir çok Urfa yaratsalardı, ülkenin başına kimbilir neler gelirdi?" diye haykırdığı söylenir.

Burada sorulan soru tuhaf biçimde, en az kayıpla gerçekleştirilecek yetkin bir soykırım sorunuyla ilgilidir. Tüm Ermeni topluluklarının sistematik tasfiyesi, ilk önce yenilmez Zeytun'la Kilikya dağlarından başlamış ve imha harekatı önce doğuyu, sonra batıyı, nihayet de ülkenin güneyini içine almıştı.

Korkunç bir barbarlık, acımasız sürgün, gasp, yağma, tecavüz, işkence, anlatılması olanaksız bir vahşet; bu korkunç gerçekler, olayların, aşırı milliyetçiliğin taşkınlıkları ya da dini fanatiklerin aşırılıkları olduğu şeklinde çarpıtılıp geçiştirilemeyecek kadar açıktır.

Senaryosunu siyasal bir kliğin yazdığı ve her türlü yetkiyle donatılmış cinayet çeteleri tarafından hayata geçirilen, bilimsel titizlikle uygulanan soykırıma mükemmel bir örnek oluşturan bu bütün bir halkı imha hareketi, gerçekte, emirlerin, karşı emirlerin, temelsiz kuşkuların ve gülünç gizleme girişimlerinin birbirine karıştığı içler acısı bir kargaşadan ibarettir. Gözyaşı ve kan selleri, bir deri bir kemik kalmış sürgünlerin ayaklarını sürüyerek üzerinden geçtikleri çürümüş cesetlerle dolu yollar, savaşın en kızgın yerinde bloke edilen demiryolu hattı, öz— savunma hareketlerine saldırmak için seferber edilmiş binlerce asker, "Türkiye ile dostlukları" derinden sarsılmış olan müttefikler ve yüzyıllarca süren bir despotizm ve gizli sömürgecilikten sonra uçurumun kenarına gelmiş duran bir ülkenin onarılamaz korkunç ekonomik çöküşü: İstanbul'daki bürokratların planları böylece korkunç bir kaos yaratmıştı. Bu durum gelecekteki caniler için bazı dersler sunmaktadır: Bir halk kendisini ölümün beklediğini; yani artık kaybedecek hiçbir şeyi olmadığını anladığında, inatçı bir coşkuyla savaşmaktadır. Kuşkusuz ki ölecektir; ama katillerin ödeyeceği bedel de çok pahalı olacaktır.Ve geride her zaman — istisnasız her zaman — olup biteni anlatacak birileri kalacaktır; dinleyenlerin yürek ve bilinçleri elvermese de...

16. BÖLÜM DİPNOTLARI

1—Rus komutanlığının hedefi, Erzurum'a daha geniş çaplı bir saldırıda hareket noktası olarak hizmet görecek Hınıs-Muş hattıydı.

2—Yarbay Stange'nin 23 Nisan 1915 Tarihli raporu. Akt. J. Lepsius, *Deutschland und Armenien,op.cit.*, p.138.

3—Bkz. Yeni Erzurum Valisi Münir'in Bahaaddin Şakir'in örgütlediği çeteleri cinayetle suçladığı, 14 Aralık 1915 tarihli telgrafı. Tehcirin mekanizmasını ve güzergahlarını anlayabilmek için, bu bölümdeki haritaya başvurunuz.

4—İttihadcılar Davası'nın belgelerinden.

5—Bağdat'taki Fransız Konsolosluğu' nun 11 Ocak 1918 tarihli ve "Keldani Ulusunun Verdiği Kurbanlar ve Ermenistan'da Katliam" adlı raporu. MAE—A 394, p. 191-192.

6—Sason bölgesinin en yüksek dağı.

7—1916'da Bakû'da yayınlanan Ermeni gazetesi *Arev*'de, Aramais'nin "Les Massacres et la Lutte du Mouch-Sassoun" u ve Vahan Papazyan'ın Anıları (Ermenice), 3 cilt, Boston (1. Cilt) ve Beyrut (2. ve 3.cilt) 1950-1957.

8—Vicomte Bryce, *op.cit.*, Ek C,p. 659 State Departement arşivlerinde Osmanlıca orijinal belgelerinin fotokopileriyle tam metin. Bu belge, yabancı tanıkların bildikleri sürgüne ilişkin az sayıdaki resmi belgelerden biridir. Bütün bu programı kuşatan giz perdesinin bir bölümünü aralamakta ve olayların gerçekten nasıl geliştiği bilindiğinde, harekatın nasıl bir kinizm, ikiyüzlülük ve sahte bir alicenaplık atmosferi içinde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır.

9—Şebinkarahisar olayları üzerine bir anlatının da yer aldığı *Témoignages inédits sur les atrocités turques commises en Armenie*, Derleyen, İstanbul Azkanaver Cemiyeti,Paris, 1920, İmprimerie Dubreuil, rue Clauzel, 1920.

10—Belediye Binası.

11—İttihadçılar Davası belgelerinden .

12—Varılacak yerden en uzak bölgelerdeki sürgün kafilelerinin ilk önce yola çıkarılmış olması ilginçtir.

13—Hatta Lukas, Bayburt yakınlarında Rus ordusuna katılabilmişti.

14—Bkz. *Témoignages inedits sur les atrocités turques en*

Arménie,op.cit.

15—Bkz. *Episode des massacres arméniens de Diyarbakır,, Faits et documents*, Canstantinople, imprimerie Kechichian, 1920.

16—İttihadçılar Davası belgelerinden.

17—*Ibid.*

18—*Ibid.*

19—Aynı günlerde yine büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluşan başka bir kafile Hüseynig'i terketmiş, Diyarbakır ve Mardin üzerinden, Türklerin ve Kürtlerin saldırısına uğradıktan sonra tamamen bitkin bir halde Viranşehir'e ulaşmıştı. Kafilenin dörtte biri Viranşehir'le Resulayn arasında açlıktan ölmüştü. Erzurum bölgesinden bir başka kafile de bu kafileye katılarak trenle Halep'e varmıştır; bütün yolculuk boyunca bunlara sadece iki kez ekmek verilmiştir. Kadınlardan oluşan üçüncü kafile ise Resulayn—Halep arasını hatboyunu izleyerek 65 saatlik bir yürüyüş sonunda katedebilmişti. Bu yol, üzerindeki çok sayıda çürümüş cesetten dolayı kullanılmayacak hale gelmişti.

20—Böylece Erzurum'dan hareket eden 19 000 Ermeniden sadece 11'i Halep'e varmıştır. Harput'tan sürgün edilen 5 000 kişiden ancak 213'ü Malatya dağlarını boydan boya geçerek Halep'e ulaştılar. Adıyaman'dan sürgün edilen (bunların yolu daha kısaydı) 272 kişiden 128'i Halep'e varmıştır. Adımayan'dan sürgün edilen 698 kişilik başka bir gruptan ise sadece 327 kişi kalmıştı. Harput'un kuzeyindeki Peri köyünden sürgün edilen 128 kişiden 32'si Halep'e varmıştır. Harput ve çevresinden sürgün edilen 2 500 kişilik bir kafileden Deir es-Zor'a ulaşabilenlerin sayısı da yine sadece 600'dür.

21—H. Morgenthau, *op. cit.*, P. 294

22—*Ibid.* P.292

23—H. Stuermer, *op. cit.*, P. 294

24—Mgr. Jean Naslian, *Les Memoires de Mgr. Jean Naslian, évêque catholique de Trebizonde,* Beyrut, İmprimerie Mechitariste, Vienne, 2 vol., 1955 t.I, p. 355- 358. Çok sayıda açık yanlışlık içeren bu yapıtı, Piskoposun bu bölümde geçen kişisel anıları dışında, kaynak olarak kullanmak imkansızdır.

25—Bu şehirde Şubat 1915'te bir Ermeni, bomba yaparken bombanın patlaması sonucu ölmüştü. Nisan olaylarından önce bir Ermeninin suikast hazırlığında olduğuyla ilgili bilinen tek olay budur.

26—Jön Türkler içinde, ateşkesten sonra mahkeme önüne çıkarılan ve mahkum edilerek asılan tek cani, mutasarrıf Kemal'di.

27—İttihadçılar Davası belgelerinden.

28—H. Stuermer, *op. cit.*, p. 50-52

29—S.E. Kerr, *op. cit.*, p. 22-25

30—Bkz. F. Werfel'in *Musa Dağı'nda Kırk Gün* adlı eseri. Almanya ve Avusturya'da 1933'te yayınlanmıştır.

31—Bu olay, bir Ermeni isyanının bastırılışında Alman subaylarının harekata kumanda ettiği konusunda bilinen tek örnektir.

17

Ölüm Kampları

Halep

Ermeni soykırımı İstanbul'da planlanmış, Erzurum harekat merkezi olarak işlev görmüştü. Halep ise sürgün kafilelerinin buluştuğu kavşak noktasını teşkil ediyordu. Torosların güneyinde, Türkiye Ermenistanı ile Arap eyaletlerinin sınır çizgisinde, Fırat havzası ile Akdeniz arasında konumlanmış bu şehir, doğal bir kara ve demiryolu kavşağıydı. Doğuda Ras ul Ain'a (Resulayn), güneyde Şam, Beyrut ve Medine üzerinden İslam'ın kutsal merkezlerine açılıyordu. Halep'te Ermeni kolonisi küçük olmasına karşın, İttihad burayı neredeyse bütün sürgün kafilelerinin hedef noktası olarak seçmişti. Zeytunlular Halep'e 1915 yılının Mayıs ayı başlarında, gelmeye başladılar. Daha sonraki üç ay içinde Kilikya dağlarından sürülenler sökün ettiler (sadece 30 Temmuz'da 13 155 nüfuslu 2165 aile gelmiş; bunlardan 3270'i daha ötelere gönderilmişti.) Daha sonra kuzeydoğudan gelecek sürgünlerin beklenmesine başlandı. Diyarbakır sürgünleri Ağustos başlarında, 45 günlük bir yürüyüşten sonra bitkin halde şehre ulaştılar: On yaşından küçük çocuklarıyla 800 kadından oluşuyordu bu kafile. Sonra Harput, Erzurum, Trabzon ve Sivas vilayetlerinden hayatta kalmış az sayıda insan geldi. Memleketlerinden aylarca önce sürgün edi-

len bu insanlar, batı vilayetlerinden trenlerle nakledilen sürgünlerle aynı zamanda Halep'e ulaşmışlardı. Fakat bu sürgünler için Halep transit geçecekleri bir yerdi. Şehir dışındaki kamplarda üst üste yığıldıktan sonra, çoğunluk doğuya, Mezopotamya çöllerine, geriye kalanlar ise güneye Şam yönüne sürülüyorlardı. Mayıs 1915'ten 1916 yılının sonuna kadar Suriye şehirleri, yani Halep ve Şam vilayetleri, sürekli o kamptan o kampa nakledilederan sürgünlerle dolup taşıyordu.

Halep'te yabancı tanıkların gözü önünde her gün yüzden fazla sürgün ölüyordu. Şehrin çevresinde, aralarında hala can çekişmekte olan insanların da da bulunduğu kokuşmuş cesetler yığılıydı; amaçları dışında kullanılan kervansaraylarda açlığa ve salgın hastalıklara terkedilmiş insanlar, sefalet içinde sürünüyorlardı. Bir çoğu tifo ya da dizanteriye yakalanmıştı ve ölümü bekliyordu. Öldü sanılarak şehre yakın bir yola bırakılmış veya Avrupalıların Türk askerlerinden satın aldıkları birkaç Ermeni genç kızı kurtulmayı ve kendilerine kucak açan evlere sığınmayı başarmışlardı. Kafilelerden sağ kalanlar için bir kurtuluş değilse de bir soluklanma imkanı olan Halep şehri aylar boyunca büyük bir çılgınlığa sahne oldu. İttihad ise, acımasızca Ermeni halkına son darbeleri vurma uğraşına devam ediyordu. Halep Sürgün Dairesi eski sekreteri Naim Bey, Aram Andonian'a gördüklerini anlatarak, bakanların gönderdikleri telgraflardan, eyalet valilerinin talimatları ve İttihad üyelerine gönderilmiş yazılardan oluşan resmi belgeleri vermiştir *(1)*.

Bu belgeler sayesinde, Halep sürgününün nasıl örgütlendiğini ve Talat ve suç ortaklarının Ermenileri yok etmek için nasıl canla başla uğraştıklarını gözler önüne sermek mümkündür.

1915 ilkbaharında, Sürgün Dairesi yöneticisi Mithat Şükrü *(2)* Ermenilerin çöle sürgün edilmesini örgütlemek üzere İstanbul'dan Halep'e gelir. Ne var ki bu işe karışmak istemeyen Vali Celal Bey ve polis şefi Fikri'nin direnişiyle karşılaşır. Sonunda, Adana'dan Halep'e özel olarak gönderilen İttihad delegesi Cemal Bey Şükrü'yle işbirliği yapar. Celal'i görevden alan Talat, onun yerine Bekir Sami'yi atamıştır. Fakat Talat,

Bekir Sami'yi de ılımlı bulduğundan, bu kez hükümetin tasarılarını tamamen onaylayan eski Bitlis valisi Mustafa Abdülhalik'i göreve getirir. Abdülhalik, Sürgün Dairesi başkan vekili Abdülahad Nuri ve yardımcısı Eyüp Sabri *(3)* tarafından desteklenmektedir. Bu iki yozlaşmış ve acımasız adamın talimatları doğrultusunda çöle sürgün başlar. Halep'te Abdülahad Nuri'ye gönderilen resmi belgelerin soğukkanlılıkla hazırlanmış oluşu, İttihad'ın amaçlarına ilişkin doğabilecek son kuşkuları da ortadan kaldırmaktadır. Bunlar içinde en çarpıcı olanı, Talat'ın 15 Eylül 1915 tarihli aşağıdaki telgrafıdır:

"Halep Valiliğine,

Daha önce bildirildiği gibi Cemiyet'in *(4)* talimatı üzerine hükümet Türkiye'de yaşayan bütün Ermenileri yoketme kararı almıştır. Bu karara ve bu emre karşı çıkan memurlar görevden alınacaktır. İmha yöntemleri ne kadar trajik olursa olsun, vicdani duygulara kulak asılmamalı; kadın, çocuk, hasta, ayrım gözetmeksizin varlıklarına son verilmelidir." *(5)*

Kasım 1915'te Talat, doğu eyaletlerinden gelen ve Halep civarında görülen bütün Ermenilerin "gizlice" öldürülmesi emrini verdi. 1916'da bu emrini yineledi. Vali Abdülhalik, Antep'te Sivas ve Harput'tan gelen Ermeniler bulunduğunu keşfetmiş ve mutasarrıfı gerekeni yapmakla görevlendirmişti. Mutasarrıf verdiği yanıtta, gerçekten de bu tür 500 kişi bulunduğunu ve bunların "malum talimata göre, geri dönüş umudu olmaksızın" *(6)* gönderildiğini belirtiyordu.

Sürgün Dairesi başkanlığı, sürgünden yararlanmak ve Ermenileri yol ve inşaat çalışmalarında kullanmak isteyen askeri yöneticileri Talat'a şikayet etmişti. Bunun üzerine Talat, Enver'in ordu komutanlarına, sürgün uygulamasına karışmamalarını isteyen bir telgraf göndermesini sağladı (Eylül 1915). Bu emir, ülkede insan gücüne ihtiyaç duyulduğu için Şubat 1916'da kaldırıldı. *(7)* Aslında Ermeni işçilerin oluşturduğu ekipler nerdeyse tümüyle telef olmuştu; Talat bu durumda, sağ kalan çok az işçinin yol inşaatlarında kullanılmasına razı oldu.

Harekatın gizli tutulması baştan itibaren bir yanılsamadan ibaretti. Buna rağmen Dahiliye Nazırı haber ve özellikle de fo-

toğraf yayın yasağında ısrar ediyordu:

"Amerikan elçiliğinin, hükümetinin talimatı üzerine son dönemde bize yapmış olduğu başvurular, konsoloslarının gizli yollarla çeşitli bilgilere ulaştığını göstermektedir. Amerikalılara sürgünün güvenli ve uygun biçimlerde uygulandığı bildirildi, fakat ikna olmadılar. Bu nedenle, Ermeniler şehir, kasaba ve merkezi yerleşimlerden tahliye edilirken, dikkat çekecek olayların çıkmamasını sağlayın. Bu harekatın tanığı olan yabancıların, bügünkü politika açısından bu sürgünün amacının sadece ilgili insanların yerini değiştirmekten ibaret olduğuna inanmaları son derece önemlidir. Bu nedenle şimdilik dışa karşı son derece dikkatli olmak ve malum yöntemleri sadece uygun yerlerde kullanmak zorunludur. Bu vesileyle size, yukarıda sözünü ettiğim türde bilgiler veren ya da araştırmalar yapan kişilerin tutuklanmasını ve başka gerekçelerle askeri mahkemelere sevkedilmelerini salık veririm" *(8)*

Bir başka uyarı da Aralık'ta yapıldı: İddiaya göre, Ermeni gazeteciler ele geçirdikleri bazı fotoğrafları Halep'teki Amerikan konsolosu Jackson'a vermişlerdi. 29 Aralık tarihli üçüncü bir telgraf da yabancı subayları (bunlar sadece Alman ordusundan olabilirlerdi) cesetlerin fotoğrafını çekmekle suçluyordu *(9)*. Aynı şekilde, Cemal Paşa Bağdat Demiryolu mühendislerine sürgün trenlerinin fotoğrafını çekmeyi yasaklamıştı.Ellerindeki film tabakalarını 24 saat içinde teslim etmeleri gerekiyordu, aksi halde askeri mahkemeye verileceklerdi *(10)*

Hayatta kalanların sayısı çok fazlaydı. Bu yüzden Talat şiddetli önlemlerle bütün Ermeni tanıkların ortadan kaldırılmasına uğraşıyordu. Bu önlemlerden bazıları şöyleydi:

— Türklere Ermenilerle evlenme yasağı *(11)*. (29 Eylül 1915)

—" Sürgün mahalline ulaşan" Ermeniler dışta olmak üzere İslam dinine geçme yasağı. *(12)*

—Çocukların sistemli biçimde yok edilmesi. (Başlangıçta İttihad 15 yaşından küçük çocukları öldürmeme kararı almıştı; bu karar hızla yedi yaşın altına indi). Bitlis'te Talat'ın emirlerini

liyakatla yerine getiren Abdülhalik, yaklaşık 1000 çocuğu şehir dışında toplatarak diri diri yaktırmıştı. Orada bulunan Türk ahaliye ise şu açıklamayı yapmıştı: "Türkiye'nin güvenliği için, Ermeni vilayetlerinde Ermeni adının sonsuza dek silinmesi zorunludur." Daha sonraları sadece beş yaşın altında, yani gördüklerini anımsayamayacak çocukların öldürülmemesi yönünde talimatlar verildi. Bu çocuklar, Yeniçeriler döneminde olduğu gibi Türkleştirileceklerdi. Bu amaçla Ankara, Kayseri, Şam ve Beyrut'ta yetimevleri açıldı. Halide Edip gibi Türk aydınlar, kendilerini bu Türkleştirme işine adamışlardı. Elbette emirlere her zaman uyulmuyordu: Türkler savaştaki kayıplar nedeniyle yedi yaşından büyük çocukları da işgücü olarak yanlarına almışlardı. Talat—özellikle doğu eyaletlerinde—bu çocukların bulunması ve "sürgün mahallerine gönderilmesi" emrini verdi *(13)*.

Halep'te yetimevi kurulmasını yasaklattı. "Duygularımıza boyun eğip, bu çocukları besleyerek ömürlerini uzatmaya harcayacak vaktimiz yok." *(14)* (26 Eylül 1915). Bu tamamen gereksiz bir öğüttü, çünkü yetimevi müdürü Nazmi çocukları aç bırakarak yavaş yavaş öldürüyordu. Sadece bir avuç çocuğun yaşamasına olanak sağlanmıştı: "Bu kurumun yetimevi adını hakedebilmesi için bu şarttı." Ne var ki Talat ısrarlıydı: "Sadece anne ve babalarının uğradığı dehşeti anımsamayacak yetimleri almalı ve onlarla ilgilenmelisiniz. Diğerlerini sürgün kafileleriyle birlikte gönderin" *(15)* (12 Aralık 1915).

"Binlerce müslüman göçmenle şehitlerimizin dullarının korunma ve beslenmeye gereksinme duyduğu bir zamanda, gelecekte yararlı olmaları bir yana tehlike oluşturacak malum kişilerin (Ermenilerin) beslenmesi için para harcamak olanaksızdır. Son talimatlarımıza uygun olarak bu çocuklar sürgün kafileleriyle birlikte Sivas'a gönderileceklerdir" *(16)* (23 Ocak 1916)

Doktor Altuniyan'ın dostu olan Cemal Paşa sayesinde, sadece Altuniyan Yetimevi korunmuştu. Buna karşılık Abdülhahad Nuri bu çocukları yine de 1915-16 kışında Sivas'a göndermeyi tasarlamıştı: "Eğer bu çocukları şiddetli kış ko-

şullarının hüküm sürdüğü bu günlerde Sivas'a gönderirsek ölmeleri kesinleşecektir" *(17).* Fakat Enver'in kendisi de Sürgün Dairesi başkan vekilinin entrikalarını engelleyerek yetimlerin Halep'te kalmalarını sağlamayı başardı. Filistin cephesine giderken yolda çıplak, aç çocuklara rastlayan Cemal Paşa, bu çocukları almaları ve bakımlarını sağlamaları için askeri makamlara emir vemişti. Bunu haber alan Talat, Halep valisine bir imha emri gönderdi:

"Harbiye Nazırının talimatı üzerine toplanıp ordunun himayesine alınmış olan malum şahısların çocukları, Sürgün Dairesinin himayesine verilecekleri bahanesiyle alınıp, dikkat çekmeden ve istisnasız yokedileceklerdir. Raporunuzu bekliyoruz" *(18)* (7 Mart 1916).

Memurlaın kuşkuya düştükleri ya da sorumluluktan korktukları durumlarda Talat onları derhal rahatlatıyor ve cesaret veriyordu: Kesinlikle cezadan muaf olacaklardı."Eğer yolda ahalinin malum şahıslara karşı hükümetin amaçlarına hizmet edecek herhangi bir saldırısı vaki olursa, cezai soruşturma yapılmayacaktır." (3 Ekim (1915)

Ermenilerin davacı olmaları durumunda ise şu yapılacaktı: "Davacılara, haklarını sürgün gittikleri yerde takip etmelerini söyleyin" *(19)* (9 Aralık 1915).

Suriye ve Mezopotamya Çölleri

Kurşun ve bıçaktan kurtulmuş, işkenceye, sıcağa, soğuğa, açlık ve susuzluğa dayanmışlardı. Tüm bu yaşadıklarıyla karşılaştırıldığında "sürgün mahalli"nde gerçekleşecek olan "doğal ayıklanma", tek beklentileri bir yudum su ve bir parça ekmek olan bu zavallı gölgeler ordusu için hiç sayılırdı. Yolun sonuna varmak, sonra da Mezopotamya çöllerinde kendilerini bekleyen acımasız ölüm karşısında bir kaç ay direnebilmek için varoluş güdüsü diye adlandırılan bu yaşam kıvılcımına sahip olmak gerekiyordu. Hepsi Halep'ten çöle sürülmüşlerdi; neredeyse sadece kadın ve çocuklardan oluşan bu insan kitlesini, sayıları binlerden yüzlere, yüzlerden onlara düşesiye kadar ve bu bir

avuç insan da sonunda yok olasıya kadar "bir kamptan ötekine sürmek" son derece kolaydı. "Böylece yolculuğun amacı gerçekleşmiş oluyordu. "*(20)*

Çöl son Ermenileri de böyle yutmuştu işte.

Aralık 1915'te sürgün sona ermişti. Halep, Şam ve Fırat üçgeni içinde 500 000 insan bulunuyordu. Bu bölge teorik olarak yeni Ermenistan olacaktı.Fakat şimdiye kadar ılımlı bir iklimde yaşamaya alışmış ve öte yandan da gerek fizik gerekse de maddi olarak tamamen tükenmiş bu insanlar için çöl iklimi ölümden başka ne anlama gelebilirdi? Hükümetin planının bir parçasını da bu oluşturuyordu.

Ermenilerin azap yollarının bu son etabında neler olup bittiğini bilmiyoruz. Fakat yabancı (esas olarak Alman) tanıkların anlattıkları, bu ağır ölüm yolunu izlememize olanak sağlıyor. Hükümetin seçtiği iki ana kamptan biri Halep'in güneyindeki Şam ve Fırat kenarındaki Deir es—Zor'du ("Arabayla Halep'ten 6 günlük mesafede"). Fakat sonuçta bu yollar üzerinde ve sözü edilen şehirlerden çok uzaklarda da kamplar oluşmuştu. Bir tanık, Halep'le Deir es—Zor arasında dağlık bir çöl arazisinde, aç ve susuz Ermenilerin kızgın kumlar üzerinde yattığı, ağaçsız ve susuz bir kamp görmüştür. Bu kampta günde 5 ya da 6 kişi ölüyordu. Ağustos'tan Aralık 1915'e kadar yaklaşık 130 000 sürgün Şam'a doğru yola çıkarılmıştı. İlk kafile 12 Ağustos'ta şehre ulaştı. Her iki-üç haftada bir, sayıları 100 ile 2 000 kişi arasında değişen gruplar geliyordu. Bazı kafileler yolculuklarını Mala'an yönüne doğru sürdürüyorlardı. Diğerleri yeni bir hareket emrini bekleyerek Kahdem bölgesinde (Şam yakınlarında) bir kaç çadırın bulunduğu bir bölgede durduruluyorlardı. Daha kuzeyde Humus'ta 20 000 sürgünün bulunduğu bir başka kamp daha vardı; Hama kampında ise 10 000-12 000 kişi bulunuyordu. Şubat 1916'da bir kadın tanık şunları not etmiştir: "Humus, Hama ve Şam civarındaki sürgünlerin durumu nispeten daha iyi. Bulundukları yerde kalmalarına izin veriliyor ve kendi geçimlerini sağlayacak şeylerle uğraşabiliyorlar." *(21)*.

Furnus'taki (Zeytun yakınında) Ermeniler dört hafta süren bir yürüyüşten sonra, Mayıs 1915'te Deir es-Zor'a ulaştılar. Dö-

küntü bir hanın (kervansaray) bütün odalarına, teraslarına ve koridorlarına doldurulan bu grup büyük ölçüde kadın ve çocuklardan oluşuyordu. Buraya yiyeceksiz ve beş parasız, hayvanlar gibi üst üste tıkıştırılmışlardı ve başlarına ne geleceğini bilmiyorlardı. *(22)*

Kasım ayında, hükümet tarafından sürgün kamplarını ziyaret etmekle görevlendirilen Ermeni kökenli bir Türk askeri doktoru, olup bitenlerden öylesine dehşete düşmüştü ki, denetleme gezisinin sonunda bilgilerini başkalarına iletmek üzere kaçma kararı aldı: Askeri tabip Jerablus'tan geçtiği sırada çeteler Diyarbakır, Mardin ve Harput'tan sürgün edilmiş 300 genç kızı satışa çıkarmışlardı. İki Türk jandarmanın eşliğinde Halep yolunun Fırat'a ulaştığı Meskene'ye geldiğinde, Kilikya ovasından gelen, üstleri başları lime lime olmuş, açık havada sefalet içinde sürünen 5 000 Ermeninin bulunduğu bir kampı ziyaret etti. Kamp çevresinde, kızgın güneşin altında susuzluktan ölen sürgünlerin gömüldüğü binlerce mezar görmüştü. *(23).*

Meskene ile Deir es-Zor arasında bulunan kampa ilişkin sadece Vacuum Oil Company of New York'un Halep temsilcisi August Bernau'nun raporu var *(24).* Bu raporda Bernau, Fırat boyunca uzanan derme çatma kamplarda, barınakları olmayan, açıkta güneşe rüzgara terkedilmiş binlerce Ermeninin sefalet içinde, aç ve çıplak bir halde beklediğini anlatır. Bütün yol üzerinde topraktan tümsekler ve toplu mezarlar görmüştür. Hayatta kalanlar Deir es—Zor yönüne sürülmüşlerdi. Bernau Meskene'de dizanteriye yakalanmış 60 000 Ermeni görmüştü. Daha güneyde, çölün ortasında Abu—Herrera ve Hamman'da günlerden bu yana hiç bir şey yememiş yarı ölü durumda yüzlerce insanla karşılaşmıştı. Rakka'da 5-6 bin sürgün evlerde barınma olanağı bulmuştu. Ziyaret ve Zenga'da yüzlerce Ermeni Fırat kıyısına üst üste yığılmış durumdaydı. Ölüm yolunun sonu olan Deir es-Zor'da artık hiç Ermeni yoktu. Hepsini öldürmüşlerdi.

Eylül 1916'da Fırat kıyısında, Meskene ile Deir es-Zor arasında, kış mevsiminin ölümle tehdit ettiği sadece 15 000 sürgün kalmıştı. Halep'ten çöl kamplarına doğru yola çıkmış 350 000 dolayındaki insana ne olmuştu? Ras—ul Ain'a gidecek olan, o

nedenle de Halep'ten geçmeyen sürgün kafileleri neredeydi? Yanıt basittir: Bu Ermenilerin hepsi öldürülmüştü. Naim Bey'in Andonian'a verdiği bilgiye göre, hükümet üç büyük katliam örgütlemişti: Ras-ul Ain, İntilli ve Deir es-Zor katliamları.

Ras—ul Ain'da, Deir es—Zor valisi Ali Suat'ın desteğiyle kaymakam Yusuf Ziya hükümetin emirleri doğrultusunda sürgünleri öldürmeyi reddetmişti. Bu davranışın altında, aslında ilk bakışta görülenden daha az soylu gerekçeler yatıyordu. Sürgünleri çiftliklerde çalıştırmak ve en güzel Ermeni kadınlarını çevredeki Bedevi kabilelerine sunmak istiyordu; böylece büyük çıkarlar elde edecekti. Fakat Halep valisi Abdülahad Nuri bunu kabul etmedi; Aralık 1915'te yapılanları açığa çıkarmak için Ras-ul Ain'a gitti ve Talat'tan Yusuf Ziya'nın görevden alınmasını istedi. Şubat 1916'ya kadar hiç bir şey olmadı. Bu tarihte, eski Van valisi, Muş ve Bitlis katliamlarından sorumlu olan Cevdet, Adana'da yeni görevine başladı. Ras-ul Ain'dan geçerken 50 000 sürgünün çadırları dikkatini çekti ve Yusuf Ziya'ya hepsini öldürme emri verdi. Ziya emre karşı çıkınca, İstanbul'a telgraf çekerek Yusuf Ziya'nın yerine kendi suç ortaklarından birinin atanmasını sağladı. Kerim Refi, 17 Mart 1916'da Arslan'ın (Ras-ul Ain Belediye Meclisi Başkanı) çetelerini "temizlik harekatı"yla görevlendirdi. Sürgünler küçük gruplar halinde çöle götürülüp katledildi. Fakat bu cellatlara, daha acil işler için Deir es—Zor'da gereksinim duyulduğu için, katliam uzayarak aylarca sürdü. Temmuz 1916'da Ras-ul Ain'da hala bazı Ermeni aileler kalmıştı.

Halep'in kuzeyinde, demiryolu yapımından sorumlu olan askeri makam, Airan ve İntilli arasında, taş kırmak ve büyük Amanos tüneli yakınında teraslama yapmakta kullanmak üzere sürgün kafilelerinden sürekli adam çekmekteydi. Bunlar esas olarak eş ve akrabalarının yanında kalmalarına imkan veren bu uygulamayı, ne kadar vahşiyane bile olsa sevinçle karşılayan kadın ve çocuklardan oluşmuş toplam 50 000 kişiydi. Fakat Talat sürgünlerin işgücünün sömürülmesine karşıydı: O, Ermeni ulusunun mezar kazıcısı olmak istiyordu, köle tüccarı değil. O nedenle Halep valisine bu Ermenileri yerlerine gönderme emri

verdi ve Harbiye Nazırından bu "iltimas"a son vermesini rica etti. Ocak'ta demiryolu mühendisleri bir uzlaşma sağlamayı başardılar: Ermenilerin çalışmaması Türk ordusunun en önemli ikmal hatlarından birinin yapımını durdurabilirdi. Böylece çalışmalar bitesiye kadar erkekler burada alıkonacak, aileler ise sürgüne gönderilecekti. Fakat ailelerin büyük bölümü Cevdet'in İntilli'den geçtiği Mart 1916'ya kadar çevrede kalmışlardı. Cevdet'in gelişi sürgünler için kıyamet habercisiydi; bütün sürgünlerin yola çıkarılmasını istedi ve Maraş'la Antep arasında çoğunu katlettirdi. Mardin'e doğru yola devam edebilenlerin sayısı çoz azdı. Ras-ul Ain'da hayatta kalmış diğer Ermenilerle birleşen bu insanlar, Deir es-Zor'dan dönüşlerinde çeteler tarafından katledildiler *(25)*.

Mart 1916'da Abdülahad Nuri İstanbul Sürgün Dairesi'ne telgrafla şu bilançoyu bildirmişti: El Bab ve Meskene civarında 35 000, Halep'te (Karlık Kampında) 10 000, Dipsi, Abu Herrera ve Hamman'da 20 000, Ras-ul Ain'da 35 000 olmak üzere toplam 100 000 ölü. Geriye Şam'a, özellikle Deir es-Zor'a sürgün edilen Ermeniler kalmıştı; bunların sayısı en az 200 000'di (konsolos Jackşon'ın raporuna göre bu sayı 300 000'di.) Bağdat'a tayin edilen Ali Suat'tan sonra göreve gelen Deir es-Zor'un yeni mutasarrıfı Zeki Bey Ermenileri yoketmekte kararlıydı. Yardıma ihtiyaç duyduğu için Ras-ul Ain çetelerini çağırdı ve civardaki Arap kabilelerine kurbanların mallarına el koyabilecekleri vaadinde bulundu; ama kurbanların eşyaları yok denecek kadar azdı. Türk ordusu bu dönemde artık iyice güçten düşmüştü. *(26)*. Bu nedenle hükümet VI. Ordunun ikmal yollarının yükünü azaltmak amacıyla sürgünleri imha etmeleri için yerel makamları sıkıştırıyordu *(27)*: Halep ve çevresi tahliye edilmişti. Sürgün kafileleri Meskene ve Deir es-Zor yönüne doğru itiliyordu. Sürgünler doğu vilayetlerinden gelmişlerdi. Ellerinde hala bazı mallar bulunanlardan bir kısmı kimsenin geri dönmediğini herkesin bildiği Deir es—Zor'a gitmekten kurtulabilmişti. Bazıları Fırat kıyısındaki köylere yerleşmişledi. Ne var ki Abdülahad Nuri, bu Ermenileri bulundukları yerden sürme ya da öldürme emri verdi. Bunun

üzerine binlerce Ermeni öldürülerek Fırat nehrine atıldı. Meskene'den Deir es-Zor'a giden yol savaş alanı gibiydi. Deir es-Zor'da her şeye rağmen hayatta kalmış az sayıda Ermeni vardı ve Zeki Bey bunların yaşamasına da karşıydı. Sürgünler geldiğinde kararını açıkladı: "Buradaki Ermenilerin ikametgahı değiştirilecek ve başka bir yere gönderilecektir." Ağustos 1916'da iki ayrı grup, çölü geçerek Musul'a varmak üzere hareket etti. Hepsi Marate ve Suvar çöllerinde hayatlarını yitirdiler. "Bunca insanı öldürmek olanaksız olduğu için, Zeki Bey yapay bir açlık yaratmıştı... Sürgünler önce eşek, köpek ve kedilerini kesmişler, daha sonraları ise at ve deve leşlerini yemişlerdi. Yiyecek hiç bir şey kalmadığında ise yamyamlık başgösterdi; cesetleri, özellikle de küçük çocuk cesetlerini kemiriyorlardı. Bu acınacak haldeki kurbanlar akıllarını yitirmişlerdi..." *(28)*

1916 sonlarına doğru Türkiye Ermenilerinin soykırımı pratikte tamamlanmıştı. Alman konsoloslarının raporlarından anlaşıldığına göre, 1917 ilkbaharında Halep'te sadece, 35 000'i acınacak koşullar altında sefalet çeken toplam 45 000 sürgün kalmıştı (Konsolos Rössler). Beyrut'ta durum "din değiştirmeler" nedeniyle daha az vahimdi. Alman Konsolosluğunun raporlarına göre, Şam çevresinde son derece kötü durumda 30 000 Ermeni bulunuyordu. Konsolos Vinstrov, Musul'da kalan Ermeni sayısını, çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere yaklaşık 8 000 olarak tahmin etmekteydi. Ayrıca dağ ve çöl kabilelerinin elinde yarı—köle bir yaşam süren kadınlar ve genç kızlar vardı *(29)*. Bütün bu kırımdan sağ çıkabilenler, sınır tanımaz bir dehşetin tanıkları olarak, Türkiye'nin Ermeni halkının bir deri bir kemik kalmış hayaletinden ibarettiler.

Ölü sayısı ne kadardı? Ermeniler 1 500 000 diyorlar. Türkiye Ermenilerinin *(30)* sayısının 1 800 000-2 100 000 arası olduğundan hareket edilecek olursa, hayatta kalanların sayısına bakarak kurbanların sayısı açıklığa kavuşturulabilir. Kafkasya'ya en fazla 300 000 mülteci ulaşabilmişti.Musa Dağı'ndan 4 200 Ermeni Mısır'a kaçarak kurtulabildi. Sürgünden kurtulabilen İstanbul ve İzmir'deki Ermenilerin sayısı ise 150 000 kadardı. Bunun dışında, oraya buraya dağılmış halde yurt-

larında kalabilen 10 000 Ermeni vardı. Amerikan, Alman ve Avusturya konsoloslarının kurduğu yardım örgütleri 1915'te hayatta kalanların sayısını saptamaya çalışmışlardı: Sivas'ta (kıyı bölgelerinden gelen) 25 000, Maraş'ta 20 000 kişi; Halep'te 1350 yetim; Konya'da 2000, Harput, Merzifon, Kayseri, Bursa, Tarsus ve Adana'da bir kaç yüz, Antep'te 45 Ermeni kaldığı görülmüştü. Bu durumda hayatta kalanların sayısı toplam olarak 600 000'den azdır. Kaçırılarak Türk ailelerinin yanına yerleştirilen kadın ve çocukların tam sayısını saptamak ise olanaksızdır. *Mavi Kitap*'ın yazarları kaba bir şema çizerek, 600 000 Ermeninin sürgünden kurtulduğunu, 600 000'inin hemen ya da sürgün süresince öldürüldüğünü, 600 000'inin ise sürgün yerlerinde hayatlarını yitirdiğini düşünmektedirler.*(31) Soykırımın en az 1 200 000 insanın hayatına malolduğunu ise hiç kimse reddetmemektedir.* 1 200 000 ya da 1 500 000 ölü; burada söz konusu olan, bütün bir halkın yokedilmesidir.

Ermeni halkının acısının ve cesaretinin, Deir es-Zor yolunda kendini kuma gömmüş yaklaşık on yaşlarındaki çocuktan daha etkileyici bir simgesi var mıdır? Çocuk konuşamıyordu, dilini kesmişlerdi çünkü. Ne zaman önünden bir sürgün kafilesi geçse kumdan çıkıyor ve yolun sonunda öldürüleceklerini işaret ederek uyarıyor, kafile yoldan geri dönünceye kadar uyarıcı hareketlerini sürdürüyordu. Sonra, önünden geçecek bir başka kafileyi beklemek üzere kendisini yeniden kuma gömüyordu. Bu çocuk bugün de hâlâ Ermenistan'ı simgelemektedir. Bu halk altmış yıldan beri dünyaya sesleniyor ve altmış yıldan beri dünya bu sese kulak vermeye yanaşmıyor.

17. BÖLÜM DİPNOTLARI

(1)— Bu belgelerin orijinallerinin bugün nerede bulunduğunu saptayamadım. Sanıyo um ki o zamanlar İngiltere'de bulunan Andonian; Teili ian Davası'ndan sonra bu belgelerden bazıla ını muhafaza etmiş; diğerleri ise, getirdiği talep üze ine İstanbul Patriğine verilmiştir. (!!!)

(2)— Andonian'ın kitabında bir Şükrü'den söz edilir. Bu kişi, muhtemelen MK daimi üyesi Mithat Şük ü'dür. Elbette bu sadece bir tahmin olarak kalıyor.

(3)— Milletvekili ile MK üyesi belli ki adaşlar.

(4)— Cemiyet, İttihad'ın diğer adlarından biridir.

(5)— A. Andonian, *op.cit.* p. 145 (Orijinal kopya, p. 146) Teilirian Davası, 3 nolu belge.

(6)— *Ibid.*, p. 111 - 115

(7)— *Ibid.*, p. 115 -116

(8)— Talat'ın Halep valisine çektiği, 18 Kasım 1915 tarihli telg af, A. Andonian, *op. cit.*, p. 101 - 102, (Orijinal kopya, p. 7) Teilirian Davası, 8 nolu belge.

(9)— A. Andonian, *op. cit.*, p. 106. Aynı emirler Doğu vilayetle i valilerine daha önceden gönderilecektir.

(10)— Bir Alman Sağlık Misyonu üyesi ve Mareşal von der Goltz'un karargah ataşesi olan Armin Wegner, elindeki fotoğ afları İskenderun konsolosu Hoffman'a verdi. Armin Wegner, Berlin'e döndükten sonra defalarca sergilediği dehşet dolu sekiz bin fotoğ af çekmişti. Bkz. Ocak 1919'da Başkan Wilson'a (Boyajian, op. cit., p. 351 - 358) yazdığı ve Berliner *Tageblatt* da yayınlanan açık mektup ve *Der Weg ohne Heimkehr* (Dönüşü Olmayan Yol) adlı kitabı, Dresde, Sebyllen Verlag, 1919.

(11)— A. Andonian, *op.cit.*, p.108 - 109

(12)— *Ibid.*, p. 148

(13)— *Ibid.*, p. 128

(14)— *Ibid.*, p. 129

(15)— *Ibid.*, p. 132 - 133 (O ijinal kopya. S.8) Teilirian Davası, 13 nolu belge.

(16)— *Ibid.*, p. 133, Teilirian Davası, 19 nolu belge.

(17)— *Ibid.*, p. 148

(18)— *Ibid.*, p.138. (Orijinal kopya. S. 139) Teilirian Davası, 21 nolu belge.

(19)— *Ibid.*, p. 141 - 142

(20)— Dr. Martin Niepage, "Quelques documents sur le so t des Arméniens" fasc. 2, *op. cit.*, p.149

(21)— Beatrice Rohner'in raporu, Vicomte Bryce, *op.cit.*, p. 555, 142 nolu belge.

(22)— Hemşire Mohring'in raporu, *Ibid.*, p. 566, 145 nolu belge.

(23)— H. Barby *op.cit.*,p. 562 - 565, 144 nolu belge.

(24)— Amerika'nın Halep Konsolosu J.B. Jackson'a ilettiği 21 Eylül 1916 tarihli rapor, *Livre bleu* (Fransızca çevirisi) *op.cit.*, p. 517, 73 nolu belge, S.E. Kerr *op.cit.*, (parçalar) p. 272-274.

(25)— A.Andonian, *op.cit.*, p. 49 - 52

(26)— Gelibolu yarımadasının tahliyesi 8 Ocak 1916'da sona erdi. Türkler 28 Nisan 1916'da, Mezopotamya'da Kut-el Amara'yı geri aldılar, ama bu başarılarından yararlanamadılar. Mareşal Goltz'un Bağdat'ta ölümü üzerine (6 Nisan 1916), VI. Ordu'nun komutası mareşalin yeteneklerine sahip olmayan Halil Paşa'ya verildi. Böylece, İngilizlerin Bağdat'a karşı yeniden harekete geçecekleri önceden belli olmuştu.

(27)—Liman Von Sanders, *op.cit.*, p. 157 - 158. Birliklerin sevki ve ikmal yolu, İstanbul-Bağdat arasında ortalama 2 ay sürüyordu.

(28)— A.Andonian, *op.cit.*, p. 81 - 82

(29)— J.Lepsius, *Deutschland und Armenien,* 329 - 333 nolu belgeler.

(30)— Rakamlar, 1915'ten önce Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusla ilgilidir.

(31)—Gerçekte, bulundukları yerlerde yada sürgün sırasında en az 800 000, sürgün kamplarında ise yaklaşık 400 000 kişi ölmüştür.

18

Suç ve Sorumluluk

Jön Türk hükümetinin, Ermeni halkına karşı toplu bir cinayet tasarlayıp hayata geçirdiği tartışma götürmez bir gerçektir. Ne var ki bu doğrudan sorumluluğun ötesinde, bir başka soru kendini dayatmaktadır: 1915 yılında meydana gelen bu iç olaylarda Osmanlı İmparatorluğunun müttefiklerinin sorumluluğu ne boyuttadır? Antant Devletleri'nin maddi açıdan Türk egemenlik bölgesine müdahale edemeyecek durumda olmaları onları sorumluluktan azade kılar mı? Başka bir deyişle: kendi çıkarları temelinde Osmanlı İmparatorluğunu parçalamaya can atan dünün suç ortakları, savaşın indirgeyici etkisiyle birdenbire suçlular ve suçsuzlar şeklinde iki ayrı kampa ayrılabilir mi? Taraf olan bütün devletler için Ermenistan, jeopolitiğin önlerine çıkardığı kötü bir yazgı, işgal planlarını bozan rahatsız edici bir engel değil miydi?

Ermenilere uygulanan soykırımın, pancermanizmin daha sonra gerçekleştireceği soykırımların deney tahtası olduğu tezi, bazıları için ne kadar cazip görünürse görünsün, gerçeklere uygun değildir. Bu cinayet, merkezi büyük devletlerin —bu arada Almanya'nın da— yardımı olmaksızın planlanmış ve uygulanmıştı. Fakat bu saptama, edilgen tavrıyla sorumluluğun bir bölümünü üzerine almış olan Almanya'yı kesinlikle aklamamaktadır. Taraf olan bütün Avrupa devletleri kendi çı-

karlarının peşindeydi ve Ermenilerin sırtından kazanılmış savaş ganimetini paylaşan müttefiklerin tavrı da Alman imparatorluğunun tavrından daha soylu değildir. Avrupa devletlerinin taşradaki konsolosluklarında katliam kaygı uyandırmış olsa da, bu kaygıların pek azı büyükelçiliklere yansıyabilmiş, yarattığı heyecan dalgası da hükümetlerin yüce çıkarları önünde kırılıp sönmüştü. Olaylara ilişkin haberler Almanya'da manipülasyona uğratılarak, Batı-Avrupa ve Amerika'da propaganda amacıyla istismar edilerek, Türkiye'de baskı altına alınarak öylesine bulandırılmıştı ki, dünya kamuoyunun bilincine kendi çıplaklığıyla yansıması imkânsızdı. Bu haber manipülasyonundan dolayı, o dönemde ilgili kişilerin suç ve sorumluluğunu değerlendirmek güçtü. Bu görev bugün de kolay değildir.

Almanya'nın Rolü

"Yerli halk, bunu Almanlar öğretti, diyor (Alman Talimi) Doğu halklarının hafızasında Almanya'nın itibarı onarılmaz biçimde lekelenmiş haldedir ve böyle kalma tehlikesi mevcuttur. Halep'teki bir Alman ortaokulunun dört öğretmeni Berlin'e, Dışişleri Bakanlığına yazdıkları 8 Ekim 1915 tarihli mektupta katliami teşhir etmekte ve kendilerinin uygarlaştırma misyonuyla, Alman hükümetinin müdahale etmeme tavrı arasındaki çelişkiyi vugulamaktadırlar. *(1)* Öğretmenlerden biri, Dr. Martin Niepage, Alman hükümetinin "Türk devletini ikna edememesine" şaşırmış görünür. "...Türkler, barbarlıklarının hesabının bizim sırtımıza yüklendiğini ve bu savaşın vahşeti karşısında gözlerimizi kapar ya da bütün dünyanın bildiği gerçekler karşısında susarsak, cinayetlere ortak olmak veya zayıflık sergilemekle suçlanacağımızı anlamıyorlar mı?" *(2)* Harry Stuermer ise öfkesini gizlemiyordu: "Yüksek kültür değerlerine sahip 1.5 milyon nüfuslu bir halkın, çeşitli hilelerle vahşice yok edilmesinin Tükiye'de Alman devletinin nüfuzunun çok güçlü olduğu bir zamana rastlaması, bu utanç, dünya tarihinin belleğinde yer edecektir." *(3)* Henri Morgenthau için ise kötülüğün kaynağı pan-

cermanizmdir: "Pancermanizm yazınını üstünkörü okumuş olan herkes, Almanların, kendilerini rahatsız eden halklara karşı hangi özel yöntemin uygulandığını bilir: Sürgün, sadece sürgün.Halkların hayvan sürüleri gibi, Avrupa'nın bir ucundan ötekine zorla sürülmesi, yıllardan bu yana Alman fetih planlarının bir parçasıdır." *(4)* Morgenthau Türk hükümetinin açıklamalarında ("Başımıza gelen kötülüklerin nedeni Ermenilerdir." "Onları çok açık biçimde uyarmıştım." "Bir ölüm—kalım mücadelesi veriyorduk." "Hedeflerimize ulaşmak için uygun çarelere başvurmak hakkımızdı." "Türkiye'nin önünde bugün tek bir görev var: savaştan zaferle çıkmak.") pancermanist bir söylem bulur. Ermenilere uygulanan sistemin, Türk geleneğinin bırakılmasına işaret ettiğini haklı olarak düşünen Morgenthau, Jön-Türklerin, Ermenilerin sürgün edilmesi ve kitlesel cinayetlerin kurumlaşması sonucunu doğuran bu düşünceyi nereden aldıklarını sormaktaydı: "Bu tür yöntemlerin bugün sadece Almanya tarafından kullanıldığını bilmek önemlidir." *(5)* Bu görüşü paylaşan René Pinon, "Ermeni Soykırımı—Alman Yöntemi, Türk Uygulaması" adlı kitabında, Ermeni katliamından Almanya'yı sorumlu tutuyordu. René Pinon, Ermeni dostu olan Paul Rohrbach'ın bile 1913 yılında verdiği bir konferansta şunu önerdiğini anımsatmaktadır: "Ermenilerin, özellikle kuzey bölgesindeki Ermenilerin yerleri değiştirilmelidir. Bunlar dağlarından indirilmeli, Bağdat Demiryolu hattı boyunca, koloniler halinde yeleştirilmelidirler. Kafkasya, Bosna ve Makedonya'dan müslüman kolonileri de buraya getirilmelidir. Böylece Anadolu'nun Türk ahalisinin Transkafkasya ve Volga'nın müslüman Tatarlarıyla doğrudan teması sağlanacaktır. Ayrıca Alman demiryolu, daha zengin ve endüstrileşmiş bölgelerden geçecek, çöller tarla ve köylerle dolacaktır; bu da Bağdat demiryolu hissedarlarının sadece işine gelir. Böylece Ermeniler, Alman nüfuzunun öncüleri olacaklardır; bu durumdan hem Ermeniler hem de Türkler ve Almanlar kazançlı çıkacaktır..." *(6)* Ayrıca Herbert Adams Gippons da "Ermeni soykırımından sadece ve sadece Almanların kârlı çıktığı"nı saptamamış mıydı? *(7).*

Kanıtlanması halinde bu, soykırımın siyasal bağlamını tamamen değiştirecek olan korkunç bir suçlamadır. Gerçekten de *Collection de documents sur le pangermanisme (8)* gözden geçirildiğinde, dünyanın zor yoluyla fethedilmesi planının varlığı görülecektir. Bu plan Cermen ırkı ve Alman halkının büyük işlere yazgılı olduğu inancına dayanır; bu, Fichte ve Hegel'de metafizik; Ratzel ve Lamprecht'de antropojeografik ve tarihsel; List, Woltmann, Chamberlain ve Reimer'de kültürel bir yazgıdır. Bu planın ahlakı, güçlünün haklı olmasında yatmaktadır: "Hak için mücadele, kaynağı ve genel anlamı itibariyle, güçlünün hakkı için mücadeledir" *(9)* (L. Woltmann) "Halklar ya örs, ya da çekiç olabilirler" (F.Ratzel), o nedenle "küçük halklar ortadan kalkar (ve) zorunlu olarak büyük komşuları tarafından yutulur" (E.Hasse, Pancermanist Birlik başkanı.) Klaus Wagner buradan şu sonuca varır: "Gelin, aşağı halkları zorla göç ettirelim. Sonraki nesiller bize bunun için minnettar olacaklar" *(10)*.

Bu planın hazırlanması pancermanistlerin Birinci Dünya Savaşından önceki on yılda büyük bir propaganda seferi yürütmelerini gerektirmişti. Propagandayı Pancermanist Birlik yönetiyordu. Genel hatlarıyla bu plan Almanya'nın komşu bölgelerinde (yani Orta Avrupa'da) Almanya'nın egemenliğini sağlamayı, bütün Balkan devletlerini Alman nüfuzu altına almayı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarının—olmazsa ekonomisinin—denetimini ele geçirmeyi öngörüyordu "Böylece II. Wilhelm'in büyük düşü gerçekleşmiş olacaktı. Şiddet ve ekonomik güç sayesinde Almanya dünyaya egemen olacaktı" *(11)*. Pancermanizm için Anadolu ne anlama geliyordu? II Wilhelm'in Şam'da kendisini 300 milyon müslümanın hamisi ilan ettiği 1898 yılında, Birlik, "Türkiye'nin mirasının Almanya'nın hakkı" *(12)* olduğunu ifade ediyordu. Aynı yıl "Orta-Avrupa"nın *(Mittel - Europa)* yazarı Naumann "Asya" başlıklı bir yazısında, sadece 1895 katliamını savunmakla kalmıyor, aynı zamanda Almanya'nın Türkiye'deki hedeflerini de tanımlıyordu: Osmanlı İmparatorluğu Almanya'dan gelen sermaye, malzeme ve insan akışı sayesinde diğer Avrupa ül-

kelerinin mücadele alanı dışına çıkarılacaktı *(13)*. Buna karşın, Pancermanistler iki çözüm arasında yalpalıyorlardı: Sömürgeleştirme mi, ekonomik sömürü mü? "Ön Asya'yı etkileyen büyük yenileşme hareketi çerçevesinde" Almanya'nın kültürel sızmasından yana olan Rohrbach'ın tavrı, politika teorisyenlerinin çoğunluğu tarafından fazla ılımlı bulunmaktaydı. Otto Richard Tannenberg'e göre doğu halkı "Küçük Asya, Ermenistan, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Kuzey Arabistan'ı" kapsıyordu *(14)*. Tannenberg için söz konusu olan "kültürel sızma" değil, Türkiye'nin Berlin—Bağdat şiarı etrafında sömürgeleştirilmesiydi. "Halkımızın geleceği Berlin-Bağdat demiryolu hattının inşa edilmesinde ifadesini bulan şeyin gerçekleştirilmesine bağlıdır" *(15)*. Gerçekten de Almanya için Suriye ve Mezopotamya'dan geçen demiryolları, Yakın-Doğu'da İngiliz yayılmacılığını karşılamanın tek aracıydı. Ayrıca, bazı pancermanistlerin hayalleri bir yana bırakılırsa, daha gerçekçi olan diğer yazarların "Berlin—Bağdat" kavramında Almanya'nın Türkiye politikasının tamamı özetleniyordu. Pancermanistlerden aktarmalarla yetinerek en başdöndürücü projeleri bunlarla bağıntılı düşünmek basit olur; bunun yerine, pancermanizmi kendi tarihsel çerçevesine oturtmak gereklidir. Parcermanistlerin düşünceleri Almanya'da iktidar olanlar tarafından henüz paylaşılmıyordu. XIX. yüzyılda dünya üç emperyalist devlet tarafından paylaşılmıştı: bir yandan sömürge imparatorluklarıyla İngiltere ve Fransa, diğer yandan da iki kıtaya yayılmış olan Rusya. Napoleon egemenliği altındaki kargaşa döneminde Fichte'yle ortaya çıkmış olan pancermanizm, bu üç imparatorluk tarafından boğulurcasına kuşatılmış, Afrika ve Asya'da sömürge fetihlerinden mahrum ve iki yeni ekonomi devinin —ABD ve Japonya— yükselişini huzursuzluk içinde izleyen Almanya için bir hayatta kalma doktriniydi. Artık pastanın büyük dilimine el koymak isteyen Almanya, bu amacını gerçekleştirebilmek için önünde sadece iki yolun olduğunu görüyordu: 1- Orta Avrupa *(Mittel-Europa)* Rusya ile batı devletleri arasında aşılmaz bir kale haline getirilmeliydi. 2- Yakın—Doğu, toprakları değilse bile, ekonomik olarak

fethedilmeliydi. Bu planın uygulanışı, Berlin-Bağdat Demiryolu (1914'de henüz bitirilmemişti) sayesinde Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik etki altına alınması ve imparatorluğa bir askeri misyonun gönderilmesiyle sınırlı kaldı.

Elbette pancermanizmin çığlıkları dünyanın siyasal dengeleri için tehlikeydi. İncelendiğinde, bu doktrinlerin, Ch. Adler'in "dünyanın şimdiye kadar gördüğü en inanılmaz zulüm girişimi" olarak adlandırdığı şeyi nüve halinde içinde barındıran yeni bir metafizik ve ahlak yarattığı görülür. Pancermanizmin gerçekleşebilmesi için 1915 yılındaki siyasal durumdan daha verimli bir zemine gereksinim vardı. Pancermanizm bu zemini, ancak 1918 bozgunundan sonra, tamamen çökmüş ve mahvolmuş bir ülkede, sahte bir peygamberin ortaya çıkıp, bir halkın düş kırıklığı ve umutsuzluğunu dünyayı fethetmek —ve ölüme boğmak—için kullandığı bir dönemde bulabilecekti.

1915 soykırımını pancermanist tezlerin hayata geçirilişi olarak görenler yanılıyorlar. Bu cinayetin sorumlusu bir başka fetih düşüdür. Tıpkı pancermanizm, panslavizm ve panislamizm gibi XIX. yüzyılda doğan bu düş, ilkeleri ve usdışı içeriğiyle diğer doktrinlere benzemektedir. Bu doktrin de diğerleri gibi tehlikelidir, ama hedefi farklıdır: Pantürkizm. Milliyetçi Jön-Türk devriminin önemi, sadece Osmanlı İmparatorluğunun varlığını ve bağımsızlığını güvence altına almak istemesinde değildir; ayrıca bu hareket, ırksal özdeşlik kör inancı temelinde daha büyük bir imparatorluk yaratmayı amaçlamaktaydı. Bu kör inanç, beslendiği akımlardan biri olan pancermanist kör inançla benzerlikler içeriyordu. Fakat İttihadçılar, ne Almanya'ya ne de başka bir devlete imparatorluk topraklarından bir karışını bile vermeyi hiç bir zaman düşünmemişlerdi. Türkiye'nin savaşa girdiği koşullar, meselelerini kendi başına çözme ve büyük devletlerin vesayetinden kurtulma isteği ve nihayet Almanya'nın elindeki diplomatik belgelerin incelenmesi şu sonucu ortaya çıkarmaktadır: Türkiye Ermenilerinin toplu imhasının bütün sorumluluğu Jön Türk hükümetine aittir.

Öyleyse, Alman hükümetinin sorumluluğu "Türk katliamcıların hatırşinas bir dostu olmasında mıdır?" Alman hü-

kümeti katliamı ne teşvik etmiş, ne de örgütlemiştir; fakat engelleyebilecekken gözyummuş ve kamuoyu önünde olayları hafif göstermiştir. Şimdiye kadar, merkezi büyük devletlerin diplomatik arşivlerini titizlikle incelemiş tek tarihçi olan Ulrich Trumpener bu sorumluluğu ayrıntılandırmaktadır: "Bir çok yazarın yakın dönemde ortaya attıkları iddiaların tersine, savaş zamanında Türkiye Ermenilerine karşı uygulanan zulüm ne Alman hükümeti tarafından kışkırtılmış ne de onaylanmıştı. Buna rağmen, Almanya ve Avusturya—Macaristan hükümetlerinin sorumlu tutulabilecekleri ciddi yükümlülükler tabii ki mevcuttur. Bu iki devletin politikacıları ve bunların İstanbul'daki bazı temsilcileri, siyasal açıdan büyük bir öngörü yoksulluğu ahlaki açıdan ise acımasız bir katılıkla suçlanmalıdırlar. Bu devlet adamları kendilerini sadece ve sadece siyasal açıdan yararlı olanı ya da o an öyle görüneni yapmakla yükümlü hissediyorlardı. Önlerinde yığıladuran kesin kanıtlara rağmen, Babıâli'nin doğu eyaletlerindeki geniş isyan hareketi nedeniyle Ermeni karşıtı bir politika izlemek zorunda kaldığı yolundaki gerçekdışı iddialarını uzun süre kabul etmişlerdi. Daha da ötesi; Osmanlı hükümetinin aldığı "güvenlik önlemleri"nin —bu önlemlere çoğu kez eyaletlerin bir bütün olarak tahliyesi de dahildi— Küçük Asya'da Ermeni nüfusunun tasfiye edilmesi ve tırpanlanmasını amaçlayan iyi düşünülmüş bir planın parçası olduğu açıklık kazandığında bile, Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetleri bu sorun karşısında etkin tavır almayı reddetmişlerdi.Gerçi Berlin ve Viyana'da önde gelen politikacılar Türklerin uyguladığı vahşi politikaya öfke duyuyor ve Babıali'ye sayısız tavsiye ve protestolar gönderiyorlardı; ama Türklerin savaşı sürdürmesi onlar için çok önemli olduğundan, müttefiklerinin savaştan cayması riskini getirecek gerçekten etkin adımlar atmaya yanaşmıyorlardı. Fakat bir çok Alman ve Avusturya-Macaristan diplomatı ve konsolosluk görevlilerinin bu oportünist politikayı onaylamadıkları söylenmelidir. Bu kişilerin Ermenilere karşı izlenen vahşi politikaları engelleme ya da en azından yumuşatma çabaları, şimdiye kadar sanılandan daha yoğundu" *(16)*. Bu görüş ger-

çeklerle tamamen örtüştüğü ve bugün elimizdeki belgelerle de doğrulandığı için, savunulabilir değerdedir. O dönemde, savaşın harareti içinde Antant kuvvetleri Ermeni katliamının sorumluluğunu, bu katliamı engelleyebileceği düşünülen merkezi büyük devletlere kolayca yükleyebilmişlerdi. Fakat Ermeniler için gerçek çok daha acımasız niteliktedir: Avrupalı emperyalistlerin geleceği için stratejik bir anahtar konumundaki Ermeniler, kendilerini savunabilecek ya da herhangi bir koalisyona özerk bir ortak olarak girebilecek durumda olamamışlardı; bu da onları bu savaşta, devletler arası anlaşmazlıklarda oradan oraya atılan bir top haline getirmişti. Türkler tarafından ölüme mahkum edilmişler ve hiç kimse bu hükmün infaz edilmesine karşı çıkmayı düşünmemişti. Almanya, Ermeniler uğruna Tüklerle ittifakını tehlikeye atmak niyetinde değildi; yalnızca cinayete bulaşmamaya, ellerini temiz tutmaya çalışıyordu. Antant Devletleri ise kendi oyunlarını sürdürmüşler ve o coğrafya üzerinde yaşayan ilgili halkların fikrine bakmaksızın, Küçük Asya'nın geleceğini harita üzerinde belirlemişlerdi. Emperyalist perspektiflerdeki kökten değişiklikle tutkuların yatıştığı altmış yıl sonra bugün, René Pinon'un "Alman yöntemi—Türk uygulaması" sonucundan daha farklı bir hakikatın varlığı ifade edilebilir. Bu soykırım, rahatsızlık kaynağı bir azınlığı en uygun zamanı gözleyerek yoketmeyi hedefleyen sinik bir pragmatizmin eseriydi ve Türkler tarafından, sadece Türkiye'nin çıkarları adına gerçekleştirilmişti.

Türk Diplomasisi ve Ermeni Sorunu (1915-1916)

24 Nisan 1915'te Wangenheim, İstanbul'daki tutuklama dalgasının nedenlerini öğrenmek için Talat'ı arar. Konuştuğu bakanlık yöneticilerinden biri, aralarındaki yakınlığa dayanarak Wangenheim'a, Van ayaklanmasına karşı önlemler alındığını açıklamıştır. Kaygılanan Wangenheim'ın, "hıristiyanlara karşı katliam" görüntüsü verecek gelişmelerin engellenmesi yo-

lundaki dileğine yanıt olarak, "taşkınlıkları" kesin olarak önlemenin mümkün olmadığı *(17)* ifade edilir. Kısa süre sonra büyükelçiliğe genel bir katliam kaygısını içeren konsolosluk raporları ulaşmaya başlar. Wangenheim, Erzurum konsolos yardımcısı Max Ervin Scheubner—Richter'e, bu bölgede meydana gelebilecek bir "katliam"a ve başka aşırı uygulamalara karşı tepki gösterme yetkisi vermekle yetinmiştir; Ermenileri koruduğu izlenimini yaratmaktan kaçınmasını da ekler. *(18).* Almanya'nın İstanbul büyükelçiliği, bu tarihten itibaren Türk hükümetinin canice amaçlarını artık kesin olarak biliyordu. Bu durumun arzettiği önemi biraz gecikerek farketti ve heyecanlarını frenlemek zounda olduğu öfkeli konsoloslarla her türlü yabancı müdahaleye karşı çıkan Babıâli arasında bir tür aracı rolü üstlendi. 24 Nisan'dan sonra Büyükelçi Morgenthau, Wangenheim ve Pallavicini'den *(19)* Jön-Türklere müdahale etmelerini istemiş, bu istek reddedilmişti. Pallavicini, Türkiye'nin hıristiyanlara karşı "insanlık dışı tutumu"nun genel durumu olumsuz yönde etkileyeceğine Talat'ın dikkatini çekmekle yetinmişti. Teşekkür eden Talat, sadece suçluların cezalandırıldığına dair güvence verdi*(20).* Mayıs ortalarında, Türklerin sürgün programlarına mazur görülemez nitelikteki uygulamaların eşlik ettiği giderek daha fazla açıklık kazanmıştı. 18 Mayıs'ta Erzurum bölgesinde her gün dehşet verici olaylarla karşı karşıya kalan Scheubner—Richter, Türk askeri makamları nezdinde şikayette bulunma konusunda onay istedi *(21).* Wangenheim bu isteği onaylamıştı ama, Pallavicini gibi o da Babıâli'ye bizzat başvurma niyetinde değildi.

Ne var ki olup bitenler hızla yayılmıştı. Antant Devletleri 24 Mayıs'ta Osmanlı hükümetini suçlayan bir açıklama yaptılar:

"Fransa, İngiltere ve Rusya hükümetleri, aldıkları ortak karar doğrultusunda aşağıdaki açıklamayı yapmışlardır:

Türk ve Kürt ahali, Türk hükümetininin ajanlarının onayı ve çoğu kez de yardımıyla bir aydan bu yana Ermenilere karşı bir yoketme seferi yürütmektedir. Nisan ortalarına doğru, özellikle Erzurum, Tercan, Bitlis, Muş, Sason, Zeytun ve bütün Kilikya'da katliamlar yapılmıştır.

Van çevresinde yüzden fazla köyün ahalisi katledilmiştir. Türk Hükümeti başkentte yaşayan ve herhangi bir saldırganlık göstermeyen Ermenilere karşı da aynı baskıları uygulamaktadır. Türklerin insanlığa karşı işledikleri bu yeni cinayet nedeniyle Antant Devletleri, hükümet üyelerini ve katliama karışan herkesi tek tek sorumlu tutacağını Babıâli'ye resmen bildirir." *(22).*

Sir Edward Grey, Sazonov'un kaleme aldığı bu açıklamayı gönülsüzce imzalamıştı. Delcassé ise," hıristiyanlığa ve uygarlığa karşı işlenen suçlar" biçimindeki bir önceki formülasyonun, Fransız sömürgelerinde yaşayan müslümanları kızdırmamak için, "insanlığa ve uygarlığa karşı işlenen suçlar" formülasyonuyla değiştirilmesini talep etmişti. *(23).* Öte yandan, Talat'ın alınan önlemler hakkında Sadrazamı resmen bilgilendirdiği tarih 26 Mayıs'tır. "Sınır bölgelerinde yaşayan Ermeniler, düşmana karşı ülke sınırlarını korumakla görevli Osmanlı ordusuna engel olmuşlar, düşmanla işbirliği yapmışlar, özellikle iç taraflarda ordunun bazı birliklerine saldırmışlardır. Osmanlı şehir ve köylerini basan, yağmalayan, ahaliyi öldüren bu Ermeniler, düşman donanmasına iaşe olanağı sağlamış ve onlara mevzilerimizi ihbar etmişlerdir. Huzursuzluk çıkaran bu tür unsurların askeri bölgeden uzaklaştırılmaları ve isyancılara üs ve barınak teşkil eden köylerin tahliye edilmeleri zorunluydu. Bütün bu nedenlerden ötürü, bazı tedbirleri yürürlüğe sokmak gerekmiştir." *(24)* (Açıklamanın ardından tahliye edilecek vilayetlerin ve sürgün yerlerinin listesi verilir). Bu, Türk tarihçileri tarafından kabul edilen ilk resmi belgedir. Öyle görünüyor ki Talat, Bakanlar Kurulu'nun açık onayı olmaksızın sürgün uygulamasını başlatmış ve daha sonra da olayların yaratacağı uluslararası tepkilerden duyduğu kaygı nedeniyle kabineyi bir oldu bitti karşısında bırakarak onayını almayı amaçlamıştır. Türk hükümeti, bakanının talebini reddetmedi: 27 Mayıs'ta bir kararname çıkarılarak, askeri makamlara, ihanet ve casuslukla suçlanan sivillere karşı gerekli gördüğü gibi davranma ve şüpheli şehir ve köylerin bütün ahalisini sürgün etme yetkisi verildi *(25).* 30 Mayıs'ta hükümet bir genel sürgün kararnamesi yayınladı; hala insani bir görüntü korunmaya ça-

lışılıyor, şahısların can ve mal güvenliği konusunda önlemler ve bu amaçla özel komiteler öngörülüyordu. *(26)* Enver, 30 Mayıs'ta karşı—devrimci programı çeşitli düzenlemelerle tamamlamak istediğini Wangenheim'a bildirdi: Ermeni okulları kapatılacak, Ermeni basını yasaklanacak, Ermenilerin posta hizmetlerinden yararlanmalarına izin verilmeyecek, " şüpheli" aileler ayaklanma bölgelerinden Mezopotamya'ya gönderilecekti. Kararları Wilhelmstrasse'ye ileten Wangenheim bunları kabul etmeyi önerdi *(27)* Türk hükümeti 4 Haziran'da Alman hükümeti nezdinde Antant Devletlerinin suçlamalarını reddetti: Söz konusu önlemler sadece ayaklananlara karşı alınmıştı; savaş bölgesinden yapılan sürgünler ülke savunmasının gereğiydi. Babıâli buna ek olarak, olayların sorumlusunun, ayaklanma hareketlerini örgütleyen ve yöneten Antant Devletleri olduğunu ifade ediyordu. *(28)*.

Almanya daha uzun süre deve kuşu politikası sürdüremezdi. Sürekli tehlike sinyali veren raporlar alan Wangenheim, 17 Haziran'da Almanya Başbakanı Bethmann-Hollvveg'e, doğu vilayetlerinde uygulanan kitlesel sürgünlerin sadece askeri amaçlar gözetmediğini, Talat'ın kısa süre önce bir büyükelçilik görevlisiyle konuşurken, Babıâli'nin, savaş koşullarından yararlanarak, Avrupa diplomasisi tarafından fazla rahatsız edilmeden bütün Ermeni halkını yoketmek niyetinde olduğunu söylediğini itiraf etmek zorunda kalmıştı *(29)*.

Ne var ki Wangenheim bu önemli bilgilere rağmen hala konsoloslara yerel makamları protesto etme yetkisi vermekle yetiniyordu. Büyükelçi, rahip Lepsius'un yolculuğunu da onaylamıştı. Wilhelmstrasse'ye gelen telgrafları inceleyebildiği için Enver'in programından haberdar olan rahip, epey bir tereddütten sonra, İstanbul'da araştırma yapma iznini nihayet almıştı.

Alman büyükelçisi 26 Haziran'da patrik Mgr. Terzian, *Locum tenens* Mgr. Sayagh ve Mgr. Jean Naslian'la görüşmüş ve sürgünün katliama dönüştüğünü kabul etmişti. Ne varki, "Türkiye'nin içişlerine" resmen müdahale edemeyeceği için üzgün olduğunu, çünkü böyle bir müdahalenin, savaşın ortasında

Türklerin ittifaktan ayılmasına yol açabileceğinden, bunun ise hem Ermenilerin hem de Almanların zararına sonuçlar doğuracağından kaygı duyduğunu belirtiyordu. *(30)* Başbakan Bethmann—Hollveg'e, Ermenilerin sistemli biçimde yok edildiği inancında olduğunu ve Almanya'nın bu durumu onaylamadığını ifade etmesi gerektiğini bildirmişti. *(31)*.

1 Temmuz'da Pallavicini Talat'ı, sürgün programının son derece olumsuz izlenimler yarattığı konusunda uyardı. Wangenheim sadrazama verilen bir muhtırada daha da ileri gitmişti: Alınan önlemlere temel teşkil eden askeri nedenleri unutmaksızın, bu önlemlere eşlik eden zorbalıkları görmezden gelemeyeceğini söyleyerek, "yerel makamlara" derhal "sevk sırasında ve gittikleri yerlerde Ermenilerin can ve mallarının korunması için önlem alınması" emrinin verilmesini talep etti. Hükümetten aynı zamanda, Almanya'nın ticari çıkarlarını ve taşrada görev yapan hayır kurumlarının şikayetlerini dikkate almasını istiyordu. *(32)*. 12 Temmuz'da çektiği telgraf Wilhelm strasse'nin politikasını ifade etmekteydi. Wangenheim bu telgrafta Türkleri etkileme olanağına sahip olmadığını kabul ediyor, fakat raporlarının savaştan sonra imparatorluğun her zaman "Türklerin saldırılarını resmen mahkum ettiğini" *(33)* göstermeye hizmet edeceğini belirtiyordu. Temmuz sonundan itibaren, Ermenilerin durumuna hala kayıtsızlığını sürdüren Wilhelmstrasse, Antant Devletleri ile bazı tarafsız devletlerin suçlamalarını çürütmek ve Almanya'daki özellikle katolik ve protestan misyonlardaki karışıklıkları önlemek için bir dosya üzerinde çalışmaya başladı. Bu dosya, Türkiye Ermenileri arasında (Antant tarafından teşvik edilen) büyük bir yeraltı faaliyetinin varlığını kanıtlama çabası gütmekteydi; elbette bu çaba boşa çıktı.

Katliam başladığında ABD büyükelçisi Morgenthau Talat ve Enver'e bizzat başvurarak, katliamlara son verilmesini, eğer bu mümkün olmayacaksa, en azından baskıların yumuşatılmasını istemişti. Morgenthau kitabında —tam tarih vermeden— olayların sorumluluğunu inkar etme girişiminde bile bulunmayan iki bakanla birçok kez görüştüğünü söyler. Mor-

genthau, Talat'ı katliamın tutkulu bir teşvikçisi olarak değerlendirmektedir. Enver ise, Ermenilerden kurtulmak için çok uygun bir fırsat yakaladıklarını, bu fırsattan yararlanmaya kararlı olduklarını açıkça itiraf etmiştir. Morgenthau'nun, Said Halim, ya da bizzat Halil veya Cemal nezdindeki diplomatik girişimleri de başarısız kalır. Bu konu, hükümetlerinin tutumunu ne pahasına olursa olsun uygulamaya ve Ermenilere dışarıdan yapılacak her türlü yardımı reddetmeye kararlı olan JönTürkleri öfkelendiriyordu *(34).* Morgenthau Wangenheim'ı, Babıâli'ye resmen müdahale etmeyi bir çok kereler reddetmiş olmakla suçlamaktadır. Fakat bu iki büyükelçinin arası çok kötü olduğu için, Morgenthau'ın açıklamaları her zaman doğru ve nesnel olmayabilir. Diğer yandan, Alman diplomatlarıyla gazetecilerinin tutumu ise açık çelişkiler barındırıyordu. Washington büyükelçisi Kont Bernstorff katliamı düpedüz reddediyordu; daha sonraları ise, Trabzon'daki Alman başkonsolosunun, Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak imparatorluğa ihanet ettikleri iddiasıyla katliamı haklı gösteren bir raporunu Amerikan Dışişleri Bakanı Bryan'a iletmişti *(35).* 6 Haziran'da Alman haber ajansı Wolff, Türkler tarafından yapılan bir açıklamayı yayınladı: Ermeniler kamu düzenini hiçbir zaman bozmadıkları için, katliam da hiçbir zaman söz konusu olmamıştır *(36).* 30 yıldan beri "*Frankfurter Zeitung*" mubabiri olan ve İstanbul'da Wangenheim'ın danışmanlığını yapan Paul Weitz, Almanya'nın Ermeni sorununa müdahele etmemekle ağır bir hataya düştüğü görüşündeydi. Büyükelçilik müşteşarı Neursath'da bu görüşü paylaşıyordu. Ne var ki deniz ataşesi Human, inançlı bir pancermanist olarak "daha güçsüz ulus yok olmak zorundadır" teziyle karşı görüşleri savunuyor ve Türk tutumunu açıkca destekliyordu. *(37)* 20 Temmmuz'da Türkiye'nin Ermeni politikasına karşı olduğu bilinen Prens Hohenlohe, Wangenheim'ın yerine büyükelçi atandı. Bundan dört gün sonra da İsviçre, Bükreş ve Sofya—buralarda Ermenilerle görüşmüştü—gezisini tamamlayan Lepsius İstanbul'a geldi ve ancak 11 Ağustos'ta Enver tarafından kabul edildi. Sürgün konusunda her türlü yardım programını reddeden Bakan, sürgün uy-

gulamasının kararlılıkla sürdürüleceğini bir kez daha açıklamış, hükümet üyelerinin tamamının "Ermenilerin işini şimdi bitirme" *(38)* konusunda görüş birliğinde olduğunu eklemişti. Rahibin, olay yerlerinden bazı belgeler toplayıp, kamuoyunu alarma geçirmek için Almanya'ya geri dönmekten başka yapacak bir şeyi kalmamıştı. Hohenlohe, hükümetinin onayı olmaksızın, inisiyatifini kullanarak 11 Ağustos'ta Babıali'ye, bu "vahşet olayları"nı kınayan bir protesto notası verdi ve hükümetinin "bu durumun yaratacağı olası sonuçlar için hiç bir sorumluluk kabul etmeyeceği"ni bildirdi *(39)*. Zimmermann *(40)* Hohenlohe'yi ve Türklere karşı etkin önlemler alınmasını isteyen Halep konsolosu Rössler'i frenlemekteydi. Berlin'deki Türk büyükelçisine baskı yapmayı ve basın kampanyası açmayı reddetmişti.Buna rağmen "kontrollü bir diplomatik" tutum içindeydi; kilise çevreleriyle basını harekete geçirmeye çalışan Lepsius'u susturmak için hiçbir şey yapmamıştı. Zimmermann şu düşüncesini gizlemiyordu:"Türklerle aramızın Ermeni sorunu nedeniyle bozulması uygun değildir. Elbette bu *masum halkın* Türklerin uygulamalarından dolayı acı çekmesi üzücüdür. Fakat yine de Ermeniler bize, Fransa ve Rusya'da yürüttükleri kanlı ve özverili savaşta Türklerin dolaylı askeri yardımlarınca desteklenen kendi oğullarımız ve kardeşlerimizden daha yakın değillerdir" *(41)*

Ekim ayında Berlin'de bir toplantı yapan Lepsius, olaylar karşısında sessiz kalan Alman hükümetini, Türkiye'deki ekonomik ve kültürel nüfuzunu ve dış ülkelerdeki manevi saygınlığını sarsmakla suçladı. Bu toplantı Alman basınında, özellikle de sosyalistler arasında yoğun bir tartışma başlatmıştı: Bazıları Lepsius'u onaylıyor, bazıları ise getirdiği kanıtları pek inandırıcı bulmuyordu. Wilhelmstrasse ise telaşa kapıldı: derhal bir basın toplantısı düzenleyen Bakanlık sözcüsü, Ermenileri Antant Devletlerinin ajanı olmakla suçladı ve Alman basınının, savaş olanca hızıyla sürerken bunları desteklemesinden yakındı.

Yine de Zimmermann, Türkiye'deki görevine yeniden dönen Wangenheim'a özel bir mektup yazarak, Babıali'nin imparatorluktaki Alman diplomatlarının her zaman Ermenilerin

lehinde davrandıklarını ifade eden resmi bir açıklama yapmasının çok gerekli olduğunu bildirmişti *(42)*. Kuşkusuz ki Türkler böyle bir açıklama yapmayı reddettiler. Zimmermann Morgenthau'dan da bir *affidavit* (yeminli beyan) almaya çalışmış ama Morgenthau buna yanaşmamıştı *(43)*. Almanya'dà Ermeni sorunuyla ilgili hareketlenme giderek yayılıyordu. Protestan çevreler Bethmann-Hollweg'e dilekçeyle başvurarak hükümetin derhal adım atmasını istediler. İki hafta sonra ruhani lider Werthmann ve iki Merkez milletvekili —Mathias Erzberger ve Karl Bachem— Alman katolikleri adına bir çağrı yayınladılar. Bethmann-Hollweg 12 Kasım tarihli yanıtında, sorunu çözmek için elinden gelen herşeyi yapacağını açıkladı. Almanya'nın İstanbul büyükelçiliğini vekaleten yürüten Neurath'ı *(44)* Babıâli nezdinde Ermenileri ısrarla savunmakla görevlendirmişti. Bu emir gereksizdi, çünkü Neurath zaten, hiç de diplomatik olmayan uyarı ve tehditlerle Türk hükümetini bombardımana tutuyordu *(45)*. Yeni atanan büyükelçi Kont Wolff—Metternich, Devlet Bakanı Von Jagow'un kesin talimatlarıyla, göreve başlar başlamaz *(46)* Türk hükümetine tutumlarını onaylamadığını bildirmişti: Konsolosluk raporlarında katliamın Almanlar tarafından örtbas edildiği söylentisinin Türk halkı arasında yaygınlık kazandığından söz ediliyordu. Von Jagow, büyükelçisini çabalarını daha da yoğunlaştırması için sıkıştırdı. Wolff—Metternich, Almanya'da, Babıâlili nezdindeki girişimlerine etkinlik kazandıracak, Ermeni kıyımı aleyhinde bir basın kampanyası başlatılmasını önerdi. Bu kampanya elbette iki devlet arasında gerginliğe yol açacaktı; ama büyükelçi, Türkiye'nin ayrı bir barış yapma tehlikesine pek inanmıyordu, çünkü Antant Devletleri, özellikle de İngiltere mevcut Osmanlı hükümetiyle görüşme yapmaya yanaşmazdı *(47)*.

Wolff-Metternich 9 Aralık'ta Said Halim'le yaptığı görüşmede, Sadrazamın katliamı onaylamamakla birlikte elinden bir şey gelmediği, ayrıca vahşet uygulamalarından usanmış durumdaki Cemal'in olanlara bir son vermek için Merkez Komite'deki nüfuzunu kullandığı izlenimini edinmişti *(48)*. Bü-

yükelçi 18 Aralık'ta, taşrada yaptığı inceleme gezisinden dönen Talat'la görüştü. Masum insanların "güvenlik önlemleri"nin kurbanı olduğunu kabul eden Bakan, programın sona erdiğini bildirmişti; ayrıca, söylediğine göre, sürgün edilenlerin güvenliğinin sağlanması için de herşey seferber edilmişti. Talat, bunun da ötesinde, Alman hükümetinin bu programla ilgisi bulunmadığını ve sorumluluğun sadece Babıâli'ye ait olduğunu resmen açıklamak için ilgili makamlara emir verildiğini söylemişti *(49)*. 17 Aralık'ta, Türk hükümetinin Ermeni sorunuyla ilgili ilk resmi notası Alman büyükelçisine verildi. Bu notada Babıâli, sorunun, yabancı diplomatları ilgilendirmeyen bir iç sorun olduğunu açıklıyordu. Baştan beri askeri nedenlere bağlı olarak alınan önlemler, ayaklanmaya karşı meşru savunma yöntemlerinden başka bir şey değildi. Almanların bu soruna ilişkin itirazları kabul edilemezdi; zaten sorunun ekonomik yanı 27 Mayıs 1915 tarihli yasayla düzenlenmişti *(50)*. Bu yanıt, Ermeniler lehinde girişimlerde bulunmadığı kanısını gidermek isteyen Alman üst makamlarının Babıali nezdindeki müdahelelerine son noktayı koydu; daha sonraki aylarda Berlin'den sadece tek tük ve dikkatli tepkiler gelecekti.

Böylesine katı bir tutum alan ve her türlü resmi iyi niyetli tutumu reddeden Türkler tehlikeli bir oyun oynuyorlardı. 1915 yılının sonlarında içinde bulundukları durum son derece nazikti: Antant Devletlerinin Çanakkale ve Kafkasya cephelerindeki saldırıları devam ediyordu; savaş ve Ermeni katliamı Osmanlı İmparatorluğununun ekonomik gücünü harap etmişti. Türk limanları abluka altındaydı; vergiler, özellikle de gümrük vergileri olağanüstü düşmüştü; tarlalar ekilemiyordu; ticaret gerilemişti. İflas kapıdaydı. Jön Türkler barış yapmaları durumunda bir devrimin patlak vereceği korkusu içindeydiler. Ermeni tehciri neredeyse tamamlanmıştı; sadece bir kaç yüzbin Ermeni hayatta kalabilmişti. Fakat 1916 yılı Jön Türklere yeni bir soluklanma imkanı sundu. Bulgaristan 5 Ekim 1915'te savaşa katılmıştı. *(51)* Böylece Almanya Türkiye'ye takviye güç gönderebilirdi. 17 Ocak'ta ilk Balkan Ekspresi İstanbul'a vardı. Aynı günlerde İngilizler ve Fransızlar Çanakkale Boğazı'ndan

çekildiler. Sürgünde ölümler devam ediyor, Wolff—Metternich resmi protestolar vermeyi sürdürüyordu. Almanya Mart 1916'da Babıâli'den nihayet resmi bir itiraf alabilmişti: Türklerin yaptığı açıklamada, Ermenilere karşı önlemlerin Almanya tarafından önerilmediği, Almanların bu programla ilgileri bulunmadığı, Türk hükümetinin, bu iç sorunda, ne düşmanlarından, ne de dostlarından gelebilecek hiçbir müdahaleye göz yummadığı ifade ediliyordu. Bu metinde *(52)* İttihad, 1919-21 arasındaki kısa dönem hariç, bütün Türk hükümetlerinin savunmuş oldukları resmi tezi dile getirmekteydi.

Gerek Almanya'da gerekse de Avusturya-Macaristan'da Ermenilere yardım çabaları yoğunlaşmaktaydı. Bunlardan bazıları şunlardır: 11 Ocak'ta Liebknecht Parlamentoya bir soru önergesi verir; İstanbul'dan dönen Erzberger Wilhelmstrasse'ye 3 Mart tarihli bir muhtıra sunar; Prag ve Viyana başpiskoposlarıyla, Macaristan başpiskopusu sürgünler için Ballhaus Platz'a dilekçe verirler; İsviçre yardım kurumu ve Alman misyonu, Babıâli tarafından reddedilen *(53)* bir yardım programı hazırlar; Alman Başkomutanlığı, Toros veAmanos'un henüz tamamlanmamış tünellerinde çalışan Ermeni işçilerin sürgün edilmesini onaylamayarak müdahale eder *(54)*; Lepsius tarafından hazırlanan gizli rapor 1916 yılında yayınlanır. Berlin'deki Türk büyükelçisinin resmi müdahalesi sonucunda sansür kurumu tarafından basımı ve dağıtımı yasaklanan bu rapor 20 000 adet dağıtılmıştı. Grandüşes Luise von Bade, Berthmann-Hollveg'e protesto mektubu gönderir; bu mektubu 9 Eylül'de yanıtlayan Berthmann—Hollvveg, resmi bir tavır alışın Türkleri yeni önlemlere yönelteceğini ifade eder *(55)* Gazeteci Ernst Jaeckh de, Paul Rohrbah ve Alman—Ermeni Derneğinin iki temsilcisiyle yaptığı bir görüşmede aynı düşünceyi dile getirmişti: bu, yarardan çok zarar getirecekti. 29 Eylül'de Von Jagow Reichstag'ta Alman tutumunu özetledi: "İnsani açıdan Ermenilerin durumu bizi üzüntüye sevketse de, oğullarımız ve kardeşlerimiz bize onlardan daha yakındır. Soylu kanlarını korkunç çarpışmalarda akıtan oğullarımız ve kardeşlerimizin güvenlikleri Türklerin yardımına bağlıdır. Türkler ordumuzun ka-

natlarını koruyarak bize büyük bir hizmette bulunuyorlar. Bu durumda sizler de Türklerle ittifakımızı, Ermeni sorunu yüzünden bozamayacağımızı kabul edersiniz baylar" *(56).*

10 Ağustos 1916'da, Osmanlı hükümeti 1863 tarihli Ermeni Anayasasını yürürlükten kaldırdı. Ayrıca Eçmiadzin Katolikosunun Türkiye Ermenistanı Patrikhanesiyle olan bütün bağlarını feshetti. İstanbul Patriği Mgr. Zaven tutuklandı. Sis Patriği Türkiye Ermenistanı'nın tek Kalolikosu ilan edildi ve merkezi İstanbul'dan Kudüs'e taşındı. Sis ve Akdamar Katolikoslukları kaldırıldı *(57).*

1 Ocak 1917'de, Osmanlı hükümeti Berlin Antlaşması ve bu antlaşmanın 61. maddesini feshederek Ermeni sorununa son noktayı koyuyordu. Ermeni halkı mevcut olmadığı için antlaşmanın hiçbir değeri kalmamıştı. (58)

4 Şubat 1917'de Talat, Sadrazam oldu. 15 Şubat günü Meclis'te yaptığı konuşmada, hükümetin bütün Osmanlılara anayasal haklarını vermeyi amaçladığını iddia etti. 24 Şubat'ta yeni atanan Alman büyükelçisi Kühlmann'a, Ermenilere karşı iki yıl önce güvenlik nedeniyle alınan önlemlerin kaldırılacağını, Ermeni Kilisesi liderlerine bildirdiğini açıkladı. Artık kurban edilecek kimse kalmadığını açıklamasına eklememişti tabii. Bir halk yok edilmiş, Almanya buna engel olmamıştı.

Acaba Alman hükümetinin silahlı müdahale tehditine kadar varacak etkin tavrı cinayetleri önleyebilir miydi? Bu soyut bir yaklaşımdır; gerçekte, İttihad o dönemde sorunla ilgili olarak olağanüstü dikkafalı bir tutum içindeydi; öyle ki doğrudan siyasal çıkarlarını bir kenara iterek Almanya'yla ittifakını bile bozabilirdi.

Antant Devletlerinin Sorumluluğu

Almanya Türkiye'nin uygulamalarına ses çıkarmadığı için sorumludur. Fakat Türkiye Ermenilerini müttefik olarak değerlendirmeyen ve Türk iddialarının aksine onlar için hiç bir şey yapmayan Antant Devletleri de sanki Ermeni halkının yok edilmesi işlerine geliyormuşçasına davranmış ve 24 Mayıs

1915'te katliamları ve katliamcıları kınayan bir açıklama yapmakla yetinmişlerdi *(59)*. Ermenisiz bir Ermenistan oldubittisini çoktan kabul etmişlerdi. Ermeni sorunu siyasal bir sorundu; birinin işlediği suç, satranç tahtası üzerindeki taşların durumunu değiştirdiği ölçüde herkesin çıkarınaydı; özellikle de, savaşın Ermeni ulusal duygularını geliştirmesinden bütünlüğünün parçalanmasından ve güneybatı sınırında kendisine toprak kaybettirecek bir tampon devlet kurulmasından kaygı duyan Rusya'nın çıkarına hizmet etmişti.

Antant Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması üzerine görüşmelere Mart 1915'te, yani imha planı henüz uygulanmadan önce başladılar. Burada olayların tarih sırasına göre dizilişi büyük önem taşır: Mart 1915'te Sazonov, İngiltere büyükelçisi Buchanan ve Fransa büyükelçisi Paléologue'a, Rusya'nın savaştan sonra sadece Çanakkale Boğaz'ından serbest geçiş hakkını değil, bizzat Çanakkale Boğazı'nı istediğini açıklamıştı. Karşılık olarak müttefiklerine Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine dönük taleplerini destekleme sözü vermiş, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nda özel ekonomik ayrıcalıklar vadetmişti *(60)*. Devletler, nüfuz ve çıkar bölgelerine ilişkin niyetlerini dile getiriyorlardı. İngiltere'nin talepleri arasında, Arabistan'la müslümanların kutsal merkezlerinden oluşan bağımsız bir İslam devletinin kurulması yer alıyordu; Fransa ise, Suriye, İskenderun Körfezi ve Toroslara kadar Kilikya'yı ilhak etmek niyetindeydi. Tartışmalar iyice yol almış, hatta Berlin Antlaşması'na kadar uzanmıştı: geleceğin — sadece Orta Anadolu'ya sıkıştırılmış—Türkiye'si; Akdeniz'e çıkış kapılarından mahrum bırakılacaktı. Fransa'da toprak taleplerini daha kesin olarak tanımlamak durumunda kalmıştı. Sazonov'un 4 Mart tarihli ilk notasından, sözleşmenin imzalandığı 10 Nisan'a kadar 37 toplantı yapıldı. Bu sözleşmede-Boğazlar Sözleşmesi-İngiltere ve Fransa, Rusya'nın Boğazlar üzerindeki haklarını kabul ediyor, fakat her iki devlet de ekonomik çıkarlarının korunmasını güvence altına alıyorlardı. Hindistan yolunun denetimi İngiltere'ye verilmiş, Fransa'ya iseSuriye'yle Ermenilerin yaşadıkları toprakların bir

bölümü düşmüştü. Ve bütün bunlar Toros Dağları'nda sürgün uygulamasının başladığı bir zamanda-10 Nisan-oluyordu *(61).* Ruslar doğu vilayetlerinde Ermenilere özerklik vermek niyetinde değillerdi *(62).* Fakat Fransızların Kilikya'daki varlığından da rahatsızlık duyuyorlardı. Sazonov 17 Nisan'da ince bir ikiyüzlülükle Rusya Ermenisi Dr. Zavriev'i, Ermeni ulusal özerkliği için girişimlerde bulunmak üzere Paris ve Londra'ya gönderdi. Zavriev'in sunduğu plan, altı doğu vilayetini içine alan ve Kilikya'dan geçerek—İskenderun limanıyla birlikte—Akdeniz'e kadar uzanan, lafız olarak Türk egemenliğinde bulunacak özerk bir Ermenistan öngörmekteydi. Sazonov, Paris'ten telgraf çekerek kaygılarını bildiren büyükelçi İzvolski'yi şöyle yatıştırıyordu:"Ermenilerle görüşmeler sadece akademik niteliktedir." *(63).*

1915 yılının ikinci yarısında Rusya, Polonya sınırında ve Bukovina'da zor durumdaydı; Kafkas cephesinde Rus ordusu Temmuz'da Van'ı boşalttıktan sonra sınırın ötesine çekilmek zorunda kalmış, fakat bir süre sonra yeniden saldırıya geçmişti. Ağustos'ta Van yeniden Rusya'nın eline geçti. Ekim'de Van Gölü'nün güneyinde cephe iyice belirginleşmişti: Ruslar Vostan'a kadar ilerlemişler, kuzeyde ise 1. Ermeni Lejyonu Erciş'te Kürtlerle savaşa tutuşmuştu *(64).*

Ekim'de Çar, Grandük Nicolas Romanov'u başkomutanlıktan alıp Kafkasya'ya genel vali atadı *(65).* Böylece Çar kendisinden önceki uzlaşma politikasını terkediyor ve azınlıklar sorununda katı bir Büyük Rus milliyetçiliği izlemeye başlıyordu. Aralık'ta Kafkasya Ordusu Başkomutanlığı, Ermeni Ulusal Bürosu'na Lejyonları feshetme ve lejyonerlerin düzenli orduya katılması emrini verdi *(66).* Bu emir ancak Mart'ta uygulanabildi, çünkü grandük 1916 Ocağında Türklere karşı büyük bir saldırı başlatmıştı. Saldırıya iki Rus ordusu katılıyordu:Ordulardan biri kuzeyde, 15 Şubat'ta ele geçirilecek olan Erzurum'a ilerliyordu. Türklerin III. ordusu bir ayda altmış bin kayıp vermiş ve aktif gücünün üçte ikisini yitirmişti.III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil ani bir kararla Erzincan'a çekildi. Diğer Rus ordusu, Ermeni lejyonlarının desteğinde Van

Gölü'nü kuzeyden dolaşarak Bitlis'e yürümüş ve şehri 3 Mart'ta ele geçirdikten sonra Muş Ovasını işgal etmişti. Erzurum ve Bitlis'in de ele geçirilmesinden sonra Türkler Transkafkasya'ya dönük tüm harekat üslerini yitirmişler, buna karşılık Sivas, Harput ve Diyarbakir yolu Ruslara açılmıştı. Mart'ta Rus hatları Rize'nin (Karadeniz'de) doğusundan başlayarak Erzurum, Muş ve Van Gölü'nün güney kıyısı üzerinden Kuzey İran'a kadar uzanıyordu. Mahmut Kamil'in yerine General Mehmet Vehip Paşa getirildi; Enver II. Ordunun on tümenini bölgeye aktarmış ve Malatya-Diyarbakır-Harput hattından bir karşı saldırıya hazırlanıyordu. Bu ordu Çanakkale Boğazı savunmasına katılmış olan Ahmet İzzet Paşa'nın komutasına verilmişti. Ne var ki Enver Sarıkamış'ta yaptığı lojistik hatayı burada da yineledi: Sürgün ve Ermenilerin imha edilmesiyle ekonomik açıdan tamamen çökmüş bir bölgede artçı gücünü ihmal etmişti. İnisiyatifi ele geçiren Rus komutanı Youdenitch, Trabzon'un kuzeyinde ilerleyerek 18 Nisan'da şehri ele geçirdi. Böylece Ruslar birliklerinin ikmalini doğrudan deniz yoluyla yapma olanağına kavuşmuşlardı. Artık Vehip Paşa Rusların Erzincan'a ilerlemesini durduramazdı. Şehir 24 Temmuz'da düştü:Rus ordusu stratejik açıdan önemli Erzincan-Sivas güzergahını kontrol ediyordu. Türklerin uğradığı bu yenilgi İzzet Paşa'nın güneyden geliştireceği saldırıyı geciktirmişti; İzzet'in saldırısı Ağustos'ta Kığı-Muş hattında durduruldu. İki ordu 1916-1917 kışından önceki mevzilerine çekilmişlerdi *(67)*.

Rusların Kafkasya cephesinde elde ettikleri bu zaferler İngiltere ve Fransa hükümetlerinin Küçük Asya'yla ilgili niyetlerini kesinleştirmelerine neden olmuştu. 1924'te Sovyet makamları, Zavriev'in 1915 yılının Aralık ayının sonlarında Cemal Paşa'yla temasa geçebildiğini açıkladılar; bu açıklamaya göre, Cemal, Antant Devletlerinin yardımıyla İstanbul'da iktidarı ele geçirmeyi ve Ermenileri kurtarmayı önermişti; Karşılığında ise Suriye, Filistin, Mezopotamya, Arabistan, Ermeni Kilikyası ve Kürdistan'ın özerkliğini garanti ediyordu. Fakat başka görüşmeler de (özellikle İngiltere ile Araplar arasında) olmaktaydı; Ayrıca Briand, Cemal'in önerilerini reddettiği için

mesele daha fazla gelişemedi *(68).* 1 Şubat 1916'da Dışişleri Yakın-Doğu uzmanları olan Sir Mark Sykes Fransa'nın eski Beyrut başkonsolosu Picot ile Osmanlı İmparatorluğunun kaderi hakkında İngiltere ve Fransa'nın düşüncelerini belirtmek için görüşmeler yapmak üzere Paris'e geldi. Haftalarca süren görüşmelerden sonra iki diplomat nihayet Osmanlı İmparatorluğunu iki çıkar bölgesine ayırdılar: "Beyaz Mıntıka" yani Fransız çıkar bölgesi—Kilikya'yı, İskenderun Körfezini, Lübnan'ı ve İran sınırına kadar Toroslar bölgesini kapsıyordu; "Kızıl Mıntıka"—yani İngiliz mıntıkası—ise,"Beyaz Mıntıka"nın güneyinde kalan bütün Osmanlı bölgelerini, özellikle de Arap bölgelerini kapsıyordu: İngiltere bu bölgelerde kendi denetiminde bağımsız Arap devletleri kurma hakkını saklı tutmuştu *(69).* Bu anlaşmadan sonra iki ortak, Sazonov'u bilgilendirmek üzere Petrograd'a gittiler: Sazonov'a Rusların Ermeni vilayetleri üzerinde hak iddia etmelerine karşı olmadıklarını bildirmişlerdi. Ne var ki Sazonov Diyarbakır ve Toros bölgesinin Fransız nüfuzunda bulunmasına olumlu bakmıyordu. Sykes ise durumu şöyle değerlendirmekteydi: Türk egemenliği altında kurulacak bağımsız bir Ermenistan gibi, uluslarası denetim altında kurulacak bir Ermenistan da sürekli bir entrika kaynağı olacaktı: Tamamen Rus bir Ermenistan ise Ermeniler arasında devrimci unsurların varlığı nedeniyle Rusya için tehlike oluşturacaktı. O nedenle Ermenistan bölünmeli ve Fransa'ya da eski Yeni Ermenistan krallığı verilmeliydi. Bu bölge Ermenistan adını alacak ve "Ermeni ulusal duyguları"yla ilgili tehlikeler Fransa'nın sırtına yıkılacaktı. Ruslar ise boşaltılmış Ermeni bölgelerini alacaklardı; anarko -sendikalist Rusya Ermenilerinin devrimci faaliyetleri, Kilikya Ermenilerinin dinsel muhafazakarlığıyla dengelenmiş olacaktı *(70).* İkna olan Sazonov'a bedel olarak İran Ermenistanı ve özellikle Kürtler, Lazlar ve Kızılbaşların, yani "devletin güvenliği açısından daha kolay başedilebilir görünen" toplulukların bulunduğu bölgeler verilmişti. Picot da aynı şekilde Sykes'e katıldı. Bu arada Çarın onayını almış olan Sazonov, 17 Mart'ta büyükelçiler Buchanan ve Paleologue'a, Boğazlar söz-

leşmesinin pekiştirilmesi kaydıyla görüşmelerin bu temelde yürüyebileceğini bildirdi. Daha sonra bu projeyi Kafkasya genel valisinin temsilcisinin de bulunduğu bir Bakanlık Komisyonu önünde savunan Sazonov, genel valilik temsilcisinin Ermenilerin böyle bir girişime şiddetle direneceklerini bildirmesi üzerine Sykes'in argümanlarını destekleyerek, biraz da ikiyüzlülükle, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması olanaksız olduğuna göre Hıristiyan Ermenilerin Fransa'nın ve Fransa kültürünün koruması altında, her zaman eksikliğini duydukları güvenliğe kavuşacaklarını açıkladı *(71)*. "Rusya Kürdistanı"nın sınırlarıyla ilgili birkaç ayrıntı da düzene bağlandıktan sonra, Fransa ve Rusya 26 Nisan 1916'da Osmanlı İmparatorluğunun kuzey doğusunu bölen bir "gizli antlaşma" imzaladılar. Buna göre Rusya'nın payına, "Karadeniz kıyısındaki Trabzon'un batısında, daha sonra belirlenecek bir noktaya kadar" Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri düşüyordu. Rusya Kürdistanı Van ve Bitlis'in güneyine kadar uzanacaktı. Fransa'nın payına Kayseri, Zara, Eğin ve Harput düşmüştü. Doğuda kurulacak Arap devletinin sınırları Mergever bölgesinden başlayarak İran'ı Türkiye'den ayıran dağ silsilesi boyunca uzanacaktı. Sazonov anlaşmayı imzalarken, Rusya'nın, Ermenilerin kültürel ve dinsel haklarına saygı göstereceğini, fakat ilgili bölgelerde Ermeni nüfusunun, Türklerin katliamları sonucunda son derece azalmış ve çoğunluktan azınlığa düşmüş olduğunu açıkladı *(72)*. Yani Çarlık hükümeti, Rusya Ermenilerine verilen sözleri dikkate almaksızın Transkafkasya sınırlarını genişletmek ve soykırımdan kurtulmuş Ermeni halkını parçalamak niyetindeydi *(73)*.

Sykes ve Picot arasında yapılan anlaşma ancak 9 ve 16 Mayıs arası imzalanabildi. İngiltere, Suriye'nin bir bölümü ile Mezopotamya'yı ve Suriye kıyısında Akra ve Hayfa limanlarını almıştı. Fransa'ya ise Suriye'nin geri kalan bölümü, Lübnan, Adana vilayeti ve Kürdistan'ın Rusya'da kalmayan kesimi verilmişti. Arabistan'da bir devlet ya da konfederasyon kurularak İngiliz ve Fransız nüfuz alanına bölünecekti. Filistin "Beyaz Mıntıka" ile "Kırmızı Mıntıka" arasında bir "Kahverengi Mın-

tıka" olarak uluslararası rejime tabi olacaktı. İskenderun serbest liman oluyordu. Bağdat Demiryolu, Bağdat-Halep hattı tamamlanmadan evvel Fransız mıntıkası içinde Musul'dan, İngiliz mıntıkası içinde ise Samara'dan öteye uzanamayacaktı *(74)*. Bu anlaşmadan en kârlı çıkan İngiltere'ydi. Kendisiyle Rusya arasına bir Fransız tampon bölgesi koyarak, Rusya'yı Irak ve İran Körfezi'ndeki petrol alanlarından uzaklaştırmış oluyordu.

Bu gizli anlaşmalar, Ermenilerin Antant Devletleri tarafından katillerinin insafına terkedildiğini ve hiç kimsenin Ermenilere mülki özerklik tanıma niyetinde olmadığını doğrulamaktadır. Bu anlaşmalar, bağımsız bir Ermenistan düşünün somutlaşır gibi görünüp hemen ardından kesin biçimde boğulduğu 1917-1923 yılları arasındaki siyasal olaylara ışık tutmaktadır. Katliam kurbanlarının diplomatların gözünde hiç bir ahlaki ağırlığı yoktu; sorunun verilerinde değişikliğe yol açan sayılardan ibarettiler. Ermeni sorununun Türkler tarafından önerilen çözümü Avrupa devletleri tarafından kabul edilmişti. Türkiye ile görülecek hesaplarının olması Ermenilerle ilgili değildi. Bu cinayet, büyük devletleri fazlaca vicdani yükümlülük altına sokmadan işleri yoluna koymuştu.

1878'de büyük devletlerin ortaya koyduğu, Türkiye Ermenilerinin temel siyasal haklarına saygıyı ifade eden Ermeni sorunu, 1917'ye gelindiğinde, daha önce Berlin Konferansı'na katılan bütün hükümetler için artık çözümlenmişti. Türkler neredeyse bütün Ermeni nüfusu yok etmişlerdi; hayatta kalanlar ise ya çöllerde tükenip gidiyorlar ya da İstanbul ve İzmir'de göze batmadan yaşıyorlardı. Merkezi büyük devletler suç ortağı olmaktan çok tavırsız izleyicilerdi. Zaferden emin olan Antant ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi konusunda anlaşmış ve Ermenistan'ı haritadan silmişti.

18. BÖLÜM DİPNOTLARI

1—*Livre bleu* (Fransızca çeviri)*op.cit.*, document 66, p.483, 17 Ağustos 1916 tarihli *Journal de Geneve*'den özet.

2—*Ibid.*, document 72, p.573

3— H. Stuermer, *op.cit.*, p.68.

4— H. Morgenthau, *op.cit.*, p.52

5— *Ibid*, p. 312-313.

6—Bkz. R. Pinon, *La Suppression des Arméniens, op. cit.*, p. 12-13

7—Herbert Adams Gibbons, *Les Derniers massacres d'Arménie. Les responsabilités.* Paris, Nancy Berger—Levrault 1916, p. 40. Gibbons, *Boston Monitor*'un muhabiriydi.

8—Charles Andler yönetiminde yayınlanan 4 ciltlik dev yapıt *Collection de documents sur le pangermanisme t. I, Les Origines du pangermanisme;* t.II Le *Pangermanisme: continental sous Guillaume* II; t.III, *Le Pangermanisme colonial sous Guillaume* II; t.IV, *Le Pangermanisme philosophique, Paris*, 1915-1917, L. Gonard.

9—Akt. Ch. Andler, *op.cit.*, t.IV, p. 261

10—*Ibid.*, t. I,p 379-381

11—André Cheradamme, *L 'Europe et la Ouestion de l'Autriche au seuil du XX'è siècle*, Paris, Plan 1901, p. 353.

12—Ch. Andler, *op.cit.*, t. III, p.150

13—A. Mandelstam, *op.cit.*, p. 1999-202 ve p. 527 (Nauman'ın eleştirisi) ve H.Margenthau *op. cit.*, p. 315

14—Akt. A Mandelstam, *op. cit.*, p. 528.

15—*Ibid*, p. 532

16—U.Trumpener, *op.cit.*, p. 204-205

17—*Akten des Auswartigern Amts* (AA), Bd 36, no 260.

18—J. Lepsius, *Deutschland und Armenien* No: 31, 33-34 ve 36.

19—Avusturya-Macaristan büyükelçisi ve İstanbul kordiplomatiğinin en kıdemli kişisi.

20—U. Trumpener, *op.cit.* p. 208-209

21—Scheubner—Richter, Nasyonal Sosyalist hareketin ilk yıllarında Hitler'in en yakın danışmanlarından olmuştur. 1923 yılında Münih Kasım darbesinde Hitler'in yanında yürüyordu ve ölümcül bir kurşun yarası alarak yere düşerken Hitler'i de çekmişti Savaş süresince asker ya da diplomat olarak Türkiye'de bulunmuş bir çok Alman daha sonraları Alman politikasında önemli roller oynadılar (özellikle de Üçüncü Reich'da Dışişleri Bakanı olan Neurath).

22— Bu metin "Réponse au mémoire de la Sublime Porte"da yer alır. *op.cit.*, p.5 (1916 tarihli resmi Türk Kırmızı Kitabından (*Livre rouge*) alınmıştır. Bu metin müttefiklerin planının metninden bazı asgari farklılıklar gösterir: Bkz. MAE A 394, 3, p. 97 (özellikle Delcassé'in tercih ettiği, "insanlığa ve uygarlığa karşı suçlar" yerine "insanlığa karşı suçlar" formülasyonunda).

23— MAE A 394, 3,p. 98. "İnsanlık" sözcüğü mürekkeple "hıristiyanlık" sözcüğünün üzerine yazılmıştır. Katolikos Guevorg daha önce ABD başkanına ve İtalyan kralı Victor Emanuel'e başvurmuştu (22 Nisan,

ibid., p. 84) Washington ve Roma'daki Rus büyükelçilikleri bu girişimi destekliyorlardı. Bkz. Katolikosun Poincaré'ye yazdığı 6 Mayıs tarihli mektup (*Ibid.*, p. 90) Sazonov daha 27 Nisan'da Antant Devletlerinin protesto notasının hazırlanmasını talep etmişti. (*Ibid.*, p. 85-86)

24—Y.H.Bayur, *op.cit.*, vol. III, p. 37-38, (akt. Hovannisian, *op. cit-*, p. 50.)

25—Y.H. Bayur, *op. cit.*, p. 40 (akt. Hovannisian p. 51)

26—Bayur'daki metin, *op. cit.*, p. 40-42. Trabzon gibi bazı kentlere gönderilen sürgün emirleri de aynı türdendir.

27—U. Trumpener, *op. cit.*, p.210

28—*Ibıd*

29—J. Lepsius, *Deutschland und Armenien, op. cit.*, No: 73-76-78-80

30—Mgr J. Nasliyan, *op. cit.*, t. I, p. 504-505. Bütün savaş boyunca İstanbul Ermeni Patrikhanesinde kalan Mgr. J.Nasliyan'ın günlüğünden. Nasliyan günlüğünde, Papalık elçisi Mgr. Dolci'nin çabalarını anlatır. Dolci bir çok kez Almanya ve Avusturya büyükelçileriyle görüşmüş ve Ekim-1915'te padişaha, Papa XV. Benedikt'in Ermeniler için adalet ve şefkat talep eden (Eylül'de yazılmış) mektubunu getirmişti.

31—U. Trumpener, *op. cit.*, p. 213. Alman hükümeti sosyal-demokrat muhalefeti de dikkate almak zorundaydı. 4 Ağustos 1914'te savaş kredileri oybirliğiyle, Aralık 1914'te Karl liebknecht'in, Mart 1915'te de iki üyenin karşı oyuyla kabul edilirken, Alman sosyal-demokrasisi Haziran'da ikiye bölünmüştü. Haase, Bernstein ve Kautsky hükümetin fetih planlarını teşhir ediyor ve sosyalizmin ilkelerine bağlılıklarını bildiriyorlardı.

32— Bkz. *Deutschland und Armenien, op. cit.*, p. 96-97

33— *Ibıd.*,, No: 114. Wangenheim ertesi gün kalp krizi geçirir ve görevinden ayrılır.

34— H.Mongenthau, *op. cit.*, p. 283-311

35— R.Pinon, *op. cit.*, p.. 65-66

36— *I bıd.* p, 55

37— H. Morgenthau, *op. cit.*, p..318-322

38— *Deutschland und Armenien, op. cit.*, no 131. Aynı şekilde, bkz.J. Lepsius, "Mein Besuch in Konstantinopel", Juli-August 1915, *Der Orient* (1919), p. 21-33

39— U. Trumpener, *op. cit.* p. 218

40— Dışişleri Bakanlığı müsteşarı.

41— A.A. Türkei 183,Bd 39, Zimmermann'ın Dr. Faber'e (Alman basınının önde gelenlerinden biri) 4 Ekim tarihli mektubu (akt. Trumpener *op. cit.*, p.. 221-222).

42— U. Trumpener, *op. cit.*, p. 223-225

43— Büyükelçi, Wangenheim'la son buluşmasına ilişkin raporunda bundan sözetmemektedir, *op. cit.*, p. 324-327

44— Wangenheim 24 Ekim'de ölmüştü.

45—*Ibid.*, p. 319

46— Kasım 1916'ya kadar müsteşar olan Zimmermann, daha sonra Dışişleri Bakanı oldu ve Ağustos 1917'ye kadar bu görevde kaldı.

47—U. Trumpener, *op. cit.*, p. 230-231

48—Ermeni sorununa ilişkin Cemal'in belirsiz rolü üzerine bkz. J.

Lepsius, *Deutschland und Armenien* No: 24, 25, 35, 107, 120, 135, 163 ve 193. Aynı şekilde bkz. Vicomte Bryce, *op. cit.*, document no 143, p. 558-560. Şam'da Cemal, Amerikan Kızıl Haç'ının yardımının kabulü için hükümetten onay almaya çalışmıştı.

49— U. Trumpener, *op. cit.*, p. 232

50— J. Lepsius,*Deutschland und Armenien,* No: 218

51— Bulgaristan'ın savaşa girmesi üzerine bkz. Guy Pedroncini, *Les Négociations secrètes pendant la grande ,guerre*, Paris, Flammarion, 1969. p. 36-43

52— *Vérité sur le mouvement révolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales.*

53—J. Lepsius,*Deutschland und Armenien* No: 249-251

54—U. Trumpener, *op. cit.*, p. 238 ve 294-296

55—U. Trumpener, *op. cit.*, p. 241-242

56—J. Ellis Barker, "Germany, Turkey and the Armenien Massacres" *Quarterly Review,* 133, avril 1920, p. 385-400

57—A. Mandelstam, *op. cit.*, p. 284-285; Mgr. Nasliyan, *op. cit.*, t. I, p. 511

58—Zarevand, *op. cit.*,p. 94

59—Bununla birlikte, Ermeni katliamına ilişkin haberler Avrupa ve Amerika'da bir öfke ve dayanışma dalgası yaratmıştı. Eski ABD Başkanı Theodor Roosevelt 24 Kasım 1915'te, Ermeni ve Süryaniler İçin Amerikan Yardım Komitesi sekreteri Samuel P. Dutton'a, vahşet karşısında Amerikan politikasının çekingen tutumunu yerdiği ve Ermenilerin bu tutumun kurbanı olduğunu ifade ettiği çok güzel bir mektup gönderdi. Bu mektubu *New-York Times* 1 Aralık 1915'te yayınladı. Ayrıca, Amerika'da yaşayan Ermeniler savaşmak için Kafkasya'ya gitmişlerdi. Kasım 1916'da Fransız hükümeti Boghos Nubar Paşa'yla görüştükten sonra, yüzde 95'i Ermenilerden oluşan —mülteciler (Musa Dağından kaçanlar gibi örneğin), eski savaş tutsakları ve Amerika ve Avrupa'da yaşayan Ermeniler— bir Şark Lejyonu kurulmasını onayladı. Şark Lejyonu, İngiliz general Allenby'nin komutası altında, Filistin ve Suriye'de özerk Ermenistan planını gizlice rafa kaldırmış hükümetler için kahramanca çarpışmıştı (Aram Turabian, *L' Eternelle Victime de la diplomatie européenne,* Marseille, İmprimerie nouvelle, 1929).

60—*Great Britain, Documents on British Foreign Policy, 1919-1939 First Series,* London, E.V. Woodward and Rohan Butler, 1952, t. IV, p. 635-636 (akt. Hovannisian p. 59).

61—C.J. Smith, *op. cit.*, p. 238-239

62— Bkz. Kafkasya Ordusu Başkomutanı Youdenitch'in açıklaması (Nisan 1915) ve Ermeni vilayetlerine Rusları yerleştirmek isteyen Tarım Bakanı Krivoshein'ın muhtırası (Mart 1915) Akt. R. Hovannisian, p. 58

63— C.J. Smith,*op. cit.*, p. 242; R. Hovannisiyan p. 58.

64— G. Korganoff,*op. cit.*, p. 30-36.

65— Worontsov-Dachkov hastaydı.

66— R. Havannisian, *op. cit.*, p. 63

67— M.Larcher, *op. cit.*, p. 339-404; F. Guse,*op. cit.*, p. 75-88; Allen and Muratoff, op. cit., p. 331-427; G. Korganoff, *op. cit.*, p. 36-51; Liman

von Sanders, *op. cit.*, p. 147-156

68— *Razdel Aziatskoi Turtsii.* 1924'de Dışişleri Halk Komiserliği tarafından Moskova'da yayınlandı. p. 141-151. Almanca baskı: *Die europaischen Machte und die Türkei vahrend des Weltkrieges: Konstantinopel und die Meerengen,* E. A. Adamov, 4 cilt, Dresden 1930-32. Cemal'le görüşmeler için bkz. J.D. Smith,*op. cit.*, p. 354-358

69— J.D.Smith,*op. cit.*, p. 358-362

70— *Razdel Aziatskoi turtsii* (RAT), p. 157-159 (Akt. Smith, p. 368-370)

71— RAT, p. 172-174 (Akt.Hovannisian s. 162)

72— RAT, s. 185-188 (Akt. Smith p. 374-380)

73— Transkafkasya'da Ermenilerin durumu kritikti. 1915 mültecilerinin yarısı açlıktan ve çeşitli hastalıklardan ölmüşlerdi. Ermeni örgütleri hayatta kalanlara yardım etmek için insanüstü gayret sarfediyorlardı. Rus Hükümeti Ermeni liderlerinin Ermeni mültecilere yardım konusunu görüşmek için Petrogad'da toplanmalarına ancak Mayıs 1916'da izin verdi. Bütün siyasal eğilimlerin temsilcilerinin katıldığı bu buluşma Ermeniler arasında görüş alışverişi için bir fırsattı. Zavriev gibileri, Ermenistan'ın geleceği konusundaki kaygı verici görüşlere karşı çıkıyorlardı. 1916 sonunda toplanan bir belediye başkanları kongresinde, Tiflis Belediye Başkanı Alexandre Khatissian aynı iyimserlik içinde, savaşın sonunda Ermenilerin dileklerinin gerçekleşeceğini açıklıyordu: Türk Ermenistanı, müttefik himayesi altında özerkliğine kavuşacaktı. R. Hovannisian, *op. cit.*, p. 67-68.

74— Sykes ve Picot'nun görüşmeleri için, bkz. *Asie française*, XVII, no 176, août-novembre 1919, p. 243 ve devamı.

Sınır

Jön Türkler Ermeni kalesini yıkarak Orta Asya yolunu açacaklarına inanıyorlardı. Ama bu hedeflerine ulaşamadılar: 1917'de doğu vilayetlerinin yarısı Rus birliklerinin eline geçmiş ve Bakû yolundaki son engel olan Rus Ermenistanı aşılmaz bir duvar haline gelmişti. Ne var ki dünya politikasının satranç tahtası üzerindeki taşlar bir fırtınayla birbirine girdi: 1917 devrimleri Ermeni sorununu yeniden gündem maddesi haline getiriyordu.

Şubat'tan sonra Geçici Hükümet, Ermenilerin Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon vilayetlerine dönmesine izin vermişti. 150 000 mülteci yıkılmış yurtlarına geri döndüler. Rus-Ermeni idaresi altında hayat yeniden başlamıştı.

Fakat Ekim Devrimi her şeyi yeniden tartışmaya açtı. Bolşeviklerin tavrı açıktı: Ermeniler mutlak biçimde kendi kaderlerini tayin hakkına sahiplerdi, ama Rusya savaştan çekilmişti. Ocak 1918 tarihli bir kararname Rus birliklerinin geri çekilmesini ve "Türkiye Ermenistanı'nda yaşayan ahalinin can ve mal güvenliğini" sağlayacak bir Ermeni milisinin kurulmasını öngörüyordu *(1)*. Fakat söz konusu bölgede durum farklıydı: Üç Transkafkasya halkı özerkliklerini ilan ederek"Transkafkasya Komiserliği" adı altında bir federasyonda birleşmişlerdi. Üç partinin— Taşnak (Ermeni), Sosyal Demokratlar (Gürcistan) ve Müsavat (Azerbaycan) —temsil edildiği federasyon parlamentosu (Seym) 18 Aralık'ta Türklerle

ateşkes imzaladı. 1918 başlarında Rus Kafkasya ordusu Ermeni cephesinden çekildi. Azerbaycanlılar Türklere karşı savaşmayı reddetmişler, Gürcüler ise barış yanlısı olduklarını belirtmişlerdi. Brest-Litovsk Anlaşmasıyla Bolşevikler 3 Mart'ta doğu vilayetlerini Türklere bırakıyorlardı:

"Madde IV: Rusya, doğu eyaletlerinin zaman geçirmeksizin boşaltılması ve bu eyaletlerin hukuka uygun olarak Türkiye'ye geri verilmesi için elinden gelen her şeyi yapacaktır. Aynı şekilde Ardahan, Kars ve Batum sancakları Rus birlikleri tarafından derhal boşaltılacaktır. Rusya... bu reorganizasyonun hayata geçirilmesini komşu devletlerin, özellikle de Türkiye'nin onayıyla (bu sancakların) halkına bırakacaktır."

Rusya, V. maddeyle de, toprakları üzerindeki (Rus ve Türk uyruklu) "Ermeni çetelerini" dağıtmakla yükümlüydü.

Ermeniler böylece 400 km'lik bir cepheyi kendi başlarına savunmak durumunda kalıyorlardı.Bu eşitsiz bir savaştı. En iyi birliklerini biraraya toplayan Türkler, Ermeni ordusunu Anadolu'dan Transkafkasya'ya püskürttüler. Şiddetli çatışmaların ardından 25 Nisan'da Kars düştü. Ermenilerin durumu umutsuzdu. Azeriler, Ermeni birliklerinin cephe gerisinde karışıklıklar yaratıyorlar ve Brest Litovsk Anlaşması temelinde Türklerle barış yapılmasını istiyorlardı. Gerek Türklerin, gerekse de Azerilerin gözü Rus Ermenistanı'ndaydı. Görüşmeler 3 Mayıs'ta Batum'da başladı. Türk talepleri karşısında Almanlar bile şaşkınlığa düşmüşlerdi.

"Türklerin saçma talepleri...Brest Litovsk Anlaşması'nın açık ihlali demektir ve Transkafkasya Ermenilerinin yok edilmesini hedeflemektedir" *(2).*

Alexandropol ve Karakilise'de katliama uğrayan Ermeniler Sardarabat'ta başarıyla direniyorlardı. 26 ve 27 Mayıs'ta Seym parçalandı: Gürcistan ve Azerbaycan bağımsızlıklarını ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de Ermeni Cumhuriyeti ilan edildi. Türk hükümeti, 4 Haziran tarihli Batum Antlaşması'yla, sınırları ancak Erivan ve Sevan bölgesinin bir bölümünü kapsayan (9000 km^2) yeni devleti tanıdı.

1918 yazında Almanya'da akaryakıt sıkıntısı başgöstermişti.

Alman Genel Kurmayının onayını alan Türkler önlerine iki hedef koymuşlardı: Musul ve Bakû. Sovyet Komününün Temmuz'da yıkıldığı Bakû'yü 1 Ağustos'ta SR'ler (Sosyalist Devrimciler) ele geçirmiş ve şehir bir ay boyunca İngiliz işgalinde kalmıştı. Haziran sonunda Enver'in kardeşi Nuri Paşa Bakû'ye yürüdü ve şehir 16 Eylül'de düştü: 25 000 Ermeni öldürüldü, 10 000'i sürgün edildi *(3).* Türkler kuzeyde Dağıstan'a, güneyde İran'a doğru ilerliyorlardı. Asya onlarındı. Bu Turancı akını, 30 Ekim 1918 tarihinde Antant Devletleriyle imzalanan Mondros Mütarekesi durdurmuştu. Kafkasya ve İran'ı boşaltmak zorunda kalan Türkiye 1914'teki sınırlarına çekildi.

Ermenilerin yazgısı bundan böyle konferans masalarında tartışılacaktı. Sorunun önündeki engellerin kalkacağına işaret eden gelişmeler oluyordu. 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece Talat, Enver, Nazım, Şakir, Bedri ve bazı küçük rütbeli subaylar bir Alman gemisiyle Odesa'ya kaçıp, ordan da Berlin'e geçtiler. Yeni Türk hükümeti 1919'da İttihatçı liderleri yargı önüne çıkardı. Başlıca suçlama, Ermeni halkının katledilmesiydi. Mahkemede bulunanların çoğu çeşitli cezalar alarak Malta'ya sürüldüler, diğerleri gıyaplarında ölüme mahkum edildiler. Örgütlenen Ermeni Cumhuriyeti, Kars ve Alexandropol'ü yeniden ele geçirmiş ve Türk Ermenistanı'nın Ermeni Cumhuriyeti'yle birleştiğini ilan etmişti *(4).* Ermeniler Paris Barış Konferansı'na iki delegasyon gönderdiler. Delegasyonlardan biri Aharonian başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti delegasyonu, diğeri ise Boghos Nubar Paşa başkanlığında, Türkiye'de ya da sürgünde yaşayan Ermenilerin temsilcisi olan ulusal Ermeni delegasyonuydu. Başkan Wilson Ermenileri savunmaktaydı: Ulusal bir Ermeni yurdu, ulusal bir Ermeni devleti fikri giderek daha çok taraftar buluyordu. Ocak 1920'de Ermeni Cumhuriyeti *de facto* tanındı. San Remo Konferansı'nda İngiltere, Fransa ve İtalyan hükümet başkanları, Türkiye'nin doğu eyaletlerinden epeyce bir bölümünü içine alacak olan bir Ermeni devleti kurulmasını kararlaştırdılar ve 10 Ağustos 1920'de Sevr'de Türkiye ile müttefikler arasında barış anlaşması imzalandı:

"Madde 88 : Türkiye, tıpkı Müttefik Devletler gibi, Ermenistan'ı özgür ve bağımsız bir devlet olarak tanıdığını açıklar."

"Madde 89:Türkiye ve Ermenistan, anlaşmanın diğer tarafları gibi, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis'te Türkiye ile Ermenistan'ın sınırlarının saptanması hususunda ABD başkanının kararlarına uyacaklarını ve Erinenistan'ın denize açılması ve çevresindeki Osmanlı bölgelerinin askerden arındırılması yönünde yapılmasını isteyeceği düzenlemeyi tanıyacaklarını kabul etmişlerdir."

22 Kasım 1920'de Başkan Wilson kararını açıkladı ve Van, Erzurum, Bitlis eyaletlerinin büyük kısımını ve denize çıkışını sağlamak için de Trabzon'un bir kısmını Ermeni devletine verdi.

Fakat anlaşmayı kim imzalamıştı? Artık temsil niteliği taşımayan ve esasen müttefiklerin denetimi dışındaki bölgeleri paylaştıran bir Türk hükümeti tarafından imzalanmış bu anlaşmanın ne değeri olabilirdi? Ermenilere bağımsızlık sözü verilmişti, oysa aynı zamanda Türkler bu bağımsızlığı yoketmek için harekete geçmiş bulunuyorlardı. Burada Ermenilerin çocuklarına anlatılması gereken, bu barış hikayesi değil, 1915 soykırımının nasıl tamamlandığıdır. Sevr müzakereleri konusundaki hikayelerle bir halk uyutuldu. Soykırımdan kurtulanların Fransız ordusunun himayesi altında geri döndükleri ve hükümet politikasındaki değişikliğe bağlı olarak ortada bırakıldığı olaylar hatırlatılarak öfkesi başka yöne çevrildi. Ama bu halka, Kemal, Sovyet hükümeti ve habire uğraşıp duran İttihatçıların arasında neler döndüğünü hiçkimse anlatmadı. Sevr'in gerçekleşmesi olanaksız vaadler içerdiği müttefikler tarafından bilinmesine rağmen bu vaadleri göklere çıkarmak, başka bir somut gerçekliğe gözlerini kapatmaktı: Bu, inen ilk demirperde, soğuk savaşın ilk sınır çizgisiydi. Bu hat Başkan Wilson'ın kurgulanmış Ermenistan'ının tam ortasından geçmekteydi.

Gerçekte, Ermenilerin kaderi doğu vilayetlerinde, Türk ulusal duygularının sığınağında belirleniyordu. İttihadçılar artık

sahneden çekilmişlerdi. Artık milliyetçilik bayrağını yükseklerde dalgalandıran Mustafa Kemal'di. Erzurum Kongresi'nde (23 Temmuz- 6 Ağustos 1919) "Misak-ı Milli", Türkiye'nin, *ulusal sınırları içinde* ekonomik ve siyasal bağımsızlığına ulaşma konusunda kararlılığını ifade etmekteydi. Ermeniler o tarihten itibaren bağımsızlık umutlarından vazgeçmek zorunda kalmışlardır. İnatçı ve kararlı (başarılarının sırrı da burada yatıyordu) Kemal, aldığı kararlardan en ufak bir taviz vermiyordu. "Misak-ı Milli", Sivas Kongresi'nde de (Eylül 1919) kabul edildi. Kemal bu kongrede bağımsız bir Ermenistan kurulmasına karşı çıkma kararını onaylattı. Doğu vilayetlerini bir Milli Müdafaa komitesi yönetiyordu. 23 Nisan'da Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldı. Bu Meclis Türkiye'nin gerçek hükümeti haline gelmiş bulunuyordu. Gerçi 1 Kasım 1920 tarihine kadar, biri İstanbul'daki Babıali, diğeri Ankara'daki Millet Meclisi olmak üzere iki hükümet vardı ama, Babıali'nin 16 Mart 1920 tarihinden sonraki bütün akitleri (Sevr de dahil) Büyük Millet Meclisi tarafından geçersiz ilan edilmişti.

Kemal 1920 başlarında askerlerine *(5)* "Kafkasya bariyerlerini" yıkma zamanının geldiğini açıklamış ve bu görevi general Kazım Karabekir'e vermişti.

Fakat "Bozkurt" -Armstrong Kemal'i bu lâkapla anmaktadır— avını parçalamadan önce alanı derinlemesine incelemek istiyordu. Sovyetlerle görüşmeler, İttihadçılardan yararlanma, Gürcülerin tarafsızlaştırılması, Azerilerle ittifak: milliyetçiler tarafından yenilenen pantürkist projenin ana unsurları bunlardı. Sovyet hükümetiyle diyalog hâlâ engel olarak kalmayı sürdürüyordu. Komünistler halkların kendi kaderlerini tayin hakkının altını çiziyorlar, Türk işçileriyle asker ve köylülerini, kendi Sovyetlerini kurmaya çağırıyorlardı. Fakat Paris Konferansı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesi planını reddetmiş oldukları için, Kemal'in oyununu, anti-emperyalist kampla stratejik bir ittifak kurararak ve İttihad'ın önemini ihmal etmeksizin dikkatle oynaması yetiyordu. İttihadçılar henüz sahneden çekilmemişlerdi," bolşevizmin büyüsüne" kapılarak şim-

di de panislamizme oynuyorlardı. Enver, Berlin'de hapisten çıkan Radek'le buluşmuştu. Ocak 1920'de İslam Kurtuluş Birliği'nin başkanlığına gelen Talat, Kemal'e hizmetinde olduğunu bildirmişti. Cemal, orduyu reorganize ettiği Afganistan'da bulunmaktaydı. Anadolu'da eski İttihadçılar, 1919 sonlarında Bolşeviklerin bir temsilcisi aracılığıyla temas kurdukları Karakol Cemiyeti'nde toplanmışlardı. Ocak 1920'de Müttefiklerin burunlarının dibinde, İstanbul Üniversitesi'nde Akçura başkanlığında, Halide Edip de dahil bütün eski pantürkistlerin katıldığı bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda, Ermeni Cumhuriyeti'ni ortadan kaldırma amacı Akçura tarafından yeniden vurgulanmıştı *(6)*. Özellikle de Kemal, Azerbaycanlılarla ittifakı güvence altına almayı ihmal etmeyerek Bakû'de Sovyetlerle temasa geçmeye çalışıyordu. 1919'da Ermeni Cumhuriyeti Karabağ, Nahcıvan ve Zangezur'a (bu bölgelerde Ermeniler çoğunluktaydı) kadar uzanmıştı; böylece Anadolu'yu Azerbaycan'a bağlayan koridor kesilmiş oluyordu. Enver'in ailesi Moskova üzerinden Bakû'ya gönderildi; dayısı Halil İstanbul'dan, kardeşi Nuri ise İngilizler tarafından işgal edilen Batum'dan kaçmışlardı. Kemal'in resmi temsilcilerinden biri olan İttihadçı Dr. Fuat Sabit 1919 Ekim'inden beri Bakû'da bulunuyordu. Halil, Sabit ve aralarında eski Merkez Komitesi üyelerinden Küçük Talat, Baha Sait ve Deir- es Zor celladı Zeki'nin bulunduğu başka ittihatçılar 1920 başlarında Türk Komünist Partisini *(7)* kurdular.

Bu partinin programı, İttihadçıların Azerbaycan'da ve daha sonra da Ermenistan ve Gürcistan'da zaferlerinin güvence altına alınması ve milliyetçilerle Sovyetler arasında görüşmelerin ilk adımlarınnın atılmasıydı. Elbette bu İttihadçıların ne kadar komünist oldukları sorulabilir; fa at Türkiye Komünist Partisi yine de Moskova'nın desteğini kazanmıştı. 1920 yılının Mayıs ayı sonlarında, ilk Türk komünist gazetesinin kurucusu ve 1918'den beri de Türk savaş esirleri arasında propaganda görevlisi, yani Sovyetlerin adamı olan Mustafa Suphi Bakû'ya geldi. Mustafa Suphi, Komünist Partisini dağıtmayıp sadece bazı tali unsurları tasfiye etmekle yetindi. Kendisi de Kemal'e ka-

tılmış olan Enver, Doğu Halkları Kongresi'ne katılmak için Eylül'de Bakû'ya geldi. Bu buluşma, ideolojik itki kaynağını Bakû'dan alan bir hareketin eski şeflerini, Ermeni ulusunun son kalesine karşı aynı mücadeleyi devam ettirmek için bu kez de komünist etiketi altında yine bu şehirde biraraya getiren garip bir buluşmaydı.

1920'de Kızıl Ordu ile Denikin ve Wrangel'in orduları arasında çarpışmalar meydana gelmişti. Beyaz Ordu'nun yenilgisi Kafkasya'da siyasal stratejinin değişmesine yol açmıştı. Müttefiklerin Batum dışında hiç bir üsleri kalmamıştı. Kızıl Ordu 27 Nisan'da Azerbaycan'a girdi. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüşen Azerbaycan, Ermeni Cumhuriyeti'nden Karabağ ve Zangezur bölgelerini istedi. Ermenistan bu bölgeleri vermeyi reddetti.

General Karabekir saldırıya hazırdı, ama henüz vakit çok erkendi. Kemal, önce Sovyetlerin tavrının ne olacağını daha iyi bilmek istiyordu. Büyük Millet Meclisi'nin açılışından üç gün sonra 26 Nisan 1920'de Kemal, Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Lenin'e ilk mesajını gönderdi: Türk Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey de Moskova'ya gitmişti. Moskova Antlaşması'nı gündeme getirecek olan süreç başlamış oluyordu *(8)*. Fakat Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 3 Haziran tarihli yanıtı Büyük Millet Meclisi'ni şaşırtacaktı: Ermeni sorunuyla ilgili olarak Ankara ile Moskova arasında görüş birliği bulunmamaktaydı. Çiçerin; Ermenistan, Kürdistan, Lazistan, ve Doğu Trakya'da yurtlarından zorla sürülmüş olanların da katılacağı halk oylamaları yapılmasını istiyor, yani halkların kendi kaderlerini tayin hakkında ısrarlı davranıyordu. Ayrıca 19 Temmuz'da Moskova'ya gelen Sami Bey'den, Türkiye'nin Ermenistan'a topraklarını iade etmesini talep etmişti. "Yani, Türkiye'ye derhal askeri ve mali yardım yapmaya hazırlardı; ama dostluk antlaşması imzalanması için yürütülen görüşmeler, Rus-Türk sınırındaki ilişkiler konusunda gündeme gelen görüş ayrılıkları nedeniyle ölü bir noktaya varmıştı. Sovyet Hükümeti Türkiye'den, sadece Brest—Litovsk Antlaşması'yla kazandığı Kars bölgesinden vazgeçmesini değil, aynı zamanda Ermenistan'ın kısa süre için-

de Sovyetleştirileceği beklentisiyle Van ve Bitlis vilayetlerinin bir kısmının da Ermenistan'a verilmesini istiyordu." *(9)* Ne var ki,Bakû'daki devrimden sonra Mayıs'ta Ermenistan'daki Alexandropol'de patlak veren komünist ayaklanma başarısızlıkla sonuçlanmıştı: Rus-Polonya savaşı, Erivan'a doğru ilerlemekte olan XI. Kızıl Ordu'yu hareketsiz kılmıştı. Böylece durum tamamen değişmiş oluyordu.

Türk milliyetçileriyle Sovyetler arasında Ermenistan üzerine alışveriş başlamıştı. Milliyetçiler için Ermeni sorununun çözümü, aciliyet taşıyan sorunların en önemlisiydi. Bütün yönlerden, özellikle de Trakya ve Anadolu'da Yunan Ordusunun tehdidi altında bulunuyorlardı. Yine de Kemal Fransızlarla Yunanlıların saldırıya geçmeyeceklerinden emin olduğu için güçlerini doğu cephesinde yoğunlaştırdı ve batıda ordularının sadece küçük bir bölümünü bıraktı. "Ülkemizin böğrüne bir çıban başı gibi saplanan Ermeni ordusunu ve devletini yok etmek zorundayız" *(10)*. Ermeni tehditi saplantısı bütün Türk hükümetleri bünyesinde varlığını sürdürüyordu. Doğu sınırı, Türk ulusal inşasının üzerinde yükseldiği vazgeçilmez üstü.

Mayıs'ta Karabekir derhal harekete geçilmesini önermiş, Kemal ise bu tarihi 23 Haziran olarak saptamıştı. Çiçerin'in yanıtından sonra, Barış Konferansı'nın sonucunu beklediği ve Müttefiklerle çatışmaya girmek istemediği için saldırıyı ertelemişti. Rusların yanında anti-emperyalist, Müttefiklerin yanında ise anti-sovyetik bir görüntü sergileyerek ikili oynamaya devam etmeyi umuyordu. Böylece, ordularının Ermenilere karşı kazanacağı kolay bir zaferle Türklerin ulusal duygularını pekiştirmek niyetindeydi. Erteleme ile kazandığı zamanı, Tiflis Antlaşması sayesinde Gürcüleri tarafsızlaştırmak için kullandı. Temmuz'da İngilizler Batum'dan çekiliyor ve Kafkasya'ya açılan tüm yollardan kopmuş oluyorlardı.

İki olay, Kemal'i Ermenistan'ı ele geçirme vaktinin geldiğine ikna etti. Birincisi, 10 Ağustos'ta imzalanan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünmesini öngören Sevr Antlaşması'ydı. Bu anlaşmanın öngördüğü, küçük parçalara bölünmüş bir Türkiye varlığını sürdüremezdi. Kemal; Kars, Ardahan ve Batum

sancaklarını ilhak etme niyetini 14 Ağustos'ta yaptığı açıklamayla doğruluyordu. "Bu amaçla, 6 Haziran'da Doğu ordumuza saldırıya hazırlanma emri verdik." İkincisi, III. Enternasyonal tarafından düzenlenen ve 1 Eylül'de Bakû'da başlayan Doğu Halkları Kongresi'ydi. Bu kongrede Sovyetler Türk milliyetçiliği karşısındaki tutumlarını belirtmişlerdi. Zinovyev şöyle diyordu: "Biz, henüz bizim tarafımızda olmayan, hatta bazı durumlarda karşımızda bulunan grupları büyük bir sabırla destekliyoruz. Örneğin Sovyet hükümetinin... Kemal'e destek elini uzattığı Türkiye konusunda durum budur." Fakat Zinovyev şunu da ekliyordu: "İzledikleri politika Enternasyonal'in politikası değildir. Komünistler İngilizlere karşı her devrimci mücadeleyi destekledikleri gibi onları da desteklemektedirler." *(11).* Buharin daha da ileriye gitmişti: "Bugünkü devrimci hareketin amacı, (Çin, Mısır, İran ve Türkiye'de) sadece milliyetçi ve burjuva düşünceleri temeline oturmuş ve her türlü proleter bakış açısından yoksundur. Fakat bu ideolojiler, Avrupalı emperyalist devletlere karşı düşmanlık içinde oldukları sürece onlardan yararlanmak gerekir" *(12).* 4 Eylül'de Zinovyev, İttihadçıların politikasını mahkum eden bir önergeyi oylamaya sundu ve kongre üyelerini panislamistlerin tasarılarına karşı uyanık olmaya çağırdı. Bu, Enver'in Bakû'da sunmak istediği siyasal programın reddedilmesiydi *(13).*

Kamal uyarılmıştı: Sovyetler kendisini sadece yürüttüğü anti-emperyalist mücadele çerçevesinde destekleyecek -Ermeni Cumhuriyeti'nin yokedilmesi bu çerçeveye dahildi- ve Türk köylüleri, askerleri ve işçileri arasında kendi propaganda çalışmalarını sürdüreceklerdi *(14).* Yani, Kemal 23 Eylül'de Karabekir'e, Ermeni Cumhuriyeti'ne saldırma emri verirken hemen hemen hiç riske girmemiş oluyordu. 60 000 Türk üç cepheden (Kars, Alexandropol ve Ararat'ın güneyinde) Ermenistan ve Nahcıvan'a karşı saldırıya geçti. Kars 30 Eylül'de, Alexandropol'de Kasım başlarında düştü. Kurbanların bilançosu korkunçtu: Sadece Alexandropol'de 60 000 ölü, 38 000 yaralı ve 18 000 esir. Sovyet tarihçileri toplam ölü sayısının yaklaşık 198 000 ve yağmalamalar sonucunda meydana gelen zararın 18

milyon ruble olduğunu tahmin etmektedirler. (Kars ve Alexandrapol'de nerdeyse her şey götürülmüştü.) Padişah ve Jön Türklerden sonra Kemalistler de bu son katliamı gerçekleştirerek ellerini kana bulamışlardı. (Burada olağanüstü savaş koşulları altında meydana gelen üzücü olaylardan söz edilemez; söz konusu iki kentteki 12 000 ölünün yüzde 80'ini 5-12 yaş arasındaki çocuklar oluşturuyordu. *(15)* Türkler dehşet verici Ermeni felaketinin son artıklarını da yok etme noktasına gelmişlerdi.

Ankara'daki özel temsilci Mdivani'nin başarısızlıkla sonuçlanan son arabuluculuk girişiminden sonra, Lenin ve Stalin 27 Kasım'da Ermenistan'ın sovyetleştirilmesi kararını verdiler *(16)*. 2 Aralık'ta Taşnak hükümeti —yani Ermeni Cumhuriyeti hükümeti— istifa etti. Ermenistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Aynı gün, Taşnaklar pratikte Ermenistan'ı bir Türk eyaleti haline getirecek olan Alexandropol Antlaşması'nı imzaladılar. Fakat artık sahnede Kızıl Ordu vardı ve Sovyet hükümeti, istifa etmiş olan hükümetin imzaladığı bu antlaşmayı tanımıyordu. Türklerle görüşmeler yeniden başladı. Bu görüşmeler 16 Mart 1921'de, Brest-Litovsk ve Alexandropol antlaşmalarını yürürlükten kaldıran Moskova Antlaşması'nın imzalanmasıyla sonuçlandı. Rusya, "Misak-ı Milli" ilkelerini kabul ediyordu.

"Madde IV: Antlaşma tarafları, Doğu halklarının ulusal kurtuluş mücadelesiyle Rusya emekçilerinin yeni bir toplumsal düzen için giriştiği mücadele arasında bir süreklilik olduğunu saptarlar. Taraflar, bu halkların özgürlük ve bağımsızlıklarını ve diledikleri hükümet biçimleriyle kendi kendilerini yönetme hakkını resmen onaylarlar" *(17)*. Rusya, Kars ve Ardahan sancağıyla Batum sancağının bir bölümünü Türkiye'ye bırakmıştı; bu 25 000 km^2'lik bir alan ve 272 000 nüfus demekti. Sadece Batum limanı, Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti haline gelen Gürcistan'a kalmıştı *(18)*. Nahcivan ise Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olmuştu. Rusya, Türkiye'ye ekonomik ve askeri yardım vaadediyordu.

Bununla birlikte, birkaç bölgesel çatışma daha yaşandı: 17

Mart'ta Batum'a giren Türkler, Kızıl Ordu tarafından şehir dışına çıkarıldılar. Alexandropol'den çekilmelerini 22 Nisan'a kadar geciktirdiler ve yağma ettikleri malların iadesinde güçlük yarattılar. Hala Alexandropol Antlaşması'nda ısrar ediyorlar, üç Trankafkasya delegasyonunun katılımıyla Moskova Antlaşması'nı tasdik edecek Kars Antlaşması'nı imzalamayı erteliyorlardı. *(19)*

13 Ekim 1921'de, Kars Antlaşması Ermeni sorununa son noktayı koydu. Türkiye'ye ayrıca Iğdır, yani Ararat bölgesi verilmişti. Türkiye Ermeni şehri Ani'den vazgeçmek istemiyordu, Karabağ ise Azerbaycan himayesi altında özerk bir bölge olmuştu. Böylece, Türkiye 1878 öncesindeki sınırlarına kavuşuyordu. Daire tamamlanmıştı. Sovyetler Ermeni sorununda geriye çekilmişlerdi. Ermeni Cumhuriyeti, Rusya ile Türkiye arasındaki sınır pazarlığı sırasında ortadan kalkacaktı. Kemal, Yunan ordusuna yönelebilmek için hem doğu sınırındaki bu bariyere, hem de Rusların mali ve askeri yardımlarına gereksinim duymaktaydı. Ocak 1921'de İnönü yakınlarında bir zafer daha elde edilmiş ve Sakarya muharebesi ancak 13 Eylül'de sona ermişti. Bütün Anadolu'dan geri çekilen Yunanlılar, Kemalist birliklerin son bir katliamla şehirdeki Rum ve Ermenileri yokedecekleri İzmir'i 1922 yılında terketmek zorunda kalmışlardı.

1923 Eylül'ünde Lozan'dan muzaffer çıkan Kemal'di. Sevr Antlaşması'nın hükümleri Türkler yararına düzeltildi. "Tarih bu antlaşmada "Ermenistan" sözünü boşuna arayacaktır." (Winston Churchill).

Soykırım tamamlanmıştı. Bu suç hiç bir zaman yargılanmadı. İttihadçılar davasının hükmünü Ermeni intikamcıları infaz edecekti. Talat 15 Mart 1921'de Berlin'de Salomon Teilirian tarafından, Sait Halim 6 Aralık'ta Roma'da Arshavir Shirakian tarafından, Bahaaddin Şakir ve Cemal Azmi (Konya Valisi) 17 Nisan 1922'de Berlin'de Aram Erkanian ve Arshavir Shirikiar tarafından, Cemal 25 Temmuz'da Tiflis'te Petros Ter Boghossian ve Arthashes Gevordian tarafından öldürüldüler. Nazım ise 1926 yılında Mustafa Kemal tarafından, kendisinin hayatına kasteden bir komploya katıldığı gerekçesiyle idam et-

tirildi. Pantürkistlerin dörtlüsü (Agaev, Hüseyinzade, Akçura ve Gökalp) daha sonraları ecelleriyle öldüler.

Bir milyonu aşkın katliam kurbanına karşılık, bir avuç katil. Burada hesap tutmuyor. Soykırım söz konusuysa, hesap hiçbir zaman tutmayacaktır. Eğer göze göz dişe diş öc almak istenirse, trajik bir yanlış yapılmış olur. Nurnberg Almanya'nın onurunu temizleyemedi; sadece Nazizm fenomeninin anlaşılmasına katkıda bulundu. Willy Brandt Varşova'da Nazi kurbanlarının anıtı önünde diz çökerek, Almanya için, Nazi kasaplarını mahkum eden yüzlerce hükümden daha çok şey yapmıştır. Eichmann Davası soykırımın iğrenç boyutlarının nereye kadar varabileceğini gösterdi. Olayın bilinmesini sağlamak, cezalandırmaktan daha önemlidir. Suçun işlenmesinin üzerinden 60 yıl geçtikten sonra kimi cezalandıracaksınız? Babaların suçu oğullarına yüklenemez, ama oğulları da bu suçu savunmamalıdır.

Yarım yüzyıldan fazla bir zaman geçti. Bugün Ermenilerin dörtte üçü Sovyetler Birliği'nde, geriye kalan bölümü diasporada yaşıyor. Bazıları açısından Sovyet Ermenistanı, Türk cellatlarının elinden *in extremis* (ölüm döşeğindeyken—Ed) koparılıp alınan Ermeni vatanını temsil etmektedir. Başka bazıları ise, boşu boşuna doğu vilayetleri ve Kilikya bölgesini talep etmektedirler —bugün Erivan'da, yarın Van'da. Fakat bütün Ermeniler— böyle bir talebi olmayan Ermeni değildir — ölülerine layık bir anıt dikmek, yani olayların kendi tarihsel gerçekliği içinde kabul edilmesini sağlamak istiyorlar. Türk hükümeti bu hususta tam bir tarih terörizmi uygulamaktadır. Türk tarihçiler, gerçekleri kendi inandırıcılıklarını ortadan kaldıracak biçimde çarpıtmakta ve tahrif etmektedirler; yapıtları Ermeni sorunuyla ilgili öylesine düzmece bilgilerle doludur ki, bu da onları kaynak olarak kullanılamaz hale getirmektedir. Ermeni halkını yoketmiş olmakla yetinmeyen Türk hükümeti, bu halkı ayrıca aşağılamakta ve hakaret etmektedir. Ne var ki gerçekler inatçıdır. Bu soykırımın anıları silinmez. Günün birinde Türkler, Ermeni dosyasını yeniden açmak ve olup bitenleri soğukkanlı ve önyargısız biçimde değerlendirmek zorunda kalacaklardır. Türk haftalık dergisi *Politika*'da Kasım 1975

başında Ali Talat imzasıyla yayınlanan—ne simgesel bir imza—makalede, bir diyolog başlangıcını yakalamak olasıdır: "Bugün yurtdışında yaşayan Ermeniler tarafından yürütülen Türkiye karşıtı propagandadan şikayetçiyiz. Gelin bu Ermeni sorununu bir de başka bir bakış açısından ele alalım. Gerçekten de Amerika ve Batı Avrupa'da yaşayan Ermeni cemaatleri ve örgütleri aralıksız şekilde 1915'de yapılan katliamlar üzerinde durmakta ve Türkiye'yi sıykırım yapmış olmakla suçlamaktadırlar. Bu durum Türkiye'nin Batı dünyasındaki görüntüsünü zedelemektedir. Koşullar ne olmuş olursa olsun...yadsınamaz bir gerçek vardır. 1915 yılında Anadolu'da yüzbinlerce Ermeni hayatını yitirmiştir. Her şeye rağmen bu olayların doğrudan tek sorumusu İttihatçılardır. Peki şimdi 52 yaşına basmış Türkiye Cumhuriyeti İttihad'ın suçunu taşımaya devam mı edecek? Bunu ne akıl ne de mantık kabul eder. Bugün hiç kimse Doğu ya da Batı Almanya'dan Nazi katliamlarının hesabını sormuyor. Hiç kimse Amerikalıların milyonlarca Kızılderiliyi yok etmesinin sorumluluğunu Başkan Ford'a yüklemiyor. Amerikan hükümeti olanları inkar etmiyor ve gerçekleri ters yüz etmeye kalkmıyor. Almanların Yahudi katliamlarıyla ilgili tavrı da böyledir. Her yerde, her vesileyle Türk düşmanlığı görmek yerine, biraz daha mantıklı düşünmek daha doğru olmaz mı? Bunu yapmasaydık, yabancı ülkelere karşı kendimizi daha iyi savunabilirdik: Önümüzdeki sorun, 60 yıldan fazla bir süredir varlığını sürdüren Ermeni sorunudur."

Daha fazla beklemeye gerek var mı? Aşılmaz bir suskunluk duvarı Ermeni ve Türk halklarını birbirinden ayırmaktadır. Bu duvar yıkılmalı ve yerini tarihsel bir tartışma ortamına bırakmalıdır. Bu kitabı yazmaktaki tek amacım, bu tartışmanın başlamasına katkıda bulunmaktan ibarettir.

DİPNOTLAR

1—R. Hovannisian, *op. cit.*, p. 99-100

2—J. Lepsius: *Deutschland und Armenien, op. cit.*, Lussov'un Berlin'e çektiği 12 Mayıs tarihli telgraf.

3—Şubat-Eylül 1918 arası Rus Ermenistanı'ndaki askeri durum üzerine bkz. general Korganoff, *op. cit.*, p. 88-207

4—Burada Ermenistan Cumhuriyeti'nden sözetmek olanaksızdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. R. Hovannisian, *The Republic of Armenia,* vol 1, 1918-1919, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1971

5—Hala bir Türk ordusu vardı; bu ordu Mondros Mütarekesi'nden sonra silahsızlandırılmamıştı.

6— Zarevand, *op. cit.*, p. 115

7—G.Jaschke, "Le rôle du communisme dans les relations russo-turques de 1919 à 1922" *Orient*, Paris 1963, p.31-44: P.Dumont, "La fascination du bolchevisme:Enver Pacha et le Parti des soviets populaires, 1919-1922" *Cahiers du monde russe et soviètique.* XVI (2), avril - juin 1975, p. 141-146. Bu makale esas olarak Türk kaynaklarına dayanmaktadır: General Karabekir, Cebesoy (1921-22 arası Moskova Büyükelçisi) ve Halil'in anıları.

8— R.J. Hovannisian, "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", *International Journal of Middle East studies.* IV. 1973, p. 129-147

9— G.Jaschke, *art. cite'*, p. 37.

10— E.K. Sarkisian ve R.G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History, op. cit.*, p. 46

11—G.Jaschke,*art. cite'*, p. 41.

12—Zarevand,*op. cit.*, p. 117

13—Bakû'dan sonra Enver, Anadolu'nun geri alınmasını hedefleyen Halk Sovyetleri Partisi'ni kurma uğraşına girişecektir. Fakat Kemalistlerin Sakarya zaferinden sonra bu tasarıdan vazgeçmek zorunda kaldı. Komünizmi terkeden Enver, isyancı Basmacılara katıldı. 4 Ağustos 1922'de Afganistan'a geçmeye hazırlandığı sırada, Melkoumian ve küçük birliği tarafından beş muhafızıyla birlikte Buhara'da öldürüldü.

14— Mustafa Suphi 14 temsilciyle birlikte Kasım'da Kars'a gidecekti. Mustafa Suphi'yi Karabekir karşıladı.Fakat, Kemal Türkiye'de bir komünist partisinin varlığına karşıydı.Kısa süre sonra Erzurum'da tutuklanan Mustafa Suphi ve arkadaşları, Rusya'ya gönderilmek üzere Trabzon'dan tekneye bindirildiler. Tekne 28 Ocak 1921'de açık denizde "battı." Bu cinayet, Ruslarla Türkler arasındaki görüşmeleri çok fazla etkilemedi.

15— E. Sarkisian ve R.Sahakian, *op. cit.*, p.55-56 ve 66.

16— G.Jaschke, *art. cité, p.* 37.

17— *Ibıd., art. citè*, p.38.

18— Sovyet hükümeti bu bölgenin bağımsızlığını tanımış olmasına rağmen, Kızıl Ordu hiç bir uyarı yapmadan iki hafta içinde Gürcistan'ı ele geçirdi.

19—Moskova Antlaşması'nın 15. maddesi, üç Transkafkasya cum-

huriyetinin antlaşmayı onaylamasını öngörüyordu. Kemalistler, Ermenileri diğer iki delegasyondan ayırmaya çabaladılarsa da Sovyet temsilcileri taviz vermediler.

Ermeni Tabusu

Yves Ternon

Türkiye kamuoyu Ermeni sorununa ilişkin ancak tek taraflı, resmi bir bilgilendirmeye sahip. 1915 yılında ne oldu sorusuna verilen yanıt ise; *"soykırım olmadı"*, *"karşılıklı bir çatışmaydı"*, *"savaş hali vardı"*, *"önce onlar saldırdı"* biçiminde, yani olayın inkarından çok, nitelik ve niceliğini tartışmaktan ibaret.

Peki, karşı tarafın tezleri ne? Bu, Türkiye kamuoyunca hiç bir zaman ayrıntılı bir biçimde öğrenilemedi.

Aslında 1915 olayı halkın bilincinin derinliklerinde ağır yaralar açmış bir olgu. Gizli bir suçluluk duygusu yanında, *"yine yaparız"* anlayışı da sergilenebiliyor. Öte yandan Ermeni fobisi, resmi güçler tarafından da sürekli olarak kullanılıyor. İlgisiz olaylar bu konuya bağlanıyor, propaganda malzemesi olarak sürekli gündemde tutulmaya çalışılıyor.

Öte yandan azınlık düşmanı tavırlar da, bırakın özelleştirel bir tavrı, her bahane ile sergileniyor.

Fransız araştırmacı Doktor Yves Ternon'un çalışması, nesnel bakışı ile, karşı tarafın soruna nasıl yaklaştığını Türkiye kamuoyuna sunma olanağını da sağlıyor.

Yeni tehcirlerin, tenkillerin, soykırımların, ulusal boğazlaşmalara meydan verilmemesi ancak; tarihin derinlikli bir sorgulanması ve kendi tarihimizle de soğukkanlılıkla hesaplaşmak ile mümkün. Yves Ternon'un sağlıklı bir tartışmaya yolaçması dileğiyle.

belge yayınları

90000TL